938880
Ц2
Р32

ГУЛЯЙ ПОЛЕ

СТЕПАН РЕВ'ЯКІН

У2
Р32

Степан РЕВ'ЯКІН

ГУЛЯЙПОЛЕ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

Э 936880

Запоріжжя
"Дніпровський металург"
2007

Запорізька обласна
бібліотека
ім. О.М.Горького

ББК (4=Укр)6-444
УДК 821.161.2-311.6
Р 32

Рев'якін С. Д.
Р 32 Гуляйполе. — Запоріжжя: "Дніпровський металург", 2007. — 390 с.
ISBN 978-966-2962-24-6

"Гуляйполе" — книга про українське революційне селянство, яке у 20-х роках 20-го століття під проводом легендарного народного полководця Нестора Івановича Махна повстало проти своїх гнобителів — поміщиків та капіталістів, аби вибороти собі волю, а закінчило великою поразкою у боротьбі зі ще більшим своїм гнобителем — російським більшовизмом.

Твір специфічно побудований, що дало змогу автору доторкнутися глибинних шарів відомих і маловідомих фактів з життя й діяльності не лише Н. Махна і його сподвижників, а й вождів комуно-рядянського режиму.

Роман з гостросюжетними лініями, місцями тісно переплітається з сьогоденням України і в цьому його ще більша цінність.

Розрахований на велике коло читачів.

ББК (4=Укр)6-444

Виношу щиру подяку
управлінню Міністерства внутрішніх справ України
в Запорізькій області (начальник О. Г. Шмітько)
за надану мені всіляку підтримку в підготовці та випуску
в "білий світ" цієї книги.

ISBN 978-966-2962-24-6

© Рев'якін С. Д., 2007
© КП "ЗМД "Дніпровський металург", 2007

Степан Дмитрович Рев'якін народився в 1936 році у селі Переростому Плужнянського (нині Білогірського) району Хмельницької області, де закінчив шість класів неповної середньої школи. В 1951 році разом з батьками переїхав жити (за вербовкою) у село Розівка Високопільського району Херсонської області. Закінчивши в 1954 році десятирічку, вступив навчатися до Одеської спеціальної середньої школи начальницького складу міліції, яку закінчив у 1956 році і з того часу живе в м. Запоріжжі. У 1963 році закінчив Одеський державний університет ім. І. Мечникова (юридичний факультет), працював на оперативній і слідчій роботі в органах міліції, а також в обласній Державтоінспекції (ДАІ) та обласній газеті "Запорізька правда". Нині — завідуючий редакцією науково-редакційного підрозділу "Реабілітовані історією" при Запорізькій держадміністрації. Він — автор більше десяти книг: оповідань, повістей та одного роману. Член Національної спілки журналістів України з 1965 року.

ГОЛОВНІ І ДРУГОРЯДНІ ІСТОРИЧНІ ГЕРОЇ ТВОРУ:

Бог, Диявол, Володимир Ленін (Ульянов),
Нестор Махно, Галина Кузьменко, Лев Задов,
Іван Негребецький, Михайло Грушевський.

В ЕПІЗОДАХ:

Лев Троцький, Йосип Сталін, Микола Бухарін,
Володимир Антонов-Овсієнко, Клим Ворошилов,
Фелікс Дзержинський, Адольф Гітлер та інші грішники,
"раби божі" і "пролетарі усіх країн"
першої половини XX століття.

Ісус сказав:
— Пізнай те, що перед лицем твоїм, і те, що утаємничене від тебе, відкриється тобі. Бо немає нічого таємничого, що не буде явним.

Євангелія від Хоми.

ГЛАВА ПЕРША

ЗАБАВНА БІБЛІЯ

(Лео ТАКСІЛЬ)

Потойбічний світ. Господь у своїй безмежній і неосяжній майстерні.

Господь — його не можна змалювати ніякими фарбами, описати ніякими словами.

Він єдиний і неповторний у Всесвіті, і кожний з землян уявляє його по-своєму.

Для багатьох він бачиться в образі людини. Це міцної статури чоловік з лагідними і вельми щирими очима небесного кольору, які випромінюють тепло і доброзичливість; з білосніжною бородою, що розкішно й до ладу покрила його груди, наче лебідь припав до них, слухаючи биття серця Божого. Всевишній зодягнений в просту сіру свитину та в білу сорочку-вишиванку, яка підкреслювала велич і водночас свідчила про доступність його всім, хто прагнув Господа відчути й побачити.

Всевишній вільно і тихо босоніж ступав по своїй дивовижно голубій майстерні, наскрізь пронизаній м'якими променями, що плавно мінялися, створюючи відцентрову, ледь помітну круговерть. Він то ступав кроків десять вперед, то повертався тим же шляхом назад, щось розмірковуючи, то підходив до широкого столу, перевантаженого усяким збіжжям, і там щось починав мудрувати.

Навкруги — спокій, німа тиша. Нараз щось там, вдалині, загриміло, почало тріщати і бабахкати, аж, здалося, розколювався і знову зцілювався усенький Світ. Господь підняв голову, сказав сам до себе:

— З'явився блудний і нерозумний перший витвір мій — Диявол.

До майстерні не ввійшов , а влетів завірюхою розхристаний, з рудим довгим чубом, видовженою великою головою та безбарвними малими очима хлопець.

— А ти нині маєш прообраз людини, — не то здивувався, а може й похвалив чи просто засвідчив Господь своє приязне ставлення до свого створіння. Щоб там не подумав Бог, а Дияволу сподобалася ця увага до його персони, і він аби засвідчити свою вдячність Всевишньому, прихилився до його рук, почав їх цілувати, а потім припав до ніг і злизував з них космічний порох.

— Ну, досить, досить, Лизунчику... Я добре знаю твою чортову душу, щоб не захоплюватися нею.

Бог справді знав достеменно, чим живе і дихає Диявол, він ще називав його Чортом, Люципером, Сатаною, або просто Лукавим. Це вже залежало від душевного стану Бога: коли у його володіннях і з його твореннями усе було гаразд, то кликав Диявола лагідним словом Лизунчик чи Лукавий, а коли щось не ладилося, усе летіло шкереберть, то називав його Чортом. І вже як Диявол надто допече, щось зле учинить, тобто, як говорив Господь, заллє йому за шкіру гарячого сала, то Всевишній спересердя може й сказати:

— О, Люципере!

чи:

— Згинь з очей моїх, Сатано! Пощезни, нечиста сило!

Сатана дуже дошкуляв Богу, і Господь будь-коли міг знешкодити цього паршивця, скарати його на смерть, але до таких дій не було у нього жодних помислів. Бо саме таким підступним і несправедливим, лукавим, злим грішником і задумував Усевишній свого антипода. То було давним-давно... Всесвіт не мав ні Сонця, ні Місяця, ні Зірок. Кругом була пітьма кромішня, крізь яку ледь пробивався всемогутній, всезнаючий і безмежно щирий і добрий Господь — володар космічних неосяжних просторів. Якось він задумав перебудувати, створити якісно іншу свою домівку... І незабаром з його ласки і після трудів праведних на просторах його володінь з'явилися живі Зірки, одні з яких дихали вогнем, інші — віддзеркалювали ці вогнища, ще інші — заснули у тихій колисці Всесвіту, створюючи усі разом дивовижне мереживо вічного життя. У Космосі стало веселіше. Та не зовсім було весело на душі у

Всесвітнього господаря. Бо відчував себе самотнім, як палець, як билина у безкраїй пустелі. І тоді від тіла свого він узяв чималий шмат і зробив з нього свій прообраз, назвавши його первородним сином за іменем Ісус Христос. Гуртом стало і весело, і цікаво. Та не лише для цього, для веселощів і цікавості жити, і навіть зовсім не для таких Божих забав народився на небесах Ісус, а зовсім для іншого... У майбутньому він мав у Космічному просторі, у Божому царстві, керувати Раєм — вічним і безтурботним життям душ розумних і відданих Богові істот, які мали розмножитися на багатьох зірках Всесвіту. Тож Ісус був наділений усіма благочестивими рисами, які мав сам Господь. Адже управляти святим місцем за задумом Бога мала свята істота.

Та позаяк у царстві Божім усе кругом ґрунтувалося на боротьбі протилежностей (звідки й життя та смерть, грім і тиша, цнотлива безмовність і дратівливий гам, ніч і день і тому подібне), то на противагу Раю намітив Господь створити Пекло. Ним, за планом, мало керувати нечестиве й брутальне створіння. Невдовзі воно було Господом створене і назване Дияволом — у його мозок навмисне не вклав Всевишній багатьох мініатюрних складових, одні з яких схожі на кульки, інші — на пластинки чи земні клепки від бочок. Якраз відтоді й живе Чорт без багатьох клепок у голові. То чого розумного від нього можна чекати?

З появою на небесах Ісуса та Диявола життя ще дужче завирувало, й так розкрутився його маховик, що на підмогу Синові Божому довелося створювати цілий загін Святих Апостолів, а для Диявола — силу-силенну різноманітних чортів.

Адам і Єва в Едемському саду.

А зараз, на час описуваних подій, поки що існували лише Ісус, Диявол та ще в Едемському саду безтурботно гуляли Адам і Єва — перші люди, недавно створені Всевишнім. Син Божий порядкував у Раю, а Диявол мав те ж саме робити у Пеклі. Аж він, бісова дитина, десь вештався по небесах і, обертаючись то вулканом, то вітрюганом-смерчем, бешкетував на ближніх і далеких Зірках.

— Ти чого, Лизунчику, байдикуєш? Невже нічого робити у Пеклі? Хіба все там налагодив до прийому майбутніх грішників? — у голосі Бога відчулося невдоволення, і на нього тут же зреагував Диявол:

— Навіщо мене ображаєте, Святий Отче? Ви спершу перевірте мою роботу, а вже тоді...

— Гаразд... Коли просиш і щиро, то відмовити грішно.

Господь попрямував до Пекла. Дорога до нього була вимощена Дияволом гладенькими, до лиску начищеними плиточками, розмереженими золотавими літерами, з яких складалися цілі слова і речення. Бог почав їх читати вголос: "Земля — селянам, фабрики — робітникам, а солдатам — мир!", "Хай живе комунізм!", "Рівноправність усіх націй і народів", "Ніяких голодоморів!", "Благоденство", "Інтернаціональна єдність", "Свобода, рівність, братерство"...

Бог читав, а Диявол забіг поперед нього і по-рабськи зазираючи Господу у вічі, чекав, звісно, похвали. І Господь її виголосив:

— Добрими намірами вимощений шлях до Пекла... З неабиякою вигадкою і перспективою на недалеке майбутнє... А як же там, всередині приміщень?

У пеклі. Худ. А. Д. Базилевич до "Енеїди" І. Котляревського.

— Поки що ніяк, бо ще немає клієнтів. Та, гадаю, вони ось-ось з'являться, і тоді життя у моєму господарстві завирує. — Диявол щось подумав і додав: — Святий Отче, подивися й заходь у пекельні печери. Я їх також уквітчав різними гаслами.

Бог пройшов повз безмежний ряд печер. На дверях кожної з них дійсно були написані великими літерами різноманітні гасла, які Господь також почав читати вголос:

—"Усі ситі по горло".

Диявол тут же роз'яснив:

— У цій печері будуть смажитися ненажери та скнари, ті, котрі самі жили ситно — купалися

в маслі, сріблі та златі і не ділилися з ближніми, бідними й нещасними людьми.

Господь пішов далі.

— "Приємне сновидіння", — прочитав він на наступних дверях і спитав: — А тут хто буде?

— Щонайгрішніші, Отче... Воєнні і побутові злочинці, убивці людських душ.

— Душа людини — то мій дух, і він — безсмертний. Саму людину вбити можна, бо то є земля. А дух мій в образі людини повертається до мене живим. Отже, ти мав би мені сказати не "убивці людських душ", а просто "убивці людей". Зрозумів? А до чого тут сновидіння? — поцікавився Всевишній.

— Та я цих грішників смажитему на сковороді і відразу буду показувати на великому екрані кінофільм про їхні злісні вчинки, які вони дивитимуться, як пекельні сни.

Господь пішов далі.

— А тут кого плануєш мучити? — Він став перед дверима, на яких було написано: "Верховенство справедливості".

— Це місце для обраних, тут спокутуватимуть гріхи вожді й генії людства, злі вчинки котрих завдадуть найбільше страждань планеті Земля та її поселенцям.

Бог відчинив двері саме цього відсіку Пекла, і з середини приміщення вирвалися у небесний простір жахливі крики та стогони, благання помилувати чи знищити душу грішника. Бог, почувши цей крик, від якого враз похололо все тіло, вмить зачинив двері.

— Що це?! — здивувався Всевишній. — Там уже хтось спокутує гріхи?

— Та ні, Господе наш. То я записав на Космічний магнітокруг свій голос. Ним я зустрічатиму своїх підопічних. Ну що, мудро придумано?

Бог нічого не відповів, а сам подумав: "Примусь дурня молитися — лоба розіб'є".

Він уже мовчки читав на входах до печер гасла: "Камінь спотикання", "Корінь зла", "Крокодилячі сльози", "Пісні Лазаря", "Все до лампочки", "Людина у футлярі", "На дні", "Повертають назад колесо історії", "Привиди комунізму", "Прокрустове ложе", "Роблять з мухи слона", "Яничари"...

— У моєму Пеклі, святий Отче, кожному — своє, — під-сумував Диявол, коли Господь закінчив обхід Пекла.

— Ти — злий геній... Ось що тобі скажу, — нарешті, зробив і свій висновок Господь.

Вони наблизилися до Едемського саду. То вже було володіння Раю, створеного Ісусом Христом, сином Господнім. Довкола — приємне сонячне проміння і дерева, що вигравали безліччю відтінків, і плоди на них були дивовижних форм і кольорів. Заспокійливу, комфортну тишу зрідка порушували тут своїм оксамитовим співом великі й малі різнобарвні пташки. Десь неподалік, чутно було, дзвеніла поміж камінням річечка і хтось біля неї хлюпався. Господь звернув у напрямку шелесту води. Виявилося, що у річці купалися Адам і Єва, перші люди, створені Всевишнім нещодавно в майстерні. Побачивши Інженера людських душ, молодята стрімко вискочили з річки й заховалися за фіговий кущ, боязко звідти визираючи.

— Ідіть-но сюди, до мене... Хто боїться Творця свого, той не вартий його милості і гріх свій не змиє у водах Йорданських.

Першим вийшов зі своєї схованки Адам. Він прикривав широким фіговим листком свій короткий орган, що висів у нього між ногами і був названий Богом Адамовим ребром. Якраз з цієї частини тіла Творець зробив Єву. За кмітливим задумом Всевишнього, його два перші, абсолютно досконалі зразки людей мали навічно залишитися в саду Едема і стати взірцем для усіх наступних подібних створінь. У них, цих перших двох зразках, були відсутні властивості розпусти, заздрості, гордощів, зажерливості, зневаги, гніву... А ще вони не знали, що таке сором, цнотливість і боягузтво. Аж нараз така несподіванка: Адам ховає своє вкорочене, але бадьоре і працездатне ребро від очей Божих. Це надто стурбувало Творця... Невже він десь помилився, конструюючи Адама? Чи може якийсь механізм відмовив? У якомусь органі не в належний бік закрутилися кульки? Збочив мозок? Певно, так. Але чому? Господь почав здогадуватися, в чому причина, а тому наказав:

— І ти, Єво, виходь! Усе явне не може бути таємним.

Жінка сором'язливо наблизилася до Бога. Вона створена бездоганно стрункою і вродливою, явилася зараз перед своїм Конструктором грудастою, пузатою, з веснянками на набряклому обличчі і з помітно розширеною сідницею — ну потвора та й годі!

— Ти з'їла плід з дерева пізнання добра і зла? — вже здогадався Господь, у чому справа, але все ще не хотів вірити сам собі.

— Так... Мені його дав Адам... У фігових кущах Едемського саду, біля річки... Так приємно було, подібних солодощів я ніколи не куштувала.

— Але ж я заборонив вам пізнавати добро і зло... Бо хто не здатний утриматися від солодкої спокуси, той спокуситься й на злодіяння.

Єва й Адам стояли перед Богом з похилими в покорі головами.

— Хто вас спокусив стати грішниками? — допитувався їх Господь.

— Змій, — відповів Адам.

— Великий і добрий Змій, — підтвердила Єва.

— Змій добрим не буває. Його добро — то лише початок підступної гри й вигоди для себе. Бійтеся Змія, він завжди лукавий.

Творець недобре глянув на Сатану, який стояв позаду і корчив з себе дурника.

— Навіщо так вчинив? — спитав його Господь. — Тільки не обманюй. Бо неправда, навіть солодка, засмучує до гіркоти, а правда може й жорстока, виводить з темряви.

— Я хотів, святий Отче, якомога швидше запустити в роботу Пекло. Гадаю, що за таку спокусу, за зраду твоєму наказу, Адама і Єву потрібно відпустити у мої печери. Я вже для них приготував добрячу лазню.

— Не поспішай попереду батька в пекло. Бо я хоч тебе сотворив, а права такого, щоб судити інших, не давав. Один Господь може карати і милувати у Всесвіті.

Адам і Єва, почувши це, впали перед Богом навколішки і благали його помилувати, не виганяти з Раю.

— Встаньте! — наказав їм Усевишній. — Бо лише мертвий може лежати, коли судом сповіщається вирок.

Молодята, кинувши фігове листя, яким вони прикривали свої сороміцькі місця, підвелися й продовжували благати Бога помилувати їх.

— Рай — не пристанище для грішників і непокірних Господові, бо тут усі з чистою, безневинною душею, — відповів їм Бог.

— Але ж ми покаялися! — вигукнули молоді.

— Покаяння — не є підставою для звільнення винуватця від кари, а є лише умовою для пом'якшення вироку.

— Змилуйся над нами, Господе, не посилай наші душі у печі Диявольські, — невгавали просити Адам і Єва.

Так обробляли землю давним давно... (Худ. Ж.-Ф. Мілле, 1863 р.).

— Я негайно відправлю вас обох на планету Земля. Там вип'єте гірку чашу свою до дна: будете трудитися у поті чола свого, лише відпочивати кожного сьомого дня, у неділю. Адам буде завжди у пошуках хліба насущного, озеленяючи пустелі і перетворюючи камінь у родючу землю. Для полегшення вашого життя я наповню земні ліси, степові простори і гори усяким птаством і звірем, а моря, океани і ріки — рибою, надра — величезним багатством. Будьте ощадливі до всього, бо дане мною не є безмежним: усе має початок і кінець, як життя закінчується смертю. Життя на Землі є початком його кінця — так сотворив я.

Господь перевів свій погляд на Єву, і та боязко стрепенулася.

— Ти, Єво, будеш не лише помічницею у всіх життєдайних справах Адамових, а й знаряддям дітонародження і виховання своїх нащадків. У важких муках будеш ти народжувати, бо цим мукам передуватиме миттєва насолода і блаженство гріховності. За все, скоєне людиною, має бути належна розплата — так побудував світ я... А ще скажу вам обом: на вас накладаю велику відповідальність, бо ви будете першими поселенцями на Землі, і від вас піде на тій планеті рід людський. Коли буде мир і злагода між вами, між людьми, то й там створите рай земний.

Адам і Єва здивовано дивилися на Бога, вони ніяк не могли осягнути, як це від них обох народиться стільки люду. Їхні думки нараз прочитав Всевишній і тут же розвіяв сумніви молодят:

— Ваші тіла створені з купи землі. Якраз з неї я сьогодні змайструю ще багато усякого люду. Він буде від вашого шматка землі зачатий, отже, вашою копією, вашим продовженням. Первородний є початок, а все наступне — похідне від нього і є його продовженням. Ідіте з Богом на Землю лише гостями та повертайтеся назад, у лоно Всесвіту, по смерті своїй, безсмертними. Ідіте і чекайте пришестя мого сина Ісуса Христа, котрий вкаже усьому людству шлях до істини, добра і справедливості, шлях до Раю Божого.

Всевишній повернувся і пішов геть з Едемського саду. Сатана мовчки чвалав за ним на невеликій відстані і щось незрозуміле бурчав собі під ніс. Нарешті, він промимрив вголос, все ще виправдовуючись за свій вчинок:

— Чи не мене вчив Господь перевіряти всіх у вірності йому? От я й перевірив Адама і Єву.

— Змусь дурня молитися Богу, то й лоба поб'є, — вже цей свій афоризм сказав Господь вголос, а згодом додав: — За спокусу теж має бути кара і не меншою, ніж за сам злочин.

Від цих слів Диявол знітився, втягнув голову у плечі і з таким жалюгідним виглядом мовчки плентався за Богом. Вони увійшли у всесвітню майстерню, де Усевишній негайно почав ліпити з купи глини маленьких чоловічків, а Диявол, аби заслужити у Господа Всесвіту прощення, по-рабськи прислужливо подавав йому то землю, то воду, то всяку іншу всячину.

— Подай фарбу — чорну, коричневу і білу, — попросив Бог, і Лукавий тут же приніс необхідне.

Господь почав розфарбовувати зроблених ним чоловічків.

— Для чого це? — поцікавився Диявол.

— Для кожної частини Землі мають бути свого кольору люди. Так легше буде їм пристосовуватися до різних умов життя, — пояснив Бог і, помовчавши, сказав: — На цій планеті народи будуть не схожі один на одного не лише кольором шкіри, а й своїми мовами, культурою, побутом, не змішаються територією, аби не зчинилися між ними бійки за першість, за верховенство

одних над іншими. Отже, кожному народу — окремий земний простір, але для усіх них — одна Планета, як і один Бог.

— Дуже мудро! Далекоглядно й геніально! — почав вихваляти дії Всевишнього його підручний, та Бог тут же припинив це неподобство, зауваживши:

— Нагадувати генію, що він є таким, не варто, бо то є невіра в нього і принижує його гідність.

Трудився Господь у своїй майстерні до великої втоми. У кожну зліплену ним людину він вселяв свій дух і говорив їй:

— З Богом — на Землю, а звідти — з Богом до Раю.

Нарешті велика свята робота була закінчена. Господь витер об фартух руки і попрямував до виходу.

— Чи надовго, святий Отче? — поцікавився Диявол.

— Спочину кілька космічних величин на дальніх Зірках... А ти прибери тут усе до ладу... І перестань шкодити у Всесвіті, бо урветься терпець і кара Господня впаде й на Чорта.

— Я буду тихішим води і нижчим трави, святий Отче.

Диявол покірно схилився у три погибелі, а коли Бог зник з очей у небесному просторі, тут же випростався, радісно заплескав у долоні й, сміючись, заплигав, закрутився дзигою. Нарешті, сплеск його веселих емоцій спав, він підійшов до робочого столу Господа і гарячково почав ліпити своїх, чортових, людей, примовляючи:

— Бог створив людей добрих, а я, навпаки, — злих, як собак. Він щедрих, я — скнар. Він — лагідних, я — грубіянів. Він — розумних, я — дурних. Він — роботящих, я — ледарів. Він — душевних, я — бездушних. Він — самостійні й незалежні держави, а я — величезні імперії, які є тюрмою для менших народів. Він — мир і спокій, я — революції й перевороти, вічні війни за життєвий простір, за незалежність, за волю. Він — так, а я — перетак, усе — вверх дном. Ну й весело буде мені! А головне — не буду в Пеклі безробітним, не сидітиму, склавши руки, і не їстиму даремно у Бога хліб, бо грішників тих розведеться, як у морях-океанах піску... Ха-ха-ха!

Диявол усе ліпив і ліпив чоловічків з глини, що залишилася на Божому столі. У кожне, виліплене ним створіння, вдихав свій, нечистої сили, дух і примовляв:

— З чортом — на Землю, а звідти — до Пекла.

ГЛАВА ДРУГА

ДЕЛЕГАТ БАЛТИКИ

(не за кінофільмом "Депутат Балтики")

Темно, хоч око виколи. Нараз — небесний грім, химерна блискавка і гуркіт, наче, сиплеться на бляху каміння. Цей дикий гуркіт продовжувався недовго — всього хвилину-другу, і все раптово, як і почалося, стихло. Темряву розсік пучок спокійного сяйва. В ньому чітко видно у золотаво- срібному одязі, з гітарою на спині Диявола. Він — збуджений, веселий і збаламучений — ходить взад-вперед... Нарешті, зупинився, чомусь насторожився... До його слуху почали долинати якісь ледь чутні крики. Вони все гучнішали. Їх уже можна було розібрати... Здалеку, десь із Всесвіту, доносилося: "Хай живе французька революція!", "Геть царя!", "Короля на гільйотину!", "Хай живе соціалістична революція!", "Вся влада Радам!", "Фабрики — робітникам, земля — селянам!" Лунає пісня "Марсельєза", спершу французькою, а потім російською мовами:

На бой кровавый
Святой и правый
Марш, марш вперед
Рабочий народ!...

Вона змінюється "Інтернаціоналом":

Вставайте, гнані і голодні,
Робітники усіх країн.
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів...

...Петроград у квітні 1917 року. Фінляндський вокзал. Озброєні солдати в'їхали на багатолюдний майдан на броньовику. Його оточили матроси. Усі щось галайкотять, галасують. На станції зупиняється потяг, і з нього виходить Ленін. Це — нижчий середнього зросту ху-

дорлявий чоловік на вигляд років сорока п'яти з рудою цапиною борідкою, з випуклими недовірливими очима, дуже схожий на багатьох євреїв з петроградських крамничок.

До нього кинулися озброєні солдати й матроси, і він, мабуть, чогось злякавшись, поточився назад, до вагона. Військові також розгубилися від такої поведінки свого вождя й зупинилися, не знаючи, що їм робити. У такому замішанні й стояли одні перед одним. Аж нараз до Леніна підійшов з темряви Диявол, узяв його під руку й повів прямо на броньовик, навіть підсадив його, щось шепнув на вухо, і Ленін побадьорішав, став рішучим, войовниче настроєним. З броньовика він вигукнув:

— Хай живе соціалістична революція!

Йому у відповідь солдати й матроси:

— Ура! Даєш революцію! Геть Тимчасовий уряд!.. Царя до суду! Царя! Царя сюди!... І до стінки його...

Броньовик з Леніним зник з майдану. А біля дерев'яної стіни якогось будинку озброєні в шкірянках люди ставлять в один ряд царя Миколу Другого і всю його сім'ю, а самі відходять до іншої стіни, готуються стріляти з гвинтівок і пістолетів, але в нерішучості опускають зброю. До них, хтозна звідки, несподівано підійшов Диявол і наказав:

— Приготувати зброю до бою!

Ті негайно приготувалися.

— Плі! — гукнув Диявол — і пролунали постріли.

— Плі! — закричав ще раз і ще раз Сатана.

Цар, цариця і царята попадали, вони — декотрі нерухомі, інші ще б'ються у передсмертних конвульсіях.

— Хай живе революція! — закричав Диявол і його гасло підхопили царевбивці:

— Хай живе!.. Революція!..

А з іншого краю планети, наче відгукнулося тисячоголосою луною:

— Хай чабан за отамана буде!* — то кричали селяни, одягнені у латані свитини, подерті штани, босі і з налитими кров'ю очима.

* З вірша П. Тичини "На майдані".

Революція іде...

Вони винесли на руках Нестора Махна й поставили його посеред майдану у Гуляйполі.

Лине пісня:

Ех, яблучко, куди котися?
Попадеш до Махна — не воротися.

Отаман розгнівано кричить:

— Прокляття і смерть поміщикам як найлютішим ворогам селянської революції!

Озброєні селяни приводять якихось трьох лайдаків у розірваних сорочках і з кривавленими головами, ставлять їх на коліна.

— Душіте їх! — вигукує Диявол, котрий нараз опинився поряд з Махном, і Нестор повторює за ним:

— Душіте їх!

А приречені, що смирно, мов ягнята, стояли навколішки, питають:

— Браточки! За що?

— За революцію! — закричали їм у відповідь повстанці й кинулися душити своїх же однокровних і одновірців.

Десь чуються крики, стрілянина, дзвінкий брязкіт шабель. У цьому калейдоскопі кривавої бійні на тлі неба майорить безліч червоних прапорів, транспарантів, гасел. Їх полоще вітер. І все це — пісні, вигуки, крики, зойки, шелест стягів та гасел, стрілянина — зчиняє жахливе видовище. Диявол радіє йому. І своїм галасом-свис-

2 Зам. 828

936880

Запорізька обласна бібліотека ім. О.М.Горького

том, улюлюканням ще дужче підсилює навколишній неспокій і загальне божевілля.

Нараз Сатана заклав у рота пальці й засвистав так голосно, що Революція стихла і зникла з очей людських. Стало тихо-тихо. Аж моторошно...

Потойбічний світ. Диявол взяв гітару в руки, вдарив своїми незграбними, скорцюрбленими пальцями по струнах музичного інструмента і заспівав:

Хто насмілиться з мене сміяться,
Я для нього вже пекло зроблю.
Ой люблю, як мене всі бояться,
Ще й гармидер творити люблю.
Я — Диявол, Диявол-тихоня,
Мої люди повсюди снують.
Усі піддані у мене в загоні,
Їм вже спокою я не даю.
Я їм спокою не даю.
Ленін, Сталін, Дзержинський
і Троцький,
І Григор'єв, і Нестор Махно
Україну стриножили трошки
— Стали прокляті нею давно.
І люблю, як навколо тривожно,
До сваволі від волі лиш крок.
Мордували безвинних безбожно —
То політиків "красний" урок.
Тут побачите злих лиходіїв,
Вони вперто до Раю снують.
Як на мене, то місце злодіям
Тільки в пеклі! До пекла їм путь!
Я — Диявол-тихоня.
Мої люди повсюди снують.
Усі піддані в мене в загоні,
Їм вже спокою я не даю.
Я їм спокою не даю.*

* Вірш поетеси Тетяни Нещерет.

Стихла пісня, і сяєво, у якому милувався Сатана, почало тьмяніти, а з останнім акордом гітари зовсім погасло. Натомість з'явилося на небосхилі сонце, яке освітило невеличку, скромно обставлену кімнату — тут був лише один так-сяк збитий з розсохлих дощок стіл, за яким сиділи на дебелих стільцях кілька чоловік з темно-сірими обличчями. Одяг на них був арештанський — чорний, з широкими білими смужками. По кімнаті ходив, заклавши руки за спину, у такому ж арештанському одязі відомий на Землі "вождь пролетаріату" Ульянов-Ленін. Усі мовчали. Ті, що сиділи за столом, чекали, коли заговорить Ілліч. Нарешті, він звернувся до них:

— Як вам, товариші по революції, Пекло? Подобається?

Усі мовчать. Тим часом кожний з них подумав: "Яким бовдуром став наш вождь! Таке безглузде запитання..."

А Ленін на нього відповів сам:

— Вірно — не з медом. Мені, наприклад, щодня на сніданок дають засмажених з шерстю зайців — тих, що я веслом набив повен човен ще у Шушенському.*

На це один з гостей, вусатий, зі змарнілим, побитим віспою лицем, зауважив:

— У тебе, товаришу Ленін, не пекло, а рай.

Ульянов прищулив очі:

— Не кажи, Сосо, гоп. Бо зайці не справжні, а з розпеченого до червоного кольору заліза. І як на них шерсть тримається — ніяк не второпаю!

— А ми кращого не заслужили, — це вже відгукнувся інший гість. І йому достойно відповів Ілліч:

— Слинько ти, Бухарін, був і ним залишився. Вірно товариш Сталін зробив, що тебе пристукнув, як муху. — Ленін зробив паузу й продовжив: — Та не для цього я вас зібрав, щоб з'ясувати наші революційні стосунки... Тут незабаром з'явиться

* В 1897 р. В. І Ленін за революційну діяльність був висланий у село Шушенське Минусійського округу Єнисейської губернії, де часто займався полюванням, в тому числі й на зайців.

з Раю той бородатий хохол... Їхній перший Президент Грушевський, а з ним ще й, може, буде Винниченко. Вони хочуть підготувати на суд Божий справу запеклого антибільшовика Нестора Махна. Ви уявляєте, що буде з нами тут, коли Господь відправить його у Пекло? А до Раю йому, зрозуміло, дороги немає.

Першим відповів Сталін:

— Що буде, питаєш? Він зробить для нас подвійне Пекло.

— Як завжди, товариш Сталін мислить вірно, — відзначив Ленін. — Отже, я пропоную якомога надовше відтягнути розгляд справи Махна на суді Божому. Нехай цей відщепенець так і залишається "літаючим голландцем" у Космосі. І чим довше там крутитиметься, тим легше без нього ми житимемо тут. А що скаже з цього приводу наш юрист Дзержинський?

— Я думаю зовсім про інше, товаришу Ленін, — відповів "пекельний" юрист. — Як це нас, таких усіх підступних, перехитрили малороси? Вони, бачите, в Раю... Пихаті... Одягаються, мов з голочки. А ми і на людей не схожі. Жебраки та й годі! А ще деякі з нас дворянами були.

Леніна це вкололо, здається, у саме серце, і він накинувся на дворянина Дзержинського:

— Ти, залізний Феліксе, мовчав би! У Рай захотів! Та твоєю кощієвою постаттю ще й досі на Землі лякають своїх дітей батьки. А в підвалах Луб'янки навіть стіни просякнуті людською кров'ю. Між іншим, як трапилося, що ця гнила інтелігенція з Хохляндії — українські буржуазні націоналісти Грушевський і Винниченко не були вами замордовані у совєцьких казематах чи концтаборах, а здохли своєю смертю?...Мовчиш?! За це ми ще вас, товариші комуністи Дзержинський і Сталін, спитаємо на політбюро партії...

Їхній вождь ввійшов у свою роль — в роль баламута: тільки-но він "знімав стружку" з Фелікса Едмундовича за його масові розстріли робітників і селян, що не приєдналися до більшовиків, а вже через якусь хвилину накинувся на своїх однодумців, що ті не виконували, як слід, його вказівок про тотальне знищення "гнилої інтелігенції", особливо, української, яка завжди сиділа йому як порошина в оці.

У Космосі почулися чиїсь тихі кроки.

— Хтось наближається, — зауважив Ілліч. — Мабуть той хохол... Ану прикиньтеся мудрецями, бо в усіх вас морди засушених дебілів... Скажімо, чого у товариша Сталіна сьогодні постійно тіпається правий вус?

— На ньому я перед приходом сюди висів десять годин.

— За що така диявольська кара?

— Та з дурної голови заступився перед Сатаною за Миколу Єжова.

— Найшов, за кого заступатися! Він же один з тих, хто створив найжахливіше пекло на Землі... Ну, а чого ти, Феліксе, безучасно повертаєш свою худеньку мордочку то вліво, то вправо? Якийсь такий кумедний-кумедний? Наче клоун.

Бухарін залився сміхом. На нього грізно блимнув Дзержинський, і той остовпів на місці.

— Так чого? — ще раз перепитав Ленін.

Фелікс мовчав і продовжував хитати головою. Ленін звернувся до Бухаріна:

— Говори, Миколо... При мені не бійся його... Я не здам тебе до Луб'янки.

Бухарін відповів:

— Йому, товаришу Ленін, коли непритомніє від екзикуцій, чортинята тикають під ніс якусь смердючу рідину і кажуть, що то — одеколон. Ото від цього "одеколону" так крутить головою.

Тепер зайшовся у саркастичному сміхові Ілліч. А коли заспокоївся, попросив все того ж Миколу:

— А тепер розкажи, товаришу Бухарін, як там поживає у вашій печері наш іудушка Троцький?

— Ой! Він взагалі — і сміх і гріх... Без сліз не розкажеш.

— І все-таки... Чому його, до речі, сьогодні немає тут?

— Хіба йому до наших зборів? — відповів Бухарін. — Ви ж усі чуєте, як він ночами кричить. Ото з нього чорти одну ніч знімають, мов з кабана, шкіру, а вже наступної ночі прибивають її до тіла цвяхами. Це він на сьогоднішньому оберті Всесвіту спокутує гріхи якраз за Україну: за те, що знущався над нею у 20-х роках 20-го століття і категорично відмітав її волю й незалежність від Росії.

— А дулі отакенної ці хохли не хочуть?! — вигукнув Ілліч ще й скрутив з своїх худеньких немічних пальчиків примітивну дулю. — Чого захотіли? Незалежності від Росії... Ні, батенька, цього вони не дочекаються від нас ніколи.

Хтось постукав у двері.

— Заходьте, — дозволив Ленін.

З'явився кремезний, у соболиній шубі чоловік з роскішною сивуватою бородою. То був перший Президент Української Народної Республіки Михайло Грушевський. Він ще з порога накинувся на зборище більшовиків:

— Чув, панове, як ви, навіть тут, у Пеклі, не каєтеся і не визнаєте України як вільної і незалежної від Росії держави.

Усі принишкло і, здається, насторожено дивилися на прибульця. Лише Ілліч хитрувато перехиляв велику, на худій шийці голову то вліво, то вправо, думаючи, що відповісти.

А Грушевський продовжив:

— Та нехай суддею буде для вас, більшовиків, Бог.

Ленін сполошився:

— Тільки не Бог! Ми, більшовики, безбожники. У нас суддя і пан інший — Диявол чи, як ви, українці, його називаєте, Люципер. Так що від свого безжального Господа нас звільніте, пане Грушевський.

— Я прийшов до вас не для з'ясування, хто вам суддя... Усім і без мене відомо, що для людей і людства суддя один — Усевишній, бо він є початком і кінцем життя нашого. Я завітав сюди тому, що хочу почути вашу думку про Махна. Справа в тому, що його душа й досі між Небом і Землею, ні в Пеклі, ні в Раю. Постійно над нею висить на павутині Дамоклів меч... Нещодавно Махно написав на нашу громаду листа... Тож ми хочемо про його складну долю нагадати Творцеві... Що з цього приводу скажете ви, більшовики? Адже з вашої милості Нестор Махно стільки нагрішив!.. Стільки залив за шкіру сала своєму українському народу!.. Тож нести хрест на Голгофу разом з ним мають і більшовики.

— Звинувачення категорично відмітаю!.. Категорично! — перебив Ленін гостя. — І не здумайте мені про щось подібне сказати Богу! Ми застосуємо для вас жорстокі санкції...

Ленін не договорив своєї думки, бо цієї миті несподівано для всіх присутніх увійшов Диявол і відразу ж, без всякого "добридень", накинувся на Ілліча:

— Що, Ульянов, знову взявся за своє давнє ремесло? Таємні партійні збіговиська? Маївки? Якусь терорестичну акцію задумали? Когось убити чи пограбувати на Землі, а може й зле вчинити тут? Знаю я вашу більшовицьку братію, як свої п'ять, чи

пак, шість пальців... Мені тільки не вистачало в Пеклі ваших переворотів!.. За це тобі, Володимире Іллічу, дам на сніданок додатково аж трьох зайців. І не здумай скиглити! Сам у твою ненажерливу пельку запхну.

Ленін скривився, як середа на п'ятницю, і завив справжнім вовчим голосом. Та невдовзі замовк, щось подумав, побадьорішав і випалив одним подихом:

— Це він, мій Світоче, збиває нас з пантелику! — показує на Грушевського. — Він каламутить у наших казанах смолу. Його треба сюди, в Пекло, а нас — на його місце.

Диявол розсміявся:

— Молодець, Ульянов, — наче сам з собою говорить. — Видно зразу, що ти — моя суть і крихітка: усі біди й невдачі валиш на тих клятих буржуїв і гнилих інтелігентів... Але ж не забувай, що ти зараз у іншому світі, і тут панує Божа справедливість. Тож ніяк тобі від додаткових трьох зайців на сніданок не відкараскатися... І все-таки, чого зібралися? Тільки без обману.

— Цей хохол, мій Світоче, заступається за свого землячка Махна, — відповів Ленін, хитро примруживши ліве око. — А ми, комуністи, кажемо, що місце "батьки" поряд з нами... Може нас, Світоче, розсудиш, щось своє порадиш"? Це ж у твоїх інтересах, щоб ми оце зараз не сперечалися, не бунтували, а там, чого приховувати, ще й до війни може дійти між нами, росіянами та українцями. Уявляєш, у твоєму спокійному і тихому Пекельному царстві та враз війна міжнародного значення? Всесвітня війна! Як Господь на це подивиться? Гадаю, що по твоїй рогатій голівці не погладить.

Сатана на якусь хвильку замислився. "Цей мудрий Ленін і тут мудрий, — подумав про свого клієнта господар Пекла. — Може дійсно примирити їх?.. Чи ще більше розпалити між ними ворожнечу і потішитися самому над війною між двома братніми народами? Ох і весело буде мені! А чи похвалить за подібні мої вибрики Господь? Звісно, ні. То буде остання крапля у повній його чаші ненависті проти мене. Ні, з цією краплею ще зачекаю."

— Ну то як, мій Світоче? — втомившись чекати відповіді, запитав Ленін. Він завжди свого "шефа" у його присутності називав велично "Мій Світоч", і це Дияволу лягало на душу, як масло на хліб.

Сатана, нарешті, дозрів, він чітко побачив вихід з цієї історії.

— Слухай, Ульянов, — сказав він, — здається, це ти говорив, що факти — річ клята, і проти них не попреш? Ну, щось у цьому роді, у цьому дусі подейкував... Так от усім вам для роздумів я сипону зараз, як з рогу достатку, мішок історичних, давно минулих фактів і фактиків, пов'язаних з життієм нечестивого Махна. Виберу найсоковитіші і ті, що характеризують його як людину, котра має диявольську, а не Божу, душу. Прошу вас усіх до зали "Планета Земля"... Ну, геть-геть звідси!

Останнім виходив Ленін. Диявол доброзичливо поплескал його по сідниці, поцілував у щоку:

— У-у-у, моя ти радість!.. Кровинка моя, — не приховував він своєї приязні до вождя земного пролетаріату.

Коли всі вийшли, Люципер, будучи радий, що так легко він ліквідував конфліктну ситуацію на користь Пекла, заспівав:

Вставай, Ленін, подивись,
Як колгоспи розжились:
Хата — боком, клуня — боком
І кобила з одним оком.

Н. І. МАХНО. Фото 1909 р.

Лукавий раптом замовк, підняв вгору руки, кілька разів гучно вдарив у свої волохаті долоні й закричав у небесний простір:

— Дивіться, люди, що я творив вашими руками і як я по-диявольські керував вашим мозком!

...Грім, блискавка, затемнення і знову відкілясь пробилося світло. У космічному кінозалі сидять більшовики і Грушевський. На великому екрані, просто перед усіма присутніми з'явилося невеличке провінційне містечко півдня України — Гуляйполе. Воно розляглося привільно на широких просторах Таврії кілометрів десять у довжину і до п'яти — в ширину. Вулиці — просторі й рівні, лише деякі з них несподівано перетиналися міцними кам'яними парканами, за якими жив місцевий знатний люд — банкіри, підприємці, поміщики. Найзнатніший серед них, звісно, хазяїн чавунно-ливарного заводу єврей Михайло Борисович Кернер. Після українців найчисленнішою громадою в Гуляйполі була єврейська. Вони, євреї, були скрізь: і в мануфактурних крамницях, і в ремісничих майстернях, і у двох гімназіях, і на підприємстві у свого Кернера.

У різних соціалістично-демократичних партіях євреї також мали свій клан. І скрізь жили вони з українцями душа в душу, як брат з братом. Власне, куди хилили українці, туди й бігли євреї. Нещодавно український ватажок гуляйпільців Нестор Махно дав клич вступати в партію анархістів-комуністів, і євреї у цю партію створили чергу. Учора отаман сказав, що приміщення їхньої партії потрібно обвішати гаслами й транспарантами, євреї тут-як-тут: вони принесли на цю справу стільки всякої мануфактури, що нею можна було обліпити увесь центральний — Ярмарковий — майдан Гуляйполя.

Тепер будинок партії анархістів стоїть, як писанка: на ньому висять чорні стяги з гаслами: "Мир — хатам, війна — палацам", "З пригнобленими проти гнобителів завжди!" Тут же висять червоні прапори, на одному з них можна було прочитати: "Вся влада Радам на місцях!" На іншій стіні будинку на чорній широкій стрічці білою фарбою було написане гасло: "Влада народжує паразитів. Хай живе анархія!"

...На тому світі один з кіноглядачів, Грушевський, нахилився до Леніна, що сидів поряд, і голосно, аби чули всі присутні, зауважив:

— А гасло "Мир — хатам, війна — палацам" привезене з Франції до нас більшовиками, чи не так?

Ілліч щось незрозуміле промимрив, бо не міг втямити, куди хилить цей хитрун? А Грушевський закінчив свою думку:

— Так ото, Ульянов, запам'ятайте: ніколи спокою та миру хатам не буде, коли поряд, охоплені війною, горітимуть палаци, а в них від ваших куль вмиратимуть люди. Бо змінити світ насильницьким шляхом — то велика безглуздість. Здається про це ще Мольєр сказав. А знаєте, чого він саме так висловився?

Ленін не хотів вступати з Грушевським в перепалку, бо знав, що цей поєдинок програє. А той добивав Ілліча:

— Не знаєте... Чи не хочете знати. Я вам нагадаю. Бо Світ — це вища досконалість Господа нашого, і той, хто прагне змінити його, керується духом не Бога, тобто, не об'єктивними законами природи, а духом Люципера і накличе на людство тільки біду... Так воно й сталося... Ви дивіться, пильно дивіться, що ви накоїли...

На всесвітньому екрані чується пісня:

Ех, яблучко, куди котися?
Попадеш до Махна — не воротися.

Ця примітивна, але бадьора й весела пісенька потонула в істеричному людському крикові. То молодчики гуляйпільського отамана Махна налетіли на поміщицький маєток — і давай усе довкола бити і трощити! Лементували батраки, кричали малі й дорослі діти господаря, стояла навколішки перед Нестором розпатлана і з переляканими очима літня поміщиця й слізно благала помилувати їх.

— Помилувати?! — закричав до неї Нестор. — А ви нас століттями милували?! Кровопивці!.. І на нашу вулицю прийшло свято ... Революція!.. А для вас, поміщиків, страшний суд,... — і рубонув отаман жінку шаблею, розсікши її з голови до ніг, мов капустину. Кров жертви бризнула на Нестора, залила його білу сорочку, руки. Отаман бридко відскочив на крок від зарубаної жінки, розірвав на собі сорочку, витер об неї руки й свої чоботи та й закинув ганчірку на вишню, що буйно вкрилася спілими, як кров, плодами.

На ганок з рушницею в руках вискочив господар, кудись пальнув, і враз хтось зойкнув — мабуть, поранив одного з нападників.

— Ловіть його і роздеріть, як жабу! — закричав до своїх хлопців-молодців Махно, і ті — нумо виконувати вказівку Нестора. Господаря прив'язали до хвостів двох рисаків і розірвали вмить.

Така вигадка революціонерам, мабуть, сподобалася, бо вони почали розривати цими кіньми усіх, хто попадався їм під руки: спочатку усіх діток поміщика, а потім виловлювали батраків і таку ж екзекуцію робили з ними. То вже була не розправа за хтозна чиї гріхи, а справжній азарт здичавілих людинопалачів, який тривав до глибокої ночі. По закінченню цього диявольського вертепу були поминки за убитими чи, скоріше, святкування своєї перемоги: усі перепилися вина, яке знайшли в хазяйських погребах, і стріляли по живих мішенях — поміщицьких собаках, котах і всякій іншій тварі. До ранку махновці перебили велику отару овець, гурт корів і кілька десятків свиней. На завершення "революційної необхідності" підпалили розгромлену садибу і зі співом "Інтернаціоналу" попрямували до Гуляйполя.

Група анархістів. Фото 1909 р.

Тут на Махна чекав сюрприз — застрайкували робітники ремісничих майстерень, заводів, фабрик і навіть млинів. Усі вони вимагали од своїх хазяїв підвищення заробітної плати на 80—100 відсотків, а ось як ці вимоги оформити юридично і що з ними робити далі, не знали. Тоді й прийшла делегація до отамана, щоб допоміг. Це було перше прохання робітників до вождя усіх пролетаріатів Гуляйпільщини, і той поставився до його виконання з особливою шаною і серйозністю, а головне, взявся його виконувати негайно.

— Викликати усіх цих п'явок до мене! — наказав він своїм хлопцям, і гінці розбіглися по Гуляйполю.

З'явилися абсолютно всі. Як один, виструнчилися й чекали подальших вказівок. Махно, низенький, худорлявий, видавався перед усіма розгодованими місцевими капіталістами звичайним миршавим хлопчиськом зі смітника. Багато хто з них, дивлячись на цього нікчемного, за їхніми мірками, виродка, дивувався, як це можна отакої гниди боятися? Більше того, їй підкорятися? Та ніколи цього не буде! Ніколи.

Махно зміряв усіх прибулих своїм зміїним поглядом, і в капіталістів аж затремтіли ноги. Чого б це? Ніхто не знав. Але в погляді Нестора було щось диявольськи небезпечне і зле. Жоден з хазяїв не насмілився глянути у вічі "гримучій змії", аби та не кинулася й не вжалила смертельною отрутою.

— Сідайте! — наказав чи попросив з притиском Нестор. — Проведемо нараду. Її головою буду я. Повідомляю, що Рада

Профспілковий квиток Н. І. Махна
за 3 листопада 1917 року
(з архіву краєзнавця І. М. Бичука).

профспілок району уповноважила мене взяти під своє керівництво всі керовані вами, п'явки-капіталісти, але які по праву вам не належать, громадські підприємства. Віднині ви всього-навсього мої підлеглі. Тож вам наказую підвищити всім робітникам зарплату вдвічі. Підпишіться під протоколом зборів...

Ніхто й не ворохнувся, наче закам'яніли. Нестор чекав, мабуть, хвилину, не більше. Він різко підвівся, підійшов до телефону, зняв слухавку:

— Алло, алло! Сидір Лютий?* Слухай мене: підготуйся до наступного етапу моїх переговорів з твердолобими капіталістами... Так, у глинщині Карманова** їх усіх і пристукни.

Нестор поклав слухавку і звернувся до присутніх:

— Все, громадяни... Збори закриті. Піднімайтеся — й у двір. Там на вас уже чекає Сидір Лютий.

Першим схопився з місця заводчик Кернер:

— Несторе Івановичу, ви поквапилися закрити наші збори. Я вважаю, що вимоги робітників цілком закономірні. Вони мають право на те, щоб ми їх задовольнили, і я підпишу свою угоду на це.

Хазяїн найбільшого заводу міста підписав протокол про збільшення його робітникам зарплати на 100 відсотків. За ним зробили те саме інші***.

---

* Лютий Сидір Юхимович (1893—1919 рр.) — селянин-бідняк з с. Гуляйполе. З п'яти років — сирота. Член гуляйпільської групи анархістів з 1917 р. Активний учасник Революційної повстанської армії України (махновців). Убитий у 1919 році в бою з денікінцями під Уманню. Там і похований (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Київ — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 582).

** Глинище Карманова — місце, де багато років гуляйпільські заводчики брали глину для своїх цегельних заводів. Сюди махновці скидали розстріляних ними громадян.

*** Нестор Махно. Воспоминания. Книга перша. Париж, 1929 р. — С. 38.

Слава Богу, цей червневий теплий день скінчився перемогою робітників Гуляйпілля без пролиття крові. Стомлене сонце закотилося за переліски, які враз потемніли і на ще жевріючому обрії увижалися грізними і казковими горами. Цієї пори Нестор вийшов з приміщення своєї партії, відчувши ломоту в усьому тілі. Він добряче стомився.

Поряд з ним невідступно чвалав Сашко Нетреба — кремезний, трохи, здається, вайлуватий хлопець, молодший від отамана років на десять. Він жив з батьками поруч з обійстям Махна і був таким же, як і Нестор, бідним, аж синім. Про нього у Гуляйполі ходили усякі анекдоти: то Сашко у когось на весіллі з'їв макітру м'яса і випив бочку вина; то голими руками задушив молодого бичка, який з дурної голови кинувся на нього; то ще якась сталася з ним химерна оказія. До всіх цих пліток Нестор не дослухався. А ось те, що Сашко мріяв зробити всесвітню революцію, щоб відібрати всі багатства в капіталістів та поділити їх порівну між голотою, це Махну сподобалося.

Особисті охоронці Н. І. Махна
(з архіву краєзнавця І. М. Бичука).

А ще припало Нестору до серця те, що Нетреба завжди був веселий, ніколи не розгублювався, мав при запасі безліч всяких анекдотів чи, певно, вигадував їх сам на ходу, до сільських пліток вдало додавав щось своє — і тоді всі реготали, аж хапалися за попереки. Саме такого весельчака бракувало такому серйозному отаманові. І коли в партії та в повстанського загону виникло питання про особистого охоронця й довірену особу для Махна, отаман назвав свого сусіда й товариша Сашка Нетребу. З цією кандидатурою усі погодилися. Тепер Сашко днює й ночує з Махном.

— Щось входохкався за день, — забідкався отаман, вдихнувши у свої впалі груди вечірню прохолоду.

— То може підемо до мене додому, заліземо на горище у свіже сіно і придушимо комара? — запропонував Нетреба.

— Ні, Сашку... Я ж обіцяв, що загляну сьогодні ввечері до гімназії. Там, гадаю, чекають.

Нестор Іванович МАХНО. Фото 1920 р.

У гімназії справді чекали відомого політкаторжанина, а нині ще керівника Гуляйпільського селянського Союзу Махна. Директор гімназії, сорокарічний інтелігентної вдачі чоловік, водив зі своєю свитою Нестора Івановича порожніми класами, розповідав, як дирекція готується до наступного навчального року, слізно клянчив у Селянського Союзу коштів на поточний ремонт гімназії, а Махно все кивав головою, не знаючи, що відповісти. А в думці у нього було одне — швидше вибратися з цього задушливого приміщення на свіже повітря і прихопити з собою оту статсдаму з позолоченим пенсне, котра все кидала на нього жагучі погляди, і тоді у Нестора аж паморочилася голова.

— Хто вона? — вибравши зручну мить, спитав отаман у свого охоронця.

— Галина Андріївна Кузьменко,* — відповів Сашко. — Має сільську кличку "Фортеця".

— Хто дав? Ти?

— Я, Несторе.

— Забери цю кличку назад і забудь про неї. І ще одне. Іди до нас і приготуй для мене тачанку з білими рисаками.

Нетреба вийшов з гімназії.

Тої ночі Махно не ночував ні в себе дома, ні в Сашка на горищі. Молода вчителька Галина Кузьменко також не прийшла спати до своєї хазяйки, де вона квартирувала.

---

* Кузьменко Агафія Андріївна (Галина Андріївна) — (1892—1978 рр.) нар. в м. Києві, дитинство і юність пройшли в с. Піщаний Брід Київської губернії (нині Кіровоградська область), закінчила учительську семінарію, вчилася в університеті св. Володимира (м. Київ), учителювала в с. Гуляйполе, активна учасниця повстанського руху на півдні України, з 1919 року — дружина Нестора Махна. (див. С. Семанов. Под черным знаменем. Роман-газета № 4. Москва. — С. 3.).

А зранку для Махна — знову вертеп. Нестор лихоманно створював у кожному селі бойові загони і їх озброював "до зубів". Отаман ще не знав, куди ці загони будуть використані, але почуття віщуна йому підказувало, що революція, яка розпочалася в Росії, ось-ось заллє кров'ю усю імперію: піде брат на брата, батько на сина, клас на клас, система на систему, світ на світ. Буде велика, ще не бачена бійня, жертвою якої у першу чергу стануть невинні й неозброєні люди. Тож потрібно цей час зустріти не з голими руками і вже зараз, поки не схаменувся ворог, напасти на нього першим зненацька і розтрощити в пух і порох. Цим ворогом для Нестора був сільській поміщик — це ближній, і Тимчасовий уряд у Петрограді — це далекий. Ну, з далеким ворогом було легше: узяв папір, настрочив телеграму, що бачив його в домовині у білих капцях з чорними п'ятками, відбив цю нісенітницю на телеграфі — і квит. А ось з місцевими поміщиками... Ці сидять за високими кам'яними фортецями-огорожами, мають уже свою непогано озброєну варту... Їх ще й підтримує деяке заможне селянство. Ні, поміщики й куркулі — то горішок твердий, його так просто не роздавиш. А треба!..

Нестор лише періодично зв'язувався з Гуляйполем, де створив свій тимчасовий примітивний штаб, і в чергового дізнавався, як там справи в окрузі. Поки що все наче гаразд. Його штаб працював мирно і злагоджено. Розташовувався він у великому цегляному будинку, якого надав махновцям в оренду все той же заводчик Михайло Кернер. У передній — великій і доволі порожній кімнаті найчастіше сидів за столом років 25-ти хлопець вищий середнього зросту і міцної статури, одягнутий у військову літню форму без погонів — мабуть, недавній солдат чи прапорщик царської армії. На його столі — купа всяких паперів, ручка з чорнильницею, олівці, телефонні апарати. Над столом пришпилений до стіни аркуш білого паперу, на якому написано: "Поет, кавалерист, артилерист і телефоніст Іван Негребецький".* Сьогоднішній черговий штабу — і є той самий поет, кавалерист і таке інше.

---

* Негребецький Іван Якович, нар. 1896 р. в м. Полтаві, з 1900 р. разом з батьками проживав у с. Гуляйполе, в царській армії служив в артилерії, активний учасник повстанського руху на півдні України, в армії Махна був кавалеристом, складав пісні, йому приписується авторство численних пісеньок "Яблучко". У 1938 році репресований. Помер, мабуть, у 1950 році в Полтаві, де жив після повернення з ув'язнення.

Постійно роздирають душу телефони. Негребецький знімав то одну, то іншу слухавку, крутив телефонну ручку, кричав: в одну слухавку — "Держися! Нестора Івановича нема", в іншу — "Що? А-а, де Нестор? Десь у Темировці... Там у нього також запарка", а ще в іншу — "Слухай, і не соромно тобі зняти облогу? Знімай і драпай... Це твоя справа. Але Нестор Іванович тебе за це по голівці не погладить".

На якусь хвилину-другу телефони замовкли, і Негребецький пройшовся кімнатою — розминав ноги... Підійшов до великої карти, що висіла на стіні, й почав вголос читати:

— Київ, Катеринослав, Олександрівськ... А де ж тут Гуляйполе? Де воно?

Хтозна, скільки мацав би очима ту величезну карту, якби не ввійшли двоє озброєнних мисливськими рушницями селян.

— Іване, приймай шпигуна! Спіймали його на Ярмарковому майдані... Допитувався, як зустрітися з нашим Нестором. Дивись, який гусак!

Перед Негребецьким стояв типовий панок у чорному циліндрі й з густими невеличкими вусами, хвацько задертими вгору.

— Я не гусак! — образився він. — А делегат з Петрограда, від Тимчасового уряду.

"Мені ще тільки не вистачало до повного щастя цього панка-делегата, — незадоволено подумав черговий. — І що з ним робити?.. Бог його знає. А може він і не делегат? Хіба зізнається?"

Про всяк випадок, наче слідчий, запитав:

— Говори правду, хто тебе підіслав?

— Мене не підіслав, а прислав російський Тимчасовий уряд... Ось мій мандат. Читайте, — панок простягнув Негребецькому якийсь папірець. Іван сердито схопив його, пробіг очима зміст і кинув на стіл між безліч всякого хламу, а сам до себе вголос пробурчав: — Ото ще Господь за щось покарав Україну — дав ось таких сусідів — москалів: без нас не можуть ні лягти спати, ні проснутися, — а до російського посланця: — Та присядьте вже на лавку, зачекайте Нестора Івановича. Може й незабаром з'явиться.

Махно справді не забарився. Він залетів вітрюганом у приміщення штабу. Делегат Тимчасового уряду підхопився і пильно дивився на отамана, прагнучи запам'ятати усі його портретні рисочки, а то й збагнути характер і навіть цієї хвилини настрій. Відомий далеко за межами Гуляйполя Махно уявився таким: він був середнього зросту молодим чоловіком років тридцяти, не більше, кирпатим, жвавим у рухах, худорлявим, мав швидкі чи то карі, чи то темносірі очі, які пронизували співрозмовника наскрізь, мов просвердлювали пекучими променями. Кучерявий великий чуб, що нині модний, здавалося, давно не бачив гребінця, спадав Махнові на його вузькі плечі. Отаман періодично покахикував, мабуть, у нього були проблеми з легенями — що ж, дев'ять чи десять років у тюремних камерах, звісно, повинні були залишити свій зловісний слід у тілі цієї напрочуд твердої характером людини. Махно був одягнутий в діагоналеве галіфе, заправлене в хромові, невеличкого розміру чоботи рудого кольору, і в драгунську з петлицями куртку. Через плече на вузькому ремінному паскові в нього висів, аж до ніг дістаючи, маузер у дерев'яній кобурі. Був без головного убору. Настрій у нього зараз-пречудовий. Такий висновок можна зробити з його усміхненого обличчя і чітких впевнених кроків — він наче не ходив, а літав. За ним на незначній відстані невідступно крокував його особистий охоронець і порученець Сашко Нетреба. Він одягався під Махна, лише усе на ньому було значно більших розмірів, звісно, за його ведмежею структурою.

— Хто такий? Відкіля? — показав отаман рукою на невідомого панка.

— До тебе, Несторе Івановичу, — відповів замість гостя Негребецький. — Хреститься і присягається, що він — делегат від Тимчасового уряду Росії. А я думаю: "На якого хріна нам якась Росія? У нас своя держава — Україна".

Махно до делегата:

— Мандат!

Сашко тут же вголос передражнив Нестора:

— А як же! Ми такі: для нас мандат — і кришка! Тому, у кого немає мандата, — також кришка.

Іван трохи задовго шукав серед паперців на столі той мандат, а тому, коли подав його Махну, незадоволено пробубнів:

— Якась вшива цидулка, а скільки з нею клопоту.

Махно прочитав мандат і тут же:

— Що, кадетики, одержали і в Петрограді моє повідомлення телеграфом, що в Гуляйполі вся влада перейшла до повстанських загонів селян? — Махно недоброзичливо глянув на делегата.

— А як же! Одержали... Хай знають наших! — і Сашко кинув в огонь своє полінце.

— Тимчасовий уряд категорично протестує проти самоуправства! — відповів делегат. — Про владу та устрій у Росії мають вирішити майбутні Установчі збори, а не зграя селян якогось Гуляйполя.

Сашко таке зухвальство буржуя сприйняв так, наче хтось сипонув йому на ятріючу рану жменю солі:

— Що він белькоче, Несторе Івановичу?! Якогось Гуляйполя... Столиця нашої держави не Петроград, а Махноград! — і навіть наспівно продекламував:

Петроград — не Махноград.
Петроградові — капут,
Махноградові — зергут.*

— Так ми ж чітко написали, що не визнаємо продажного буржуазного Тимчасового уряду і закликаємо всіх до повстання проти вас. Хіба не зрозуміло? — пояснив Махно.

Нетреба знову втрутився у розмову. Він скорчив з себе Керенського й сказав:

— А ми закликаємо: "Усіх — в окопи! На війну до переможного кінця за матушку Росію!" — зняв з голови делегата циліндр, надягнув його собі й заспівав, пританцьовуючи:

Ой заграйте, музики,
В мене нові черевики.
Починайте скоріш грать,
Бо хочеться танцювать.

Делегат був спокійний, хоч, видно було, як на його обличчі заїздили жовна.

— За такі дії ви будите відповідати перед нашим урядом, — сказав він, певно, звертаючись до Махна.

— Віддай йому голову... Щоб не виник міжнародний скандал.

---

* Зергут — з нім., що означає "дуже добре". Тут у розумінні щирого вітання, побажання добра.

Сашко зняв циліндр, довго видмухував його, а вже потім надягнув на голову делегату і, поточившись назад, розкланявся та ще й сказав:

— Ад'ю, буржю!

Змінив тон своєї дипломатії і Махно.

— Я бачив ваш уряд зі складеними на грудях руками! — сказав він підвищеним голосом.

— Несторе Івановичу, чого з ним вошкаємося? — встряв у розмову один з двох повстанців, які привели делегата до штабу. — Давай його до глинища Карманова, там ще ями глибокі.

— Ой глибокі! Я заглядав у них. І дна в жодній не побачив. Летять у них трупи, наче в безодню, — розпатякався й інший повстанець.

Махно мов не почув пропозиції своїх підлеглих і розпорядився зовсім по-іншому:

— Негребецький! — покликав він чергового. — Поклади перед ним ручку, папір, постав каламарчик.

Черговий все це подав делегату, а Сашко дістав з шафи людський череп, на якому літерами було написано "Цар Микола Другий" і також поставив його на стіл перед гостем з Петрограда ще й пояснив:

— Для бадьорості духу.

...**На тому Світі.** Кінозал Всесвіту. Леніну дуже сподобалася остання витівка гуляйпільського сміхотворця. Ілліч вже вкотре штовхнув під бік Дзержинського й напівголосно сказав йому:

ЛЕНІН. Батєнька, а цей хохол Махно далекоглядний... Вже тоді він передбачив, що ми, більшовики, розстріляємо Миколу-Палкіна. Підкреслюю: ми, вірніше, я, не всякі там меншовики, анархісти, есери!... — Ленін збадьорився, у нього аж додалося життєдайної енергії. Сталіну, який сидів поряд, таке самозвеличення Ульянова не сподобалося, і він тут же на нього зреагував:

СТАЛІН *(з сильним грузинським акцентом)*. Товаришу Ленін, хочу тобі нагадати, що вбити царя з царицею і навіть знищити усю буржуазію Росії —це ще не перемога соціалізму, а ось стерти у табірний порошок мільйони, вірніше, десятки мільйонів ворогів нашої партії і нашої радянської влади — це вже навіть побудова комунізму в одній, окремо взятій державі.

ЛЕНІН *(не здавався)*. А шлях, вірний шлях до нашого однопартійного комунізму, хто вам підказав? Хто запропонував будувати концентраційні табори від Москви аж до Магадану? Я і тільки я... А хто вам наказував: "Розстрілювати, розстрілювати і ще раз — розстрілювати буржуазію, попів і всяке бараняче стовписько, щоб врятувати здобутки революції? Хто? Будьте чесними хоча б тут!

ДЗЕРДЖИНСЬКИЙ. Як хто? Товариш Ленін. Особисто я завжди діяв по-ленінськи. Уся моя Луб'янка діяла по-ленінськи.

ЛЕНІН *(гордо)*. Ото ж бо!

СТАЛІН *(він не бажав пасти задніх)*. А цей твій найважливіший заповіт: "Розстрілювати, розстрілювати і ще раз розстрілювати...", хто виконав до кінця і в повному обсязі?

БУХАРІН *(підказує з неприхованим підлабузництвом)*. Звичайно, товариш Сталін. І тільки він.

СТАЛІН *(усміхнувся в свої руді вуса)*. Товариш Бухарін цього разу не помилився. Він завжди був у перших рядах комуністів-ленінців. Не даремно після його розстрілу я сказав товаришам по партії: "А чи не рано ми його пристукнули?"

ГРУШЕВСЬКИЙ *(до всіх)*. Може досить про ваші партійні "досягнення"? Вони усьому земному світові й досі у печінках сидять... Ви уважно спостерігайте, до чого ваші "досягнення" довели?

Усі замовкли.

...**Знову Гуляйполе**. Махно ближче підійшов до делегата Тимчасового уряду Росії.

— Пиши, — наказав він. — "Я , такий-то, попереджений Революційним (слово "Революційним" пиши з великої літери) польовим штабом повстанських загонів півдня України, щоб за двадцять хвилин покинув Гуляйполе, а протягом години — межі революційної території".

Сашко й тут вліз зі своєю клішнею:

— Наша ревтер закінчується відразу за Пологами: два кроки — направо, три кроки — наліво, один крок — назад і скрізь:

Махно — цар,
Махно — Бог
З Гуляйполя
До Полог.

Базікання охоронця, особливо останній віршик, не сподобадися Нестору, і він обізвав Сашка пустобрехом, а делегатові сказав:

— Пиши далі: "За порушення цих вимог буду розстріляний на місці". Написав? Розпишись і вкажи число та годину й хвилину.

Делегат подав написаний папірець Махну. Отаман читав його, як здалося Сашкові, довго, а тому він зауважив, звісно, у своєму стилі:

— Цей буржуй, Несторе Івановичу, над нами кепкує: ми йому говорили хвилину, а він написав для нас на всю годину.

Негребецький в цьому ж дусі поправив:

— Ми йому — оповідання, а він з нього — роман.

На всі репліки своїх баламутів Махно не звернув уваги й наказав Негребецькому, щоб той провів делегата до воріт і показав йому дорогу навпровстець до Петрограда. А повстанцям, що привели російського буржуя, наказав:

— Ви простежте виконання ним нашого ультиматуму!

— Будь певен, Несторе Івановичу, все зробимо, як треба!

А Сашко Нетреба вдогін делегату вигукнув:

— Петроград — через дорогу навприсядки! Будь здоров і не кашляй!

І ще Сашко нашвидкоруч схопив під столом пляшку, на якій було написано "Скипидар", наздогнав Негребецького й віддав йому пляшку:

— Намасти, Іване, цією живицею пану делегату одне місце, інакше він за такий проміжок часу не встигне перебігти нашу безмежну державу.

Негребецький цілком серйозно взяв з рук Сашка пляшку скипидару й вийшов разом з делегатом. Нетреба, коли за ним зачинилися двері, легко зітхнув, наче фізично перетрудився. А Махно, не сказавши більше жодного слова, пішов до карти, що висіла на стіні, й уважно почав її вивчати.

...**На Всесвітньому екрані затемнення**. Комп'ютер Всевишнього вибирав ті картини, що найвагоміше висвітлювали тему, задану Дияволом. Ленін захвилювався: він хотів побачити, як махновці знищують посланця від Керенського — цього затятого ворога більшовизму, а тут, наче навмисне, Диявол відібрав у Ілліча таку можливість одержати насолоду від побаченого —

взяв і припинив показувати про делегата. Вождеві пролетаріату взагалі подобалося все, що пов'язане з убивством і кров'ю людей чи тварин: це і розповіді бувалих, і художні, а тим більше документальні кінофільми, книги, картини художників. Він міг годинами стояти, наче заворожений, біля картини Іллі Репіна "Іван Грозний вбиває сина" і не раз просив Диявола показати йому на Всесвітньому екрані, як це вбивство сталося насправді, з усіма подробицями, причому, в заповільненій дії. Аналізуючи якраз це убивство ще там, на Землі, Ленін ловив себе на думці, що також з великою насолодою убив би свого кровного нащадка, аби того з дурної голови народила Надія Крупська, і хоч натішився б кров'ю досхочу. На жаль, не народила. Та він, Володимир Ульянов, усе-таки знайшов, як у земному короткому житті задовільнити свою душевно-диявольську забаганку. Так, у дитинстві Володя нещадно викручував усім лялькам руки й ноги і розпанахував ножем їм животи. Коли вбився у колодочки й зникли зайди, задумав, як і старший брат, зайнятися політичним тероризмом. Ішов до цього послідовно: спочатку бунтував у інститутських коридорах, збирав групи однодумців, а згодом створив свою партію, діяльність якої фінансувалася від терористичних акцій: не гребували ні вбивствами, ні грабунками, ні бандитськими наскоками, ні шантажем... Особисто сам Ілліч участі в цих акціях не брав — просто в нього не вистачало мужності і сміливості, вірніше, він був звичайним боягузом, а тому задовольнявся тим, що був безпосереднім керівником та натхненником усіх подібних нападів. Знамениті терористи-убивці Камо, Сосо Джугашвілі (в майбутньому — Сталін), Дзержинський — то вихованці, найліпші учні Ілліча. Вони спеціалізовувалися виключно на знищенні людей, тобто, виконували рішучу вказівку Ульянова: "Розстрілювати, розстрілювати і ще раз розстрілювати..."

А ще Ілліч задовільняв своє бажання насолодитися кров'ю при полюванні тварин. Він завжди бив їх масово і безжально, звісно, без будь-якої необхідності. Іноді цей спортивний інтерес виходив за всякі межі здорового глузду. На курортному засланні у Шушенському, наприклад, Володимир Ілліч скористався безвихідним становищем сотень зайців, які опинилися після повені на невеличкому острові, і набив веслом цих добродушних та милих звірків повен човен. А потім усіх втопив у річці. Від цієї витівки мав величезне задоволення на багато

днів. Зараз за погублені їхні душі Диявол знущається над ним — примушує їсти розпечених до червоного кольору металевих зайців. А вже десь пізніше Леніну ще потрібно буде спокутувати гріхи за всякі терори, революції, війни, концтабори, організатором яких він був і в яких загинули мільйони людей. Виявляється, Господь не вибачає смерті жодної, не за його волею, людини і тварини.

І все-таки Ілліч з лисинкою народився, з лисинкою й буде всю вічність. Зараз він хотів насолодитися смертю делегата Тимчасового уряду. Та ба! Цієї загибелі Диявол чомусь не показав, і Ленін вирішив навколо долі делегата Тимчасового уряду подискутувати з членами свого політбюро. Його цікавило, чи вбили махновці свою чергову жертву чи задушили? Бо, розповідали, що анархісти з Гуляйполя часто своїх ворогів душили, особливо у цій роботі досяг чималих успіхів Льовка Задов.*

— Звичайно, вбили. Це ж так легко і просто: вийняв маузер і в потилицю... Як мене... — першим висловився Микола Бухарін.

— Все-таки, товаришу Бухарін, ти гнилий інтелігент, — кинув репліку Ілліч, якому здалося, що така смерть делегата надто м'яке для нього покарання.

— Вони його затягнули у підвал штабу і вже там замучили. В усякому разі, особисто я зробив би так, — це вже сказав Дзержинський, згадавши свій досвід мучення людей у підвалах Луб'янки.

— Бгаво, залізний Феліксе! — Леніну така думка сподобалася, і він глянув на свого найліпшого учня — товариша Сталіна. Що ж відповість він? А той, на подив членів політбюро, перехитрив усіх. Він звернувся до вчителя:

— А що скаже товариш Ленін?

---

* **Задов Лев Миколайович** (справжнє прізвище Зіньковсткий) — (1883—1938 рр.), нар. в х. Веселий (Гупалівка) Маріупольського повіту, з 6 р. жив з батьками в м. Юзівка (нині м. Донецьк), працював у доменному цеху металургвйного заводу. анархо-терорист з 1910 р., активний учасник повстанського руху на півдні України, начальник контррозвідки 1-го корпусу махновської армії, начальник особистої охорони Махна. З 1924 до 1937 р. працівник НКВС м. Одеси. Замучений НКВС у 1938 р. (А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 586).

Гнітюча тиша — і всі погляди на Ульянова... А як діяти йому? Не мовчати ж ... Іллічу довелося розколюватися:*

— Найцікавіше і найприємніше для душі — це повільно, з почуттям насолоди, душити. і я вважаю, що так вони й зробили.

Тепер усі повернули голови назад, туди, куди недавно пересів подалі від більшовиків мовчазний Грушевський.

— Вишепталися? — запитав Президент України і, не чекаючи відповіді, сказав: — Цього делегата махновці не розстріляли і не задушили. Він після Гуляйполя був у мене в Києві і скаржився на незаконні дії Нестора Махна і його повстанців. Я вибачився перед делегантом і допоміг йому благополучно доїхати до Петрограда. — Михайло Сергійович трохи подумав і, скориставшись мовчазною розгубленістю присутніх, додав: — Спотворені у вас, панове, поняття чесності, людяності і порядності, у тому числі, й щодо Махна... Лише зараз не бунтуйте, не галасуйте, як це можете ви робити... Ліпше давайте спокійно подивимося, що було далі у Гуляйполі...

Новоспасівський загін Трохима Вдовиченка ховає повстанців, убитих в боях з австрійцями. Фото 1918 р. (с. Новоспасівка — нині с. Осипенко Бердянського р-ну Запорізької області).

* Розколюватися (жарг.) — признаватися, тут у розумінні висловлювати свою думку, говорити правду.

ГЛАВА ТРЕТЯ

КРОВ ЛЮДСЬКА — НЕ ВОДИЦЯ

(М. СТЕЛЬМАХ)

Нестор уважно розглядав карту України, виміряв на ній щось лінійкою, замислився і знову виміряв. Присутні в тимчасовому штабі Негребецький і Сашко сиділи мовчки, аби не заважати отаману працювати. Нараз з вулиці почулися людські голоси й вигуки:

— Пропустіте нас, ми до Нестора Івановича. Ми хочемо його спитати...

У відповідь хтось з охоронців штабу, які стояли при вході, вигукнув:

— Не можна! Він займається важливими справами.

До крикунів вийшов Нетреба. Біля входу в будинок зібрався гурт якихось лайдаків з навколишніх сіл.

— Ви чого тут базарите? — звернувся до них особистий охоронець Махна. — Чого приперлися і наче на весілля зодягнулися?

— Та ми до Нестора!

— Чув, що не до мене... А Нестор зараз наміряє по карті селянам землю...

Прибулі ще дужче загули і навперебій загелкотали, мов гуси:

— Ой спасибі йому!

— Наш заступник і оборонець...

— Невже земельку будемо мати?

— Слава Богу і йому!..

На ґанку з'явився Махно:

— Хто там до мене і в якій справі?

— Несторе, ми делеговані жителями Дібрівки, Темирівки, Успенівки та інших сіл, щоб у тебе запитати: "Кого нам підтримувати і від кого захищатися?"

— Кого підтримувати? — перепитав отаман. — Вся влада у волості віднині перейшла до комітету захисту революції. Йому і лише йому ви маєте підкорятися і виконувати його вказівки. На будь-які розпорядження й укази буржуазно-поміщицького

Тимчасового уряду та Української Центральної Ради плюйте з високої гори. Бо вони — два панських чоботи — пара: захищають буржуїв і поміщиків, цих одвічних ворогів бідного селянства. Відбирайте у своїх поміщиків і церков землі, маєтки і створюйте на їх основі селянсько-бідняцькі вільні комуни. Поміщиків і попів, які не підкоряються вимогам революційного селянства, розстрілюйте з їхніми виводками на місці.

— Дякуємо, Несторе!.. Так і передамо...Так і будемо діяти...А ти вже йди до свого штабу і діли ту земельку, діли її ріднесеньку. Бо комуна — добре, а своє — ближче до тіла.

Махно різко повернувся назад, у будинок. Останні слова якогось новоявленого хазяйчика йому, факт, не сподобалися. Бо його плани щодо землі зовсім інші: кожному дати по десятині-дві біля його обійстя, а всі інші угіддя об'єднати в невеличкі комуни, де працюватимуть вільні від експлуатації трударі. Почуваючи себе господарями своїх здобутків у комуні і не маючи над головою ні поміщика, ні державної влади, селяни дуже скоро заживуть заможно й радісно. "Такі плани і так буде!" — підсумував свої думки отаман і знову приступив до вивчення карти. Задзвонив телефон. Негребецький узяв слухавку.

— Алло, алло! Центральний штаб слухає... Нестора Івановича? Даю... — До Махна: — Несторе Івановичу, тебе Щусь.*

Федір Щусь — відірвиголова села Дібрівки, отаман невеличкого, але боєздатного загону. З Нестором вони зійшлися прямо-таки з перших годин знайомства і полюбили один одного, як брат брата. Обоє були завзяті у битвах з вартою поміщиків, не передбачувані у своїх вчинках, наполегливі в досяганні мети, уміли гуртувати навколо себе хлопців. Одна була перевага Нестора перед Федором — диявольське холоднокровне уміння Махна виходити переможцем з будь-якого безвихідного і програшного становища. Якраз ця риса характеру і стала головним аргументом, коли у розрізнених малих загонів

* **Щусь Федір (Феодосій)** — (1893—1921 рр.) — нар. в с. Велика Михайлівка (Дібрівка) Олександрівського повіту Катеринославської губернії (за старим адмін.-територ. поділом) в бідній селянській сім'ї, на царській службі — матрос, активний учасник повстанського руху півдня України, в армії Махна займав керівні посади: начальник кавалерії, командир кавбригади, начальник штабу Армії. Убитий у червні 1921 року під смт Недригайлів того ж району Сумської області (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ. "Проза" — 1993. — С. 582).

Гуляйпільщини стало на порядок денний найважливіше питання: "Кому довірити керівництво об'єднаних партизанських сил: Нестору чи Федору?" Усі, в тому числі і Федір, проголосували за Махна. Правда, це ще було попереднє, не офіційне об'єднання. Все ще кожне село мало свого отамана, який діяв проти куркулів, поміщиків та німецьких колоністів так, як йому заманеться. А Щусь, на відміну від інших, всеціло підкорявся Махну.

Зараз Нестор взяв слухавку.

— Так, Федю, спокійніше...Тебе оточують товстопузі і їхні прихвосні? Ну й що? Цих кровопивців злякався? Найшов мені вояків!.. Та вони такі вояки, як з лайна кулі. І не ми у них на прицілі, а вони у нас на револьверній мушці... А в зуби не хочуть? Слухай мене... Прикинься, що від них тікаєш... Ні, мать твою так, будеш драпати, коли наказую!.. Тільки не в Дібрівський ліс, бо в тому районі з німецькими колоністами розмовляє Калашник*. Ти галопуй у напрямку Гуляйполя. Замани їх поглибше сюди. А я вже звідси... Ти зрозумів? Не вони тебе оточать, а ми їх затиснемо у бочку Діогена і, як гнид, придушимо. До зустрічі, Федю... — Нестор поклав слухавку і звернувся до Негребацького: — Ваню, негайно викличи Калашника.

Сашко Нетреба й тут знайшов собі роботу:

— Та крути хвацько! — пристав він до Негребацького. — Це тобі не віршики писати, а з німцями воювати.

— Алло, алло! — кричав Іван у слухавку. — Калашник? Буде з тобою говорити Нестор Іванович. Передаю...

Махно знав, що його ще один вірний товариш і бойовий командир загону Саша Калашник зараз колошкає німецьких колоністів, а тому у першу чергу запитав його якраз про цю не вельми почесну, але, як на думку Нестора, необхідну операцію. Бо всі колоністи — не лише великі землевласники, а отже, вороги махновських комун, а ще й були активними організаторами боротьби з махновщиною і революцією взагалі. Власне, це за їхньою ініціативою в усьому повіті поміщики наче подуріли —

* **Калашник (Калашников) Олександр** — нар. в робітничій сім'ї м. Баку, жив у Гуляйполі, активний учасник повстанського руху півдня України, в армії Махна займав керівні посади: командир 1-го корпусу, член оперативного відділу Ради революційних повстанців (махновців). Загинув наприкінці червня 1920 року під залізничною станцією Барвінкове. (А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ. "Проза" — 1993. — С. 581).

стали дибки проти Несторових комун і на противагу махновським повстанським загонам почали створювати свої варти самооборони, які, будучи значно краще, ніж повстале селянство, озброєними, дають належну відсіч анархістам. Але в них не було такого організатора і полководця, яким у повстанців був Махно.

— Калашник! Як там твої німці? — запитав у слухавку Нестор. — До мене дійшли чутки, що ти їх душиш руками і геть палиш їхні маєтки... Молодець... Зараз не дай їм вийти на допомогу українським поміщикам, які тиснуть Щуся... Зрозумів? Продовжуй бити і палити їх, як вошей у печі. Через кілька годин я і Щусь прийдемо тобі на допомогу і доб'ємо те шварготиння*.

Нестор поклав слухавку і швидко вийшов з будинку... Настала довга Варфоломіївська ніч для усіх землевласників Гуляйпілля і Пологівщини. Дзвеніло спекотне літо — і маєтки хазяїв тижнями горіли, як сірники, а ще й облиті гасом з усіх боків, вони створювали суцільне палаюче пекло, з якого не могли вискочити ні дорослі, ні діти, ні тварини. Ті з небагатьох, хто вирвався на степовий простір, не мали сили втекти від кінної погоні і були порубані на шматки м'яса повстанцями. Від крику, лементу і моря людської крові весь люд району заціпенів, здається, на віки-вічні.

А на базі недопалених і спорожнілих поміщицьких маєтків і земель Махно активно взявся створювати комуни. В одну з них навіть записався сам. Усі кругом були слухняні, ніхто не смів перечити задуму грізного отамана.

Аж нараз на центральному майдані Гуляйполя стався велелюдний мітинг. Його зібрали, на подив мешканців району, не анархісти-комуністи, а місцеві українські націоналісти під жовто-блакитним стягом. Виступали один за одним вчорашні прапорщики Волох, Волков, Приходько, агроном Дмитренко, ну й, звісно, їхній керівник Павло Семенюта — Рябко, промова якого багатьом припала до душі. Він сказав, що на противагу підлому Тимчасовому уряду в Петрограді створений у Києві "наш український уряд в особі Центральної Ради". Почувши це, мітингуючі довго кричали: "Слава!" А закінчив свою промову Павло Семенюта надривними вигуками:

* Шварґотиння — тут у розумінні "німці".

— Геть кацапів з нашої землі! Смерть цим гнобителям нашої рідної мови! На рідній землі хай живе наша влада — Центральна Рада та її Секретаріат.

Цієї хвилини хтось заспівав:

Ех, яблучко, з боку красноє,
Що кацапії кінець — діло ясноє.

Махно, котрий, одягнений під старця — з сивою борідкою, у латаній свитині та з костуром у руці, — щоб його ніхто не впізнав, був присутній на цьому мітингу, стояв десь посередині натовпу і спокійно сприймав усе почуте, аж поки не проспівав якийсь підлотник куплет "Яблучка" про кацапів. Справа в тому, що багато частівок під загальною назвою "Яблучко" були присвячені махновському рухові і, звісно, народжувалися десь в оточенні гуляйпільських анархістів. Нестор здогадувався, хто автор цих куплетів, але ніколи не прагнув його встановити. Та зараз, почувши черговий куплет на мітингу націоналістів, він наче оскаженів і вирішив негайно провести розслідування усіх "Яблучок".

Викликав у приміщення штабу Івана Негребецького, а з ним запросив і свого охоронця Сашка Нетребу.

— Хто з вас пише "Яблучка"?! — в голосі отамана хлопці відчули щось зле, а тому мовчали, як риба.

— Чого, мов без'язикі?.. Сашко, ти?

— Ні, Несторе...Я навіть не знаю до кінця всієї абетки, бо так-сяк закінчив одну групу. А на смітниках, де я проходив школу, учать лише матюкатися.

— Тоді ти, Іване...

Негребецький винувато опустив голову.

— Навіщо ти про цих кацапів встругнув?

— А що, хіба неправда? — огризнувся Іван.

— Тоді кому ти служиш: всесвітній революції чи українській буржуазії?

Запитання надто відверте і пряме. Така й має бути відповідь:

— Я за соціальну справедливість і за революцію до її переможного кінця. Але ж ми з тобою, Несторе, українці...

Було б це сказано ще влітку 1917 року, без сумніву, Махно застрелив би Негребецького на місці — без слідства й суду

вчинив би розправу лише за те, що його сподвижник схибив, відійшов од чіткої лінії революціонера-інтернаціоналіста... Але тепер Нестор уже був знайомий з Галиною Кузьменко, вчителькою української мови та літератури Гуляйпільської гімназії. Саме вона уже багато разів, коли вони удвох гуляли Дібрівським лісом, переконувала отамана, що Україна має бути самостійною, незалежною від Росії державою і таке її становище аж ніяк не буде суперечити ідеї анархізму про створення комун, органів самоврядування і навіть ідеї інтернаціональної єдності. Галина якось мудро, не зовсім зрозуміло для Нестора, говорила, що, мовляв, лише незалежні одна від одної держави можуть по-справжньому розвивати у себе міжнаціональну єдність. Чесно кажучи, Махнові таке поєднання, така рівність між двома цими поняттями — інтернаціоналізмом і самостійністю кожної держави — були просто не сумісні та й годі. Інтернаціоналізм він вважав як об'єднання всіх націй і народів у одне ціле, неподільне, без кордонів. Ось так, як птахи... З одною мовою, культурою, з одним життєвим простором. А виявляється, є серед анархістів люди, котрі це ж саме поняття ставлять зовсім по-іншому, з ніг на голову... А може він ставить його саме так — на голову?.. Поживемо — побачимо.

— Гаразд, — сказав примирливо Нестор, звертаючись до Негребецького. — Щоб ці завихрення тримав при собі і я про них більше ніколи не чув... Бо так можна дійти до абсурду: сьогодні будемо бити кацапів, завтра —євреїв, а післязавтра — кого?.. А післязавтра вони усі — нас, українців... Виграємо від цього чи ні?

Іван мовчав.

— Отож бо... Іди і поклич сюди Семенюту-Рябка. Треба кінчати з ними... Бо ці українські націоналісти вже далеко зайшли — все Гуляйпілля баламутять.

Негребецький застав Павла вдома. Той сидів за столом і пив з алюмінієвої кварти чай в прикуску з грудочкою цукру. На одному коліні в нього сидів дворічний син, а на другому — трирічна донька. Обох їх, в перерві між сьорбанням чаю, Павло годував картоплею, вареною в лушпинні. Його молода, вельми гарна дружина, була одягнена в українську вишивану камізельку й таку ж розцяцьковану нитками сорочку. Її чоловік також був в українській вишиванці. На покуті, заквітчаний у вишивані рушники, стояв, як образ святого Миколи, великий, витканий на полотні, портрет Тараса Шевченка. З усього відчувалося, що хазяїн нікого не чекав і не сподівався на зле. Павло та його жінка були в гарному настрої, жартували. Негребецький, закінчивши оглядини портрета Шевченка, сказав господареві:

— Павлушо, тебе викликає Нестор.

— Куди?

— В Ревком.

— Що ж, треба йти...

Він зняв зі своїх ніг діток, посадив їх на канапу й сказав, звертаючись до жінки:

— Гадаю, Марійко, що в Махна довго не забарюся... Зачекай мене, тоді й дамо свиням, корові.

— Чого б то він? Га? — жінка сполохано дивилася то на озброєного Івана, то на, здавалось, цілком спокійного чоловіка.

— Не знаю... Скаже, — відповів Павло.

— І я не відаю, — обманув Негребецький.

Йшли вони дорогою мовчки, наче чужі. Насправді, добре знали один одного. Їхні батьки навіть товаришували, а вже їхні діти — Павло та Іван трималися один від другого осторонь, тим більше зараз, коли вони стали на протилежних берегах революції. Тепер вони обоє ділили світ на чорне і біле, на своїх і чужих, на прибічників і ворогів, і межа такого поділу проходила їхніми душами, пекучим болем ранила їхні серця. І нічим не зарадиш, не повернеш до початкового братолюбства, бо йде Революція — ця найбезжальніша й безкомпромісна людська бійня.

І все-таки Негребецький не витримав, цілком доброзичливо сказав:

— Ти, Павлушо, може тікав би від мене?.. А я по тобі кілька разів пальну з маузера... Звісно, цілитися не буду — то й не попаду, не бійся... Чимчикуй перелісками і ярами до своїх родичів у Санжарівку чи в Святодухівку... Десь там пересидиш лиху годину.

— Я не здатний на це, Іване... Я давно мріяв схрестити словесні шпаги з Нестором... Бо прийде час — і він жалітиме, що не йшов за Богом — не боровся за рідну Україну, а піддався наклепу Люципера.

— Що ж, Павлушо, не носи на мене за пазухою камінь... Я тебе попередив, а там — роби, як знаєш.

Махно їх чекав, вже й нервував, бо швидко ходив взад-вперед по великій кімнаті, заклавши за спину руки. Його особистий охоронець і порученець Сашко Нетреба байдуже дрімав за столом, а коли з'явився Семенюта, прибадьорився, навіть розчесав, звісно, пальцями свій великий рудий чуб.

— Пішли за мною, — наказав Нестор Павлові, направившись до свого кабінету.

Розмова між ними відбулася за зачиненими дверима і без свідків. Навіть Сашко залишився сидіти за столом передньої кімнати. А Негребецький чув окремі фрази двох політичних противників і ворогів, коли вони обоє підвищували голос.

Семенюта говорив:

— Центральна Рада — це суто революційний уряд... Лише вона здатна і правомочна на українській землі відновити свободу і щасливе життя. Незабаром наша армія вступить у Гуляйполе... Нам допоможуть німці та австрійці.

А Махно:

— Схиляюся, Павле, перед твоєю хоробрістю говорити мені таке прямо в вічі... Тепер я бачу, що ти — запеклий ворог селянської революції і лише твоя смерть може відновити справедливість нашого протистояння...

Почулися два постріли з маузера... Через кілька секунд відчинилися двері — на порозі Нестор. Він наказав Сашкові і Негребецькому:

— Винесіть труп цього зрадника у двір і нехай скинуть його в глинище Карманова.

Семенюта був застрелений у голову ззаду. Зрозуміло, Махно, щоб скоїти це вбивство, встав з-за столу (а може й він за столом не сидів, а ходив по кабінету) й зайшов Павлові, що приютився на стільці, за спину. Чому він саме так вчинив? Чого не застрелив свого противника спереду, дивлячись йому у вічі, як це завжди було у подібних випадках? Може, якби їхні очі зійшлися у двобої, Нестор не зміг би натиснути на спусковий гачок свого маузера? Може й не зміг би. Можна по-всякому думати. Єдине, чого не скажеш про Махна, то це те, що злочин цей він вчинив, пересилюючи своє сумління. Бо він завжди вбивав людину сердито і водночас холоднокровно, будучи впевненим,

що все це робить в ім'я селянської революції, яка не знає і не сприймає жалю.

А втім, убитого Павла через кілька днів Махно вже згадував "незлим тихим словом". Виявилося, що Семенюта-Рябко не помилявся, коли переконував гуляйпільців, що ось-ось на їхній землі будуть війська Центральної Ради України та її союзників. Нестор тоді не вірив, плювався і гарчав на свого ідейного ворога. Аж, дивись, усе сталося, як казалося. Німецько-австро-угорські армії під загальним керівництвом генерала Ейхгорна вже підходили до Катеринослава й Олександрівська. Через день-два вони будуть у Гуляйполі. Більшовицькі червоні війська, хоч і мали безліч зброї, але воювати з такими досвідченими воякаами, як німці, не вміли і відступали у паніці на Таганрог, Ростов і Царицин.

А Махно відступати не збирався. Він поспішно розгорнув свої загони у батальйони. Провів інспекторську перевірку на їхню боєздатність... І сміх, і гріх... Перед ним стояло не військо, а зборисько бездомних лайдаків з усієї округи: хтось напнув на себе добротний кожух, мабуть, знятий ще взимку з плеча місцевого заводчика Кернера — але ж на вулиці уже стояв квітень 1918 року, пригрівало тепле південне сонце! А поряд з "кожушником" стояв чолов'яга у капелюсі з пір'ям (і де він його в біса доп'яв?!) та в незрозумілій свитині чи гуньці, пошитій, певно, людиною, яка віками не тримала голки в руці. Більшість повстанців були взуті в постоли і навіть деякі стояли в дерев'яних колодках, а то й зовсім босі — у цих останніх посиніли від холодної весняної землі ноги. Кожному з таких вояків личила б в руках не гвинтівка, а полотняна торба жебрака. Значна частина повстанців не мала взагалі ніякої зброї — одна гвинтівка на десятьох і та без патронів. Як же вийти із такого становища? Згадав, що в Пологах отаборився штаб резервних військ червоногвардійців. Помчав до їхнього командира Беленкевича, так, мовляв, і так: дай зброю моїм воякам, і вони разом з червоними стануть грізною силою проти гетьмана і німців, бо селяни не збираються залишати свої домівки і драпати вглиб Росії, вони стоятимуть на смерть за свою батьківщину.

Беленкевич теж у безвиході, йому або безславно помирати у якійсь Україні, або, доки носять ноги, тікати до себе — в

4 Зам. 828

російські села, звісно, попередньо знищивши, аби не дісталася ворогові, зброю. У цій ситуації вирішив, що ліпше поділитися зброєю з Махном, тож, негайно направив залізницею з Поліг у Гуляйполе шість гармат, три тисячі гвинтівок, до них — два вагони патронів, а також дев'ять вагонів снарядів до гармат.

Цьому подарункові Махно зрадів. Тепер потрібно було свої дії погодити з командуючим червоногвардійськими загонами півдня Росії Єгоровим. Той надіслав Махнові телеграму, що його штаб на місці не сидить, а рухається лінією між залізничними станціями Верхній Токмак-Федорівка.

Нестор спішно виїхав на Пологи, а звідти гасав по всіх великих і малих залізничних станціях у пошуках того штабу та головнокомандувача. Ага, був та загув! Люди казали, що червоні з вагонів не вилазять... Бояться німців, як чорт ладану. Нестор також подумки картав Єгорова: "Навіщо він зняв у таку хвилину свої війська з фронту, залишивши напризволяще мої неозброєні вільні батальйони.. А що Єгоров робить далі?.. Ви лише подивіться на цього бездарного стратега і тактика!.."

Єгоров дійсно тоді посадив свої добре озброєні і боєздатні війська у вагони-теплушки й тримався залізничної колії, як воша кожуха. Червоногвардійці, таким чином, втратили всяку маневреність і, по суті, стали мішенню для противника, а то й будь-якої миті можуть потрапити у ворожий "мішок" — в пастку. Хіба не зрозуміло? Та це видно навіть не військовому. Своє невдоволення такими, м'яко кажучи, несерйозними діями командарма висловив Махно Беленкевичу, якого випадково зустрів на одному з залізничних полустанків. Виявилося, що й він також шукає Єгорова, але втратив уже всяку надію його знайти й зараз прагне самотужки вирватися з оточення у північному чи в південно-східному напрямку.

— А я знайду його! Дожену цього боягуза і примушу повернутися!

Махно був рішучим і наполегливим.

— Як знаєш, — відповів йому Беленкевич. — У нас в Росії кажуть: "Хазяин-барин!"

На пошуки Єгорова витратив Нестор ще кілька дорогоцінних днів, але безрезультатно. Вирішив повернутися назад, у Гуляйполе... Та повертатися вже було нікуди — на його батьківщині хазяйнували німці й австрійці. Довелися "вільні

махновські батальйони" розпустити по домівкам до слушного дня. Вся їхня зброя була схована в Дібрівському лісі та інших надійних місцях.

Не видно було у Гуляйполі і хвалених рятівників від більшовицького ярма — січових стрільців Центральної Ради. Може й вони були, та загубилися у величезних зграях своїх союзників — кругом, де не ступи, тільки й чути було незрозуміле герготання й шварґотиння і — жодного українського слова.

Союзники, захопивши Гуляйполе, винишпорували Махна, а не знайшовши, забрали його рідного брата Омеляна — інваліда першої світової війни — і розстріляли, а будинок Несторової матері — "махновське гніздо" — спалили.

...**Потойбічний світ.** Стоять Ленін і Сталін у перерві між переглядом картин про "Житіє Нестора Махна".

ЛЕНІН. Молодець наш Диявол: висвітлив такі картиночки про Махна — аж пальчики оближеш. Як Нестор здорово входохкав цього місцевого петлюрівця!.. Я дивився на реакцію Грушевського: сидів, як мокра курка, і ні пари з вуст! *(до Сталіна)*. А як, Сосо, сталося, що Єгорова ви зробили геніальним полководцем Червоної Армії?

СТАЛІН. Його розхвалював мені Троцький.

ЛЕНІН. Знайшов, кому довіряти і кого слухати! Цей іудушка тільки те й робив, що підводив нашу партію.

СТАЛІН. У цьому ми невдовзі розібралися: Троцького і Єгорова знищити, як скажених собак.

ЛЕНІН. Молодці! Краще пізно, ніж ніколи *(вождь світового пролетаріату гучно заплескав у свої худенькі, не спрацьовані, але висохлі від пекельних мук долоні)*.

Входить Диявол. Перед ним стає на коліна Ульянов-Ленін і дякує за те, що цього разу здорово "хвицнув" зарозумілого хохла з Раю, і тут же сказав:

— Я все про того ж Махна. Там, на Землі, його зараз прагнуть обілити, хочуть іменем цього бандита назвати вулиці, перейменувати Гуляйполе у Махноград, а проспект Леніна у Запоріжжі — на проспект Махна. Мої пам'ятники, до речі, скрізь розтрощують, кидаючи на смітники, місто Ленінград уже перейменували у Петербург. Навіть труп мій хочуть викинути з Мавзолею і, згадаєш мене, викинуть. Ображають мене на Землі. То

хоч тут, мій Світоче, у твоєму царстві не дай мене зганьбити, вріж тому українському Президенту на повну котушку...

ДИЯВОЛ. Гараз, Володю, умовив *(до Леніна і Стліна)*. Ідіте і продовжуйте дивитися житіє нехриста Махна.

Коли Ленін і Сталін пішли, Диявол сам до себе сказав:

— Я вам покажу!... Ой, покажу... Обманювати не буду, бо Святотець застеріг: "Блажен муж, що ступає за грішниками", тобто, не йди з ними на зговір.

Група анархістів Гуляйполя.
Стоять: О. Семенюта, Л. Кравченко (Грабовий). І. Шевченко, П. Семенюта, Є Бондаренко, І. Левадний. Сидять: Н. Махно, В. Антоні, П. Онищенко, Н. Зуйченко, Л. Коростільов. 1909 р.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТА

ЛЕНІН У ВІСІМНАДЦЯТОМУ РОЦІ

(радянський кінофільм)

Травень 1918 року. Південноукраїнські степи дихали запахом соковитих трав, що килимом устелили долини річок Конки, Вовчої, Славути-Дніпра. Все цвіло буйно й духмяно. Пшениці густі, високі. Мабуть, будуть великі врожаї.

Махно надто любив цю цнотливо-ніжну пору року... Комусь до вподоби й натхнення душевного осінь, хто чекає — не дочекається сніжної зими, коли можна буде взяти рушницю й побродити степами — перелісками у пошуках лисиці, кабана чи зайця, а йому, Нестору, ще з дитинства найприємніший травень місяць. Махно завжди чекав його з нетерпінням. Чи може тому, що саме цієї пори він наїдався всього досхочу: і ховрахів, яких починав ловити ще в березні; і лободи, що вже у травні кругом росла стіною і з якої Несторова мати Явдоха Матвіївна варила для своїх дітлахів смачний борщ; і цибулі-щіпанки... Словом, аби дожити до травня — і вже не помре.

А ще у травні він частенько забирався десь у безлюдний затишок якогось переліску, одного з тих, що обрамляли, наче клеченням, Гуляйполе, лягав горілиць на принишкле навічно до землі мертве дерево чи на м'яку, мов ковдра, траву і, широко розкривши очі, аби якнайбільше охопити зором небо, годинами дивився у його загадковий простір. Мріяв... про ліпшу долю своєї сім'ї і навіть усього українського селянства, в яке родовим корінням вріс аж весь з головою, про свою особисту майбутню долю... Яка-то вона буде насправді?

Може так станеться, що й на його життєвій вулиці буде свято. Просити про це Бога? Але ж його немає! Не вірить Нестор, що десь є Бог. Бо якби він був, на Землі панували б рівність, братерство і справедливість. Якби він існував — не було б поміщиків, куркулів, фабрикантів-заводчиків, наглядачів, урядників... — цих лютих Несторових ворогів. Він усім своїм єством ненавидить їх ще, здається, з пуп'янка, як тільки з'явився на світ несправедливості і зла. І коли навчився щось лепетати, то перші слова, які вирвалися з його душі, на думку Нестора, були не "мама" чи "та-

то", а — "Смерть багатим!" Бо через них, багатіїв, нестерпно важко жилося його великій родині, через них рано помер його батько, а діти, як говорив такий же бідолаха — поет Тарас Шевченко, "розлізлися межи людьми, мов мишенята".

Нинішня весна розтривожила до найвищої мітки неспокійну молоду кров Нестора, і він рвався до помсти. У Махна зараз було двоє широкомасштабних ворогів — це більшовицько-есерівський блок, що в жовтні 1917 року вчинив у Петрограді переворот і на терені Російської імперії, в тому числі й на Україні, почав насильницьким шляхом будувати свій державний капіталізм, а називає його чомусь соціалізмом; і другий ворог — Центральна Рада України, яка хоче правдами й неправдами відновити владу поміщиків — цих найлютіших ворогів селянства.

Отже, одному боротися проти двох одночасно, вірніше, одному — на два діаметрально протилежні фронти, безглуздо, особливо з такою "армією", як у Махна. Хіба то армія? Збіговисько бідного селянства, яке прагне у когось щось відняти і поділити між собою... У ліпшому випадку цей гурт войовниче настроєних бідаків можна віднести до партизанських загонів, які зовсім не навчені вести переможну війну на степових просторах. Нестор вже переглянув чимало літератури про партизанський рух багатьох періодів історії України й Росії — цілковите розчарування. Усі партизанські рухи народжувалися у лісній місцевості і трималися лісів, причому густих, непрохідних і безмежних. А тут, на півдні України, зовсім інший ландшафт — рівнина, хоч яйце покоти — не зупинеться, і лише деінде переліски. В них не сховаєшся. Хіба що Дібрівський ліс. Але то лише одна назва — ліс. За бажанням його можна прочесати за один день уздовж і впоперек. Не годиться він для схованки класичних партизанських загонів. Що ж робити? Шлях до вирішення нагальної проблеми підказала ще в 1917 році Галина Кузьменко — розумна вона жінка: багато читала, багато чула розповідей від старожилів та й уміє непогано аналізувати. На жаль, з Гуляйполя вона якось раптово зникла: чи то поїхала на свою Єлизаветградчину, чи до Києва... Ото якось вона кинула репліку, що здорово тут, у степах, воювали козаки з татарами. І вигравали українці лише тому, що навчилися нападати на ворога несподівано, як грім серед ясного дня, і таким же чином, раптово, зникали у безкраїх степових просторах.

Цю ж тактику часто застосовували й татари. "Стій! — подумав Нестор. — Чи не тут собака зарита?.. В несподіваних набігах і раптовому зникненні? Як вітер налетів і як дим розвіявся..."

Всі ці думки і плани потрібно було перевірити на практиці. На жаль, часу на перевірку уже не було — по всій Україні густо снували німці та гетьманці. Таким чином, зараз у першу чергу битися з ними? Тоді, виходить, потрібно стати на бік більшовиків, стати їхнім тимчасовим союзником? Це ж так легко! Адже значну частину селян і робітників Олександрівського повіту, до якого входило й Гуляйпілля, підкуповували більшовицько-есерівські гасла: "Земля — селянам, фабрики і заводи — робітникам!" Дивні й затуркані люди! Як вони не можуть зрозуміти, врешті-решт, як вони не бачать (наче їм засліпило!), що більшовики кругом створюють свої так названі "ревкоми", а насправді — це політичні комісаріати, які кожного, хто думає не так, як Ленін, ставлять до стіни — розстрілюють.

Словом, більшовицько-есерівський зговір поборов одне зло — царизм, а натомість на той же трон видерся Ульянов і разом зі своїми прибічниками почав коїти інше зло, можливо, навіть ще жорстокіше за попереднє. Але доки громада не переконається сама в цьому, найсуттєвішому, виступити проти більшовиків відкрито Махно не наважувався. А тому потрібно йти на тимчасову злуку з ними. Тимчасову!.. Щоб одержати від них зброю, щоб укріпити свої повстанські загони на полях битв... Таким чином, зараз — з більшовиками й есерами на гетьмана Скоропадського та його німецьких хазяїв!

З такими думками Махно покидав окуповану Україну наприкінці травня 1918 року. У червні через Астрахань і Саратов він потрапив до Москви.

...**Потойбічний світ.** Кінозал. Ленін серед багатьох глядачів.

ЛЕНІН *(схопився з місця, затупав ногами).* Стоп! Стоп! Далі ми, більшовики, дивитися не хочемо. З нас досить... Хіба вам, пане Грушевський, ще не зрозуміло, хто такий Махно насправді? Ви ж достатньо надивилися його грішних справ і чули його оголені думки. Він — проти більшовиків і проти вашої хваленої Центральної Ради й гетьмана Скоропадського. Різниця лише та, що проти вас Махно виступав відкрито, а проти нас — як іудушка Троцький.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(заперечив)*. І все-таки я наполягаю на продовженні перегляду його думок і вчинків, у тому числі й тих, що пов'язані з його перебуванням у Москві в червні 1918 року.

ЛЕНІН. А я категорично проти.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Ваше "проти", пане Ульянов, мене не переконало.

ЛЕНІН. Тоді це питання я винесу на політбюро партії.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Рішення вашого політбюро для мене не варте й ламаного гроша. Воно відбиватиме інтереси більшовицької Росії, а не демократичної України.

ЛЕНІН. А коли я запрошу на політбюро українців Затонського, Овсієнка, Щербицького, Шелеста і навіть Івашка?

ГРУШЕВСЬКИЙ. Вони, пане Ульянов, не правомочні вирішувати долю українців тут, у Новому Світі, бо самі є великими грішниками і разом з вами перебувають у пеклі...

Ще довго між Леніним і Грушевським точилася суперечка, аж доки за пропозицією все того ж Ульянова не дійшли згоди зібрати розширене засідання пекельних більшовиків і райських українців, на якому вирішити спірне питання. На цьому й розійшлися. Ленін, аби перехитрити Україну, пішов до "надхненника й організатора всіх більшовицьких перемог" Диявола — хотів заручитися його надійною підтримкою.

Настрій у господаря Пекла на той час був щонайліпший і, певно, він думав про свого підопічного Ульянова, бо співав про нього пісеньку під гітару:

Коли Ленін помирав,
Сталіну наказував,
Щоб нам хліба не давав
Ой ля, ой ля-ля
Сала й не показував.

Увійшов Ленін.

ДИЯВОЛ *(до нього)*. А-а, товариш *(Диявол слово "товариш" вимовив з притиском і підкреслено протяжно, з відвертим глузуванням над прибулим)* Володимир Ульянов, він же Ілліч, він же Ленін, він же Іванов, він же... Слухай, пане Ульянов, де ти стільки нахапався прізвиськ? Таке враження, що з тюрми не вилазив, а насправді не сидів жодного дня... Все

хаміль-хаміль — і за кордон, з Азії і до буржуїв у Європу, під їхнє надійне крило.

ЛЕНІН. Я в Шушенському був.

ДИЯВОЛ. Знаю, що був... Як на курорті. Там лише те й робив, що зайців бив веслами, наче навіжений. Тепер поїдаєш їхні душі. Вистачить тобі цієї їжі ще надовго.

ЛЕНІН *(при згадці про зайців затрусився)* Бр-рр!

ДИЯВОЛ. І не тремти, бо сьогодні ще порцію добавлю. Вже заробив...

ЛЕНІН. За що така немилість, мій Світоче?

ДИЯВОЛ. А за твою більшовицьку впертість. Наказував же: не збирай більше ніяких політбюро, комінтернів, пленумів, засідань... Знову призначив якусь зустріч з грушевцями?! Ще й почнуться розбірки з мордобиттям! Ви ж, комуністи, без терору й дня не проживете.

Диявол наказує Леніну не збирати у пеклі ніяких політбюро, комінтернів, пленумів, засідань...

ЛЕНІН. Звідки тобі, Світоче, вже відомо про заплановану мною зустріч? Я не встиг прийти до тебе, як вже хтось зателефонував з "мобілки"?

ДИЯВОЛ. Не без добрих людей і в Пеклі.

ЛЕНіН. Хто ж доніс?.. Сталін?.. Ну, він був агентом царської охранки... Знаю... Агентам завжди, навіть перед смертю, хочеться когось вигідно продати, на когось донести.

Диявол усміхнено спостерігав за Ульяновим, не кажучи ані "за", ані "проти" його припущень. А вождь пролетаріату продовжував висловлювати свої догадки:

ЛЕНІН. Може Дзержинський? Він звик вербувати інших, підсилати до когось всяких підлотників, плести інтриги... Скажімо, навколо того ж Махна.

З лиця Диявола зникла усмішка, він посуворішав.

ДИЯВОЛ. Ну, ти вже Ульянов—Ілліч—Ленін—Іванов зовсім несправедливий... Треба бути все-таки порядним хоч тут. Адже Махно був обсаджений більшовицькою агентурою,

як квочка яйцями, з твоєї і лише з твоєї ласки...І ще за наполяганням твого кровного дружка Лейби Бронштейна — Троцького.

ЛЕНІН *(повеселішав)*. О, тепер я знаю, хто мене зараз "продав" з потрухами! — вигукнув він. — Політична проститутка Троцький!... Ну, йому це даремно не минеться. Сьогодні ж напишу на нього генсеку Сталіну. А той покаже йому, де раки зимують.

Диявол аж зайшовся від сміху. А коли втихомирився сказав:

ДИЯВОЛ. Так-так... Усіх — кусь-кусь! *(підійшов близько до Леніна)*. О, моя ти кровинка! Часточка моя! Виліпок мій! *(заглядає йому у вічі, обертає кругом, прискіпливо оглядає)*. Яка схожість! Як дві каплі води!

ЛЕНІН *(заперечив)*. Я — лисий, я — лисий! І без ріг...

ДИЯВОЛ. Оце і вся відмінність, Володимире Іллічу. А в діях... Ну, диявол та й годі! Як у когось зубами вчепишся — не відстанеш ні за що, поки не замучиш. Такий же і я... Ти не соромся нашого спільного кореня, ми тут одні і можемо говорити відверто, прямо називати речі своїми іменами... Скажи мені, тільки чесно, якого дідька ти мучиш цього Махна ще до суду над ним?

ЛЕНІН. Скажу, мій Світоче. Він стільки нашкодив нам, більшовикам, на Землі, що я його й тут ненавиджу усіма фібрами комуніста.

ДИЯВОЛ. Зрозуміло *(і враз запитав)*. А для чого запланував розширене засідання ворогуючих сторін?

ЛЕНІН. Відверто?

ДИЯВОЛ. І тільки.

ЛЕНІН. Я не хочу, щоб усьому Всесвітові показали мою зустріч з Махном.

ДИЯВОЛ. Але ж вона була!

ЛЕНІН. Ну й що? Ми, більшовики, на ній були дуже бліди-ми, а то й немічними. Я прошу тебе, Світоче, не показувати цього.

ДИЯВОЛ. Але ж Грушевський наполягає. Він не менш упертий, ніж ти.

ЛЕНІН. А ми йому на засіданні пригрозимо каторгою, концтабором, врешті-решт, до стінки його — і квити!

Несподівано увійшов Грушевський. Він ще з порога пішов у наступ.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Панове, щодо Махна історія, нарешті, має розставити крапки над "і". Цей історичний день, гадаю, настав. Досить крутити вам світом.

ЛЕНІН. То й розставляйте *(підійшов ближче до райського гостя)*. Ви зараз самостійні, незалежні, вам і карти в руки.

ДИЯВОЛ *(підтримує Леніна)*. Дійсно, робіть, що хочете. У цій історії, наприклад, моя хата скраю.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(заперечує Дияволу)*. Сатана — покровитель більшовиків-комуністів, і ти маєш у своєму архіві документи про житіє нечестивих... А Махна віднесли комуністи до цієї категорії без суду Господнього. Ми, демократи, заперечуємо... Над кожною людиною, що потрапила у Новий Світ, має відбутися суд, у тому числі й над Махном... Вже на наступному оберті Всесвіту я маю висвітлити всі матеріали про Нестора Махна Всевишньому. А тому вимагаю, щоб була показана його зустріч з Леніним. Інакше, я поскаржуся Богові.

Диявол, почувши такі погрози, схаменувся. Він добре знав, що цей метикуватий українець умів переконувати Творця. "До моїх щоденних клопотів про підтримання порядку в Пеклі, — подумав Сатана, — ще не вистачало гніву Божого за якихось антихристів Леніна й Махна... Та будь вони неладні обоє!.."

Диявол рішуче підвівся зі свого прокрустового ложа.

ДИЯВОЛ. Годі мені голову морочити, пане Ульянов. Ти не агнець Божий, а пан Грушевський не Апостол, щоб мене залякувати гнівом Інженера людських душ. Я маю берегти, як зіницю ока, честь свого царства. І не допущу, щоб ви у своїх розбірках влаштовували в Пеклі "варфоломіївські ночі". Усі ваші походеньки, як на долоні, у Всевидющого ока. Отже, вибачте, а створено Богом так, що колесо історії крутиться лише вперед і замінити його іншим, фальшивим, не спроможний навіть я. Махно зараз у Москві.? То й спостерігайте, що він там коїть...

Москва. Червень 1918 року. Там, на Україні, зараз уся земля квітувала і пахла спілими вишнями, а повітря таке було чисте й духмяне, що аж приємно паморочилася голова і хотілося тихо, аби не сполохати зелен-природу, співати.

Достеменно знає Нестор, що на Україні зараз якраз так. А тут, у Москві, все якесь зовсім інше, не таке близьке його серцю: і високі сірі, місцями аж чорні, здається, задимлені будинки, з під'їздів яких тхне ненависним казематом, і листя на деревах чо-

мусь кволе, ще не зміцніле і, хтозна, чи набереться за все літо сонця й тепла. А люди — чомусь пригнічені, сумні, стурбовані й лякливі, немов усі чекають раптового нещастя. А ще Нестору запало у вічі те, що москвичі не вельми ввічливі, не розкажуть тобі до ладу ні куди йти, ні де щось купити. І вперше, за багато років, Махно відчув, що в нього десь там, глибоко в мізках, почала оживати його українська душа, а з нею і гордість, що він, Махно, з України й українець. Тому він з особливим і неприхованим піднесенням, знайомлячись у Федерації московських анархістів з відомим її членом Львом Чорним, сказав:

— Я — з України, з міста Гуляйполе.

— А-а, — мляво протягнув одну цю літеру москаль, — ти с юга России?

— Не з "юга России", а з України, — ще раз твердо сказав Нестор. Та це аж ніяк не збентежило відомого автора книги "Ассоционный анархизм". В подальшій розмові з Нестором він навмисно називав його "южанином", аби підкреслити свою московську зверхність над периферійником. Аналогічно поводилися з Махном й інші анархісти столиці. Для них, на подив Нестора, існувала лише "единая и неделимая Россия", до складу якої входить, як адміністративна одиниця, "юг России" зі старою назвою Україна. Із-за цього "юга" в Махна аж виникла відраза до московських ідейних братів, їх він просто не хотів більше ні чути, ні бачити. Ні-ні, швидше на Україну й подалі від цих російських шовіністів, які на практиці відійшли від платформи інтернаціоналізму і знають та люблять лише себе. Але виявилося, що добратися назад значно важче, ніж сюди. Більшовики направляли в Україну людей лише через свої агентурні "вікна" і з дозволу відповідних органів влади.

Свої походеньки стежками нової бюрократичної машини розпочав Нестор з Московської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. Тут попросив для себе тимчасову безкоштовну квартиру, поки, мовляв, не переправлять його на батьківщину. Це питання, як з'ясувалося, вирішує лише Кремль, а конкретніше, голова Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) Яків Михайлович Свердлов.

Після невеликих формальних перевірок документів Мосрада видала голові Гуляйпільської Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів Нестору Махну перепустку в Кремль. Тут "латишський стрілець" довго розглядав папірці-документи

"южанина" і, певно, ані бельмеса у них не розуміючи, бо "читав" їх "догори дриком", подав Нестору перепустку і спитав:

— Бомби нету? Оружія?.. Проходи вон в ту дверу...

Нестор йшов напівтемним, на його подив, зовсім безлюдним і тихим коридором білокам'яного палацу і вчитувався у вивіски на високих дубових дверях: "ЦК партії" *(подумав: "Звісно, комуністів-більшовиків")*, "Бібліотека", "Зала засідань"... Куди ж йому ввійти? Де той ВЦВК? Аби когось спитати... Ага, спитаєш... у сліпого дороги. Кругом — жодної живої душі, хоч кричи "А-а-у!", як у лісі. Постукав у двері "ЦК партії". Звідти, з середини, наче з могили, хтось відгукнувся:

— Войдите!

Зайшов. У кімнаті сиділо троє "вождів пролетаріату" чи "жовтневого перевороту" у Петрограді та мирно бесідували, склалося таке враження, що не про революцію, а про вчорашнє вдале полювання. Двох із них Нестор знав в обличчя: один - Загорський, а другий — Микола Бухарін. Нестор запитав у них, як йому потрапити до Свердлова.

— А вы откуда? — поцікавився Бухарін.

— З України.

— Хорошо, я сейчас иду в том направлении и покажу дверь ВЦИКа. — А вже дорогою, чи пак, коридором до цього "вціка" сказав: — Нас сегодня очень интересует юг России. Так что вы кстати...

Знову ці ганебні, принизливі для Махна слова "юг России", "южанин", тепер вже з вуст одного з вождів більшовизму. Невже ці росіяни одним "миром мазані" і звихнуті фальшивим поняттям "самой великой и самой умной нации"? Це ж трагедія для цієї нації! Махно був інтернаціоналістом до мозку кісток, в усякому випадку, до тепер, до червня 1918 року. Для нього всі нації й народи рівні, і взагалі, він за те, щоб у світі не існувало ніяких націй і всі розмовляли однією мовою. Якою мовою? А хто його знає. Він може розмовляти українською і російською. Вірніше, нині він розмовляє суржиком цих двох мов. То хай би подібний суржик і був прийнятий народами світу за інтернаціональну мову. Це було б для нього, Махна, найкраще. А коли глибше зануритися у безодню його душі, то колись, ще в дитинстві, він розмовляв рідною мовою — мовою своїх батьків — українською. Знав багато народних пісень, навіть прагнув писати вірші на зразок українських народних

дум... У пам'яті Махна раптом сплив гуляйпільський український націоналіст Павло Семенюта-Рябко, котрий цікаво і дивно, як для Нестора, роз'яснював слово "інтернаціоналіст". Павло доводив, що воно означає розчинення людини в гущі народній, ну, як цукор у воді зникає безслідно, так і людина, відцуравшись своєї нації, ставши байдужою до неї, тобто, безхребетним інтернаціоналістом, перевтілюється у слизьку і бридку медузу. Ця людина, мовляв, не може бути справжнім патріотом своєї батьківщини, бо в неї батьківщини, як такої, не існує. Запорозьке козацтво подібного безбатченка зневажливо називало "яничаром"... "Ні, все-таки Павло був розумним чоловіком, — подумав оце зараз Махно про свою жертву. — Може й даремно я йому вкоротив життя?..."

З цими думками Нестор переступив поріг чергового кабінету Кремля. Тут сиділа якась безлика чорнява дівчина, котра довго вчитувалася у перепустку Махна і, нарешті, відправила його ще в один кабінет, хазяїн якого — чисто поголений і вгодований чоловік — "промацав" ходака щодо його партійної приналежності та революційної діяльності і, дізнавшись, що має справу не лише з анархістом-комуністом, а з професійним революціонером, негайно пропустив Нестора до Свердлова.

Цього більшовицького вождя Махно бачив уперше. Враження від знайомства — позитивне. Яків Михайлович був приємної зовнішності і надто ввічливим жидком. Таких у Гуляйполі цілий "вільний єврейський батальйон". Ті, гуляйпільські євреї, вважають себе громадянами України, а цей, московський співбрат, відносить їх до громадян Росії. Оце, здається, лише одна між ними різниця і суттєва у революційну годину. Та Свердлова цікавило питання не лише про гуляйпільських євреїв та їхню участь в революції, а й ставлення "буржуазного юга" до Центральної Ради, гетьманщини України та всіх інших "врагов революции". Тоді ще у Кремлі називали усіх своїх противників "ворогами революції", це вже пізніше, за вождя Сталіна, їх охрестять дещо інакше — "ворогами народу", але ставлення до інакомислячих у більшовиків не зміниться ніколи, воно буде стабільним аж до повного розвалу СРСР у 1991 році, і в таких "ворогів" доля одна — "до стінки" — і куля в лоб.

Відповіді Махна на всі запитання Свердлова так сподобалися голові ВЦВК, що той сам запропонував "цікавому ходаку з

Півдня" зустрітися з Леніном. Нестор тут же погодився, бо вже дуже хотілося йому посперечатися якраз з цим, найяскравішим вождем жовтневого перевороту в Петрограді.

Ця зустріч відбулася у Кремлі наступного дня о тринадцятій годині в присутності Свердлова. Перед цим голова ВЦВК зателефонував Леніну. Той відклав убік газету "Правда", яку щойно читав, й взяв телефонну слухавку:

— Якове Михайловичу, я тебе слухаю. Ходак з Гуляйполя? Це де воно? А-а, на "юге России"... Не ходак. Голова Гуляйпільської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів... А-а, зрозумів: у цій назві він ставить на перше місце слово "селянських", а на друге — "робітничих". Він — есер? Ні? Анархіст-комуніст. Так... Пишу: "Махно Нестор Іванович". Чим він для нас цікавий? Усім?.. А конкретніше? Задовго до нашого Жовтневого перевороту зробив аналогічний переворот у своєму Гуляйполі і навіть уже вирішив питання розподілу селянам землі... Оце вже архіцікаво — землю їм не роздав, а організував сільгоспкомуни... Ти чуєш, Якове Михайловичу, що дуже просто можна вирішити найскладнішу проблему!.. Геніально!.. А ми все сперечаємося, як же нам приступити до виконання гасла: "Земля — селянам..." Звичайно, я його прийму і негайно...

Коли Нестор зайшов до кабінету більшовицького вождя, той піднявся з-за столу, наблизився до Махна, взяв його під руку і провів до крісла, що стояло поряд з головним столом. Кабінет був довгим, а тому для його подолання знадобився деякий час, і Нестор зміг помітити, що Ленін був однакового з ним росточку — невеличкий, з рудою, негустою, борідкою, схожою на шовковистий пушок, і лисий, як гуляйпільський єврей Гершко, котрий шив чоботи усьому сільському панству, а тепер є одним з керівників "вільного єврейського батальйону" анархістів, що нині до якогось часу розпущений.

В. І. ЛЕНІН у 1918-му році.

На першій хвилині знайомства Леніна цікавило одне: "Як там на "юге России"? Нестор, прагнучи надати розмові бойового тону, вже на її початку випалив:

— Як там на "юге России", не знаю, бо я — з України. А на Україні хазяйнують німці. Вони розбили наші селянські загони, озброєні здебільшого вилами й косами, як у середньовіччі.

— А як ваші повстанські загони ставляться до Української Центральної Ради і гетьмана Скоропадського?

— Негативно. Бо самостійники підтримують клятих ворогів селянства — поміщиків, не відбирають у них землю. А селянин іде за тим, хто дає йому землю.

Ленін схопив олівця і щось швидко записав на аркуші паперу, який лежав перед ним, і приємно усміхнувся, глянувши на Свердлова, мовляв, ти чуєш, яким пряником потрібно нам заманити на свій бік найбідніше селянство? Землею! А Махнові сказав:

— Тоді ви маєте бути союзниками більшовиків... Адже ми також оголосили безкомпромісну війну експлуататорським класам і в першу чергу поміщикам, котрих ми прагнемо геть усіх знищити фізично... До речі, як селяни півдня України, — тепер вже вождь Жовтневого перевороту не говорив "юг России", — ставляться до наших гасел: "Вся влада — Радам!", "Земля — селянам, фабрики й заводи — робітникам!"?

— Наскільки мені відомо, — відповів Нестор, — ці гасла не більшовиків, а ваших попутників по революційному перевороту — есерів. Та людям від революції потрібні не гасла, а вагомі, без обману, справи.

Ленін вийшов з-за столу, його обличчя суворе й зосереджене:

— Що ви, шановний товаришу, хочете сказати?

У Свердлова, котрий сидів навпроти Нестора й досі лише привітно усміхався, цієї миті закам'яніло і зблідло обличчя. Він, мабуть, відчував щось неладне в організованій ним зустрічі, особливо його непокоїла агресивність гостя. Голова ВЦВК лише зараз відчув, що від цієї зустрічі добра не буде: адже Ленін і Махно — наче брати-близнюки за характером, за своїм внутрішнім складом розуму, але такі різні за ідейним баченням розвитку світу, що між ними ніякого взаєморозуміння бути не може, між ними може статися лише непримиренна війна.

Махно відповів Леніну:

— Більшовики скрізь сурмлять: "Народ! Ради! Соціалізм!" А насправді ви почали будувати державницький капіталізм, де вершить усі справи одноосібно більшовицька партія. Чи не так? А

може ви цього не помічаєте у Кремлі, так я вам кажу те, що є... — Махно на хвильку замовк і невдовзі додав: — А втім, особисто ви, товаришу Ленін, дієте без всякого контролю з боку ваших Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів і навіть без контролю з боку вашої ж партії. Та й у вас не створений і не розроблений такий контроль...

На цих словах Ленін нервово почав ходити туди-сюди кабінетом, то заклавши за спину руки, то схрестивши їх на впалому животі. А Махно продовжував говорити:

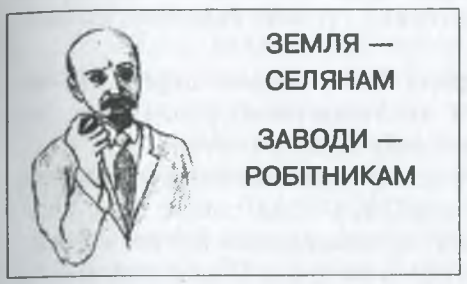

— І я не вірю, щоб більшовики віддали селянам землю, а заводи й фабрики — робітникам. Інакше тоді взагалі перестала б існувати ваша більшовицька держава, фундаментом якої, наскільки вже можна зрозуміти, тепер є зосередження всієї повноти влади в одних руках, в одній партії. А звідси: ваш державницько-більшовицький капіталізм зі своїх рук не випустить ні фабрик, ні заводів, ні землі, ні народу. Ви можете принести для людства тільки лихо.

— А ви, анархісти, лише добро? — перебив Ленін запального, як він подумав, "южанина" і, зупинившись впритул біля нього, пожирав його очима. Нестор повернув голову трохи праворуч і їхні погляди зійшлися у німому двобої. Очі гуляйпільця випромінювали, певно, якусь сатанинську силу, бо господар кабінету нараз відсахнувся од Махна і відверто сердито запитав:

— Звідки ви усе це взяли, батенька?

— Я читаю й аналізую не лише Кропоткіна, Бакуніна, а й справді мудрого Ульянова-Леніна і бачу, що ваша теорія розходиться з практикою, — цього разу Махно відповів спокійно і, здається, сказав дещо приємне для Ілліча *(мабуть те, що назвав його мудрим)*, бо той розцвів в усмішці. Та Нестор, як непередбачуваний скорпіон, тут же боляче вкусив вождя:

— Ваші дії можуть викликати в народу не лише невдоволення, а й військовий опір.

— Ви хочете сказати, що битиметеся й проти нас?

— Я ваш союзник доти, доки не будете шкодити селянству вільно хазяйнувати на своїй землі.

— Це вже непогано, вірніше, не зовсім погано, — сказав Ленін. — Хоча ви у поняття "не шкодити селянству вільно хазяйнувати на своїй землі" вкладаєте дещо інший зміст, ніж ми — більшовики. Ви відмітаєте усяку державу...

Ленін хотів ще продовжити свою думку про анархізм, але його перебив Махно:

— Я, пане Ленін, анархіст-комуніст. Моя партія за широке самоврядування на місцях. Держава, як держава насилля, має вмерти під ударами революційних трудящих, але не відразу, а поступово, в міру зміцнення місцевих органів самоврядування. Я зрозуміло роз'яснюю?

Ленін глузливо розсміявся. Він побачив перед собою примітивного анархіста, якого міг теоретично роздушити, як дощового черв'яка. І це він спробував зробити негайно:

— Таким чином, ви за цілковиту вакханалію суспільства вже на самому початку революції, яка сама собою несе елементи цієї вакханалії. Причому, за вакханалію зі своїм революційним початком, але без чіткого бачення її завершення.

Та Махно виявився не таким уже й примітивним, як подумав про нього Ленін. Нестор авторитетно парирував:

— Жовтневий переворот у Росії в 1917 році — це не революція, а лише переворот, здійснений верхівкою кількох партій, а не народом. Тому й вам, пане Ульянов, важко мене зрозуміти. Революція — це та форма боротьби, яка розпочата і ведеться знизу, народними масами. І ця революція вже на своєму початку повинна створити такі органи самоврядування, які служили б селянам і робітникам, а не тим, хто скористався революційним духом народу. Якщо ви називаєте такі органи самоврядування зародком держави, то що ж... Хай буде по-вашому. Але ще раз підкреслюю: більшовицька держава має бути для трудящих, а не трудящі — для держави. Словом, ви ставите на найвищий щабель державу, якій має підкорятися народ. Ми ж, анархісти-комуністи, перший голос віддаємо народу в особі його органів самоврядування.

Ленін замислився і знову щось занотував на аркуші паперу. А Свердлов подумав: "Ну що, Володимире Іллічу, маєш облизня? У твоєму розумінні держава щось на зразок святої корови, а трудящі, які, по суті, створили цю державу для себе, є її підданими, а то й заручниками... У Махна значно привабливіше. Погодься з цим!" Та Свердлов лише так думав, але своїх думок

не висловлював, тримав їх при собі, аби Ульянов з властивою йому категоричністю не обізвав його анархістом, демагогом, проституткою, іудушкою врешті-решт. Чути про себе такі епітети Яків Михайлович не хотів, принаймні, зараз.

Ось Ленін закінчив писати і знову взявся за гостя:

— Цікаво ви розмірковуєте, навіть архіцікаво. Якщо схилитися на ваш бік, то як тоді розуміти захист вітчизни, патріотизм? Як ці поняття будуть поєднуватися з вашою хуторянською, а вірніше, аморфною державою?

Махно пояснив:

— Якщо селяни і робітники будуть вільними і багатими, то вони за таку батьківщину не пошкодують і життя.

Ленін знову щось швидко занотував на аркуші паперу.

— Архіцікаво, — сказав він. — І ви, я зрозумів з повідомлення товариша Свердлова, вже дещо подібне застосували у себе. Ви вже будуєте нове комуністичне суспільство на анархістський ладу. — Ленін замовк, бо забув назву містечка, з якого прибув гість, а тому благально глянув на Якова, мовляв, допоможи.

— У Гуляйполі, — підказав голова ВЦВК і приємно усміхнувся, у нього знову виникла крамольна думка: "Тепер уважно слухай, Володю... І нехай не задушить тебе гординя, а віддай кесареве — кесарю... Ти часто повторюєш, що всі повинні вчитися, вчитися і вчитися... Ось і вчися у звичайного українського селянина, як створювати нову демократичну державу, а не державу держимордів..."

...Потойбічний світ. Ленін на цьому місці перегляду свого життя, наче блекоти об'ївся, накинувся на інтелігентного єврея Свердлова, котрий сидів поряд:

ЛЕНІН. Так ось ти який підлотник, Якове Михайловичу... Аж тепер викрив я тебе! Проститутка ти, ось хто! І в тисячу разів паскудніший, ніж Льова Троцький. Нарешті, тебе спіймано... Дійсно, ти — анархіст нижчої проби. І добре люди зробили, що тебе відлупцювали на якомусь там мітингу в Україні... Бачиш, який ти! Думав одне, а мені говорив зовсім протилежне. Гадав, що так і проживеш не розвінчаний? Ні ж бо, дудки! У нашого Диявола все занотовано...

Яків Свердлов у Пеклі тільки те й робив, що вимощував дороги "добрими намірами"... Чи ж не спокутування гріхів! Йому заздрили всі грішники, особливо більшовики й вірні самі собі

комуністи-ленінці. "І чому б це така Божа милість нашому Яші?" — не раз хотів дізнатися Ілліч, а відповіді не знаходив. "Ось воно що! — зараз здогадався Ульянов. — Ця "божа овечка" думала не так, як більшовики-антихристи. Він мріяв про якусь демократичну республіку! Ви тільки гляньте на нього — і зараз сидить, як Ісус з хреста знятий". А вголос Ленін продовжував паплюжити всякими недоброзичливими словами колишнього свого дружка, аж доки присутні не зашикали на вождя пролетаріату. Ленін заспокоївся, і перебування Махна у Кремлі знову з'явилося на всесвітньому екрані.

...Махно відповів на поставлене Іллічем запитання про створення органів місцевого самоврядування:

— У Гуляйполі ми організували вільні Ради самоврядування, які на відібраних у поміщиків землях створили сільськогосподарські комуни з добровільців — селян та робітників. Гасло "Земля — селянам" ми вирішили саме так.

— Комуни суто добровільні? — уточнив Ленін.

— Так. Будь-які колективні господарства, створені насильницьким шляхом, можуть існувати лише на багнетах. Бо така природа людини — чинити опір усякому насильству.

Ленін знову взяв олівець, щось занотував.

— А що ви зробили з тими селянами, котрі не вступили у ваші добровільні комуни? — поцікавився Ульянов.

— Не розстріляли, не повісили і не обмежуємо їх ні в яких громадянських правах. Вони одноосібно ведуть своє господарство на землі, виділеній їм Радою депутатів.

— У вас є Рада депутатів і Рада самоврядування?

— Ні, у нас Рада депутатів. Та її в народі часто називають Радою самоврядування, підкреслюючи основні функції обраних депутатів. А члени Ради депутатів обираються на сходах громадян відкритим голосуванням.

— Зрозуміло. А чи є вже якісь результати вашої праці в комунах?

— У цих господарствах висока продуктивність праці, дисципліна, комунари припинили пиячити.

Ленін перевів свій погляд на Свердлова:

— Чуєш, Якове Михайловичу, в комунах не так уже й погано, як ти думав. І люди не розбігаються, не розкрадають майно і працюють, як слід. Це вже не гола теорія про комунізм, а практика життя на користь комунізму.

Ленін звернувся до Махна:

— І що ж тепер з вашими комунами?

— Нашу мирну працю перервали зовнішні й внутрішні вороги.

— Вас розбили?

— У нас немає зброї, щоб протистояти німцям і гетьманцям. Але ми не розбиті. Кулемети й іншу зброю, яка у нас була, ми сховали в надійних місцях. А повстанці й комунари розійшлися по своїх домівках — до якогось часу, щоб негайно зібратися, коли подам сигнал.

— Ви хочете, щоб Росія вам допомогла?

— Так... Але не військами, не фізичним втручанням у наші українські справи, а лише зброєю, яку ми у вас візьмемо не задарма, а за гроші чи за хліб.

Леніну така допомога Україні не підходила. Він уже давно шукав якусь нікчемну силу з цієї частини імперії, яка б офіційно попросила в Росії військової допомоги і це стало б причиною чергового втручання більшовицького уряду Москви у справи Києва, але тепер на цілком законній основі.

— А ваша Центральна Рада і гетьман запросили на допомогу німців. То чому ви так категорично відмітаєте російсько-більшовицькі війська на Україні? — Ленін усе ще прагнув загітувати Махна на свій бік. Та гуляйполець стояв на своєму, наче гранітна скеля:

— Десь я читав, що мудрий Ленін мріє про всесвітню Радянську республіку.

— Так, це моя голуба мрія, — зізнався вождь пролетаріату.

— А ми в себе на Україні мріємо про іншу республіку.

— Яку?

— Без більшовиків... Без ваших червоних комісарів... А від зброї не відмовилися б. Та ще раз підкреслюю — за плату... Щоб не бути в боргу.

Ленін посуворішав, перестав ходити по кабінету, сів за стіл.

— Ми забезпечимо вас зброєю тоді, — сказав він, — коли разом з нами битимете спільного ворога. А він у нас на сьогодні є — це буржуазна Центральна Рада, німці, біла гвардія... Яке у вас, товаришу Махно, ще прохання?

— Я хотів би, щоб ви допомогли мені перебратися через лінію фронтів на Україну, вірніше в Гуляйполе, в якому зараз хазяйнують німці й гетьманці. Я налаштований битися з ними рішуче і до перемоги.

Ленін зняв телефонну слухавку:

— Затонський! До тебе зараз прийде земляк з Гуляйполя... Махно Нестор Іванович... Зроби йому документи на вчителя й офіцера царської армії. Так... О, він дуже грамотний... А ти не сумнівайся. Я вже переконався... Аякже... Квартира у нього в Москві тимчасова. Йому надав її Яків Михайлович... Так-так... І простеж, щоб благополучно доїхав до свого Гуляйполя. — Ленін поклав слухавку і звернувся до Свердлова: — Якове Михайловичу, проведи нашого гостя до Затонського.

"Троїстий союз" проти Махна.

Тільки-но вождь залишився сам, як негайно зателефонував Дзержинському:

— Феліксе Едмундовичу, у мене щойно був цікавий для твоєї "вечека" суб'єкт... анархіст-комуніст Нестор Махно з Гуляйполя. Де воно? На "югі Росії"... Якщо цей Махно не перейде на наш бік, то стане для нас у недалекому майбутньому ворогом номер один. Займися ним негайно! Він — у Затонського. Обклади його агентурою, як вовка червоними прапорцями.

Ленін поклав слухавку.

НА МАЙДАНІ КОЛО ЦЕРКВИ

(П. ТИЧИНА)

...Потойбічний Світ. Зображення кабінету Леніна в Кремлі. За "ленінським" столом сидить Диявол, грає на гітарі і співає частівки "Яблучко":

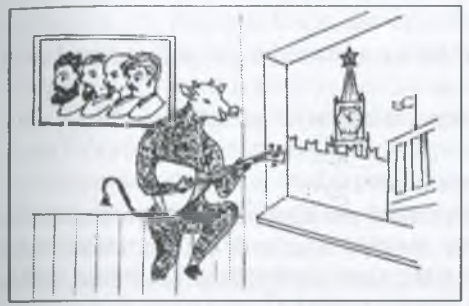

Ех, яблучко, куди котися?
Попадеш до Махна
— не воротися.
Ех, яблучко, із листочками,
Їде батько Махно
із синочками.
Ех, яблучко, поміж
пальцями,
Розірвав галіфе —
свічу яйцями.
Ех, яблучко, половиночка,
Роздягайся скоріш, моя милочка.
Ех, яблучко, із Америки,
Надоїло воювать за вареники.

Вбігає Ленін. Він сердитий і розгублений.

— Мій Світоче, — ще з порога звернувся він до хазяїна Пекла, — ми так не домовлялися!.. Що ти показав тому старому бовдуру з Києва? Він же сидить там у залі і в долоні плеще, ще й, клятий, записує все побачене й почуте на японську відеотехніку фірми "Панасонік". Це ж на весь земний світ рознесе мою розмову з Махном! Та й доведе, що я в цього терориста з Хохляндії поцупив практику побудови сільгоспкомун — прообразу сталінських колгоспів...

Ленін говорив, а Диявол незворушно дивився у Всесвіт. Нарешті, він байдуже кинув:

— А хіба не поцупив?

— Історія цього не знає.

— Ваша історія, як той Ісусів товариш, котрий тричі відрікся: вона химерна і брехлива. А ось наша про вас — це

дійсно історія, вона дух і буква життя людського. А коли мова зайшла про тебе і Махна, то мені все відомо про вас обох до найменших подробиць, з яких складається ваше єство. Бо ви мої витвори і робили обоє те, що я хотів.

— Наклеп! Я робив те, що вимагав пролетаріат.

Диявол зареготав:

— Ой, тримайте мене! Він робив те, що від нього вимагали жебраки... лише з точністю до навпаки. Така була моя забаганка. — І вже спокійніше запитав: — Хочеш зі мною посперечатися?

Ленін остовпів.

— Поточний момент цього не дозволяє, — ухилився Ілліч від пропозиції Диявола.

— Отож-бо! — переможно вигукнув хазяїн. — Тоді, яку музику тобі включати?

Ленін хитрувато глянув на Сатану:

— Щось про Махна... Але щоб він діяв проти більшовиків.

— Ух ти, Ульянов! А ти дійсно мудрий, як називав тебе Махно. Розкусив, що я все ставлю догори дригом...Люблю тебе, чорте лисий!

— І я тебе, мій Світоче.

Ленін обняв за плечі Сатану, і вони обоє виходять з кабінету та співають "Яблучко":

Ех, яблучко, куди котися?
Попадеш до Махна — не воротися.

На тому Світу затемнення. А на цьому — на Землі — навпаки яскраво світить осіннє сонце. На календарі — кінець серпня 1918 року. Настала багата і копітка пора для селян півдня України: потрібно копати картоплю, сіяти на зиму пшеницю, орати землю, вивозити на поле гній, зривати в садах яблука і їх та всяку іншу всячину переробляти, аби літня праця не була марною. А тут — не до цього: революція! Люд, наче оскаженів: увесь з шаблюками, пістолями, з бомбами за паском і вбиває один одного, мов січе капусту — лементу повсюди стільки, що від баченого людського горя можна здуріти і втопитися у ріках крові.

Селянство розділилося на безліч ворогуючих таборів, кожен з яких ладен вмерти, а не скоритися іншому. А всі вони, ці табори, розмежувалися на дві, протилежні одна одній, сили. На одному боці стояли поміщики з їхньою численною вартою, січові стрільці Центральної Ради, гайдамаки зі своєю гетьманщиною та їхні австро-угорсько-німецькі союзники. Їм протистояли всі інші — в основному, бідне й середнього достатку селянство, яке відчуло близьку волю і ладне було заплатити за неї власним життям. Та, на жаль, трагедія революції не закінчувалася цим чітким протистоянням, бо якраз і його, чіткого розподілу ворогуючих сторін, часто не існувало. Сьогодні цілі групи селян були гетьманцями, а вже завтра, дивись, вони — в червоних, післязавтра — в білих, а ще через день — усі вони гайдамаки чи вартові у поміщиків. Відчувалося, що селянство не мало свого вождя. Ним міг стати Нестор Махно, але він, невідомо куди, безслідно зник. Може десь уже й кістки його гниють?

Та нараз у селі Бабаші стався випадок, який сколихнув не лише Гуляйполе, а й весь Олександрівський повіт*. Місцевий поміщик Мокренко видавав заміж свою застарілу дочку. На радощах, що, нарешті, він позбудеться вередливої дитини, яка сиділа йому в печінках не один рік, поміщик затіяв бенкет на всю округу. На весілля були запрошені австрійські офіцери місцевого гарнізону, знатна буржуазія Гуляйпільщини і навіть найвідоміший заводчик Михайло Кернер. У зв'язку з тим, що в районі було неспокійно, — то тут, то там з'являлися бандити, які називали себе революційними партизанами, — для охорони весілля був найнятий загін українських націоналістів, яких у Гуляйполі називали то гайдамаками, то петлюрівцями. Прибуло їх до Мокренка навіть більше, ніж планувалося. Ну й нехай! Безпечніше буде. Значна частина гайдамаків зайняла центральні ворота, хвіртку, веранду, а вже інші охороняли садибу на вулиці. Ті, що були до бенкету ближче, невдовзі, паскуди, перепилися й попадали мертвим сном, хто в конюшні з кіньми, а хто в корівниках. Довелося господарю замінити їх "зовнішньою вартою", яка хтозна відкіля взялася. Та дарма! Ці хлопці були просто, як на підбір — усі рослі, браві, жартівливі й озброєні значно ліпше, ніж ті пияки, котрі тепер спали без задніх ніг з худобою. Панові Мокренку вони дуже сподобалися. Такі не підведуть.

— Хлопці надійні! Можете не сумніватися, пане! — відкозирнув господареві їхній офіцер і додав: — Маю честь: князь Розумовський!

---

* Олександрівський повіт — нині це значна частина Запорізької області.

— Ви з Києва? — поцікавився Мокренко.

— Так точно-с!

— Боже наш праведний! Яка честь! А я вас тримаю за дверима... Ганьба мені! Їй-Богу, ганьба... Ви вже пробачте старому дурневі... Будьте ласкаві, запрошую вас і ваше офіцерство до святкового столу.

З Розумовським увійшли до світлиці ще троє хлопців-молодців. Господар своїм могутнім голосом примусив усіх на хвильку замовкнути і тоді оголосив:

— Шановні гості! Добірне панство! Маю честь вам відрекомендувати: князь Розумовський!.. Командир загону наших державників з Києва! З ним його офіцери і товариші по зброї.

П'яні гості загорлали "Слава" і навіть деякі потяглися до князя з поклонами до ніг. Коли трохи "добірне панство" втихомирилось, хазяїн посадив князя, звісно, поруч з найшанованішим гостем весілля — заводчиком Михайлом Борисовичем Кернером. Тепер усі гості вже й забули про молодих, а все "грали" на князя: тости за нього, всякі звернення — у першу чергу до нього, якісь анекдоти — питають дозволу у нього. А князь виявився на славу: він і пісню заспіває та ще й думи народні знає, і чарку вип'є по-офіцерськи "струнко" й до дна, взявши її зубами з руки перевернутої вниз долонею, і в бальному танці "Мазурка" він — перший кавалер. З сусідом Михайлом Кернером тримався на рівних і вельми ввічливо.

Вже коли всі увійшли в апогей веселощів, капіталіст Михайло Борисович нагнувся до князя й шепнув йому на вухо:

— Несторе Івановичу, чи не ризиковано ви тут?.. Вас ще й досі шукає вся варта району... Хоч більшість думає, що ви - мертві, ще інші подейкують, що ви в Москві.

— Як бачите, Михайле Борисовичу, я живий-живісінький... Мене не бійтеся, вас не зачеплю... Добре пам'ятаю, як ви змилостивилися збільшити своїм робітникам зарплату на сто відсотків, а для моєї партії навіть виділили окремий будинок.

Махно налив горілки в чарки й випив з Кернером.

— За успіх, — сказав він, звертаючись до капіталіста.

Потім гостей, здебільшого синків місцевих поміщиків, потягнуло на подвиги: вони вийшли на ганок і звідти, як з майданчика, почали цілитися й стріляти зі своїх пістолетів та револьверів по віддалених від будинку ліхтарях-світильниках. Стріляли-стріляли — і в кожного — "молоко". Вийшов "князь", вийняв свій маузер і, здається, не цілячись, бабахнув у напрямку ліхтаря — його як не було! Тільки посипалося увсебіч дрібне скло. Дами в захопленні! Аж пищали від задоволення і бажання мати такого кавалера. Одна з них навіть сіла на коліна "князю" і ніяк не хотіла з них вставати, хоч підсмажуй її на сковороді. А своєму чоловікові все кричала, аби й усі чули:

— З таким князем і Махно не страшний!

Виявилося, що десь на початку 1918 року Махно зі своїми молодчиками двічі нападав на їхній маєток і добряче його пограбував — забирав одяг, продукти харчування й усе це роздавав бідним сільчакам.

Промовлене поміщицею слово "Махно" рознеслося широкою світлицею, як цунамі морем, здійнявши бурю войовничих вигуків. Усі кричали, що цього миршавця, коли він ще не здох і з'явиться у їхніх краях, вони четвертують, а то й роздеруть, як печеного рака. З присутніх до сотні гостей мовчали лише двоє — "князь" Розумовський і капіталіст Кернер. Вони мов усього цього психозу не чули й не бачили, а пили горілку й закушували дикою поросятиною. А тим часом хтось із гостей, певно маючи хист до малювання, нашвидкуруч олівцем кількома лініями зобразив карикатурного Махна й пришпелив голкою своє "мистецтво" до глухої стіни. В малюнок почали кидати ножі.

"Князь", побачивши це, поставив недопиту чарку і хвилину-другу спостерігав за забавою ненависних йому поміщиків та їхніх синків. Потім раптом підхопився з стільця та як закричить:

— Стійте! Що ви робите?

Хтось йому відповів:

— Вбиваємо Махна.

— Не туди кидаєте!.. Махно — я!

Нестор зірвав з себе невеличкі вуса й борідку, і присутні, впізнавши у ньому таку страшну для них людину, з жахом кинулися до дверей. Але вони були вже заперті махновцями знадвору. Нестор вихопив свого маузера і безжально почав розстрілювати всіх, хто йому попадався на очі. Те ж саме коїли його інші троє дружків. Весілля перетворилося у місиво трупів з кров'ю. Ті, хто зміг вистрибнути через вікно у двір, були посічені або розстріляні махновцями, котрі вартували на вулиці. Бійня тривала до ранку. Ніхто з гостей і хазяїв не вря-

тувався. Махно не пожалів ні малих, ні старих і навіть власноруч розстріляв молоду пару. Вцілів лише Кернер. Бо Нестор і не планував його вбивати. Все-таки Михайло Борисович був гуманним капіталістом, навіть часом жалісливим. То нехай живе.

Коли було покінчено з людьми, приступили до тварин: собак поміщика постріляли, корів, свиней та отару овець вигнали з хліву і також почали розстрілювати, проте дали їм можливість тікати, хто куди. Та значна частина худоби не збиралася покидати своє обійстя і тепер підпливала кров'ю та вмирала у судомах на широкому подвір'ї.

Махно багато кричав на своїх хлопців: то наказував їм усіх вбивати, то вимагав нікому не дати втекти в напрямку Гуляйполя, особливо, щоб не побігли туди націоналісти й австрійці, бо можуть привести з собою підмогу — німецький загін, який цього часу мирно спав у Гуляйполі. І все-таки двоє чи троє чоловіків втекло.

Полонених наказав отаман роздягнути нагало й поставити під кам'яною стіною, розділивши австрійців і гетьманців. Коли наказ був виконаний, Нестор розпорядився розстріляти націоналістів з кулемета, якого захопили в австріяк. Сказано — здійснено негайно. Честь розстрілювати полонених з кулемета випала Григорію Василевському*, котрий у майбутньому стане одним з визначних воєначальників партизанського махновського руху.

Розправившись з націоналістами, Григорій повернув свого кулемета на голих австрійців. Ті — ні живі, ні мертві.

— Відставити! — гаркнув Нестор, і Василевський зняв свій палець з гашетки. — Для союзників інша кара... Сашко! —гукнув Махно свого власного охоронця Нетребу. — Ти вже розжарив підкову до червоного?

— Розжарив, Несторе Івановичу.

---

* Василевський-Чайковський Григорій Семенович (1889—1921 рр.) народився в сім'ї селянина-бідняка — скупника свиней в Гуляйполі. Член партії анархістів з 1917 року, активний учасник повстанського руху на півдні України, член терористичного загону махновців з 1918 року, входив в загін "Чорної сотні" ("Чорної гвардії") повстанців. Убитий в бою з Червоними козаками в січні 1921 року (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно, Киев — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 581).

— Ану став кожному з цих вояків тавро на сідниці і щоб вони голі бігли аж до Відня, не озираючись.

Махно звернувся до полонених солдатів:

— Чуєте, що сказав? Коли спіймаю ще когось із вас (а за нашого міткою ми швидко впізнаємо), то безжально четвертуємо... Сашку! Почитай таврувати...

Скінчивши екзекуцію австрійців, Махно наказав сідлати коней. Вилучену зброю — а це було чотири кулемети, багато до них патронів і також гвинтівки, револьвери, шаблі - повантажили на брички. Взяли, звичайно, з десяток добрих поміщицьких коней (цих тварин, на відміну від корів, не розстріляли жодної, бо їх дуже полюбляв Нестор).

Коли вже зібралися від'їжджати, виявилося, що немає одного їхнього повстанця. Хто пропав і де він?.. Нарешті, знайшли... у винному підвалі. То був Несторів сусіда двадцятирічний Каленик Дремлюга. "Загублений" не в'язав лика і не міг стояти на ногах. За вказівкою отамана його також роздягнули й поставили під тією ж кам'яною стіною. Махно вийняв свого маузера і тричі вистрілив у бідолаху, хоч убив його з першого пострілу.

— Так буде з кожним, хто насмілиться своїми негідними вчинками ганьбити наші повстанські загони, — спокійно сказав він і наказав галопувати до Гуляйполя. Його розрахунок був таким: раптово, поки ще усі сплять, напасти на німецький гарнізон, який дислокувався в Гуляйполі, й повністю його знищити.

Проте німці вже не спали. Їх розбудили раннього ранку австрійські офіцери, які втекли з бійні села Бабаші. Та підготуватися їм до належної відсічі партизанів не вистачило часу. Відбивалися німці мужньо і грамотно, але не змогли протистояти раптовій навалі махновців, озброєних, як з'ясувалося, не гірше регулярних військ та ще й билися просто оскаженіло і лише на перемогу. Через кілька годин весь німецький загін був знищений дотла. Махновці захопили знову ж таки кулемети, гвинтівки, бомби, велику кількість патронів.

На ранок, вже десь о дев'ятій годині, гуляйпільці зійшлися на Ярмарковий майдан, щоб відзначити свою першу велику перемогу і привітати свого отамана з поверненням на батьківщину. На мітингу, де зібрався незліченний натовп людей, звісно, виступив Махно, якому влаштували бурхливу овацію. Коли вщухли радісні вигуки й хвала керманичу, Нестор сказав:

— Вмерти чи перемогти — ось що стоїть перед селянством України на цей історичний момент. Але всі умерти ми не можемо, нас дуже багато, ми — людство, отже, ми переможемо. Але переможемо не для того, щоб, за прикладом минулих років, передати свою долю новому начальству, а для того, щоб взяти її у свої руки і будувати своє життя своєю волею, своєю правдою*...

Тут до Махна підійшов батько вбитого в селі Бабаші молодого повстанця Каленика Дремлюги і щось, ридаючи, почав йому говорити. Вислухавши його, Нестор, мабуть, під впливом щойно почутого від старого Дремлюги, продовжив свій виступ:

— Трудовий народ споконвіків прагнув до волі, до незалежності. І лише революційним шляхом можна досягти цих великих бажань. Революція — це не мирна праця на полях і не п'яна прогулянка з шаблею на боці вулицями Гуляйполя, а жорстока боротьба між трудом і капіталом, це море пролитої людської крові, де не може бути ніякого панібратства, де існує одна велика мета, ім'я якій — свобода.

Майдан вигукнув криками:

— Свобода!

— Революція!

Після мітингу гуляйпільці юрбою кинулися до Нестора й Христом-Богом благали записати їх у партизанський загін. Записували кілька днів лише вибраних — молодих, здорових фізично чоловіків, як правило, холостяків і тих, хто вже служив у царській армії, знався на військовій справі. Таких набралося до чотирьох сотень. З ними подався Нестор у мандри округою — від села до села. І скрізь, де промчався лихим смерчем, залишав після себе ріки сліз і море крові багатіїв, австрійських та німецьких солдатів і разом з тим — безмежну радість бідаків, котрі святкували нове пришестя Христа, названого в Україні Махном, який карав великих грішників.

Менше ніж за півмісяця Нестор нагнав такого жаху на чужинців-зайд і поміщиків Таврії, що ті ладні були впасти в ноги будь-якому дияволу, аби їх захистив від очевидної погибелі.

---

* П. Аршинов. История махновского движения. Запорожье. "Дике поле". 1995. — С. 57.

На пошуки невловимого народного месника кинули німці й австрійці свої найліпші частини. Та хіба можна зловити вітер у полі? Махновці завжди з'являлися несподівано і там, де їх ніхто не чекав. Рубали ворогів шалено і жорстоко, нікого з них не залишали живим. І таким же чином, — раптово і невідомо куди, — зникали. Для генералів німецьких, австрійських армій і загонів гетьмана Павла Скоропадського така незвичайна тактика новоявлених партизанів була дивною і досі ніким не вивченою, для неї не існувало у воєначальників належних протидій.

Та поки Нестор "гуляв" десь на Донеччині, австрійці зайняли його рідне Гуляйполе і почали активно наводити свій окупаційний порядок. Про це невдовзі дізнався отаман і кинувся на виручку землякам. Австрійці побоялися прийняти бій з селянським "Бонапартом" у містечку, де йому допомогли б і рідні стіни. А тому гетьманські союзники, згідно з усіма правилами військової науки, виїхали партизанам назустріч і запланували дати рішучий бій в степу біля села Темирівки. Саме в цьому напрямку, як повідомили розвідники, рухається з Донеччини загін махновців. Першою з Гуляйполя вирушила на місце бою австрійська кіннота. Вона мала приховатися у великому яру, що за Темирівкою. А близько двох десятків кулеметників, які покинули Гуляйполе дещо пізніше, планувалося, займуть позиції на пагорбах і "чесатимуть" партизанів, доки вистачить патронів. Довершить справу кіннота, яка вискочить з засідки. Часу для такої розкачки вистачало з головою. Адже партизани від Темирівки були хтозна де! В усякому разі, вони не літають, як стріли, випущені з лука, і мають бути на місці передбачуваного поля бою не раніше надвечір'я.

Та не так для австрійців сталося, як ними планувалося. Кіннотники зайняли вихідні позиції, які були їм указані штабом, завчасно, тож роздяглися до пояса, полягали на полянах та й вигрівалися на сонці. А тим часом з їхніми кулеметниками спричинилося те, чого не міг передбачити жоден штаб найкваліфікованішої армії світу, бо він ніколи не мав справи з некваліфікованим противником, який, звісно, діяв поза розумними межами військової науки...

Виявилося, що партизани за велінням Махна, змінюючи в дорозі загнаних коней на "свіжих" — не заморених, за ніч зробили нечуваний марш-кидок і опинилися в Гуляйполі, щойно

австрійці покинули його, причому, з'явилися тут з протилежного, не донбаського напрямку. А холера б їх взяла! Ну, дияволи та й годі. І як воно таке трапилося? Наче з неба тих махновців хтось спустив. Дізнавшись, куди поїхали окупанти, вони кинулися їм навздогін. Першими попалися махновцям кулеметники, які в одну мить і без зайвого клопоту були порубані. Захопивши їхні кулемети, партизани-кавалеристи спочатку не знали, куди ж їх подіти? Може відправити на підводах у Гуляйполе? Бо зараз розпочнеться бій на шаблях і якось кулемети ні до чого, аж наче й зайві, будь вони неладні. Та несподівано Нестор (о світла й мудра його голова!) придумав таке, що спершу його вигадка не лізла ні в тин ні в ворота: наказав негайно зняти форму з убитих австрійців, перевдягнутися, кулемети поставити на брички й тачанки ззаду (щоб не заважали кучерям) — і гайда до яру, де засіли кавалеристи. Так і зробили. Поїхали далі. Австрійські кіннотники, звісно, прийняли махновців за своїх і підпустили їх зовсім близько...

Партизани розстрілювали сторопілих австрійців з їх же кулеметів упритул. Цей наступ був настільки несподіваним, що більша частина ворогів панічно здалася в полон разом зі своїм штабом. Усіх їх повезли в Гуляйполе.

Махно тимчасово розташувався у приміщенні партії анархістів. Тут незабаром було створено щось на зразок військового штабу, хоча до організації справжнього штабу у Махна ніяк не доходили руки. Все робилося наспіх, планував бій і розраховував його можливі результати Нестор самотужки.

Зараз, коли отаман трохи облаштувався, він покликав до себе особистого ад'ютанта Гаврила Трояна*.

— Скільки всього полонених? — поцікавився в нього Нестор.

— Багатенько, Несторе Івановичу. За сотню набереться: 83 солдати, а всі інші — офіцери. На якого біса вони нам? Може у Туреччину повеземо продавати? Чи всіх до стінки?

---

* Троян Гаврило — батрак з Гуляйполя. Член групи анархістів з 1917 року. Особистий ад'ютант Махна. В 1921 році — командир особливого кавалерійського полка махновської армії. Убитий в бою під Біловодськом у лютому 1921 року (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 588).

Невідступний від Махна його охоронець Сашко Нетреба відразу ж, з властивим йому гумором, відреагував на "заявочку" Трояна по-своєму:

— До стінки їх! До стінки моєї клуні, бо ось-ось розвалиться, а за цією революцією ніколи й полагодити.

Ніхто не звернув увагу на репліку Сашка, а Нестор наказав ад'ютанту:

— Відбери офіцерів — і всіх розстріляй негайно, щоб даремно не їли наше сало. А солдатів... Кожному з них видай по 50 рублів і по пляшці самогонки та покажи їм найкоротший шлях на Захід...Нехай котяться бубликом і якнайшвидше! Попадуться ще раз — будуть розстріляні.

Таке рішення отамана зовсім не сподобалося Гаврилові Трояну, а тому він кинув репліку:

— Може їм ще дамо по шубі, персидському килиму й по тачанці з кулеметом? Все-таки дорога до Відня далека - всяке може бути.

А Сашко і своє підкинув слівце:

— І по одній гуляйпільській бабі з отакенною сідницею, — охоронець розвів руки в сторони й додав: — І з цицьками, як відра. Баби в нас всі полтавської породи, бо пращури наші звідти.

Махно, певно, був у доброму гуморі, бо критика хлопців навіть його розвеселила, він засміявся і відповів:

— Поляки кажуть: "Що занадто, то не здрово". Шуби, килими, тачанки з кулеметами, а тим більше дівчата з тлустими стегнами знадобляться нам. А гроші і самогонка — щоб не забували про українську гостинність і по революції приїжджали до нас у гості з відкритою душею. Зрозумів, Гавриле? Отже, виконуй наказ.

Сашко також звернувся до Трояна:

— Пощезни, нечиста сило! Згинь-пропади! Де взявся, туди йди!

Ад'ютант швидко вийшов — йому хотілося насолодитися офіцерською кров'ю. Нестор скинув портупеї з мокрої від поту сорочки, маузери, а вже потім — сорочку, штани.

— Сашко, я хочу трішечки спочити, — сказав він, вкладаючись на шкіряний диван.

Охоронець затулив вікна темними шторами й вийшов. У штабі всі почали говорити пошепки — Нестор Іванович спить.

6 Зам. 828

Наступного дня Махно дозволив усім партизанам, хто бажає, розійтися по своїх домівках, щоб допомогти рідним зібрати вражай, а сам з невеличким загоном продовжив "гуляти" степами України, як невловимий вітер. Та ще немає такого звіра, який би не потрапив у тенета мисливців. Немає такої людини, яка б не потрапила у біду. Потрапив у неї і Нестор. Це сталося в районі села Велика Михайлівка або, як його називають, Дібрівка. Зовсім невеличкий загін Махна, який складався з тридцятьох відчайдушних хлопців, був притиснутий батальйоном австрійців та загоном гетьманських націоналістів до річки Вовчої. Річку вдалося подолати без втрат і швидко. Але куди йти далі, якщо оточений з усіх боків? Один порятунок — Дібрівський ліс. Рушили туди. Та довго сидіти в цьому ненадійному сховищі — ліс невеличкий і не густий — це всеодно, що чекати на смерть. А про неї Нестор і не думав. Тож, відпочивши ніч у лісі, він вирішує раптово напасти вранці 30 вересня на Велику Михайлівку, в якій зосередилися головні сили ворога. Своє рішення він пояснив хлопцям так:

— Нас чатують скрізь, і де б ми не витнулися з лісу, за кілька хвилин будемо скошені, як трава. Лише в одному місці ніхто нас не жде — в Дібрівці, бо там основні сили ворога, які плануються, ймовірно, зранку 30 вересня зайнятися прочісуванням лісу. А ми їм переплутаємо всі карти - і самі навідаємося до них на шаленому скаку і з криком "Свобода! Революція!"... — На обличчі Махна промайнула ледь помітна, завжди підкуповуюча, усмішка. — Ех, хлопці, вище голови! Жити — не тужити. А якщо вмирати, то з музикою і на скаку коня!

Цей холоднокровно-бадьорий настрій отамана позитивно вплинув на партизанів. Де й поділилися їхні сумніви щодо нападу на Дібрівку:

— Веди нас, Несторе, не на смерть, а на перемогу!

— І тільки на перемогу! - посуворішавши, відповів Махно. — Та перед тим треба провести належну розвідку. Хто піде?

Усі тридцять молодців вигукнули:

— Я!

— Дякую, — сказав їм Нестор. — У розвідку піду я і Сашко Нетреба.

Усі наблизилися до краю лісу. Аж бачать у їхньому напрямку йдуть якісь дві жінки з кошиками — мабуть, за грибами.

Стиха погукали їх. Ті прискорили ходу до лісу і, впізнавши в одному з партизанів Махна, зраділи:

— Ой, Несторе Івановичу, ми до тебе від громади села, щоб попередити: у Дібрівці — сила-силенна австріяк, у них багато кулеметів і є навіть одна гармата. Завойовники планують на вас напасти, певно, сьогодні. Тікайте, ради Господа, на північний схід лісу. Там, як сказали наші мужики, менше солдатів і, можливо, зможете прорватися.

Нестор розцілував тіточок і попросив одну з них роздягтися, вірніше, дати йому спідницю, хустину, зношені і зачовгані черевики.

— А ви тим часом надіньте мої штани.

Жінка спершу запротестувала, а зрозумівши, для чого все це затівається, розсміялася і вмить роздяглася. Невдовзі перед повстанцями (вони називали себе саме так) стояв не бойовий командир, а літня, навіть трохи згорблена, жінка — добре, що в Нестора було довге чорне волосся і воно зараз йому дуже знадобилося. Жінкою він виглядав навіть симпатичнішим, ніж чоловіком. Уміння раптово перетворюватися у будь-кого — від чорта-диявола до "апостола правди і науки" — було невід'ємною рисою характеру цього селянського феномена... Ех, Несторе, Несторе... Народитися тобі і жити у щасливіші для України роки — був би ти не лише визначним її військовим діячем, а ще й відомим світові артистом. На жаль, історія розпорядилася з тобою зовсім інакше і став ти лише тим, ким тобі заплановано важкою долею.

Отже, Нестор перевтілився у літню жінку, а його збройносець Сашко, напустивши нерозчісаного чуба на кругле, як гарбуз, обличчя, став типовим Іванком — дурником чи Михайлом — Незгадайлом, словом, був таким собі — ні риба ні м'ясо. А одна з жінок, оглядаючи його з усіх боків, вигукнула:

— Людоньки, так у нього достеменно не всі дома! Хіба не видно, що це — юродивий та й годі!

І пішла "мати" з "юродивим" сином "світами за шматком хліба", та й забрели вони у Дібрівку. В селі, на церковному майдані, вони побачили великий натовп солдатів, нарахували кілька десятків кулеметів, до сотні осідланих, не заморених коней.

— Яке багатство! — прошепотів Махно на вухо Сашкові. — І уяви собі, що все воно буде нашим.

— Тільки навіщо нам стільки солдатів, офіцерів, — не без гумору ляпнув Нетреба.

А Махно відповів серйозно:

— Ми їх брати не будемо — усіх пошлемо до чорта, нехай з ними розбереться.

Групками стояли кавалеристи, про щось між собою розмовляючи.

Обійшли розвідники ще кілька прилеглих до церкви вулиць і повернулися до лісу. Махно остаточно вирішив напасти на Дібрівку.

— Ви спитайте Сашка, скільки там у них кулеметів! А які коні! Ні, хлопці, гріх таке добро не взяти, коли воно ось тут... лише руки простягни.

Махно у своїй ролі. Він не думав, що цей нерівний бій — 30 гуляйпільських і дібрівських відчайдух проти щонайменше однієї тисячі навчених бійців — може стати для нього останнім у житті героїчним вчинком, він думав про інше — як би швидше заволодіти йому кулеметами, гвинтівками, патронами, бомбами і, нарешті, кіньми, що вкрай необхідні для продовження селянської революції.

Свій невеличкий загін він розділив на дві частини. Одна з них складалася лише з семи чоловік. Нею керував дібрівський шибайголова Федір Щусь. Його завдання: обійти село ззаду — навпроти лісу — і напасти на противника, так би мовити, з тилу, а Махно з основною групою одночасно нападає з лісу і прориває ться до церкви, де зосереджені зараз майже всі сили противника. Цим маневром у ворога має скластися враження, що він оточений з усіх боків і великими силами.

— Завдання таке: під'їхати до австрійців та гайдамаків непоміченими якнайближче і без крику, але несамовито, наче в останнє в житті, рубати ворога, — напучував перед боєм Нестор своїх братків. — Але порубати всіх ми не зможемо, бо їх дуже багато і в нас заболять руки і затупляться шаблі. А тому, щоб виграти цей бій, кожний з нас має захопити у противника по кулемету — їх у австрійців вистачить на всіх — і тоді зіскочити з коней і лягти до кулеметів. Зрозуміли?

— А чого ж? Керуй, Несторе, - відповів за всіх Іван Негребецький.

— То й добре... По конях!

Стояв тихий і напрочуд теплий ранок початку осені південно-степової частини України. Золотисто-оксамитове сонце посилало людям, здавалося, лише мир і благодать. Та все це оманливий спокій і удавана тиша. Ось-ось Дібрівка уп'ється кров'ю. Серця партизанів забилися частіше.

Махно летів першим у гущу безтурботних гайдамаків на своєму чорному в білих "яблуках" коні за кличкою Козачок, якого недавно подарував йому гуляйпільський заводчик Михайло Кернер за те, що отаман випустив смиренного єврея живим з пекла села Бабаші. Кінь почувався під вершником могутнім орлом і кулею летів до вказаної йому мети. Ще секунда-друга — і Махно вже рубав шаблею наліво й направо, лише чулися приглушені тріски людських черепів і зойки, що раптово виривалися з грудей вояків і вмить стихали навіки. Не минуло й десяти хвилин, як пружне тіло Козачка і сам Нестор були густо оббризкані кров'ю жертв, а Махно рубав все жорстокіше й шаленіше. Трохи позаду, але невідступно від нього, те ж саме чинив Сашко Нетреба. Він іноді зиркав на отамана, щоб за будь-якої небезпеки прийти йому на поміч, але відчував, що такої ласки його вчитель і геній не потребує. Махно був найліпшим рубакою в їхньому оточенні — його прицільні замахи шаблі майже завжди зносили людині голову. А ще міг він здорово рубати й лівою рукою, коли втомлювалася права. При нагоді, якщо затуплювалася шабля, Нестор навмання, але влучно, стріляв з двох маузерів, що висіли в нього з боків.

Зараз до гарячої зброї в нього ще не дійшло. За кожним ударом шаблі він, як лісоруб, вигукував: "Га-а-х!" Скільки разів отак крикнув, стільки й злетіло з плеч голів... Він надто зачастив своє "гахкання", і Сашко глянув на Махна ще раз, просто з цікавості й вжахнувся.

— О Боже! Свят, свят! — вирвалося з душі Нетреби. Він чітко побачив, що на скривавленому Козачку, крім Нестора, сиділа ще якась волохата здоровенна потвора. схожа на людину. І це вона, а не Махно, змахувала шаблею і кричала: "Га-а-х!" Та це ж Люципер, їх-Богу, Люципер!" — майнула в Сашковій голові думка, і він хотів відсахнутися од Нестора якнайдалі, та вороги, що насідали, не дали змоги ступити Сашковому коневі ні вбік, ні тим більше назад жодного кроку. Так і продовжував битися на місці, вже не сміючи більше глянути на отамана... Цю потвору — Люципера бачив Сашко поряд з Нестором і в селі Бабаші та боявся про це сам собі зізнатися, бо гадав, що той привид народився у можливо хворій чи п'яній від жорстокості його голові. Аж, дивися, знову повторилося те видіння...

На іншому Світі. Ленін перший упізнав у волохатій потворі, що сиділа на коні з Махном, небесного Сатану.

— Мій Світоче! Це ж у нас, на Землі, називається політичною проституцією. Ти, виявляється, був заодно не лише зі мною, а й з Махном.

Диявол втокмачує у ленінську "безмозку лису голову" свої ідеї.

Диявол посуворішав:

— Скільки тобі, Ульянов, втокмачую у твою безмозку лису голову, що ти і Махно — мої діти-демони. А ти все не віриш... Так що будь до Нестора ввічливішим... І не ставайте, як у революцію, брат на брата, не подавайте один одному замість хліба камінь — так учить усіх Господь. Ви зустріньтеся, любо-миленько станьте поряд перед люстерком... І лише сліпий не побачить між вами схожості.

Що мав зараз на увазі Диявол, коли говорив про схожість між Леніним і Махном, хтозна. Якщо брати до уваги їхню зовнішність, то справді є щось спільне. Характери? Обидва гарячкуваті і разом з тим розсудливі, не подумавши, не рубали з плеча. Їхня ідеологія і вчинки? Махно створював комуни і невдовзі те саме робив Ленін. За всесвітню революцію вони ратували обидва, причому, прагнули її досягти одними й тими ж методами — насильством і жорстокістю. Ідея інтернаціоналізму також захоплювала їх обох, лише з однією суттєвою різницею... Ленін свій інтернаціоналізм бачив під егідою російського шовінізму, а Махно категорично відмітав зверхність будь-якого народу, а тим більше "дикого великого російського" і разом з тим не сприймав українського націоналізму. Обидва вони майже однаково закінчили свій життєвий шлях — у розквіті політичних сил і революційної боротьби, один з них — Ленін, не доживши до 60 років, інший — Махно — до 50 років, тобто до тих літ, коли генії стають ще геніальнішими. Обидва вмирали в тяжких муках, як великі грішники. По їхній смерті слава про них пережила у пам'яті народній їхні революційні заслуги...

Певно, ще була якась схожість між ними, якщо Сатана так упевнено стверджує це на тому Світі. Йому видніше...

А тим часом на грішній Землі, у селі Дібрівка бій між сільськими партизанами і гайдамацько-австрійськими військами досяг апогею. Нестор перший заволодів австрійським кулеметом і, наказавши Козачкові лягти на землю, прицільно застрочив з ворожої зброї. Невдовзі стріляв з кулемета й Сашко. Ворог сахнувся у протилежний бік села, але там зустрів його кулеметним вогнем Федір Щусь.

— Ой молодець Федя! — вигукнув до Сашка з радощів Нестор. — Він уже при кулеметах і, чую, має їх щонайменше три. Тепер наші справи підуть веселіше.

Та не кажи "гоп", доки не перескочиш. Раптом десь набралася сила-силенна ворогів на церковному майдані, усі вони піші (мабуть, на коней сісти не встигли) і з криком "Слава" (зрозуміло, що то були гайдамаки) кинулися на кулеметний вогонь Нестора... Ні, він їх не переб'є фізично, не встигне перебити, бо ця, з бичачими, налитими кров'ю очима, людська лавина пробіжить по ньому смертельним галопом і розчавить, як слимака. Махно це прорахував подумки, але не встав з-за кулемета, а все строчив і строчив. А оскаженілий гурт гайдамаків, мов заворожений, хоч і рідшав, проте назад не повертав. І нараз у загальний гам і шум кулеметної стрілянини та здичавілого крику наступаючих вплівся гарматний постріл. Виявилося, що то Іван Негребецький прорубався не до кулемета, а до єдиної у ворога гармати, що стояла біля входу у церкву. Заволодівши нею, зарядив і все дивився, куди б його з найбільшою вигодою пальнути. Аж тут помітив, що очманілі гайдамаки (їх видно було за одягом) пруть на отамана. Ну й пальнув по них... прямою наводкою. Після цього вже не було кому бігти на Нестора.

У ворогів здали нерви, і вони панічно тікали, хто куди. То була їхня смертельна помилка, бо від махновців у степу не втечеш.

Дорубали австрійців та гайдамаків уже біля річки Вовчої. Тут допомогали й дібрівці. Все село і степ навколо нього були встелені трупами. І серед них — жодного махновця. Перемога! Перша у житті повстансько-партизанського руху селянства півдня України така велика перемога над переважаючими силами могутнього противника. Вона — ця справді феноменальна перемога — червоними літерами була записана в історію українського повстанства.

Н. Махно задумався над критичною ситуацією.

З приводу такого бойового успіху на майдані коло церкви (точнісінько, як у Павла Тичини: "На майдані коло церкви революція іде") був проведений велелюдний мітинг. На ньому дібрівці врочисто вітали своїх визволителів і масово почали записуватися в загін повстанців, який за годину-другу зріс до кількох сотень. І несподівано постало питання, що виникло саме собою, а хто ж керуватиме цим з'єднанням — гуляйпілець Махно чи дібрівчанин Федір Щусь? Обидва вони — хлопці браві, сміливі, розумні, авторитетні серед партизанів і вже відомі далеко за межами району. Щусь, правда, мав перед Нестором перевагу — він служив у царській армії — був бойовим матросом, добре знався на військово-вій справі. А Махно не розгублювався ні в яких критичних ситуаціях і міг при цьому швидко знаходити єдино вірні рішення. Обидва кандидати на отаманство були гарячковими. Та Щусь міг свій гнів відразу ж пустити в дію, а Махно навіть в апогеї роздратування володів собою і не коїв дурниць. Саме такий буйний Нестор подобався усім, хто його добре знав, і горнулися до нього хлопці, як оси до спілих груш.

Але тоді, на майдані села Дібрівки, близьких друзів Махна було надто мало — здебільшого партизани складалися з дібрівців і, звісно, своя сорочка завжди ближче до тіла. Отже, якби виникло питання, за кого голосувати, то бути б командиром Щусю, а не Махнові. Федір цю ситуацію відчув і попросив односельців надати йому можливість виступити першим. Він сказав:

— Ми всі там, у лісі, трохи розгубилися, не бачили виходу з критичного становища. У нас думка була одна — гідно вмерти. Лише Нестор Іванович рвався у бій, щоб вижити... Ми довірилися йому — і перемогли. — На цих словах Щусь став на коліно перед Махном і продовжив: — Віднині будь, Несторе, батьком усього революційного повстанства України.

— Будь нашим батьком! — закричав весь майдан, аж у лісі пригнулися віковічні дуби. (І знову ж таки: Павло Тичина, мабуть, знаючи цей випадок, пізніше напише: "Хай чабан! — усі гукнули, — за отамана буде".) Як годиться (за давнім козацьким звичаєм, коли на Січі вибирали гетьмана), найстаріший мешканець села столітній дід Євангел посипав Несторову голову попелом і тричі добряче шмагонув новоспеченого "батька" нагайкою по спині.

З того часу до прізвища "Махно" навічно приросло слово "батько", яке він з честю проніс крізь бурі революції. Ця подія сталася 30 вересня 1918 року. Її святкувала вся Дібрівка. "Пили горілку, пили наливку та ще й мед будем пити", — співали до півночі по хатах, танцювали, веселилися, закохувалися на майдані, на вулицях, в садах, коло річки... Слава Богу, дівчат і молодиць у Дібрівці було, як листя на дереві — тож вистачало їх на кожного партизана по вінця.

Нестор виставив навколо села надійну охорону, наказав розсідлати коней, дати їм побільше вівса і спочинок. Перевіривши, як виконане його розпорядження, також подався до своєї дівчини. У нього в багатьох селах округи були надійні коханки. Була вона і в Дібрівці.

Вже вечоріло, коли Махно прийшов до неї. Гостя зустріла її мати.

— А де Маруся?

— В саду. Там батько копає у березі криницю, а вона пішла глянути.

Сад був величенький, з десятину. Він тягнувся від майдану згори аж до річки Вовчої. Влітку в ньому Махно бував не один раз, тож знає тут кожну стежку й деревину.

— Тебе провести, Несторе, чи ти сам? — спитала мати дівчини.

— Не треба. Знайду.

З Махном було ще двоє: його охоронець Сашко Нетреба і Ваня Негребецький. Надвечірнє сонце, на диво, ще пригрівало, і розпашілі від сьогоднішніх бою і мітингу хлопці просто бігли до річки, аби швидше пірнути у прохолодну воду. А прийшовши, побачили, як мучиться з криницею Марусин батько, вирішили допомогти йому. Першим взявся за лопату Нестор. Копав гли-

боко й завзято, роздягнувшись до пояса. Хлопці тішилися роботою свого командира, а Маруся, котра зрізала китиці ягід калини і в'язала їх у пучки, кидала лагідні погляди на Нестора, милуючись його м'язистим тілом. Невдовзі прийшла сюди її подруга Тіна*, яка працювала телефоністкою на пошті і, як з'ясувалося, частенько робила Нестору послуги — викликала до телефону когось з дібрівців, найчастіше Федора Щуся.

Обидві дівчата — Тіна й Маруся, — як на підбір: вродливі, веселі щебетухи. Одна лише різниця між ними: Маруся була вищого зросту, тендітніша, а Тіна — невеличка, тіло у неї пухкеньке і сама, як кров з молоком. "Якби ще одна, то можна було б усім трьом партизанам приземлитися на нічку в цій господі, — так думали Негребецький і Нетреба. — І криницю викопали б швиденько (ондечки вже вода з'явилася), і гульнули б потім, аж гай загув би, і любов'ю впилися б до нестями". Та не дивіться скоса, хлопці, на чуже сало. Бо Нестор вже давно примітив Тіну, а та аж піщала від радості, коли чула його хрипуватий голос у телефонній слухавці. І прибігла вона оце зараз до Марійки лише тому, щоб побачити свого янгола. А Махнові, чесно кажучи, подобалися обидві, і він ладен був провести ніч з ними обома.

Тож, коли викопали криницю і кожний з хлопців випив по кварті свіжої джерельної води, Нестор несподівано сказав своїм друзям, щоб вони мотали до інших дівчат. А сам залишився з Марусею і Тіною. На ранок прийшов у штаб загону знесилений, наче висмоктана виноградна ягода. Своєму найліпшому другові Федору Щусю сказав:

— Ой і дівчата! Особливо Тіна! Їв би її до завороту кишок... День і ніч їв би, як солодку диню.

— То може візьмемо її з собою? — запитав Щусь.

— Пропонував... Відмовилася... Каже: "Стану дружиною — тоді з тобою в огонь і в воду".

— Багато захотіла — нічого не одержить.

— Ні, Федю, таку бабу прогавити — вік жалітимеш.

---

* Тіна (її прізвище невідоме) — телефоністка с. Велика Михайлівка (с. Дібрівка) у 1918 році, друга дружина Н. Махна з жовтня 1918 р. до березня 1919 року, позапартійна, за своїми ідейними поглядами близька до партії анархістів. До 1930 року жила в Донбасі. Подальша її доля невідома (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 582).

— Дивися, тобі видніше... Можна й завтра весілля зварганити.

— Чого зварганити? Зробимо, як у кращих домівках Гуляйполя і навіть усієї Катеринославщини.

Постало нагальне питання: "Хто узаконить шлюб?" Нестор наполягав, щоб це зробила Рада селянських депутатів, а Тіна стала на дибки, мов норовиста кобила:

— Ні, тільки до церкви! Нехай священик обвінчає.

Батьки нареченої були глибоко віруючими людьми і, звісно, у своєму дусі виховали дочку. А Нестор не міг терпіти попів ще з дитинства, вірніше, від дня свого народження. Мати Явдоха Матвіївна розповідала сусідам, як не бажаний у її великій і бідній сім'ї новонароджений Нестор, коли його хрестив молоденький батюшка Никодим, з дурної дитячої голови пісьонув святому отцю прямо у вічі. А той у відповідь:

— Кого ти, Явдохо, виродила? Це ж не дитина, а чортеня без ріг.

У цього чортеняти невдовзі виросли й роги, якими воно ледь не замордувало носія ідей православ'я на Гуляйпільщині. Коли Несторові було лише одинадцять місяців, помер його батько Іван Родіонович. Незабаром після цього лиха приглянувся до вродливої удовиці Явдохи Матвіївни все той же батюшка Никодим. Початку цієї любовної історії Нестор, звісно, за свого малолітства не пам'ятає. А згодом, коли трохи підріс і втямив, чого сільський піп темними вечорами крадеться, мов злодій, до їхньої господи, у Нестора виникла до нього таємна відраза.

Певно, то вже почали відростати у малого роги, про які пророче кинув репліку батюшка Никодим при хрещенні "чортеняти". Може й так, заперечувати не будемо. Втім же, невдовзі Нестор викинув у гуляйпільській церкві свій черговий "номер": стояв він якось з матір'ю на Великдень близько до вівтаря. Святотець, щось там співав чи ні, а, вгледівши їх, підійшов і щось шепнув на вухо Явдосі Матвіївні. А коли відходив, Нестор (бісова дитина!) навмисне підставив підніжку батюшці і, мабуть, вдало підставив, бо той, перечепившись, бабахнувся своїм пузелом на очах у всього чесного народу. Замість смиренної молитви і співу во славу Господу, у церкві зчинився регіт. Парафіяни кидали гучні репліки:

— Наш Никодим вже нализався.

— Або з Явдохою перегуляв...

Та на цьому великодна комедія не закінчилася. Батюшка, підвівшись, і замість того, щоб сховатися у вівтарі і там зализати свої рани чи відпустити самому собі гріхи, погнався за малим чортом і все прагнув його наздогнати й огріти великим хрестом. А хіба дияволеня наздоженеш? Воно, як дзига, вертляве: шмиг — туди, верть — сюди — і в двері. А там — тільки й бачили його. Не з'являвся Нестор додому з місяць — усе переховувався у глинищі Карманова, що за Гуляйполем. А згодом на парканах села були наклеєні, написані на папері з учнівського зошита, віршики, що висміювали батюшку. Писав їх Нестор, і то були перші в історії Гуляйпільщини листівки, спрямовані проти царського ладу. В усякому разі, саме так їх оцінили в поліції і, мабуть, не помилилися, бо справді священослужителі були стовпами дому Романових. І на ці "стовпи", на їхню честь зазіхнув отой недоросток Нестор. Поліція кілька днів працювала з малим виродком, але так від нього нічого й не добилася: мовчав, як без'язикий. Тоді за розслідування справи і покарання злочинця взявся сам батюшка. Якось він спіймав махновського вилупка у темному закутку й почав його мотузити. Бив і примовляв:

— Оце тобі за підніжку... А це за віршики... А це, щоб не підглядав, що з твоєю матір'ю роблю ночами...

Нестор довго у боржниках не ходив: через кілька днів після цієї екзекуції усі копиці батюшчиного сіна були спалені дотла. Хтозна, чим би ця війна між ними закінчилася, аби Нестора не посадили на довгі роки у Бутирку. А коли він прибув з ув'язнення, то священик Никодим, дізнавшись про це, наступного ж дня злиняв з Гуляйполя у невідомому напрямку. Деякі люди подейкували, що Нестор все-таки спіймав його, прив'язав йому до шиї великого каменя і спустив у річку Вовчу — сомам на святковий обід.

...**На тому Світі.**

ЛЕНІН *(до Диявола)*. Мій Світоче, так що насправді зробив Махно з тим "опіумом для народу"? Втопив його?.. Чи четвертував?

ДИЯВОЛ. Не поспішай, товаришу Ульянов, поперед батька в пекло. Уважно спостерігай за подіями тих днів і років, тож усе взнаєш.

...**Знову планета Земля**. Село Дібрівка. Підготовка до Нестерового весілля. Махно з приємністю спостерігав, як Тінині батьки готуються до великого сімейного дійства. Зійшлися подруги нареченої, усі, як і молода, з довгими заплетеними косами, у нових сукнях, вишиваних сорочках. За старшу дружку була Маруся. Вона на Махна не ображалася, чи вдавала, що їй байдуже, і всіх переконувала, що радіє за свою подругу, за її щастя.

Дівчата плели з квітів і барвінку віночки, старша дружка, тобто Маруся, співала наче за наречену:

Вийте, дівоньки, собі й мені.
Собі звийте з рути-м'яти,
Мені звийте з барвіночку...

А дівчата у відповідь, звертаючись до засватаної, гарно виводили:

Тіно-калино,
Мийся, чешися,
Заміж берися
Хоче тя Нестор взяти,
Ми тя хочемо заміж дати.

Такі пісні Махнові подобалися. Він, завітавши у дівочу, навіть допоміг їм співати останні рядки куплету:

Хоче тя Нестор взяти,
Ми тя хочемо заміж дати.

А коли отаман закінчив співати, раптом сказав:

— На цьому, дівчата, й поставимо крапку. Бо карета вже подана... до царського дому. Так що, Тіно, одна нога — тут, а вже друга — в кареті.

— Куди їдемо? — поцікавилася молода.

— Не закудикуй.

— І все-таки?

— Швидше, мила... Нас батюшка чекає.

Слово "батюшка" на Тіну вплинуло магічно, і наречена негайно побігла у чорну карету, в яку були запряжені два білих рисаки, що аж витанцьовували гопака.

Зупинилися біля махновського штабу, який розташувався у будинку волосного правління. Тут усі чекали на гостей. Коли з карети вийшли Нестор з Тіною (обоє були одинакового зросту,

Олександр ЛЕПЕТЧЕНКО. Фото 1919 р.

порозі з кадилом і з піснею
Тіні".

Реєстрували шлюб одн
них книгах, і новостворений
загону — у своїх. Від імені
сім'ї підписали Олександр Л
Щусь (з боку Тіни).

Відразу після цієї о
весілля. Воно було організов
дворі. Добре, що погода дозв
природі-волі. Стояла тепла
чене запахами осінників, хр
інших квітів.

чепурні, усміхнені і, здається, найщасливіші молоді люди), заграв духовий оркестр села. Партизани й дібрівські селяни, котрі досі стояли гуртиками, враз утворили "живий коридор", яким молоді пройшли аж до будинку. Тут, при вході, зустрів їх гуляйпільський анархіст Олександр Лепетченко*, до мозку кісток вірний товариш Нестора ще з юності. Він розкланявся, запросив молодих до господи.

— Піп є? — у відповідь на запрошення поцікавився Махно.

— Вже годину чекає тебе, "батьку".

— Так тягни його, чорта бородатого, сюди. Щоб усі дібрівці побачили його.

Секунда — і батюшка вже на "Многая літа нареченим Нестору і

очасно: батюшка — у своїх церков-
штаб партизансько-повстанського
штабу законність створення нової
епетченко (з боку Нестора) і Федір

фіційної процедури розпочалося
ане тут же, при штабі — у великому
оляла розгулятися не в будинку, а на
барвиста осінь. Повітря було наси-
изантем, чорнобривців, айстрів та

* **Лепетченко Олександр** (1890—19
юнацькі роки разом з Нестором Ма
вався поліцією, активний учасник п
командир махновської "Чорної гвар
ми у січні 1920 року в Гуляйполі (ди
Махно. Киев — РВЦ "Проза" — 199

20 рр.) — син гуляйпільського урядника, у
хном грабував поміщицькі маєтки, розшуку-
овстанського руху на півдні України, перший
дії" ("Чорної сотні"), розстріляний червони-
в. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора
3. — С. 580 — 581).

Як годиться, проголошували тости і дарували молодим всяку всячину: хто свиню, хто корову, хто десяток курей чи кролів. Місцевий поміщик Микитенко, обійстя якого було поряд з будинком, де відбувалося весілля, подарував особисто для Нестора двох гнідих рисаків, що вже ходили під сідлом, а Тіні — золоту обручку з діамантом. Такій щедрості міського кровопивця Махно зрадів і тут же, прямо за столом, продиктував найграмотнішому серед них Семену Каретнику* охоронну грамоту на ім'я поміщика Микитенка, щоб його ніхто не чіпав, інакше матиме справу з самим "батьком" Махном. При врученні цієї грамоти поміщик і Нестор розцілувалися.

Після цього несподівано для всіх виступив завжди сором'язливий і разом з тим бойовий вояка світової війни артилерист і кавалерист Ваня Негребецький. Він сказав, що вперше Велика Михайлівка, тобто, Дібрівка, і її мешканці справили на нього значне враження, йому запали в душу вишневий садок старшої дружки нареченої Марусі, згадав, як Нестор копав у цьому садку криницю, а вранці напоїв з неї холодною водою свого улюбленого коня Козачка. А ще сказав, що Маруся тоді рвала калину і разом з Тіною зв'язувала її в пучки. А закінчив Негребецький свою промову так:

— Словом, я про все те, що вам говорив, написав пісню, яку дарую нашим молодим, і, звісно, нашим кавалеристам, — і Негребецький заспівав:

Розпрягайте, хлопці, коні
Та й лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать.

* **Каретник (Каретников) Семен Микитович** (1893—1920 рр.) — батрак с. Шагарове (нині с. Марфопіль Гуляйпільської міської ради) Гуляйпільського р-ну Запорізької області, активний учасник повстанського руху півдня України, член загону "Чорна гвардія" ("Чорна сотня"), в армії Махна займав керівні посади: командир штабного батальйону, начальник гарнізону м. Бердянська, командир піхотного полку, помічник командира, командувач особливої Кримської групи військ Ради Революційних повстанців України (махновців). 24 листопада 1920 року після розгрому Врангеля був викликаний у штаб Фрунзе і розстріляний (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 581).

Маруся, раз-два-три калина,
Чорнявая дівчина
В саду ягоду рвала.

Копав, копав криниченьку
У вишневому саду...
Чи не вийде дівчинонька
Рано-вранці по воду?

Маруся, раз-два-три калина,
Чорнявая дівчина
В саду ягоду рвала.

Вийшла, вийшла дівчинонька
В сад вишневий воду брать,
А за нею козаченько
Веде коня напувать.

А приспів пісні заспівали усі присутні:

Маруся, раз-два-три калина,
Чорнявая дівчина
В саду ягоду рвала.

Негребецький продовжував далі:

Просив, просив відеречка —
Вона йому не дала.
Дарив, дарив їй колечко —
Вона його не взяла.

І знову всі присутні гуртом:

Маруся, раз-два-три калина,
Чорнявая дівчина
В саду ягоду рвала.

Негребецький:

Знаю, знаю, дівчинонько,
Чим я тебе розгнівив:
Що я вчора ізвечора
Кращу тебе полюбив.

Тут старша дружка Маруся нараз зламалася: з її великих голубих очей, наче з перекинутого, наповненого водою відра, полелися сльози. Дивно: на неї ніхто не звернув уваги, не пожалів. Навпаки, Іван, як здалося, ще з більшим єхидством і підкреслено чітко вказуючи поглядом на Тіну, закінчив свою пісню:

Вона ростом невеличка,
Ще й літами молода.
Руса коса до пояса,
В косі стрічка голуба.

Коли Негребецький закінчив співати, присутні схопилися з місць, плескали в долоні, стукали ложками, кричали "Слава! Слава!"

І вже наступного дня повстанський загін махновців покинув Велику Михайлівку-Дібрівку, бадьоро і з присвистом співаючи "Розпрягайте, хлопці, коні". І відтоді ця пісня вихором закрутилася по всій великій Україні і навіть австрійські й німецькі солдати завезли її в Західну Європу, а червоні більшовики — в Росію, словом, співали її українці, серби, словаки, хорвати, австрійці, німці; співали — анархісти, есери, білогвардійці; співали — робітники, селяни, капіталісти, рядові солдати й генерали. Цій пісні, автором якої був відомий махновський поет-пісняр Іван Негребецький, судилося стати всесвітньовідомою і народною. До речі, вона є візитною карткою Кубанського народного хору (Росія), створеного на землі, де знайшли відносний спокій махновські загони після їх цілковитого розгрому на Україні у 1921 році.

Та повернемося до початку жовтня 1918 року. Коли Махно вирушив до Гуляйполя, у самій Дібрівці невдовзі розпочалися жахливі події. А було це так: у штаб австро-німецьких військ, що містився у Синельниковому, дійшли чутки про цілковитий розгром їхніх частин у селі Велика Михайлівка (Дібрівка) партизанським загоном Нестора Махна. Командування окупантів оскаженіло і, щоб відплатити ворогові, негайно послало на цілковите знищення невловимого "бандита" втричі більший, ніж раніше, свій загін, підкріпивши його частинами гайдамаків. Крім численної піхоти, кавалерії, додавалися загону десятків з чотири кулеметів та з десяток гармат. Ця "непереможна армада" кинулася на без-

7 Зам. 828

захисну Дібрівку з усіх боків. На оборону села вийшли його мешканці від старого до малого. Оборонялися, хто чим міг: молотами, косами, вилами, мисливськими рушницями. Опір був настільки могутнім, що німецькі офіцери, які керували цим наступом, подумали, що мають справу не з неозброєними селянами, а з досвідченими вояками. Перший штурм Дібрівки австро-німці програли. Захлинулися їхні друга і третя атаки. Коли зникла надія на легку здобич села, ворог відкрив по Дібрівці гарматний вогонь, що тривав майже годину. Село загорілося з усіх боків. Після припинення канонади у наступ знову рушили піхотинці... Билися врукопашну... У цій нерівній боротьбі останньою твердинею села стала церква. Всі, хто її боронив, у полон не здалися і билися, доки їх не закололи багнетами. Після цього почалося дводенне знищення захисників, хто залишився в живих. Їм викручували руки й ноги, виколювали очі і вже напівмертвих добивали під церковною стіною. У перших лавах до цієї стіни смерті поставили німецькі офіцери тих, хто якоюсь мірою допомагав Махнові, а це були: сам батюшка Олексій і його родина, поміщик Микитенко і вся його велика сім'я, батьки Тіни і всі дівчата, що були на Несторовому весіллі дружками, в тому числі й Маруся — героїня пісні "Розпрягайте, хлопці, коні". Німецький оберст (полковник) наказав привести сюди, до церкви, когось з німців-колоністів Дібрівки. Така доля випала на колоніста з сусіднього села Троїцького сорокарічного Йогана Бітнера.

— З кулемета стріляти можеш? — запитав його німецький полковник.

— Так.

— Лягай до кулемету.

— Для чого? — поцікавився Бітнер.

— Лягай, кажу!

Селянин ліг.

— По ворогах Великої Німеччини і кайзера Вільгельма — плі!

Бітнер підвівся з землі.

— Пане оберст, — звернувся він до німецького офіцера. — Ви прийшли сюди завойовниками і такими звідси підете. А мені і моїм дітям, онукам серед цього народу жити.

— Ти відмовляєшся виконувати наказ офіцера німецької армії? — гримнув на нього полковник.

— Цей наказ я не виконаю.

— До стінки його! До стінки!..

Католика Бітнера поставили поряд з православним священиком. А полковник звернувся до бідолашних селян, котрі чекали своєї черги стати під церковну стіну:

— Хто з вас розстріляє з кулемета цих свиней, — він показав рукою у напрямку церкви, — тому дарую життя... Рахую до трьох: раз, два і ... три!

З гурту ніхто не вийшов, не вигукнув: "Я!"

Тоді німецький полковник підійшов до командира загону гайдамаків і щось з ним переговорив. Через хвилину вийшли десять рядових гайдамаків з гвинтівками і холоднокровно розстріляли першу партію селян, за нею — другу, третю... І так аж цілих два дні свої, українці, добивали на церковному майдані знесилених і змучених українців. А що! Революція іде!..

...**На тому Світі.**

ЛЕНІН *(до Грушевського)*. Так хто, пане Михайле, жорстокіший: ми — більшовики, чи ви — буржуазні націоналісти?

ГРУШЕВСЬКИЙ. Найжорстокіша насильницька революція, нав'язана більшовиками усім народам Російської імперії, у тому числі й Україні. А все інше, що ви бачите — наслідки ваших дій та амбіцій.

Ленін підвівся з "лави підсудних" і мовчки пішов геть із "зали судового засідання".

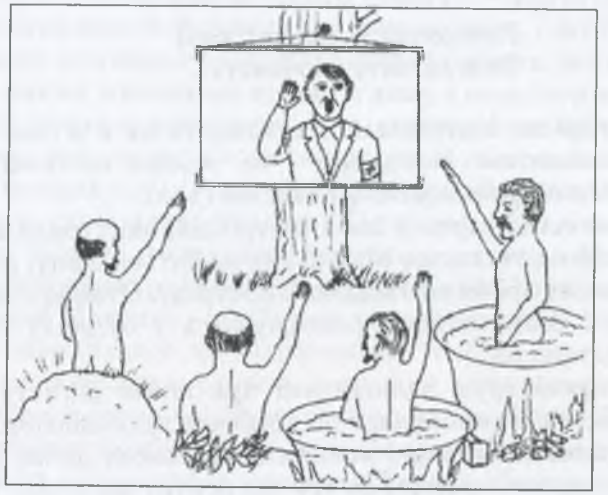

Як дві каплі води, похожі один на одного.

ГЛАВА ШОСТА

СТАЛЬ І НІЖНІСТЬ
(П. ТИЧИНА)

В'їхали махновці у Гуляйполе, як господарі в свою оселю — розкуто, владно і широко. Більшість їх була на баских конях, кулеметники, звісно, на тачанках, а сам Нестор з Тіною поважно розсілися у тій самій чорній кареті, що привезла їх під вінець у Дібрівці.

"Бабине літо" було в розпалі, тож сонце ще доволі тепло і яскраво світило. Ярмарковий майдан, обставлений крамничками, розцвітав гарбузами, помідорами, кавунами та всякою іншою городиною. Була неділя, і гуляйпільці у святковому одязі висипали на майдан, де можна почути все, що робиться в безкінечному світі. Побачивши махновське воїнство, вони відверто радо махали руками, вигукували, хто "Ура!", а хто "Слава!", і кидали під ноги кіннотникам букети квітів. Махно всього цього наче й не помічав, хоча йому надто приємно було від такого прийому земляків. Він трохи підвівся з карети й стиха сказав Негребецькому, що їхав на коні поряд:

— Ану, Ваню, вріж "Розпрягайте..." І ми всі підтримаємо.

Негребецький тут же "врізав":

Розпрягайте, хлопці, коні
Та й лягайте спочивать...

Його дійсно підтримали повстанці та ще й зі свистом, бадьорим і завзятим. Майданом і по всьому містечкові наче пронісся вісник довгожданої селянської волі.

Гетьманська варта й загін австрійців, які стояли в Гуляйполі, як тільки зачули, що Махно йде на батьківщину, розбіглися, хто куди, не зробивши жодного пострілу. Отаман з молодою дружиною і своїм штабом розташувався у будинку Ради селянських депутатів.

Несторові друзі залишилися при штабі досвятковувати весілля, а всі інші розбрелися по домівках гуляйпільців. Поїхав на своєму коні до батьків і молодий повстанець Денис Макуха. Жили вони десь кілометрів за три від центру містечка. Їхня садиба розташовувалася у чудовому куточку — край села над

річкою Гайчур. Там, де закінчувався батьківський сад, починалася долина із запашними травами влітку, що годувала усю зиму сіном трьох-чотирьох коней і нечисленну, але різноманітну худобу Макухів. Господар маєтності Прохор Кирилович належав до селян середнього статку. Сім'я у нього також була і не велика, і не мала — а так собі — посередня: він із дружиною Калиною та у них всього четверо дітей, які народилися один за одним, як кошенята — з невеличким проміжком літ. Найстарший син Левко з'явився на світ 1890 року, а за ним невдовзі й донечка Меланія, яку мати називала з любов'ю Малаша. Після неї народилося ще двоє хлопців — Дениско і Микитка. Щойно Мелашці виповнилося вісімнадцять літ, вона відразу ж вискочила заміж за сусіда-здорованя Павла Вусатенка. І той устиг до світової війни обсадити свою молоду дружину двома дітками, а сам за велінням царя опинився в горнилі війни — в армії Брусилова на Західному фронті. І де зараз Павло Вусатенко, і що з ним, — ніхто не знає і не відає. Та й нікого спитати, бо ті, хто затіяв цю велику бійню, самі невідомо де: одні — далеко, інші — звітують за свої негідні вчинки перед Богом. Тож Меланія нині — ні вдова, ні заміжня і живе зі своїми дітками у свекрухи, щодня чекаючи з війни чоловіка — як другого пришестя Христа.

А в старих Макухів — Прохора та Калини — була надія на синів. Усі вони вигнались, мов дуби, розкішні та міцні. Однак і ця надія почала тонути. Виною такого нещастя — клята революція. Вона усе їхнє життя перевернула догори дном, і всі їхні плани розлетілися, мов вщент раптово розбитий горщик. Всі троє синів Макухів майже одночасно втекли з дому і подалися у світи. Та хоча б усі разом в одне місце, а то нарізно й до протилежних гуртів, наче не одна мати їх на світ пустила, не один батько їх виховував, не одна земля годувала. Найстарший і найграмотніший серед трьох синів Левко працює в Центральній Раді і десь живе в Києві чи Вінниці, середущий Дениско подався до Махна ще й коня батьківського прихопив зі старим сідлом і тупою шаблею, а найменший Микитка — робітник залізничних майстерень у губернії — прилучився до більшовиків, тепер у їхній червоній гвардії чи в комісарах, словом, лише те й робить, що забирає у селян дощенту зерно і відправляє його до Москви та Петрограда... Ні, можна збожеволіти з тими дітьми. Особливо сушить голову і рве на собі волосся їхня мати Калина. Революція для неї — як ніж у серце, бо відчуває, що та революція забрала її синів

не на рік, не на два, а не дай, Боже, назавжди. Скільки сліз уже пролила! Скільки ночей не спала! Їй увесь світ немилий, усе невеличке господарство, яке стягували докупи роками, нараз стало непотрібним і якимось байдужим. А на душі завжди тривожно. Як тільки хтось стукне чи десь щось грюкне у дворі — так і схоплюється, мерщій біжить до вікна: чи не сини приїхали? Ні, не їдуть вони, покинули рідну домівку і забули про своє гніздо, про батьків.

Аж нараз і на їхню вулицю ввірвалося свято: у жовтні 1918 року, мов зговорилися, прилетіли один за одним з вирію їх орли, спершу — махновець Денис, а за ним — через кілька днів Микита з Катеринослава і невдовзі після цього — Левко з Києва. Брати довго між собою цілувалися, піднімали один одного, обнімалися — і все не вірили, що то вони, що то не сон — а насправді все є, як є. Мати, звісно, від радощів плакала і не знала, що робити й куди посадити своїх синочків — кровиночок своїх. А Прохор Кирилович не розгубився, він ніби давно чекав синів і запланував, що кожному з них робити, коли з'їдуться. Відпочинку хлопцям не дав: за його вказівкою вони щодня брали в руки вила, граблі, запрягали у гарбу коней і перевозили з долини сіно в конюшню та складали його в стіжох, що біля хати. Сини залюбки працювали. Ще б пак! Вони так зболілися за землею, за роботою селянина, а тим більше — за сіном, духм'яні запахи якого кожному з них не лише сняться, а й відчуваються просто так, у повсякденному житті. Працювали завзято та ще й з піснями, переспівали улюблені свої, батькові та материні пісні: "Цвіте терен", "Ой хмелю ж мій, хмелю", "Ой при лужку, при лужку", "Ой за гаєм, гаєм". Потім Дениско похвалився, що знає нову, ще нікому невідому пісню, яку склав гуляйпільець Іван Негребецький. Усі здивувалися:

— Що, наш Ваня пісні складає? — запитали два інших брати.

— Це часом не син Якова та Марії Негребецьких, що переїхали з Полтави до нас у дев'ятсотому році? — поцікавилася й Калина Петрівна, яка була з синами на толоці.

— Та він же! Він! — з неприхованою радістю вигукнув Денис. — Ось послухайте...

І хлопець заспівав:

Розпрягайте, хлопці, коні
Та й лягайте спочівать...

Почув цю пісню сусіда й родич Федір Вусатенко, прийшов на толоку й собі підтягнув:

Маруся, раз-два-три калина,
Чорнявая дівчина
В саду ягоду рвала.

До обіду вже й справилися молодики із завданням і сіли до святкового столу. Чого тільки Калина Петрівна з дочкою Меланією та свахою Вусатенчихою не наставили на широкий дубовий стіл! І шинку, і ковбаси домашні пахучі, і кури варені, і навіть було порося запечене, начинене яблуками. В графинах — самогонка пшенична, своя, а свати Вусатенки принесли усяких домашніх вин — на них вони знаються і з них вони живуть. Випили по кілька чарок 50-ти чи навіть 60-тиградусної горілки та й на пісні потягло. Звісно, тут Левко — перша скрипка, бо в нього голос ще з юнацьких років, як у солов'я. І в нотах розбирається трохи, бо закінчив сільську гімназію, потім ще й у Києві вчився на агронома. Та ба! Десь та проклята революція взялася й усе перевернула, усе перепаскудила. Тепер він, як сказав, у Симона Петлюри в якихось начальниках ходить.

Левко заспівав, як він сказав, застільну:

Сідай за стіл, моя родино,
Сьогодні юна, як весна.
Справляє свято Україна —
Навіки вільна сторона.
Навіки вільна Україна,
Навіки вільний рідний край.
Сідай за стіл, моя родино,
І в Бога єдності благай.

Старим Макухам і сватам пісня дуже припала до серця, Калина Петрівна навіть сплакнула, коли Левко ще раз проспівав останній рядок: "І в Бога єдності благай". Бо якраз цієї єдності, як вона зрозуміла, і бракувало її синам та й взагалі усім гуляйпільцям. На жаль, ці слова чудової пісні не припали до серця іншим двом синам, бо зрозуміли вони їх кожний по-своєму і не так, як мати й батько. Першим напустився на Левка найменший Микита. Бачите, йому, більшовикові, не до вподоби в пісні все —

і "вільна Україна", і те, що тут є звернення до Бога, в якого комуністи не вірять, і навіть Микитину душу тіпає згадка про "вільний рідний край", мовляв, від пісні відверто тхне (а він сказав ще гірш — "смердить, як від дохлої собаки") українським буржуазним націоналізмом, який потрібно з душ народу викорінювати багнетом і мечем. "Скільки жовчі і ненависті до свого народу! — подумала мати. — Господе! Помилуй його, грішного..." Не змовчав і Денис. Цей був трохи стриманішим. Він сказав просто і зрозуміло, що за таку пісню Нестор Махно зняв би шаблею голову в одну мить. Коротко і без зайвого клопоту. В розмову втрутився Прохор Кирилович:

— Тоді яка різниця між червоними й махновцями, між більшовиками та анархістами?

Денис цього запитання наче й не чув. Він продовжував говорити з Левком:

— Ти ще не здумай про щось подібне натякати при зустрічі з Нестором. Бо живим назад, до Петлюри, не повернеся і свого завдання не виконаєш.

Це Денис нагадав братові про його важливу місію. Адже Левко приїхав до Гуляйполя не лише, аби зустрітися з батьком та матір'ю, а тому, що був делегований членом Директорії Української Народної Республіки Симоном Петлюрою до Нестора Махна з пропозицією перейти зі своїми партизанськими загонами на бік незалежної України. Завдання не з легких. Петлюра добре знав, хто такий Махно, гірка слава про якого вже давно вийшла за степову зону України. Тож, посилаючи Левка Макуху до нього, Симон Васильович сказав:

— Пане Левку, я хотів би тебе бачити у себе з будь-якими вістями. Мені, врешті-решт, потрібно знати особисту думку цього селянського ватажка на наші пропозиції... І не забувай, що Махно — непередбачуваний у своїй поведінці не лише на полі бою, а й навіть з близьким оточенням. Це - людина настрою, який у нього може різко мінятися. А коли врахувати, що він — ідейний інтернаціоналіст, ратує за всесвітню революцію насильницьким шляхом, то він значно ближче стоїть до більшовиків-комуністів, ніж до інших партій. А нас, борців за самостійність і незалежність України, вважає чи не найпершими ворогами своїх анархо-комуністичних ідей, називає нас не інакше, як буржуазними націоналістами і веде проти нас безкомпромісну війну. Вже дві наші попередні делегації він розстріляв і, кажуть, власноручно.

— То для чого нам такий союзник? — вирвалося в Левка цілком слушне запитання до Петлюри.

— Скажу, для чого... Не сьогодні-завтра гетьману Скоропадському настане кінець. І його союзники — німці, австрійці, мад'яри — нараз стануть для України не лише фактично, а й юридично звичайнісінькими окупантами, і їм доведеться або битися з усім українським народом, або просити в нього пощади і якомога швидше живими доїхати до своєї батьківщини. Звичайно, вони виберуть друге. А значна частина окупантів нині знаходиться на півдні нашої держави, де, як відомо, хазяйнують повстанські загони селянства. Вони, ці загони, поки що розпорошені, але невдовзі можуть усі чи майже всі стати під червоночорне знамено Нестора Махна, бо в них сильнішого полководця й організатора немає. Отже, німцям та іже з ними, щоб вибратися на свою батьківщину, доведеться домовлятися лише з Махном, тобто, в першу чергу з Махном, а не з нами. Той, без сумніву, відбере в окупантів усю їхню зброю й озброїть своїх повстанців. Таким чином, невдовзі повстанська армія Махна (він створить таку армію, сумнів немає) стане на Україні силою, з якою рахуватимуться всі... І в подальшому громадянському протистоянні переможе та з протиборствуючих сторін, врешті-решт, та держава, яка зможе привернути на свій бік отамана Махна... Пане Левку, ти зрозумів тепер, яка важлива місія покладається на тебе?

— Зрозумів Симоне Васильовичу.

— Тоді, з Богом.

Левко не потрапив на ясні очі Нестора ні завтра, ні післязавтра — "батько" справляв своє весілля, їздив у кареті по всьому Гуляйполю й роздавав малечі цукерки. Вже коли гулянка завершувалась, нараз приїхав гінець з Великої Михайлівки, котрий чудом зміг пробратися крізь щільний заслін ворога, і повідомив про трагедію, що сталася в Дібрівці.

— Де ці бандити зараз? - поцікавився Нестор в посланця.

— Покидають село і їдуть у напрямку Покровки, а там, мабуть, на Синельникове.

"Батько" негайно зібрав своїх вояків і всіх, хто прагнув помститися німцям. Набралося сотні зо три. О, це вже сила, яка має більше двох десятків кулеметів! Хто — на коні, а хто — на кулеметні тачанки і — вперед! Молоду жінку покинув на опікунство свого головного штабу, що залишився в Гуляйполі. Отама-

новій дружині були відведені апартаменти на другому поверсі будинку. На прощання Махно поцілував Тіну, як годиться у таких випадках, а вона у відповідь сплакнула.

І понісся Нестор на своєму Козачку у степи швидше вітру. За ним ледь встигали кіннотники під командою Щуся та новоутворений загін кулеметних тачанок, яким було доручено керувати Олексієві Чубенку*.

План "батька" був надто простим: перейняти німців-убивць у районі залізничної станції Роздори, в усякому разі, недопустити їх до Синельникова і з нальоту розчавити. У цій операції головну роль відводив кулеметним тачанкам, які були створені за його ідеєю, але ще не перевірені в дії. А цікаво, як цей новий підрозділ покаже себе в бою? Чи виправдає він сподівання "батька"? Прогорить з тачанками — не підведуть коні й шаблі. Тож — вперед на окупантів!

Перейняли німців та гетьманців десь за п'ятнадцять кілометрів від Синельникова. Група махновських кавалеристів вискочила з густої лісосмуги, зіткнулася, наче доторкнулась боком, з німецькою кіннотою, що їхала попереду загону, і стрімголов почала тікати в поле — буцім-то злякалася. За ними погналися німецькі кавалеристи, а всі інші окупанти розгублено зупинилися, не знаючи, що й думати: чи то якісь бандити на них налетіли, чи біс його знає, хто? Якраз на таке хвилинне замішання й розраховував Махно. Він наказав негайно вступити в бій тачанкам. Ті вискочили з бокової лісосмуги, під'їхали впритул до німецьких військ, розвернулися, як їх було попередньо навчено особисто командиром Чубенком, і відкрили зблизька прицільний кулеметний вогонь. У ворожому таборі зчинилися паніка, гвалт і

---

* **Чубенко Олексій Васильович**, нар. 1889 року в селі Григорівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Запорізька область) в сім'ї бідняка. Працював ковалем, паровозним машиністом, анархо-комуніст, один з активних учасників повстанського руху півдня України (махновців), займав керівні посади в армії Махна: командир загону, начальник штабу, дипломат, голова різних комісій, член Реввійськради повстанської армії (махновців), активний учасник вбивства Григор'єва, голова дипломатичної комісії з укладання договору з Петлюрою, ад'ютант Махна, у січні 1920 року був захоплений в полон Червоною армією більшовиків, перебував у Бутирській тюрмі до вересня 1920 року, пізніше порвав з махновським рухом. У 1930 році був ще живий. Подальша його доля невідома (див. А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза". — 1993. — С. 582).

місиво з поранених і мертвих тіл. Вже через півгодини бою німці почали викидати білі ганчірки, мовляв, давайте миритися і вести переговори. Але "батько" несамовито кричав своїм хрипуватим голосом:

— Хлопці! Місіте грязь! Я — з вами! "Хлопці! Місіте грязь!" — то був для всіх повстанців відомий клич Махна, який означав, що нікого в полон не брати і повністю знищити ворога.

Німецькі солдати підняли вгору руки й заволали:

— Кайзер капут! Кайзер капут! Махне віват!

А Нестор у відповідь:

— І вам усім капут! Капут усім, гади!

В полон взяли лише офіцерів і то, щоб трохи над ними познущатися перед їхньою смертю, як ото кіт над спійманою мишею. Особливо "батько" радів, що захопили німецького полковника, який керував терором над дібрівцями. Цього "гуся", як обізвав його Махно, прив'язали за ноги до двох гнідих найзамученіших коней і поступово розводили їх врізнобіч, розриваючи, таким чином, німця навпіл.

Після бою махновці в азарті від легкої перемоги навалилися на Синельникове, вибили звідти гетьманців і німців та й помчали від села до села, від повіту до повіту, наводячи жах на всіх, хто попадався їм зі зброєю в руках і не відносився до повстанців. Майже в усіх селах і містечках проводив "батько" мітинги, на яких закликав селян до зброї проти ненависних йому поміщиків і буржуїв. Його загони росли, як на дріжджах тісто.

А тим часом у самому Гуляйполі було тихо і спокійно. Махновський штаб був у напівдрімотному стані. В повіті - ні ворогів, ні друзів. Чергували при штабі кілька чоловік, у тому числі поет Ваня Негребецький.

Якогось дня, надвечір, коли він чергував у штабі, хтось постукав у двері. "Диви! Яка культура! Стукають,..." — подумав Іван і гукнув: — Заходьте!

Відчинилися двері. На порозі — нежданa-негадана гостя Галина Андріївна Кузьменко. Не бачив її Іван, мабуть, більше року. А знає... з того часу, як з'явилася вона у Гуляйполі... Іван приносив їй до гімназії свої перші вірші, а вона їх правила, вчила хлопця відчувати мелодію словосполучень. Тож зараз Негребецький з великою радістю зустрів свою першу і, можливо, останню в житті вчительку віршування:

— О-о, хто до нас завітав?! Шановна Галина Андріївна Кузьменко! Звідки? І якими вітрами?

Галина сіла на підставлений Іваном стілець, витерла своє пенсне в золотій оправі, розстебнула гудзики на довгому світло-сірому пальті й викинула вперед свої довгі наче виточені висококваліфікованим майстром на верстаті, ноги, закинувши їх одна на одну. Темно-карі хитруваті очі виблискували життєдайним вогником. "Красуня, яких світ не бачив", — подумав про неї Іван і зосереджено слухав учительку. Вона розповіла, що за цей період, коли не була в Гуляйполі, багато що побачила й почула. Вчилася в університеті святого Володимира, працювала в міністерстві праці, де завідувала столом особового складу міністерства.

— Ти бачила Грушевського? — поцікавився Іван.

— Михайла Сергійовича?

— Так.

— Звичайно, бачила. І навіть розмовляла з ним ось так, як з тобою. І Володимира Кириловича Винниченка бачила. А з Симоном Васильовичем Петлюрою навіть пила шампанське за вільну й незалежну Україну.

— Ти — за гетьмана?

— Я — комуністка-анархістка, але за Україну, цілком і назавжди незалежну від імперської Росії, віддам життя.

— Тоді дай тебе, Галинко, поцілую.

— Тільки в щічку.

Негребецький тричі поцілував Кузьменко на знак того, що й він дотримується таких же, як вона, політичних поглядів.

Галина підвелася і нараз побачила на стіні папір, на якому, як завжди, коли чергував Іван, було написано: "Поет, артилерист і кавалерист Іван Негребецький".

— І що переважає? — поцікавилася Кузьменко. — Мабуть, вірші?

— Хіба тут їх напишеш? Через кожну хвилину дзень та брень. Телефоніст я, ось хто.

— А я чула, що у Нестора зараз телефоністи в пошані.

— Ти хотіла сказати: "Телефоністка"?

— Звичайно... Та язик не повертався. Хто вона? І де зараз?

— Дібрівську телефоністку звати Тіною. А де вона зараз? Мабуть, у церкві. Вона дуже полюбляє туди ходити.

— А Нестор де?

— Ганяє німців степами. Певно, скоро буде вдома.

Кузьменко поспішно попрямувала до дверей. На порозі зупинилася.

— Ти вже, Іване, не кажи Нестору, що я приходила. Добре?

— Гаразд, — відповів Іван. — Дякую, що не забула й завітала до нас.

— Принось свої вірші. Почитаємо разом.

— А куди?

— Я зараз викладаю в обох гімназіях українську мову, фізику й природознавство. А найчастіше буваю у чоловічій гімназії.

— Дякую, Галю...

Кузьменко вийшла, а Негребецький ще довго думав про неї. Всяке думав... Аж доки на вулиці не зчинився якийсь шумгам. Іван подивився у вікно. То Петро Петренко* тягнув за комір у штаб якогось молодого чоловіка. Затриманим виявився добре знайомий Негребецькому хлопець Левко Макуха, брат махновця Дениса Макухи. Петренко черговому по штабу пояснив, що затримав шпигуна-гетьманця, котрий, мовляв, переховується вже багато днів у Макухів.

— Та це ж наш, гуляйпільський, — відповів йому Іван.

— Ну й хрін з ним, що гуляйпільський. Якраз таких, наших, і підсилають. Я йому зараз скручу голову!..

Петро присікався до Макухи:

— Кажи правду, хто тебе підіслав, щоб убити нашого "батька"? Коли признаєся, то може ще й подарую життя. А якщо мовчатимеш, то роздеру, як вареного рака.

— Я нікого не збирався вбивати... А приїхав як делегат від Української Народної Республіки.

— Якої ще республіки? — Петренко зловтішно розсміявся. — Є одна республіка — Махноград.

---

* **Петренко (Платонов) Петро** (1890—1921 рр.) — виходець з батрацької сім'ї с. Велика Михайлівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Дніпропетровська область). Повний георгіївський кавалер, прапорщик. Член Дібрівської групи анархістів з 1918 року, командир загону. З травня 1919 року — начальник бойової дільниці. Командир загону в тилу Денікіна і командир піхотного полку Повстанської армії (махновців). З травня 1920 року — командир піхотної групи. Учасник штурму і взяття Перекопу. Убитий в бою з червоною кавдивізією на Херсонщині у серпні 1921 року (див. А. В. Белаш. В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев-РВЦ "Проза" 1993. — С. 587).

Задзеленчав телефон. Слухавку взяв Негребецький і відповів:

— Найстарший тут зараз Петро Петренко... Він зайнятий... Роздирає одного хлопця, як рака, — і поклав слухавку.

А Петренко не на жарт присікався до Макухи, навіть почав розмахувати перед його очима револьвером. Хтозна, чим усе це скінчилося б, якби нараз, мов грім серед ясного неба, не з'явився сам Махно.

— Петре, що тут за гам, а бійки немає? — кинув жартома "батько", щойно відчинив двері. За ним, як нитка за голкою, ввійшов Сашко Нетреба. Він тут же повторив отамана, проте, як завжди, в'їдливо:

— А справді, чому ти, Петре, нікого не душиш, не б'єш у морду? А як же твоє революційне гасло: "Ми всіх їх поріжемо, ми всіх їх поб'ємо, Мошку-буржуя в полон заберемо"? І на якого біса нам той Мошка? У нас своїх, українських, буржуїв достатньо...

Петро не звернув уваги на Сашкові теревені, бо вже до них звик, а Махнові доповів:

— Був, "батьку", у себе дома, у Великій Михайлівці... Що вони, ті іроди, зробили з нашою квітучою Дібрівкою! Майже всю спалили, а мешканців, в тому числі й моїх рідних, замучили, убили... До кінця життя свого буду мстити і німцям, і гетьманцям.

— Ми вже, Петре, почали з ними розплачуватися. Всіх, хто був у Дібрівці, знищили. І не лише їх... А це хто? — Нестор глянув на затриманого і вже цілком здивовано вигукнув: — Так це ж Левко Макуха! Яким вітром? Розповідають, що ти у Києві...

— Я — від Симона Петлюри, "батьку"... З пропозицією. Хотів би поговорити з тобою сам-на-сам.

— Гаразд... Пішли до мене в кабінет.

Розмова між ними для обох була не з легких. Адже колись, ще до революції, вони навіть товаришували. Левко молодший від Нестора лише на два роки, а майже вдвічі вищий від нього і значно міцніший. Тож, бувало, Макуха частенько захищав Нестора від місцевих кривдників, гамселив їх аж до червоної юшки. Зараз про це і юнацькі роки не згадували - ніколи і не для цього зустрілися. Говорили про поточний політичний момент. Махно, як і Ленін, при розмові з кимось не міг довго всидіти за столом, схоплювався з місця і, заклавши руки за спину (точнісінько, як вождь пролетаріату) ходив по кабінету. Так

було й цього разу. Левко повертав за ним голову і прагнув дивитися йому у вічі, але ловив себе на думці, що не витримує колючого погляду отамана й опускав голову. Нестор здебільшого запитував. Його цікавило все: і кількість війська у гетьмана, і яке в нього озброєння, яку державу прагне збудувати? Чи довго ще протримається при владі у Києві Павло Скоропадський? Вже й пора, мовляв, його "по сідниці мішалкою" — і з гетьманського трону геть!

— А з німцями ми справимося самі, ще й зброю у них позичимо на довічне віддання, — впевнено сказав Махно.

Тут Левко висловив і свою пропозицію:

— Ми плануємо окупантів роззброїти і відпустити додому.

— А ті, хто не підкориться?

— Примусити силою.

— Ми так і робимо, — сухо відповів Нестор.

Та найбільше отамана турбувало питання, чи поділить Українська Держава (чи як там вона буде називатися після гетьмана?) землю між селянами та як саме поділить? Що Петлюра й Грушевський зроблять з поміщиками та їхніми великими маєтками?

Левко, як міг, роз'яснював Несторові зміст третього й четвертого універсалів Центральної Ради. Дивно: тут Махно жодного разу не перебив Макуху й уважно слухав. Левкові здалося, що "батько" цілком зговірлива та розсудлива людина і в ньому зовсім нічого немає непередбачуваного, від чого так застерігав Петлюра. Та нараз Махно різко змінив тон і напрямок розмови:

— Ти привіз конкретні письмові умови наших переговорів? — запитав отаман, втупившись карими і злими очима в Макуху.

— Так, ось вони, — Левко витяг з кишені штанів аркуш паперу й подав його Несторові. — Власноруч написав Петлюра.

— Гаразд... Я їх вивчу, — відповів Нестор. — А тепер іди додому й готуйся виступити в якусь з неділь перед гуляйпільцями на Ярмарковому майдані. Коли переконаєш людей, що їм ліпше йти за Грушевським і Петлюрою, ніж за Махном, — твоя взяла, і я поведу селян на зближення з вами. Не переконаєш — кулю тобі в лоб запущу, як і всім вашим попереднім делегатам — щоб забули до мене дорогу. Зрозумів? Давай... Зустрінемося в неділю о десятій годині ранку, якщо, звісно, нічого не зміниться...

Пішов Левко додому з важкими думками. А над Гуляйполем, як завжди буває пізньої осені, якось раптово нависла густа темрява — і сірий вечір несподівано перейшов у глибоку ніч. Черговий по штабу Негребецький запалив гасову лампу, поставив її перед собою і, скориставшись навколишнім "сонним царством", взявся щось писати — звісно, вірша. А Сашко Нетреба взяв гармошку в руки, сів біля вікна й мугикав пісеньки про Махна, складені Негребецьким:

Махновські гроші-жарт.

Гоп, куме, не журись,
В Махна гроші завелись.
Хто не хоче гроші брати,
Тому будем гузно драти.

Нараз зі спальні у штанях і білій спідній сорочці вийшов Нестор. Вигляд у нього був дещо приморений та його тіло, певно, отримало від молодої дружини усі двадцять п'ять задоволень, бо Махно усміхався і був зовсім розкутий.

— Ти чого, Сашку, так розспівався? І все про Махна та про Махна, — запитав він. Розкуто почувався й Нетреба.

— Я люблю тебе, "батьку". Як син люблю, — відповів він. — Ти вже вибач, коли іноді кепкую з тебе і твого війська. Такий уже вдався — прагну з усмішкою, дотепно жити. Мені хочеться на білому світі чогось доброго і веселого. Навіть у цьому братовбивстві я шукаю щось людяне, не звірине.

— І вдається тобі знайти те людяне?

— На жаль, не знаходжу, а тому і мій сміх, і моє кепкування виходять якісь неотесані і злі. Ти вже вибач, Несторе. Хочеш, я проспіваю пісню про тебе? Послухай:

Ой доле, моя доле,
Чому мене покинула,
Як сироту в полі?
Сама за хмари злинула..

Махно підняв угору руку:

— Не треба далі... Я не хочу сьогодні згадувати моє собаче життя.

— Не хочеш? Не буду. А знаєш, "батьку", я давно хочу запитати в тебе... Та все соромлюся...

— Питай... Я не ображусь.

В отамана та його охоронця, відчувалося, був ліричний настрій, з відтінком глибоких роздумів і мрій.

— Скажи, Несторе Івановичу, за що ми боремося? За яку владу? Лише так скажи, щоб я тебе зрозумів.

Негребецький поклав ручку, перестав писати свого вірша і прислухався, що ж відповість Махно. Певно, і його, Івана, цікавило це важливе питання. А Нестор сказав:

— Нам ці влади, Сашку, у печінках сидять змалку. Чи мало ми з тобою поневірялися?... Виросли на смітнику і в Бутирках. Нас влада била, по тюрмах голодом морила, в кайдани заковувала, вбивала й вішала. Будь-яка влада — це насилля багатих над бідними, вищих над нижчими. Для того ми й робимо революцію, щоб не було ніякої влади над нами... Щоб жили усі пригноблені і бідні вільними пташками: куди захотів, — туди й полетів, яке дерево сподобалося, — на тому й сів.

Нетреба й Негребецький слухали "батька", пожираючи його зачарованими очима. А Махно продовжував:

— Я хочу ощасливити усіх знедолених і в першу чергу — селян, господарів землі. Знищимо поміщиків, буржуїв і заживемо, наче в раю: будемо щодня мати буханку хліба, картоплю і навіть кусень сала. Уявляєш, Сашку, ми їстимемо сала стільки, скільки душа забажає.

Радість засяяла на обличчях обох повстанців.

— Як здорово, Несторе Івановичу! — вигукнув Нетреба. — Жаль, що надто багато у нас ворогів, які хочуть відібрати у нас цей кусень сала. І що нам з ними робити? Не второпаю.

Махно вловив в останніх словах охоронця нотку іронії:

— А ти, Сашку, не сумнівайся. Ми всіх поміщиків і буржуїв перестріляємо, якої б масті вони не були.

Та гуляйпільський пересмішник вже гнув своє:

— А чи вистачить у нас патронів на всіх? Може на цю добру справу позичимо їх у гетьманців? Так не дадуть брати, бо ми і їх лупцюємо.

— Ну й язичок у тебе, Сашку... Як помело у тітки Мотрі, яка прибирає наше приміщення... Я пішов спочивати, поки ти мене вщент не розвінчав.

— Я вже не буду, Несторе... Залишайся з нами.

— Ні, хлопці, пішов... Потрібно трохи відпочити, бо відчуває серце, що німці не змиряться з поразкою і кинуть проти нас свої добірні сили. Може навіть наступного тижня.

Передбачення Махна справдилися. Невдовзі по обіду рота німецьких солдатів напала на Гуляйполе з боку Успенівки, а їм на підтримку кинулися з Поліг австрійці та мадяри. Сили противника у кілька разів перевершували сили махновців, і "батько" після короткої сутички з німцями раптово залишив їх у спокої і подався у бік Темирівки. Цим він зберіг своїх партизанів — не дав марно загинути жодному повстанцеві. Німці й австрійці зайняли Гуляйполе, шукали Несторову молоду дружину по всіх закутках, бо "доброзичливці" сповістили загарбникам, що, мовляв, Тіна не змогла втекти з "батьком". Та даремно! Передбачливий Махно завчасно прилаштував дружину до обозу й відправив у напрямку Донбасу.

Зупинилися махновці в Темирівці, вірніше, у Старій Темирівці, бо є ще поряд Мала Темирівка — це два невеличких села під Дібрівським лісом, на межі з Донеччиною. Вирішили, що це далеченько від Гуляйполя, противник не наважиться так далеко переслідувати й можна буде день-два спочивати, перегрупувати свої невеличкі сили й рушити на Гуляйполе, щоб його звільнити від окупантів.

Нестор заїхав до свого давнього друга діда Остапа. Старі радісно зустріли Махна і давай мерщій накривати стіл білою скатертиною та ставити на нього всякі наїдки і напої.

— Не поспішайте, — зупинив їх Нестор. — Спочатку розставимо навколо села охорону, а вже потім — до вашого багатого столу... Та й ми щось підкинемо.

Вечеряв "батько" разом зі своїми друзями-командирами Сидором Лютим, Семеном Каретником, Федором Щусем і Петром Петренком. Тіну до себе не запросив — ніколи займатися сімейними ніжностями. Адже зібрав він своїх командирів не для

веселощів і пиятики, а щоб вирішити, що робити далі, вірніше, коли зручніше вдарити по Гуляйполю. Тіна в таких випадках зі своїми молитвами не ліпший порадник, а навпаки, тільки його роздратовувала.

Повечерявши і вирішивши всі військові питання, о десятій вечора розійшлися по домівках селян. Дід Остап запропонував Несторові "царське" дерев'яне ліжко з високими бильцями, переповнене перинами. Вже стара розстелила його, та Махно заперечив, бо забажав, щоб добряче виспатися (адже дуже втомився), лягти на широкому дерев'яному тапчані, застеленому овечими шкурами, та вкритися ліжником — товстим вовняним рядном. Спав, як убитий. Рано-вранці розбудила його кулеметна стрілянина за селом. Схопився враз, одягнувся нашвидкуруч і вискочив у двір. Йому назустріч — Каретник і Лютий.

— "Батьку", на Темирівку напали мадяри. Наші відбиваються, — доповів Сидір Лютий. У нього в руках був ручний кулемет "Люїса", з яким він рідко коли розлучався.

Усі троє вибігли з двору, за село. Прямо на них двома колонами йшли на повний зріст мадяри — то стріляючи з карабінів, то кидаючи поперед себе бомби. Вони вже знищили кілька партизанських заслонів і тепер добивали тих, хто не встиг втекти.

— Сміливі хлопці, мабуть. Ви подивіться, як вони безстрашно йдуть, — зауважив спокійно Нестор. Він ніколи не розгублювався, завжди був холоднокровним перед будь-якою небезпекою. І така його поведінка вселяла в повстанців бадьорість духу.

— Ану, Сидоре, подай мені свою "Люсю" — це він так називав французський кулемет. Лютий подав і, вже знаючи для чого, став на коліна. Нестор поклав "Люсю" на плече товариша і натиснув на гашетку, розстрілюючи противника з невеличкої відстані прямо в упор. "Сміливі хлопці" падали, як скошена трава, а живі розбіглися увсебіч, прагнучи оточити Махна і його друзів та взяти їх у полон.

— А тепер задкуємо до хат, — спокійно розпорядився Нестор. Але там, біля хат, вже також були мадяри. Вони били махновців звідусіль і їх було, як саранчі у пекельні роки.

— Відступайте за село, за гірку, і там укріплюйтеся! — гукав усім Махно, відстрілюючись зі свого маузера від настирливих ворогів. На щастя, стріляв так влучно, аж сам здивувався — жоден постріл не був марним. Це, мабуть, швидко зрозуміли мадяри, бо на якусь хвилину відстали від нього. Підбігла медсестра:

— "Батьку", ваша жінка з підводою залишилася в селі.

— Сашко Нетреба з нею?

— Так.

— Тоді буде все гаразд. Сашко викрутиться. А тут повстанці гинуть!...

Кругом падали мертвими його односельці, друзі по зброї. І допомогти їм він не міг. З-за рогу крайньої хати вийшов Федір Щусь, він тягнув пораненого повстанця. Нестор кинувся йому на допомогу, але не встиг: Щусь був "прошитий" мадяром кулеметною чергою і впав з пораненим.

Махно з маузера убив мадяра-кулеметника і підбіг до Щуся.

— Федю, ти живий? — запитав він.

— Та живий, "батьку". Ось лише ноги, мать їх так, обидві прострілені... Ти мене пристріли, а сам тікай. Мені вже не піднятися.

— Не хнич! Ми ще дамо їм жару!.. Спирайся на моє плече. — Нестор підняв свого найвірнішого товариша. До них підбіг Петро Петренко. Він оглянув лежачого повстанця, якого до цього тягнув Федір.

— Мертвий, — засвідчив Петренко.

— Петю, бери Щуся і волочи його через гору до нашого обозу, а я вас прикрию, — розпорядився Нестор, взявши Федорів ручний кулемет. Звідкись з'явився й Семен Каретник. Він також був з "Люїсом". До них ще приєднався Василь Лазаренко*, повстанець з Катеринослава. Всі троє відстрілювалися і кожний з них ще ніс по одному пораненому повстанцю. Незабаром їм на допомогу прибігли ще чоловік семеро. Стало трохи легше. Та не надовго. Усі вони попали під перехресний вогонь, з якого вирвалися живими Махно, Каретник і Лазаренко. До того ж, Каретник був поранений у руку і вже стріляти прицільно не міг. Всі троє вибралися з села й вибігли у відкрите поле. Зрозуміли, що вони стали вдалою мішенню для ворога, а тому Нестор наказав:

— Розбігаймося врізнобіч і кожний самотужки добираймося до обозу. Він — за горою, — а через кілька секунд додав: — Ви біжіть перші, а я вас прикрию.

---

* **Лазаренко Василь** — про нього відомо лише те, що він народився і жив в м. Катеринославі (нині м. Дніпропетровськ).

Нестор завжди з поля бою виходив останнім. І тут він не порушив свого "залізного" правила. Стріляв з кулемета по ворогах, що бігли за ним майже нога в ногу, просто навмання. Думав, що не влучає. Однак, ті падали один за одним, як печені мухи. Мадяри трохи відстали, тепер вони були від Нестора десь за 150—200 метрів. Правду кажуть, що в бою єдиний порятунок — у зброї... Так, у зброї. Патрони в кулеметі закінчилися, і Махно спересердя жбурнув "Люсю" в м'яку ріллю. Що ж робити? В його маузері лише один патрон — це для скроні в останню хвилину, щоб не здатися в полон живим. Глянув на своїх товаришів, які бігли до рятівної гірки. Один з них, Василь Лазаренко, впав, мабуть, поранений... Так, поранений. Ось він вихопив з-за паска нагана і, щоб не дістатися ворогові живим, вистрілив собі в голову. Махно був від нього далеченько, але все-таки пішов, щоб закрити товаришеві очі. Підійшов, кинув на нього кілька жмень землі й забрав його нагана, перевірив — там ще було п'ять патронів. "О-о, ще можна покласти п'ятьох мадярів", — подумав отаман і поплівся до гірки, бо вже бігти не зміг, сили зовсім покинули. Йому назустріч з-за гори вибігли повстанці.

— "Батьку", "батьку", сюди! — закричали вони, і Нестор пішов до них. Вже коли був за горою серед своїх, побачив, що поранений у ліву руку й прострілені його картуз та верхній одяг. Тут була й Тіна. Вона, плачучи, кинулася до Нестора, почала хвалити Бога, що врятував їй коханого чоловіка. А Махно різко відсторонив її, спитав грізно присутніх:

— Де Каретник? Щось я його не бачу, — він любив Семена суто чоловічою любов'ю і дуже хотів, щоб той був живим.

— Та він, "батьку", взяв "Люсю" і з хлопцями пішов на правий фланг, — відповів Щусь, який лежав з перев'язаними ногами у бричці.

— Поверніть його... Досить жертв... Ми їм ще віддячимо... А зараз відступаємо на Санжарівку...

Окупанти святкували легку перемогу над "Махне". Вони навіть гадки не мали, що "батько" після такої поразки насмілиться напасти на Гуляйполе. Та вони ще мало вивчили "Махне", бо тоді знали б, що над ним легкої перемоги бути не може. Не розіб'є ворога силою — лоб в лоб, — то обов'язково знищить його хитрістю і добре продуманою військовою операцією. Він уже кілька разів застосовував нічні бої з окупантами

і бачив, що австрійці та особливо німці привчені ще у себе вдома до нічного спокою та сну і зовсім не вміють битися в темряві, вони її навіть бояться, мов диявол хреста. То чому не використати ще раз нічний бій? Залікувавши рани після Темирівки в глухих селах, поповнивши свої ряди новими повстанцями, послав своїх людей у Гуляйполе з одним завданням: домовитися з жителями, щоб вони, коли махновці нападуть на село, вийшли всі на підмогу своїм.

Напали рівно опівночі. Гуляйполе було оточене з усіх боків і було таке враження, що воно нараз перетворилося в пекло: скрізь — вогонь, стрілянина, крики, зойки, ляскання шабель. Вирвався з оточення лише невеличкий загін німецької кінноти. Та розпашілий боєм Махно погнався на своєму швидконогому Козачку їм навздогін. За "батьком", звісно, невідступно летів Сашко Нетреба та ще кілька партизанів. Біля станції Залізнична між п'ятьма махновцями і двома десятками німців зав'язався шабельний бій. Сашко рубався поряд з Махном — ліворуч нього, а праворуч від "батька" бився здоровило Денис Макуха. Нестор почав вигукувати "га-а-х!", і Сашко подивився в його бік — так, як і раніше, з кожним отамановим "га-а-х" злітала голова з чергоного німця-вояка. А ззаду на Козачку, як помітив Сашко, сиділо все те ж чорне з розставленими руками чудовисько. Саме воно, певно, охороняло Нестора, бо в Сашка ніяк не вкладалося в голові, як міг отаман залишитися неушкодженим і навіть перемагати, коли на нього одночасно насіли п'ять чи шість німців, причому видно, що вони були неабиякими рубаками. Та раптом, десь з темряви, вилетів ще один німець-кавалерист і ззаду здійняв шаблю над головою Нестора. Сашко хотів перейняти удар — не встиг, лиш крикнув: "Батьку! Ззаду!" Махно відхилився вбік, підставив шаблю. Мабуть, запізно. Бо німець все-таки різонув шаблею отамана, і той опустив праву руку, перехоплюючи шаблю в свою здорову неушкоджену ліву. А цим скористався німець і знову розмахнувся. Зараз він, без сумніву, вдарив би Нестора по голові, не допоміг би йому й Сашко, бо той сам якраз ледь відбивався... Удар, що призначався "батьку", несподівано перехопив Макуха, і німець сходу рубонув його. З Денисиної щоки бризнула кров, та його голова залишилася на місці. Макуха розвернув свого коня на всі сто вісімдесят градусів, і тепер став сам на сам з клятим німцем. Ще секунда-

друга — і голова відважного та вправного рубаки-німця впала до ніг Денисивому коневі.

Вже коли всі німці були перебиті, Нестор під'їхав до Макухи й тепло поплескав його здоровою лівою рукою по плечу й сказав:

— Вдячний тобі, Денисе. Коли б не ти, лежала б моя голова зараз у цьому гулящому полі.

П'ятірка сміливих махновців на чолі з "батьком" в'їхала у Гуляйполе з піснею "Розпрягайте, хлопці, коні".

Але ще зарано було тих коней розпрягати. Бо як тільки зійшло сонце, німці знову рушили на Гуляйполе з Поліг. Дивний народ цей німці — впертий до неможливості. Потрібне їм те Гуляйполе, як зайцеві стоп-сигнал. Та ба! Їх жаба заїла, мовляв, якісь лайдаки-селяни, озброєні вилами та косами, а розбивають їхні регулярні, професійні війська на кожному кроці. Причому, б'ють не кількістю, а вмінням, як справжні стратеги і тактики військової справи. А Нестор і справді був таким народним полководцем. Він багато думав і обмізковував, аби кожний бій виграти, причому з щонайменшими втратами повстанців. Тож і цього разу, оцінивши всі "за" і "проти", він наказав партизанам організовано, без паніки, залишити Гуляйполе, а вночі зробити німцям та австрійцям лазню.

І знову ж таки — дивний цей народ німці, дивний своїм педантизмом. Як тільки настала ніч, німецькі солдати, які заволоділи без бою Гуляйполем у другій половині листопада 1918 року, помили теплою водою свої спітнілі ноги, роздяглися наголо й натянули на себе якісь білі балахони-нічнушки, повлягалися спати у теплих хатах і в м'яких ліжках, мовляв, війна-війною, а відпочинок — за розпорядком і цивілізовано. Ніяк вони не могли второпати, що в нас, українців, усе так, як у них, тільки навпаки. Скажімо, коли ті сплять, українці, хряпнувши склянку-другу оковитої, буйствують до ранку.

Цього разу за вказівкою "батька" нічний напад був організований значно масштабніше за попередні. В ньому взяли участь селяни усіх навколишніх сіл Гуляйпільщини, Пологівщини й Оріхівщини. Махно наказав нікого в полон не брати — нищити всіх і вся, продовжувати бій доти, доки не будуть повністю винищені всі гетьманські союзники на величезній території півдня України. І знову "батько" застосував у нічному бою свій

чудо-винахід — кулеметні тачанки, які висікали всіх німців, що виривалися з Гуляйполя чи з Поліг і напівголі, у білих балахонах-нічнушках бігали полями, мов навіжені. За одну ніч окупанти були вибиті з багатьох сіл Олександрівського повіту. І не лише вибиті, а й знищені повністю. Ця жахлива й безкомпромісна бійня морально паралізованого ворога тривала безупинно кілька днів. Селяни ловили німців групами й поодинці у себе в стіжках, на горищах, в клунях і жорстоко кололи їх і різали, чим попало: вилами, косами, піками... Ошпарювали їх окропом, розбивали їм голови молотками, обухами... Розпочатий Нестором в листопаді 1918 року нічний бій для визволення Гуляйполя вилився у всеселянську ненависть до своїх поневолювачів, зупинити яку вже не міг ніхто.

Нарешті, коли вся земля була встелена трупами і просякнута кров'ю, люд задоволено стих і заспокоївся. А один з махновських командирів Олексій Чубенко за вказівкою "батька" сповістив з Гуляйпільського телеграфу світові: "Всім, всім, всім! Районний Гуляйпільський Ревком повідомляє про взяття повстанцями міст Гуляйполя, Поліг, Оріхова, де відновлена радянська влада. Проголошуємо повстання робітників і селян проти душителів і палачів української революції австро-німецько-гайдамаків..."

Результати цієї страшної революційної бійні негайно рознеслися по всій Україні і дійшли аж до Німеччини й Австрії, де були приспущені у траурі державні прапори.

...**Потойбічний Світ**. Кінозал. Присутні все ще переглядають кадри з життя землянина Нестора Махна. Входить Адольф Гітлер. Він — клієнт Диявола. Обов'язок Адольда в Пеклі — щоранку організовувати війну між своїм, фашистським, генералітетом. Коли всі втомлюються до очманіння, фюрер веде їх набиратися свіжих сил у газові камери. Для самого "наці № 1" Люципер зробив газову камеру власноруч. Тут Гітлер не лише "викупується" до посиніння і пекучої задухи, а й потім чортеня-та витирають його рушником з колючого дроту. Після таких процедур Адольф дуже схожий на тисячолітню мумію, правда, ходячу. І саме цим — що він рухався — викликав у постійних мучеників Пекла величезний жах. Від Адольфа, коли він ішов, зустрічні тікали увсебіч і шепотіли:

— Згинь, пропади, де взявся, туди і йди.

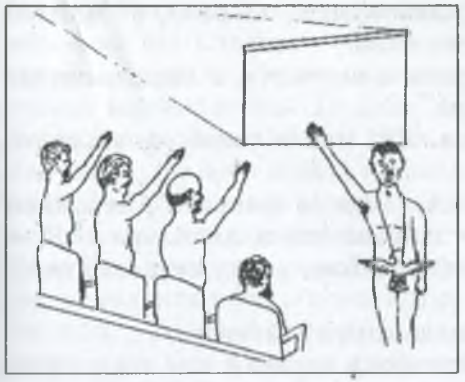

Ось саме таким, живою відразою, з'явився фюрер перед глядачами у Всесвітньому кінозалі. Присутні, крім Грушевського, раптом схопилися з місць, підняли вгору правиці й вигукнули:

— Хайль Гітлер!

А Троцький ще й пискляво тричі вигукнув:

— Хайль! Хайль! Хайль!

ЛЕНІН *(шепоче сам до себе про Троцького)*. Іуда! Його братів по крові там, на Землі, фашисти винищували, витруювали в газових камерах, закопували живцем у землю, а він тут співає цьому клятому Гітлеру "Многая літа"!

ТРОЦЬКИЙ *(все-таки підслухав, підлотник. До Леніна)*. А ти, німецький годованцю, такий же, як він, фашист... Лише на людях прикидався смиренним і добрим ягням. Це ж про тебе і твою партію земляни говорять: "У тихому болоті чорти водяться".

ГІТЛЕР *(підвищеним голосом)*. Припеніть базар! Сідайте!...

Всі, хто стояв, сіли.

ГІТЛЕР. Мене сюди хтось викликав.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Я!... Щоб свідчив за Махна.

ГІТЛЕР. Фюрер може бути лише обвинувачем.

ЛЕНІН *(радісно)*. Так-так, обвинувачем і не менше. Пуляй, товаришу Гітлер, у цього Махна, хохла репаного і засаленого, щоб аж з нього тирса летіла. Нехай знають наших !...

ГІТЛЕР. За знущання Махна над німецькими бюргерами в 1917-му і над німецькими вояками в 1918-му роках ми, тобто Німеччина, зачинили його у 1921 році в найжорстокішу і найнадійнішу тюрму в Берліні. На жаль, цей песиголовець звідти якось умудрився втекти. Та в 1940 році я вже не випустив зі своїх рук його дружину Галину Кузьменко та їхню дочку. Познущався над ними, як того заслужив Махно.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(робить узагальнення зі сказаного Гітлером)*. Отже, Махно, вже частково був покараний німцями за гріхи перед ними. Тепер у мене до вас ще одне запитання: "Що скажете

про поширення анархізму і махновщини, зокрема, в Західній Європі на цьому, сьогоднішньому етапі?

ГІТЛЕР. Ще раз повторюю: я не свідчу, а лише звинувачую. Не забувайте: я — фюрер!

Раптом входить Диявол. Він чув останні слова свого підопічного.

ДИЯВОЛ *(до Гітлера)*. А це що за фокуси?! Диви, який фюрер знайшовся! Тут можу звинувачувати я і тільки я! Я — фюрер! Ану брись звідси! І щоб до самого ранку купався і висушувався!

Гітлер згорбився і мишею шмигнув з кінозалу.

Присутні втупилися у Всесвітній екран. А там показували таке:

...**Махновці святкували** свою великомасштабну перемогу над регулярними військами окупантів. Це свято розпочалося з мітингу на Ярмарковому майдані у Гуляйполі. Сюди, здається, прийшов увесь люд з округи. Не було де й кішці протиснутися. Та всі з'явилися такі ошатні: старші чоловіки в розмережених кожушках, шапках-бурках; молодші — в нових пальтах, капелюхах. Більшість з них — з різною зброєю: хто з наганом, хто з шаблею, а хто з черкеським кинджалом, звісно, не для того, щоб затіяти тут якусь бійку, — досить, вже навоювалися за три доби, — а для того, щоб похвалитися один перед одним, мовляв, дивися і запам'ятовуй — я теж махновець. А жінки здебільшого одяглися під запорозьких козачок — та всі дорідні, з товстими сідницями і в міру тонкими таліями. Ну писанки та й годі! Хоч усіх люби гуртом! Серед них Махно випадково побачив свою давню знайому — вчительку Галину Кузьменко. Ту першу ніч, проведену з нею в Дібрівському лісі, він пам'ятає й досі, вірніше, ніколи її не забуде. І, можливо, аби його запальний характер не звів з Тіною, Нестор вже давно розшукав би в вирі революції Галю й запропонував їй себе всього і назавжди. А так... А що "так?" Хіба він Тіні чимось зобов'язаний? Клявся у вірності? Зовсім, ні. Тим більше в останню ніч вони навіть посварилися. Причина сварки надто серйозна і нездоланна — ідеологічна, можна сказати. Тіні подавай щодня церкву, попа, усяких півчих на криласі. А Нестор це ненавидить усім своїм єством. Мало того, він навіть ловить себе на думці, що чомусь боїться і церкви, і попів, гадає, що вони приносять йому і його революції взагалі тільки нещастя. Був випадок, коли Нестор

ішов у Гуляйполі вулицею, аж раптом перетнув йому шлях місцевий піп Стефан — увесь у чорному, як крук, що віщує смерть. Думаєте, Нестор пішов далі? Ні, він повернувся назад, гнівно чортихаючись. То хіба за такого ставлення "батька" до "народного опіуму" може бути в Махна щось спільне з Тіною? Звичайно, ні. Дібрівській молільниці треба в чоловіки якогось попика, а не "витязя у тигровій шкурі". А Галина Андріївна — переконана анархістка-комуністка, бойова і смілива дівчина. Вона й на коня сяде, і шаблю підніме на ворога і, як треба, маузер розрядить у будь-кого. Вогонь та й годі! І наче любила його: тоді, у Дібрівському лісі, все шепотіла: "Я кохаю тебе, Несторочку". Ось лише як вона сприйме його зараз, одруженого?... Підійшов, привітався ледь помітним наклоном голови. Зреагувала позитивно, навіть усміхнулася. Виходить, все буде гаразд. Аякже, жінки такі: коли гублять, то їм ще дужче хочеться знайти втрачене... Перекинулися кількома люб'язними словами, і Махно пішов на трибуну. Говорив незвично коротко і цілком про нове: запропонував усім партизанським загонам півдня України об'єднатися, щоб успішно бити гетьманців, білих і червоних, тобто, більшовиків.

— У селянства, як завжди, багато ворогів, — сказав наприкінці Нестор. — Бо кожний хоче на нашій спині в'їхати у свій рай. А ми, взявшись за зброю, не випустимо її доти, аж доки не станемо вільними. Рабство не вічне, а свобода — безсмертна. Вільному — воля, а рабству — смерть!

Весь майдан кричав аж до хрипоти: "Воля! А рабству — смерть! Воля! А рабству — смерть!"...

Коли майдан вщух, Нестор сказав, що до нього прибув від Петлюри делегат, земляк-гуляйпілець Левко Макуха. Він просить слова.

— Дамо йому?

Хвилинне мовчання. Потім хтось гукнув:

— Коли приїхав з добром, то нехай балакає. Послухаємо.

Виступ Левка слухали всі, на подив Махна, спокійно і навіть з певною цікавістю. А Левко почав з душевного, щоб у кожного йокнуло серце:

— Брати і сестри! Рідні мої, земляки-гуляйпільці! Слава про вас, про вашу революційну звитягу лине по всій матінці — Україні...

А далі говорив про Українську Народну Республіку — послідовницю Демократичної Козацької Республіки. Цього часу хтось з натовпу гукнув:

— Левку, ти краще скажи, що зробить ваша республіка з поміщиками й капіталістами?

— Вони матимуть стільки прав, скільки робітники й селяни, не більше. Експлуатація людини людиною заборонена раз і назавжди.

Майдан загув, як бджоли у вулику, а потім вибухнув гнівом. Кожний кричав своє, але всі прагнули одного — негайної розправи над багатіями, причому жорстокої. І розподілу їхнього майна між бідними.

Макуха продовжував щось говорити, але його вже ніхто не слухав. Люд почав дичавіти. Якийсь середніх літ чоловік з двома наганами за ремінним паском на щось видерся, може й на тачанку, бо за натовпом не було видно, й крикнув:

— Та чого ви його слухаєте? Хіба не видно, що він — поміщицький годованець? Тягніть його, хто там ближче, з трибуни і в морду!

У гуляйпільців ненависть до поміщиків була неймовірно великою, лише одна згадка про них вже у кожного викликала пропасницю. Тож зрозуміло, що після такого викрику озброєного махновця можна було чекати від мітингуючих лише некерованої бурі. І вона сталася. Натовп поліз до трибуни, прагнучи зловити Левка за поли пальта. Звісно, зловили б і розтоптали б. Та Махно взяв Макуху за руку і повів до своєї тачанки. Привіз Нестор його у штаб і наказав посадити в холодний льох, мовляв, нехай мерзне сучий син, все одно йому довго не жити — буде розстріляний. А що? Такою була чоловіча угода: переконає людей у необхідності союзу з Петлюрою — житиме, не переконає — до стінки і квит!

А в тім, після мітингу — не до Левка. В голові Нестора — Галина Кузьменко. Викликав Негребецького й дав йому завдання розшукати її та привезти у штаб. Сказано — зроблено. Галина приїхала уся розчепурена й розцяцькована, мов пава принадна. Сміялася дзвінко, поводилася розкуто й зазивно. Не піти Нестору їй назустріч — рівнозначно програти виграний бій. Пішов... І відразу постало питання, куди їхати? Галина запропонувала село Царекостянтинівку, де зараз, мовляв, тимчасово

живе на квартирі у добрих хазяїв її подруга — землячка Фаня Гаєнко*, яка вчителює у місцевій земській школі.

— Не заміжня? — поцікавився Нестор.

— І ні з ким не зустрічається, — відповіла Галина. — А дівчина — кров з молоком.

— Тоді візьмемо для неї хорошого хлопця.

— Кого?

— Мого найвірнішого товариша Федю Щуся.

— Про нього я вже начулася. Бери.

Григорій ЛЮТИЙ. Фото 30-х років.

Поїхали на двох тачанках. За кучера в Нестора був Сашко Нетреба, а в Щуся — Гриша Лютий**. Приїхали в надвечір'я. Фаня та її хазяї зустріли гостей радо. Господар тут же почав поратися біля махновських коней: випряг їх з тачанок, завів у стайню, дав сіна й вівса, а господиня зарубала четверо молодих, але вже здорових півнів, облила окропом і заходилася їх скубти. Їй активно допомагали Нетреба й Лютий. А Фаня тим часом разом з подругою ставили на стіл різні холодні страви: квашені огірки, капусту, драглі, ковбасу м'ясну, яку перед цим розігрів на скороводі особисто сам Нестор.

---

* Гаєнко Фаїна (Гоєнко Феня) — нар. в с. Добровеличківка нині Кіровоградської області, мабуть, як і Галина Кузьменко, закінчила Добровеличківську учительську семінарію і була направлена працювати в Царекостянтинівську школу (з 1926 року — селище Куйбишеве Запорізької області), пізніше учителька в школах Гуляйпільщини, анархо-націоналістка, нерозлучна подруга Галини Кузьменко, убита червоними в серпні 1921 року в бою на Херсонщині (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 588).

** Лютий Григорій Іванович (1896—1938 р. р.), нар. і жив в с. Гуляйполе — нині місто того ж району Запорізької області, учасник повстанського руху на півдні України, в армії Махна був рядовим бійцем, відзначився сміливими діями в багатьох боях, був кулеметником та артилеристом. Коли Махно з армією пішов на північ України, Г. Лютий залишився на батьківщині, в Гуляйполі, займався сільським господарством, працював вантажником у радгоспі "Червоний", одружений, було двоє дітей — син і дочка. Репресований органами НКВС СРСР і розстріляний 23 квітня 1938 року. Реабілітований 12 червня 1959 року. Місце поховання невідоме.

"Батько" виявився непоганим кухарем: сам взявся смажити картоплю — недовірив це робити нікому, бо сказав: "Я посмажу так, як моя мати". І посмажив: зі шкварками, причому, порізав картоплю не "соломкою", як це робили більшість гуляйпільців, а тонкими кружальцями і всі їх зарум'янив. А ще отаман запитав господарів, чи є в них борщ?

— А чому ж? Хіба ми не українці?... Є та ще й свіжий, недавно зварили, — відповіли йому.

— Слава! — вигукнув Нестор. — Тоді вважайте, що іншої закуски для мене не потрібно, особливо, коли гарячого-гарячого подасте.

Його мати з причини сімейної бідності варила дітям борщ лише на великі свята і щонеділі. Тож малеча чекала таких днів з нетерпінням. Саме з далекого і ненависного Несторові дитинства він зберіг про борщ, як про їжу, найприємніше враження.

Через півгодини стіл аж вгинався від наїдків. Спиртного було також хоч залийся: німецький "шнапс" у різних пляшках та всякі іноземні вина — не дарма ж перемогли окупантів і в переможених забрали їхній допінг "під мітлу".

— Щоб не лізли на нас п'яні, як свині в город, — так пояснив експропріацію спиртного Нестор, виставляючи пляшки на стіл.

Перші дві чарки випили за перемогу, а третю, як істині козаки, — "за баб". Про політику не говорили жодного слова, бо Махно попросив, щоб дали можливість розслабитися його душі і спокій його мозкові.

Вже десь на п'ятій чи шостій чарці Федя Щусь почав співати свої любимі ліричні пісні. Першу, звичайно, затягнув:

Ой, у вишневому саду,
Там соловейко щебетав.
Додому я просилася,
А ти мене все не пускав.

На цьому куплеті зупинився й заспівав іншу:

Ой у лузі, та ще й при березі
Червона калина
Породила молода дівчина
Хоро...хорошого сина.

Вона його та ще й породила
В зеленій діброві.
Та не дала тому козакові
Ні ща... ні щастя, ні долі.

І нараз вийшов з-за столу, тупнув ногами, пішов в танок, співаючи:

Ой піду я до млина
До дірявого,
Чи не найду Федю я
Кучерявого.
Ой піду я до млина
До дрантивого:
Чи не найду Федю я
Чернобривого.

В цій пісні, як відомо, йдеться про Василя, та Щусь, співаючи її, завжди міняє на "Федю", чим шокує слухачів. А взагалі дібрівського отамана ніяк не могли "розкусити" гуляйпільці: то він був жорстокий, як скажений вовк, то м'який і безпосередній, як мала дитина. Ось чому Сашко Нетреба, який багатьом повстанцям дав надто влучні клички, ніяк не міг підібрати народне прізвисько Щусю. І зараз... Федя співав, витанцьовував, обнімав і милувався Фаїною Гаєнко, а Нетреба все дивився на нього, хитрувато підморгував і думав: "На кого ж ти, Федю, схожий? Як же тебе назвали б на Запорозькій Січі?..."

Ні, гуляйпільці — народ незвичайний за своїм єством, це згусток душі потомственого українського селянина в купі зі сплавом козацької звитяги. І створювався цей моноліт віками. Ще давно, за Козаччини, над річкою Гайчур, де вона загальмовувала свій біг і майже спала, в глухому куточку таврійського степу був козацький зимівник, в якому поселялися відірвиголови — кріпаки, що втекли "на волю" від своїх панів, переважно з Полтавщини. Їх приваблювали сюди неосяжні, ніким не оброблені і невипасені навіть дикими табунами коней простори, названі першими поселенцями "гулящим полем". У цих двох словах — і чітка образна характеристика тієї землі, що лежала під їхніми репаними ногами, і козацька безстрашність, і така бажана для людини широка свобода, мовляв, гуляй, душа, на вільному гулящому полі!

Тож значно пізніше, коли зимівник переріс у село, його назвали цілком природно — Гуляйполе. Князь Григорій Потьомкін, який поклав свою медвежу лапу на весь південь України, дотягнувся й до "Гулящого поля", але прихилити на свій бік "гулящий" люд цього краю йому так і не вдалося. Таку-сяку данину-відчипного гуляйпільці давали князеві та княженятам, але не більше. Рабської покори Московська держава від них не дочекалася і не добилася. Бо в жилах селян цього краю текла з покоління в покоління кров бунтарства і свавілля. А відтак, як і кожний народ, відчуваючи свою незалежність у життєвому просторі, були гуляйпільці і мудрими, і сміливими, і тактовними, і жартівниками. Наслідуючи своїх пращурів — запорозьких козаків, вони майже усім своїм односельцям давали всякі хитрі й дотепні прізвиська. І частенько, вже у другому чи третьому поколінні, важко було розібратися, де твоє прабатьківське прізвище, а де вуличне тавро. Так, хтось з численних гуляйпільських Лютих нараз починав доводити, що він, Лютий, зовсім не Лютий, а звичайнісінький Сайгак, ще, мовляв, його дід по батьковій лінії був Сайгаком, так, до речі, і в козацькому реєстрі записано. А йому у відповідь цілком серйозно, але з достатньою усмішкою:

— Не бреши, ти — Лютий з діда-прадіда.

— Ні, Сайгак.

— Та Лютий!

— Сайгак, кажу!... Сайгак! Сайгак! — вже піниться чолов'яга. А у відповідь:

— Хлопці, ви подивітеся на нього... Хіба він смирна тварина сайгак? Та лютий звір! І батько твій був лютий - все за тіткою Одаркою ганявся з сокирою, коли тітчин чорний кіт перебігав йому дорогу. І дід... І ти не ліпший... Усі ви люті, хоч верти, хоч крути, а люті та й годі.

Або ж численні Макухи. Вони ж усі Кушніри, бо займалися вичинкою шкурок ще за "царя Гороха". Але десь комусь з них не пощастило в "сімейному" бізнесі, він завжди "горів" на вичинці і, звісно, гуляйпільці тут же його перехрестили з Кушніра на Макуху. І тепер хоч пали цей "гулящий" народ, а він все одно на всіх Кушнірів каже "Макуха". Навіть волосний писар якось спитав одного з таких небораків з Пологівщини (не з Гуляйполя!):

— Як твоє прізвище?

— Кушнір.

— А-а, значить, Макуха. Так і запишемо, — і спокійно написав: "Макуха Петро".

Та що там далеко ходити? Тут свої, рідні, під боком, і ті не проживуть й року, щоб не переназвати один одного. Приміром, Махно. Це також не його справжнє, допотопне прізвище, а вулична кличка ще за Козаччини. Розповідають, що колись усі Махни були звичайними Міхненками. А на якомусь витку їхнього життя хтось із них, найзнаменитіший, народився і був до скону свого життя махнатим, як мавпа. Ось і прозвали його Махном. І пішли від нього вже не Міхненки, а Махни.

Може й справді так було, хтозна. У цих гуляйпільцях розібратися надто важко. То дійсно цікавий народ, який споконвіків живе за своїми неписаними законами, порушити які не дано права нікому. А найліпше — жити з ними у мирі і дружбі, то й вони тоді — душа в душу з тобою. Вірнішого товариша, ніж гуляйпілець, не знайдете у світі. І не шукайте!...

Н. І. МАХНО, 1919 р.

А тим часом вечірка в хазяїв Фаїни Гаєнко набирала своїх темпів. Сашко Нетреба і Гриша Лютий заспівали на пару свою коронну пісеньку:

Казав мені батько,
Щоб я оженився,
По досвідках не ходив
Та й не волочився.

Закінчили співати й пішли у двір охороняти "гуляще" начальство. А Щусь показав усім присутнім вищий клас "чечітки". Він, бісів син, у танцях був, як і в герці на коні, мов дзига. Махно не танцював, бо грав на гармошці, яку привіз із собою. З нею він носиться, як кіт із салом. Вона в нього завжди лежить у бойовій тачанці, загорнута у райдужне, виткане його матір'ю, рядно. Грав він, на

диво, грамотно й віртуозно. І де він навчився музики, ніхто не знає. Звичайно, на каторзі, в Бутирці. Там Нестор за дев'ять років пройшов усі свої університети: політичні, мистецькі, житейські. Він вивчив у Бутирці філософію, літературу, мистецтво. На його вірші каторжани співали пісні. А особисто сам Нестор полюбляв пісні тужливі, спокійні, здебільшого козацькі, у яких прославлялися звитяга, сміливість, боротьба за волю й незалежність України.

Коли усі, в тому числі й Щусь, закінчили танцювати, Махно заграв і заспівав бархатно-приємним баритоном:

Ой наступала та чорна хмара,
Став дощ накрапать.
Ой там збиралась бідна голота
До корчми гулять.
Пили горілку, пили наливку,
Ще й мед будем пить.
А хто з нас, братці, буде сміяться,
Того будем бить.

Махно обірвав цю пісню й замінив її іншою:

Ой чого ти, дубе,
На яр похилився?
Ой чого, козаче,
Не спиш, зажурився?...

Нестор замовк, про щось замислився. І щоб змінити його мінорний настрій на інший, господар запропонував заспівати усім разом пісню "Розпрягайте, хлопці, коні", яку він недавно почув від махновців і яку зараз співає усе Гуляйполе.

Заспівали гуртом і цю. Потім усі господарі пішли у свою спочивальню, а молодь ще довго гарцювала. Розійшлися парами по кімнатах десь опівночі: Нестор, звісно, з Галиною. Отак, в теплі і перед розстеленим широким ліжком з м'якою периною, він з Галиною вперше. Тоді, в лісі за Гуляйполем, між ними так нічого й не було. Просто, Нестор лише промучився з нею всю ніч і поїхав додому, спіймавши облизня. "Фортеця" — таке прізвисько в Кузьменчихи — йому не здалася, і він, ображений за це, вирішив у її бік і не глянути. Та у мозку все частіше з'являлося її ім'я, і серце все гучніше билося, коли очі бачили цю надто гарну й розумну даму. І все-таки, можливо не підійшов би до неї на мітингу й сьогодні, якби Негребецький наче ненароком не проговорився, що в штаб приходила Галина Андріївна... Приходила! Ага, все-таки загризла жаба, коли почула, що Нестор одружився з Тіною. "Фортеця" здалася без бою? Отак їй і треба! Щоб не прагнула плигнути вище своєї долі... Не плигне! Сьогодні Нестор вибрав проти неї зовсім іншу тактику — ніжної байдужості: зацілує її до запаморочення, доведе до червоного заліза і знехтує її тілом. Махно умів це робити, і навчився такому мистецтву, звісно, не в Бутирці, де промайнули його найкращі парубоцькі роки у карцері та в кайданах, а вже тут, у Гуляйполі, після повернення з каторги, коли в нього була можливість майже щодня і щоночі бути з новою і свіжою сільською дівчиною. Він гуляв шалено, бувало мав дві-три дівчини на добу, наче прагнув надолужити згаяне в казематах. Дівчат і жінок було кругом до бісової матері, але палкого кохання до них у Нестора не виникало. Серед цього цнотливо-спортивного бедламу були й винятки — Настя з Поліг і Тіна з Дібрівки, з якими Махно навіть ризикнув одружитися. У Насті Васецької росте від Нестора син. Бачив його кілька разів: маленький, хворобливий і чомусь Нестора жахається. Певно, зроблений на п'яну голову. А на яку ж? Звісно, на п'яну. Бо тверезим з Настею ніколи не спав і не спав би.

Дібрівська Тіна також блиснула промінчиком, трохи погріла його й зблякла, погашена новою зіркою на небосхилі — Галиною Кузьменко. Від неї моторошно на серці і разом з тим віє приємним теплом. Подібного незвичного почуття, викликаного жінкою чи дівчиною, у Нестора ще не було ніколи. Невже і його полонило справжнє кохання, про яке він читав лише у французьких романах?...

Нестор почав цілувати Галину з очей. Вони в неї темно-карі, великі, наче глибокі чорні озера, у бездонному лігві яких щоночі купаються небесні зорі... Від очей перейшов до щік. Лице її чисте, перкально-біле, трішки веснянкувате вгорі і пахло, як і тоді, в лісі, одними й тими ж парфумами солодкуватого смаку. А губи! Вони — рожеві, припухлі, наче навмисне створені природою для ніжного поцілунку. Коли Нестор пригубив їх, Галина розкрила свого рота, і Махно відчув, як вона з жадібністю голодного звіра цілувала його, голублячи своїм язиком його об-

личчя. А коли Нестор перейшов до вух і доторкнувся поцілунком мочок, Галина спершу скрикнула, наче чимось несподівано була вжалена, і вся затремтіла, мов осиковий лист на легенькому вітрі. Отаман зрозумів, що мочки — то вершина збудження її єства і ще ніжніше взявся їх цілувати. Галина зашепотіла:

— Любий мій... Несторочку... Зачекай... Я роздягнуся... Я більше не можу... Візьми мене... Візьми... Усю візьми...

Вона поспіхом скидала вишиту блузу, спідницю, штани... Роздяглася, як мати народила, і стояла при місяці, що світив у вікно, наче статуя, виточена з білого мармуру. Яке у неї все принадне! І цупкі рівні ноги, і вище них... А груди, налиті кров'ю, були пружні й стояли правцем, лише періодично, разом з усім тілом, здригалися, закликаючи до себе, і притягували, як магнітом. Нестор торкнувся їх губами, і Галина поточилася до ліжка, лягла на нього, розкинула руки й почала важко дихати, хоч, відчувалося, що їй було зовсім легко на душі.

Г. А. КУЗЬМЕНКО.
Гуляйполе. 20-ті роки.

— Іди до мене, коханий, — тихо сказала вона, і Нестор наблизився до неї, однак межі, за яку він вирішив сьогодні не переступати, не порушив. У них усю ніч було платонічне кохання.

...На тому Світі. В кінозалі:

ЄЖОВ *(підхопився з місця, закричав істерично)*. Махно — садист, якого Земля не бачила! Це ж треба отак з гарної жінки знущатися?... Навіть я чогось подібного не придумав.

БЕРІЯ. А я придумав... Вай-вай, придумав. Бувало посаджу дружину якогось генерала на свій голий живіт і примушую її язичком... ну, самі здогадуєтеся, що робити. Ай вай-вай, як приємно...

КАЛІНІН. І я в цьому плані не безгрішний... *(з насолодою жує свої ріденькі вуса)*. Лише все робив тишком-нишком... Щоб ніхто не знав.

Присутні комуністи зареготали.

СТАЛІН. Чиє б мимрило, а твоє — мовчало. Товариш Сталін усе про "всесоюзного старосту" знає: і як заманював до себе цукерками неповнолітніх, і як з ними забавлявся в пофарбовані яйця. До речі, ти їх справді фарбував, робив з них українські писанки?

КАЛІНІН. А я що?... Я — нічого... Я — тільки...

СТАЛІН. То ж бо... Дай іншим, більше знаючим у таких справах, слово мовити... Скажімо, товаришеві Брежнєву.

БРЄЖНЄВ. Пригадую, як у Запоріжжі, коли був там першим секретарем обкому комуністичної партії, прямо в моєму кабінеті і прямо на широкому столі... Я і вона, як зернята без лушпиння, ... голенькі. Тут потрібно пошвидше, а в мене ні туди ні сюди... То й може у Махна тоді заклинило?

СТАЛІН. А що скаже з цього приводу товариш Ленін? Щось не чую його голосу.

ЛЕНІН. Я — тут... Я — тут. Не переживайте, товариші більшовики... Я завжди з вами. А мовчу, бо,... самі знаєте, слабкий я на цю справу. Як тільки,... то й скисаю... Поки ми дивилися амурні справи Махна, я одержав сто задоволень...Одне за одним, одне за одним...

Входить Диявол.

ДИЯВОЛ *(до більшовиків)*. Ви чого, бісові мої діти, розтривожилися? У спогади поринули?... Ну-ну, ще й до вашої порнухи* доберуся. І за неї вам доведеться відповідати... А тепер — марш дивитися далі життіє Нестора Івановича.

---

* Порнуха — жаргонний вислів слова "порнографія". Тут у розумінні натуралістичного, непристойного статевого життя.

...**Царекостянтинівка.** Обійстя хазяїв Фаїни Гаєнко. Наступного дня молоді пари довго ніжилися в постелі. А коли піднялися, то відразу сіли за стіл, на якому стояла велика макітра м'ятої і гарячої картоплі із шкварками. Господиня принесла з погреба миску твердих солоних огірків, нарізала кружальцями й поставила в мисках домашню холодну ковбасу, сало з м'ясними прошарками ну й, звісно, кілька пляшок німецької горілки, недопитої ще вчора. Нестор випив лише одну чарку, а від наступних відмовився, посилаючись на те, що його ще очікує важка розмова з делегатом від Петлюри. Дивно, усі вже за Левка Макуху давно забули, а Нестор — ні.

— Ти його розстріляєш? — не без жалю запитала Кузьменко.

Нестор, мов її не почув. А тим часом думав, як йому вчинити у цій ситуації? Українські націоналісти, петлюрівці, гетьманці — усі вони однозначно — кляті вороги махновської всесвітньої революції, інтернаціоналізму, побудови безвладного суспільства з самоврядуванням трудящих. А відтак, з ними одна розмова, одна дипломатія — це шабля й кулемет. До цього часу Нестор так і робив: він особисто розстріляв гуляйпільського ватажка українських націоналістів Павла Семенюту за вуличною кличкою Рябко, те ж саме зробив з делегатом від Центральної Ради Києва у січні 1918 року. І зараз розстріляти Макуху?... В пам'яті промайнули роки, коли він дружив з Левком і той часто його виручав, заступався перед старшими, щоб не ображали малого і фізично слабкого Нестора. Потім згадався бій коло Гуляйпільської залізничної станції, коли Левків брат Денис, ризикуючи власним життям, врятував його, Нестора. Та не ці факти змусили зараз Махна замислитися, що йому робити з Левком. Для отамана не існувало ні дружби, ні кумовства, ні рідні, ні будь-яких інших сентиментів, коли питання стояло про революцію і долю в ній селянства.

Махно глянув на Галину й несподівано для присутніх запитав у неї, Бог зна про що і для чого:

— Коли ти була в Києві і працювала в міністерстві праці Центральної Ради, часом не бачила Петлюри? А може й розмовляла з ним?

Сашко Нетреба тут як тут зі своєю клешнею:

— Отакої: хто про Хому, а ми — про Ярему.

Здивувався цьому запитанню "батька" і Щусь, бо в нього нараз побігли на лоб чорні, дугоподібні, як намальовані, брови.

А Фаня взагалі не могла й не хотіла второпати, що й до чого тут ведеться — хай би їй грець, тій революції і братовбивству, бо молода вчителька воліла одного — навчати дітей і самій завести купу малечі з красенем Федором, а нині натомість — лише хвилинні задоволення в постелі, поки ще живі. Вони покохали одне одного, здається, з першої хвилини їхнього знайомства. Минулу ніч провели у безсонні, в любові і клятвах бути завжди разом до скону свого життя. А коли хтось з них перший загине в бою, то і другий має також вмерти. То була пророча клятва двох закоханих: один із полководців повстанської армії півдня України Феодосій (Федір) Щусь героїчно загинув у нерівному бою з червоними козаками на Сумщині у червні 1921 року. А його кохана Фаня Гаєнко (Гоєнко) була вбита в такому ж нерівному бою на Херсонщині у серпні 1921 року, переживши свого першого й останнього в її житті милого всього на два місяці.

Та повернемося до запитання Махна до Галини про Петлюру. Кузьменко, ця прозорлива й революційно налаштована жінка, здається, вже знала, для чого потрібно було знати Махнові про Головного отамана Армії Української Народної Республіки. Вона коротко відповіла:

— Симона Васильовича я бачила кілька разів і спілкувалася з ним, навіть келих шампанського він запропонував мені випити за незалежність України, і я це зробила з величезним натхненням.

Махно посуворішав:

— Що він за людина? Який у нього авторитет серед киян?

— Якщо ти про зовнішність (у першій частині свого запитання), то він чимось нагадує тебе: твого зросту, худенький, емоційний, рухливий, швидко знаходить спільну мову з людиною будь-якого стану. Високоосвічений. Висловлюється абсолютно грамотно і цілком зрозуміло. Говорить про речі і події, знову ж таки, як і ти, коротко і переконливо. Виступає на мітингах, ще раз наголошую, як і ти, запально і без зайвого крику. Такого лідера можна не любити, з ним можна не погоджуватися, але не поважати його просто гріх. Армія Центральної Ради і більшість киян йдуть тільки за ним і вірять йому, як собі.

— Гаразд, — сказав Нестор, підхопившись. — Відкланяємося хазяям і — вперед, на Гуляйполе. Нас чекають справи.

Та останнє слово було все-таки за Сашком-ясновидцем:

— Вперед, на Київ! На нас чекає Петлюра! — вигукнув Нетреба, і всі розсміялися.

Їхали додому під звуки "батькової" гармошки і з веселими козацькими піснями. В перерві між ними Нестор спілкувався з Галиною. Він домовився, що вона заїде оце зараз до себе на квартиру (вона квартирувалася в однієї молодої удовиці Нюсі, що куховарила у заводчика Михайла Борисовича Кернера), туди-сюди крутнеться, зробить усякі там свої жіночі справи і прийде у штаб, де включиться з головою у його роботу. А тут письменним, таким, як вона, роботи по саме горло: і випускати листівки, і редагувати накази, і вести поточне листування, облік повстанців, і навіть просто щось розумне порадити. Та й самому Нестору буде приємніше й бадьоріше працювати, коли поряд сидітиме за столом його кохана жінка.

Коли Махно зайшов у штаб, тут сиділи сумні Макухи: старі Прохор Кирилович та Калина Петрівна й молоді Денис і його сестра Мелашка. З ними Нестор привітався. Його завжди важкий погляд холодних темних очей, що морозив людину навіть з сильною волею, зараз світився привітною лагідністю і підкупною добротою.

— Макухи майже усім сімейством, — засвідчив факт солідної депутації "батько". — Тоді чого не з'явився й більшовик Микита? — Нестор перевів свій погляд безпосередньо на Прохора Кириловича. Той вже давно приготував відповідь на передбачуване запитання отамана, але зараз, коли Махно свердлив його своїми пекельними очима, наче просвічував душу, старий не зміг обманювати (а хотів же це зробити!) і чесно відповів:

— Він дійсно, Несторе Івановичу, приїхав з губернії додому. Але чогось тебе боїться, то й не прийшов.

— Скажіть, нехай з'явиться — не з'їм і не розстріляю. З ним є особлива розмова. І ви йдіть усі додому. Не заважайте мені працювати.

— А ми ж, Несторочку, хотіли тебе слізно просити,... — це вже сказала жалісліва й добродушна Калина Петрівна. Махно її різко перебив, посуворішавши:

— Знаю, що не з калачем прийшли у гості, а просити... Ідіть, поки в мене серце — каменем не стало.

Усі Макухи підхопилися — і за хвилину навіть їхні сліди простигли. Нестор з'ясував у чергового оперативну обстановку в окрузі і в світі, вислухав доповіді своїх командирів Сидора Лютого, Семена Каретника, Григорія Василевського, обох Лепетчинків — братів Івана та Олександра. Коли вони пішли, — задумався... Йому було над чим сушити голову. З південного сходу на Україну наступали білогвардійці. З північного сходу — більшовики. Ці вже навіть створили свій "кишеньковий" уряд Української радянської республіки та ще й, здається, з гучною назвою соціалістичної, хоча соціалізмом і українством в тому уряді і не буде пахнути*. Так доповідає агентура з Москви. А з півночі, з Києва, розпустили свої щупальці по всій Україні петлюрівці. Усіх їх, білих, червоних, місцевих і столичних націоналшовіністів Махно вважав ворогами української революції та українського селянства. Отже, з ними усіма потрібно вести рішучу війну. Та боротися одному на три фронти одночасно просто неможливо. Щоб перемогти у цій павучій гризні, потрібно почергово об'єднуватися з кимось одним проти інших. Та в першу чергу в самого має бути нормальне військо з нормальним штабом та всіма іншими атрибутами. Ті партизанські загони, які є досі, Махна просто не влаштовували. Отже, на порядку денному в нього стоять нагальні завдання: об'єднання численних загонів і груп в одну військову одиницю і вирішення питання про союзника. Вирішувати ці дві проблеми слід одночасно. Коли з першою у Нестора вже були свої плани, то з другою проблемою, з союзником, справи ускладнювалися. Скажімо, біляки з цієї гри випадають раз і назавжди, бо вони — захисники імперії і царської системи. Таким чином, їх потрібно бити, бити і ще раз бити! Петлюра далеко не втік від царських генералів. Різниця лише в тому, що він захищає не російських, а своїх, доморощенних українських поміщиків та буржуїв. Але все-таки своїх, не чужих, і щось про землю говорить, про її розподіл між трудящими, тільки якось туманно і незрозуміло для селян розповідає він про землю... Ні, з ним також не варто йти в одній запряжці і навіть в одному на-

---

* 28 листопада 1918 року був створений Тимчасовий радянський уряд України. Його очолив Г. П'ятаков, а згодом — Х. Раковський. Обоє за національністю не українці і навіть не знали української мови. 6 січня 1919 р. урядом Леніна була проголошена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР) зі столицею в м. Харкові.

прямку. Але принагідно можна його використати, зігравши на національних почуттях, які для Нестора не варті й ламаного гроша. Анархо-комунізм і національна чванливість — явища несумісні. Тепер — більшовики. Це — терористи і антинародники, великодержавні держиморди. Вони значно небезпечніші для селян і робітників, ніж петлюрівці й білогвардійці разом узяті. Бо в своїй ідеології, у своєму вченні використовують цілком пристойні гасла, біблійні заповіти, на гачок яких ловляться, в першу чергу, пролетарі. А насправді більшовики — це вовки в овечій шкурі. Вони принесуть людству, яке схилиться на їхній бік, стільки горя, скільки не бачила земля від дня свого існування. З ними — також непримиренна боротьба. Але зараз вони зі своїми гаслами про націоналізацію землі, фабрик і заводів та передачу всього багатства робітникам і селянству можуть бути союзниками у боротьбі проти білогвардійців і націоналістів. А там буде видно.

Нестор вийшов до чергового, поцікавився, чи не прийшов Микита Макуха.

— Прийшов, "батьку". Ондечки у дворі гуляє, чекає твого виклику.

— Скажи, нехай заходить.

Нестор бесідував з Микитою, здавалось, відверто і щиро, хвалив більшовиків, які сміливо і віддано б'ються з біляками в районах Харкова, Ростова і в Донбасі. Тут Махно згадав свій візит до Леніна влітку 1918 року, коли вождь російських більшовиків відверто висловлював свою ненависть до Української Народної Республіки та її керівників, і зауважив:

— Але ж нехай мудрий Ленін не забуває, що в нас є ще один надто серйозний ворог — петлюрівці.

— Ми це добре усвідомляємо, Несторе Івановичу, — погодився Микита. — Але російські більшовики б'ються зараз, як риба об лід. У них немає хліба, сала. Робітники Москви й Петрограда голодують... Військових сил також обмаль.

Махно посуворішав. У його плани не входило сьогодні торгувати українським салом, аби нагодувати ворогів українського ж народу. А тому він без зайвої дипломатії різонув:

— Ми готові допомогти більшовикам бити петлюрівців як ворогів нашої селянської революції. Але хліба й сала нашого не торкайтеся! Повідбиваю руки. До мене дійшли чутки, що ви, чекісти Катеринославської губернії (а ти, мені відомо, працюєш

у них), забираєте в селянства все до зернини. Будемо таких збирачів податків розстрілювати на місці. Ми не допустимо голоду свого народу за рахунок життя і процвітання москалів. Нинішній голод в Росії — то наслідок недолугого керівництва Леніна. Так і передай у губернії тим, хто тебе сюди прислав.

— Мене ніхто не прислав, Несторе Івановичу. Я приїхав на кілька днів до батька, щоб йому допомогти в господарстві... А тут затримався на довше, бо роботи — по горло.

— Гаразд... Може й так, не знаю. Може наші люди, що у вас, дещо перебільшують... Але все-таки про хліб передай.

— Передам, "батьку". А чи сказати, що ти готовий допомогти Катеринославу в боротьбі з петлюрівцями?

— Можеш передати, коли хочеш... Якщо буде офіційне запрошення від Катеринославської Ради, то в біді її не залишу. Все, можеш іти...

І вже, коли Макуха підійшов до дверей, аби їх відчинити, Махно, наче між іншим, зауважив:

— І не здумай своєму начальству щось брехати про мене і моїх повстанців, бо спіймаю — і відкручу голову, як півню.

Через кілька хвилин отаман запросив до себе Левка Макуху, що сидів голодний і холодний у підвалі з учорашнього дня. Спершу затриманого нагодував, дав йому навіть випити чарку спирту, мовляв, щоб зігрів душу і не мав зла на давнього товариша, а вже після цього пішла розмова про те, чого хоче Петлюра від Махна. Почав її Левко. Він запитав:

— Несторе, ти розібрався, чого хоче від тебе Симон Васильович?

Махно усміхнувся:

— За кого мене приймаєш? Я повторю тобі усі його запитання до мене майже дослівно.

— Не потрібно. Я вірю.

— Ні, я повторю, аби не подумав, що я за пиятикою і бабами забув найголовніше — долю мого селянства. Отже, твій отаман мене запитує: "Як я дивлюся на петлюрівщину і на владу останньої?" Друге: "Як уявляю собі політичний устрій України в близькому і далекому майбутньому?" Третє: "Чи є в мене бажання для спільної боротьби у справі створення вільної і незалежної України?"

Махно підвівся з-за столу й почав ще за тюремною звичкою ходити взад-вперед по кабінету, наче по камері, з закладе-

ними за спину руками. Мовчав, мабуть, про щось важливе думав. Нарешті, несподівано і непередбачувано запитав:

— Як трапилося, що більшовик Муравйов розбив вас під Крутами у січні вісімнадцятого?

Левко опустив на чоло свої густі чорні брови. Його карі очі затуманилися.

— Я бився, звісно, на боці Центральної Ради, — відповів він. — Керував одним з невеличких загонів студентів... То було жахливе побоїще, влаштоване нам москалями.

— Розкажи в усіх подробицях про цей бій... Намалюй мені хід цієї битви... Вона мене цікавить.

Левко виконав усе, про що просив його Нестор, який уважно слухав і лише для уточнення якихось деталей бою зрідка кидав короткі запитання. Насамкінець Макуха сказав:

— Якби ти, Несторе, тоді нам допоміг (а ми ж просили!), чесне слово, москалі нас не перемогли б.

— Досить про це! — різко обірвав "батько" посланця з Києва. — Якщо хотіли перемогти, то потрібно було не оборонятися, а наступати. Ви перші повинні були напасти на москалів, причому усім, крім резерву, військом!...

Зайшов начальник штабу Чубенко. До нього звернувся Махно:

— Ти вчасно завітав, Олексію Васильовичу. Сідай до столу, бери ручку, папір і пиши те, що продиктую:

Чубенко приготувався писати. Махно ходив по кабінету з закладеними за спину руками й диктував:

— "Отаману військ Української Народної Республіки Симону Петлюрі". Написав? — Чубенко кивнув головою. — Підкресли. Пиши нижче: "Відповідь на твої запитання". Знову підкресли і пиши з нового рядка: "Петлюрівщина є рух української національної буржуазії, з якою нам, селянам і революціонерам, не по дорозі. Україна повинна бути побудована на принципі праці і незалежності селян та робітників від всякої політичної влади. Не об'єднання, а лише боротьба може бути між народним рухом махновщиною і петлюрівщиною". Підпис: "Батько Махно".

Закінчивши диктувати, Нестор прочитав уважно написане Чубенком, підписав і поставив число й свою особисту печатку. Потім розпорядився:

— Олексію Васильовичу! Забезпеч благополучне повернення Левка Макухи до Києва.

— Гаразд, "батьку".

— Вирішиш з Левком — і зайди до мене.

Коли Нестор залишився сам, він знову почав ходити по кабінету... Про щось думав, хитрувато усміхався — він радів, що благополучно і швидко розчистив шлях до злагоди з більшовиками. Адже він не сумнівався, що Микита Макуха доповість своєму керівництву про настрій махновців битися на боці червоних та ще й при цьому пошлеться на відповідь "батька" Симону Петлюрі — бо, упевнений, що Левко розповість своєму братові про його бесіду з Махном. А коли не розповість?... Коли приховає Несторову відповідь Петлюрі?...

Зайшов Чубенко.

— Слухай, Олексію, — звернувся до нього отаман, — зроби так, щоб моя відповідь Петлюрі потрапила катеринославським більшовикам. Підключи до цього Льовку Задова*. Він швидко це зробить.

— Виконаю, "батьку".

— Оце лише для цього я тебе й запросив. Можеш іти.

Чубенко вийшов. А Махно продовжував ходити й розмірковувати. Хтось постукав у двері.

— Заходьте.

То була Галина Кузьменко. Вона вся пашіла від морозяного вітру і кохання до Нестора.

— Чого такий насуплений? — запитала Галина, побачивши заклопотаного Махна.

— Та все прокручую в голові те, що почув віл Левка Макухи.

— Щось неприємне?

— І так і ні... Він нагадав мені січень 1918 року, коли я відмовився йти їм на допомогу в той час, коли російське більшовицьке військо на чолі з царським офіцером Муравйовим рушило на Київ, щоб повалити Українську Народну Республіку. А я не міг тоді йти проти більшовиків з багатьох причин: і військо у мене було нечисленне, і озброєне воно ще й досі примітивно, за селянсько-партизанським стилем, та й наша дисципліна кульгала на обидві ноги. Хіба Петлюрі скажеш, що тоді я просив у червоногвардійців навіть патронів для гвинтівок? А він тепер кидає

---

* З грудня 1918 року Лев Миколайович Зіньковський (Задов) став наближеною особою до Н. Махна, виконував багато особистих доручень "батька", вважався великим спеціалістом контрозвідки.

тінь своєї поразки під Крутами на мене... Більшовики, до речі, показали під Крутами, хто вони є насправді. Муравйов тоді, коли увірвався в Київ, розстріляв більше п'яти тисяч ні в чому невинних цивільних громадян. Це, звичайно, жахливо. Може хоч після цього випадку українці схаменуться, перестануть плазувати перед російськими більшовиками?... Ні, не вірю, бо ми — раби.

З розчервонілого обличчя Галини зникла усмішка, вона посуворішала:

— Українське військо було справді безсиле саме протистояти москалям.

На це зауваження отаман відповів:

— Я ще до цього прогнозував по карті дії Муравйова при наступі на Київ, враховував їхні сили... Якби замість студентів там був я, навіть зі своїм "циганським табором", — Нестор уперше так саркастично відгукнувся про своє партизанське військо, і Галина здивовано глянула на нього. Махно відразу ж відреагував: — Так, так, у мене ще й зараз "циганський табір", а не справжня бойова одиниця... Так от: якби я там був, то з царсько-більшовицького війська залишився б дим... А трагедія в тому, що проти бездарних більшовицьких полководців стояв ще бездарніший український націоналіст Петлюра, якого ти дуже розхвалювала сьогодні вранці у Фані Гаєнко. Головна помилка радівців* очевидна — війська, в тому числі й студенти під Крутами, захищалися, а потрібно було несподіваною і шаленою атакою розсікти ворога навпіл і добити його по частинах. Адже, наскільки я знаю, червоні командири ні Єгоров, ні Муравйов не вміють оборонятися. Якраз цього фактора й не використав Петлюра... Я, до речі, аналізував інші бої, проведені за участі й під керівництвом Петлюри. Усі вони бездарні і програні. Таким чином, Українській Народній Республіці довго не жити. Вона буде переможена на полях битв за світову революцію. Проте ігнорувати повністю Петлюру не можна, він може нам знадобитися, і ми його при необхідності використаємо.

Кузьменко знову розквітла приємною усмішкою:

— Який ти розумний, Несторе... І славний... Я кохаю тебе! — Галина повисла йому на шию.

---

* Радівці — від Центральна Рада УНР.

— Годі, годі, — стримав її палкий порив отаман. — У штабі не розслаблятися... Добре, що ти зайшла... Я хотів тобі першій сповістити своє нове рішення: ти призначена головою Реввійськради і членом Ревтрибуналу. Відповідне розпорядження вже підготував начальник штабу. І ще одне: надаю тобі право одноособово виносити смертні вироки петлюрівцям, чекістам, більшовицьким продовольчим агентам і всім комуністам та білогвардійцям, які підняли зброю проти повсталого селянства.

— А коли схиблю, коли серце жіноче затремтить?

— Ненавиджу слабодухих! Розстрілював їх власноручно й розстрілюватиму.

Галина грайливо розсміялася.

— О, такого грізного "батька" я люблю ще дужче.

Вона справді покохала його, цього грубого, неврівноваженого, злого й водночас справедливого, інколи безмежно ніжного отамана, відданого ідеї революції й селянству.

Пішов перший лапатий сніг. Галина милувалася ним через вікно, тішилася, мов дитина новій іграшці.

— Може осідлаємо рисаків і рушимо у Дібрівський ліс? — запропонувала вона. — Візьмемо Льовку з його подругою...

— Зіньковського? Ні, він зайнятий, пішов на зустріч зі своєю агентурою.

— Тоді поїдемо удвох?

— А що?... Їдемо.

Поки Нестор кохався десь у Дібрівці з Галиною, Задов дійсно працював. Його агенти — по всіх усюдах: в селах, містах, на хуторах, заводах, фабриках. Здебільшого, це гарні дівчата й молодиці. Зрідка траплялися й чоловіки. Вербував їх Зіньковський, як правило, на основі ідеї анархізму, на добровільних засадах. Природжений розвідник, Лев Миколайович міг знайти для себе, вірніше, для повстанства, корисну людину в будь-якому колективі. Прибув він до "батька" з Маріуполя зовсім недавно, десь з тиждень тому, а вже встиг грунтовно обзавестися "сексотами"* в Гуляйполі, Пологах, Олександрівську, Катеринославі. Були його "очі й вуха" в оточенні самого Дзержинського. Здобув їх, ці "очі й вуха", хитрий і далекоглядний єврей ще на початку 1918 року, коли служив червоноармійцем в Юзівці і кілька разів відвідував Москву, а там — і самого "залізного" Фелікса.

---

* "Сексот" (рос.) — секретный сотрудник.

А сьогодні Зіньковський зустрівся з кількома "сексотами" в Гуляйполі. Була одна й надто важлива зустріч за завданням Чубенка і самого "батька". Задов з цим агентом поводився аж надто коректно, з повагою і навіть з неприхованим підлабузництвом. Цікавий кінець цієї розмови:

АГЕНТ. Центр хоче знати, як ти зараз оцінюєш "батька"? Чи можна з ним йти на контакт?

ЗАДОВ. Можна й потрібно. Його руками добре загрібати жар. До речі, ось копія його відповіді Симону Петлюрі, яку одержав його посланець Левко Макуха.

АГЕНТ. Чи не час взагалі прибрати "батька"?

ЗАДОВ. Я категорично проти. Тоді ця ватага мужиків попаде в руки якогось бонапарта-самолюбця і — прощай, Росіє!

АГЕНТ. Я так і передам у центр.

Дивно, правда? Хто ж тут агент, а хто його хазяїн? Насправді це не так важливо. Головне — результат, який кожний з цих двох прагнув мати. І він, результат, був одержаний.

В. АНТОНІ (ліворуч), організатор Гуляйпільської групи анархістів.

ЧЕРВОНА ЗИМА

(В. СОСЮРА)

На тому Світі. Коротка розмова у Пеклі:

ЛЕНІН *(до Дзержинського)*. Феліксе Едмундовичу, ми зараз горимо яскравим полум'ям. Якщо Сатана покаже наступні картини про нашу опіку Махна, то буде розшифрована більшовицька агентура, яка діяла у найближчому оточенні "батька", та й Грушевський зробить висновок, що махновщина — то породження нашої, тобто, моєї, ленінської, діяльності взагалі. А це вже політика вищого ґатунку.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Необхідно завадити Сатані розшифрувати нашу агентуру, що діяла в Махна.

ЛЕНІН. Твої пропозиції? (пауза).

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Примусити Сатану...

ЛЕНІН *(перебиває Дзержинського)*. Дурниці! І ще раз дурниці! Диявола ніхто не зможе примусити щось робити наперекір його бажанням. Він завжди коїть те, що стукне в його безглузду голову. Навіть Бог не завжди спроможний нав'язати йому свою волю.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. А коли підкупити? Цей метод на Землі майже завжди давав нам позитивні результати.

ЛЕНІН *(замислився, ходить взад-вперед, заклавши руки за спину)*. А тут, батєнька, є раціональне зерно.

Входить Диявол. Дзержинський виходить.

Ленін і потріскані казани.

ДИЯВОЛ *(до Леніна)*. Ну то як, мій Вовчику, справи?

ЛЕНІН. Не ліпші, ніж у тебе, мій Світоче.

ДИЯВОЛ. Конкретніше.

ЛЕНІН. Знаю, що в Пеклі не вистачає казанів для моїх бойових товаришів по партії.

ДИЯВОЛ. Оце ж бачиш: вся твоя партія — цілковитий гріх.

ЛЕНІН *(прикидається, що не чує цього зауваження)*.

А ще знаю, що більшість казанів у Пеклі від надмірної температури потріскалися, а для цілих катма смоли, бо заводи в Україні і Росії, де її найбільше виробляється, сьогодні дихають на ладан — економічна криза усіх душить, як грудна жаба. А Бог інвестицій не підкидає, каже, щоб ти сам викручувався.

ДИЯВОЛ. Твій Дзержинський уже розпустив свої агентурні метастази і в Пеклі? *(пильно дивиться на Леніна, а той — хитрувато, примружуючи очі, споглядає на Диявола)*. Не заперечуй, бо все знаю. Щоб цього навуходоносара я більше тут не бачив!

ЛЕНІН *(доброзичливо)*. Я йому передам твою вказівку. Тільки не сердься, мій Світоче. Він ні в чому не винен. Така вже у нього робота — за всіма стежити і вчасно повідомляти нашій партії про небезпеку. Втім, коли у нас зайшла відверта розмова, то я скажу більше: мені навіть відомо, що твої чорти на Землі також у скруті — їм не вистачає фінансів на різні підкупи й провокації проти демократів.

ДИЯВОЛ. Твоя правда, Ульянов. На Землі глибока фінансова криза. Поки Господь вигріває свої старі кості у третій Галактиці, мої дияволенята перестаралися, вірніше, пропили й прогуляли усі кошти, виділені їм для чортової діяльності.

ЛЕНІН. Я можу твоїм хлопцям на Голубій планеті допомогти. Там усе ще кричать: "Хай живе ленінізм!" і вірять мені, моляться на мене, як на Бога... тю-тю, вибач, як на Диявола.

ДИЯВОЛ. Мені не слова потрібні, а долари і ще раз долари. Ти ж бо — збанкрутілий дворянин.

ЛЕНІН. Не скажи! А мої коштовності у Швейцарському банку! А золото комуністичної партії Радянського Союзу після його скандального розпаду у Біловезькій Пущі!

ДИЯВОЛ *(глибоко замисливщись)*. Ульянов, що ти хочеш за це?

ЛЕНІН. Щоб ти не розшифрував оце зараз агентуру, яка підбурювала цього полководця-вискочку проти Центральної Ради і петлюрівщини. Бо у протилежному випадку Грушевський доведе на Божому суді, що антиукраїнська діяльність Махна — то результат підступництва більшовиків. Домовилися?

ДИЯВОЛ. Закон тайги — ведмідь хазяїн.

ЛЕНІН. Та не роби навпаки, як це часто у вас, дияволів, буває.

ДИЯВОЛ. Ти клади свої долари на лапу *(простягує свою волохату руку)* і все буде о-кей.

ЛЕНІН. Слово честі!

ДИЯВОЛ. Твоє слово не варте й ламаного гроша.

ЛЕНІН. Вселяйся в душі комуністів-ленінців, і вони зроблять усе, чого ти від них зажадаєш. Таку вказівку я їм уже послав по інтернету *(пауза)*. Отже, домовились?

Диявол замість відповіді простягнув Леніну для потиску руку, мовляв, згода!

Ленін і Диявол поручкалися.

Входить Грушевський.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(ще з порога)*. Панове, стосовно Махна історія, нарешті, має розставити крапки над "і". Цей історичний день, гадаю, настав. Досить вам крутити світом!

ЛЕНІН *(нахилився вперед, серйозно і хитро примруживши очі)*. То й розставляйте, хто вам не дає? Ви зараз самостійні, незалежні від Росії, вам і карти в руки — тасуйте їх, як вам заманеться.

ДИЯВОЛ *(наче його ця тема зовсім не стосується)*. Дійсно, робіть, що хочете. Хай вам Бог допомагає. А моя хата скраю.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(до Диявола)*. Не корч із себе невинного блазня. Сатана — покровитель комуністів-більшовиків, і він має у своєму архіві документи про життє нечестивих. А Махна віднесли більшовики до цієї категорії.

ЛЕНІН. Виходить, пан Грушевський хоче переглянути далі якраз ці документи про свого земляка-виродка?

ГРУШЕВСЬКИЙ. У тому числі й про більшовицьку агентуру, яка часто втручалася в дії Махна. Для мене як його адвоката на Божому суді ці матеріали — неоціненно важливі. Бо тільки на підставі всіх достовірних фактів Господь винесе для Махна справедливий вирок.

ЛЕНІН *(до Диявола)*. Мій Світоче, ти можеш задовольнити бажання пана Грушевського? *(підморгує Дияволу, аби той уже погодився)*.

ДИЯВОЛ *(після деяких мугикань — вагань)*. Що ж, коли ви обоє просите... *(пауза)*. Я нічого від пана Грушевського як посланця Раю не приховую *(Диявол свистить — кричить, подає у Всесвіт спеціальні звуки)*.

Затемнення. Нічого не видно. У "чорній дірі" сяйво. В ньому з'являється Диявол. Він увесь у червоному одязі. Розставляє

руки, голосно гукає у простір: "Я зараз бажаю крові, людської крові! Як спраглий ковтка води, як голодний шматка хліба, як птах — крил могутніх, так я хочу впитися багряною кров'ю! Чим більше нещасть я роблю на Землі, тим веселіше й радісніше мені на душі *(пауза)*. Ха-ха-ха!"

Диявол регоче і зникає в темряві.

Раптом — сонце! Земне сонце! Скрізь прапори, їх багато: чорні, білі, голубі, червоні... Переважно — червоні. На них уже відомі написи: "Французька революція!", "Пролетарі усіх країн, єднайтеся!", "Анархія — мати порядку!" На одному з прапорів є зображення перехресних ножів, з яких стікає кров, на цьому прапорі написано: "Варфоломіївська ніч..." Лине музика — траурна. Вона поступово змінюється на бадьору. А ця переходить у пісню "Марсельєза", за нею звучить "Інтернаціонал", який переходить у мелодію революційних більшовицьких чи то переможних фашистських маршів...

Ленін на фоні заводів...

Наче привид, на фоні заводів і фабрик з'являється Ленін в картузі. Права рука в кишені, а ліва — витягнута вперед. Він кричить диким пискляво-хрипуватим голосом до озброєних солдатів: "Вперед на буржуазію, попів, куркулів! Бийте їх! Вішайте! Паліте! Не шкодуйте для ворогів революції патронів!.."

Ця картина міняється іншою: в мовчазній задумці стоять люди над "Братською могилою", увінчаною великою червоною зіркою. Відкілясь, з небес, чується: "Вічна слава героям, що полягли в революції!.." Нараз — настає раптова тиша. Могильна тиша.

Братська могила.

...Світанок на півдні України. Кінець грудня 1918 року. Одноповерховий охайно вибілений будинок у провінційному містечку Гуляйполі. Його господиня Ніна Захарівна Дерко, яку всі називають Нюся. Вона — молода вдовиця, її чоловік працював на заводі Михайла Кернера старшим майстром і кілька років тому загинув на робочому місці при аварії парового котла. У них дітей не було, отже Нюся тепер самітня у великому будинку. А тому вона з радістю прийняла до себе на квартиру вчительку місцевої гімназії Агафію Андріївну Кузьменко, котру гуляйпільці називали по-своєму — Галиною. Тридцятирічна господиня і двадцятидвохрічна квартирантка дуже швидко здружилися і стали одна одній, як рідні сестри. Між ними — жодних таємниць, жодних недомовок, жодних суперечок. І діляться між собою усім, що мають. Ось лише одягом не міняються, не діляться. Бо Галя — худенька, тендітна, з тонкою, як стеблина, талією і навдивовиж чималою сідницею, від якої усі гуляйпільські парубки мліють і ходять з запамороченими головами, наче наїлися дурману. А Нюся, навпаки, була вся пухкенька, біленька, рум'яна. Солодкою пампушечкою називає її старий хазяїн Михайло Кернер, а його син — головний інженер заводу — аж губами плямкає, коли побачить соковиту й гарну, мов писанку, украіночку Нюсю. Це, звісно, добре знає сам хазяїн — найбагатший гуляйпільській капіталіст. І щоб не було чогось гіршого між його сином та удовицею, Михайло Борисович взяв Нюсю у свої покої, де вона варить йому смачні українські борщі та й була під особистим і постійним наглядом хазяїна. Молода куховарка із своїми обов'язками справлялася відмінно, а щодо того, щоб не "зав'язала світ" молодому Кернеру, то вона цілком серйозно сказала Михайлу Борисовичу:

— У мене є коханець, і йому я ніколи не зраджу.

— Чи не могла б сказати, хто?.. Твою таємницю я берегтиму, як свою.

— Вірю вам, Михайле Борисовичу... Це — колишній ваш найкращий молодий токар.

— Невже Микита Макуха?

— Так, він.

— Він же значно молодший за тебе.

— Я не збираюсь за його заміж... А ви знаєте, що відчуває така жінка, як я, провівши ніч з парубком?

— Не знаю.

— Найвищу насолоду. Я назвала б її райською, тією, що пізнала Єва від Адама в Едемському саду... Отже, Михайле Борисовичу, можете сміливо розраховувати з робити тих людей, що стежать за мною.

— Ти й про це знаєш?

— А чому б ні?

— Гаразд, я зніму... Але ж твій Микита так рідко зараз буває в Гуляйполі. Батько говорить, що за все літо й осінь лише один раз приїхав — оце недавно — і знову подався на свій завод у губернію.

Нюся не здавалася й наполегливо захищала свого коханця:

— Він пообіцяв, що тепер буде в мене частіше... Та не так уже й далеко він працює — до Катеринослава рукою подати.

— Таке вирішення проблеми мене цілком задовольняє, — погодився заводчик і тут же порадив: — Давай, Нюсю, рішучу відсіч моєму синові. Бо в нього гарна дружина, діти... І взагалі — хороша сім'я.

— Свого Микиту я не проміняю ні на кого, — кинула наостанок жінка.

Прийшовши додому, Нюся забігла в кімнату до Галини Андріївни, щоб почесати язиком — розповісти про свою цікаву розмову з хазяїном. Дерко розхвалювала Микиту, а Галина, звісно, — Нестора. Удовиця показала квартиранці свої засмоктані, білі й здорові, як дзбанята, груди, мовляв, поглянь, що наробив той парубійко, наче вік не бачив живої голої жінки.

— Він же, як дитина, — хвалилася Нюся. — Йому дуже хочеться висмоктати у мене молоко й напитися його. А я потішаюся над ним... Кажу, як завагітнію й народжу маленького Макуху, тоді вже й тобі дістанеться трішки молока.

Галина, щоб не пасти останніх, а бути скрізь першою, мовчки скинула спідницю, рейтузи та й стала вся у своїй принадній величі перед дзеркалом.

— Ти чого? — не розуміючи витівки подруги, запитала Нюся.

— А щоб подивилася на мою сідницю, на її писки... Поглянь, які вони!

Нюся приглянулася.

— Ой, леле! Так уся твоя сідниця в синцях! Що, Нестор бив тебе ногами?

Галина радісно засміялася:

— Дурненька ти, Нюсю. Оце так Нестор мене любить — і цілує всю — всю...

— І навіть там? — жінка хитрувато блимнула на рудоволосе місце між ногами.

— А там найжагучіше! — з гордістю відповіла Кузьменко.

— Ой, Галиночко! Це ж, мабуть, і серце завмирає від солодощів.

— І завмирає, Нюсю... Зупиняється, а потім знову оживає та ще гучніше б'ється.

— Ти його кохаєш, Галинко?

— Він мені затуманив увесь світ.

— То чому не одружуєтеся? Чого не берете своє щастя обома руками?

Галина одягалася й розповідала:

— Все ніколи. Нестор щодня у боях. Він бачить мене, як ми взимку сонце. Може весною буде легше, тоді й поберемося.

Нюся Дерко — жінка з досвітом, мислить всеосяжно й глибоко. То ж з недовірою поставилася до останніх слів Галини:

— Ой, подруженько, він чогось крутить, тягне кота за хвоста. У тих амурах він, певно, заплутався, як риба в сітці. То в нього жінка в Пологах, то у Дібрівці якась Тіна. Я бачила цю останню — дібрівську. Вона тобі у підметки не годиться.

— А що робити? — вже у розпачі запитала Кузьменко. — Не битися ж з ними усіма.

— А чому б і ні? — сказала Нюся і, подумавши, додала: — Нам треба щось придумати... І придумаємо, Галинко, їй-Богу, придумаємо таке, що все Гуляйполе ахне від здивування...

Після довгої розмови з господаркою будинку Галина пішла у штаб, аби там зустріти Нестора. Його у штабі не було. Він, як завжди, десь у від'їзді. Сказали, що незабаром має бути. Галина зайшла до свого кабінету (у неї вже був при штабі свій куток), провітрила його, почала витирати вогкою ганчіркою стіл, стільці, шкіряний диван. На душі було чомусь легко і сонячно. Згадала позавчорашній день, як вона випроводжала Нестора в дорогу, хоч не в далеку, до Синельникова, а все-таки в небезпечну дорогу, й заспівала:

Засвіт встали козаченьки
В похід з полуночі.
Заплакала Марусенька
Свої карі очі...

Замовкла. Щось подумала і ще раз проспівала цей куплет пісні, замінивши у ньому слово "Марусенька" на "Галинонька". А вже наступний куплет співала якраз з цим іменем:

Не плач, не плач, Галинонько,
Не плач, не журися,
Та й за свого миленького
Богу помолися.

Рипнули двері, і ввійшов Задов.

— О-о, тут уже зранку козацькі пісні! — вигукнув він. — Написані вони для чоловіків, а співають баби.

— Льово, я тобі не баба!

Задов сторопів, та невдовзі зрозумів, що бовкнув зайвого, й попросив вибачення. Галині це сподобалося, і вона, аби раз та назавжди поставити нахабного Льову на своє місце, запитала:

Л. ЗІНЬКОВСЬКИЙ (Задов).

— Ти знаєш, яка у мене зараз посада в повстанській армії?

Задов — невиправний, він у своїй ролі:

— Про що шепчеш, Галино Андріївно? Наказ про твоє призначення головою Реввійськради і членом Ревтрибуналу та ще й з необмеженими повноваженнями особисто я вивчив, як "Отче наш". Дозволь стерти з твоїх генеральних ніг пилячку.

Льова грав жартівника, і Галині також захотілося трохи пожартувати:

— Дозволяю, — сказала вона й простягла вперед ліву ногу. Задов нагнувся, доторкнувся рукою Галининої ноги, подмухав на неї. Кузьменко підставила свою праву ногу. Задов гладив її, а Галя радісно сміялася з Льовиної забави. Коли Задов підвівся, Галина сіла за стіл й попросила його присісти на хвилину.

— Добре, що зайшов, Льово. У мене до тебе невеличке прохання.

— Я готовий виконати будь-яке твоє завдання.

— Лише, щоб про це ніхто не знав, — зауважила вона.

— Навіть "батько"?

— Прийде час — і я сама йому розкажу.

Розвідник великим пальцем правої руки торкнувся своїх рівних білих зубів і сказав так усім знайому його примовку:

— І Альоша, ша!

Кузьменко ледь помітно усміхнулася, пригадавши в думці, що Лев Зіньковський, він же Задов, у компанії затягував свою улюблену пісню:

Алеша, ша, возьми полтона ниже.
Перестань арапа заправлять!..

Він завжди співав лише ці два рядочки одеської чи маріупольської бульварної пісеньки. Як вона співається далі — ніхто з гуляйпільців не знав, не відав про це, мабуть, і сам Задов. За цю пісню Сашко Нетреба, а згодом і всі махновці прозвали Зіньковського "Альоша, ша", вкладаючи у це прізвисько кожний свій зміст.

Галина Кузьменко, наприклад, зараз подумала: "Цьому чоловікові можна довіряти, а отже, довірити свої таємниці" і сказала, посуворішавши:

— Я чула, що та пологівська шльондра Настя Васецька має від Нестора байстрюка.

— Твоїми медовими устами, Галино, глаголить істина. Вона була його законною дружиною, а тому й син — не байстрюк.

Кузьменко сердито зауважила:

— У нього було тих жінок, як у бродячої собаки бліх. То це не означає, щоб ходили по світу від Махна чередою байстрюки.

— О, тепер я, Галино, все затямив. Цього вилупка Васецької задушу власноручно за одну мить і "Альоша, ша!" Її також?..

— Ні, вона хай живе. Настя ніякого зла мені не спричинила... та й колись хорошою подругою була. А ось ту дібрівську телефоністку Тіну... О, я її ненавиджу! Чуєш, ненавиджу!..

Кузьменко повністю розкрилася перед Зіньковським, бо вважала, що він найбільше підходить до виконувача злочинного плану, розробленого Нюсею Дерко, аби швидше облаштувала своє особисте щастя Галина.

— Де зараз Тіна? — поцікавилася вона у Задова.

— Живе у свого дядька-попа в селі Хвалибогівка — це неподалік від Дібрівки, — відповів всюдисущий розвідник. — Я її сьогодні ж... — і "Альша, ша!" — Задов показав руками, що скрутить їй голову. Кузьменко бридко скривилася від такого жесту.

— І вона нехай живе, — розпорядилася Галина Андріївна. — Але вивези її у такі нетрі, щоб вона віками не знайшла дороги до Гуляйполя. А коли порушить цей наказ, тоді вже нехай не просить порятунку... Іди, Льова, йди... Мені хочеться побути на самоті.

Коли Зіньковський вийшов, Галина з радощів, що вже зробила важливу роботу, продовжила поливати квіти й співала:

Ой дівчино, шумить гай,
Кого любиш, — забувай, забувай.
Ой дівчино, шумить гай,
Кого любиш, — забувай!

Коли справилася з квітами, сіла до столу писати щоденник. Вона його веде з 1917 року. За сьогодні записала, що "вела розмову на важливу домашню тему з Левом Зіньковським — Задовим". Про Васецьку, її сина і дібрівську телефоністку Тіну — жодного слова. Далі почала писати про свої почуття до Нестора. Але нараз — про вовка промовка, а він — у хату: Махно з'явився розпашілий і бадьорий. Він був одягнений по-зимовому: у темно-червоному кожушку, якого пошив йому місцевий єврей Мошко за якістю вищого ґатунку; у смушковій високій шапці — папасі білого кольору — також мистецький витвір того ж Мошка. А через плече у "батька", як завжди, висів на довгому паску маузер. Взагалі, весь одяг Нестора та амуніція при ньому були злагоджені так, щоб отаман видавався значно вищим свого зросту і справляв враження мужньої та вольової людини.

Н. І. МАХНО.
Фото 20-х років.

— Доброго дня тобі, Галинко! Працюєш? — Нестор кинув погляд на зошит, узнав його й додав: — А-а, взялася за свій щоденник? Це добре, пиши та лише правду. Бо твій щоденник — це також важливий документ і, можливо, у майбутньому він стане найдостовірнішим документом історії нашого повстанства.

Нестор був упевнений, що Галина практична в усьому і, маючи нахил до письменства, обов'язково занотує події, пов'язані з махновщиною на півдні України. Отаман не помилявся: Кузьменко дійсно записувала день за днем про те, що бачила і чула в оточенні "батька". Та зараз її душа була переповнена іншим.

— Набридло бути в полоні еротичних снів, — відповіла вона на зауваження Махна про історичність її щоденника. — Я ж молода і, як знаєш, ненаситна. А тебе все нема і нема.

Нестор наче цього не почув. У нього в думці — революція.

— Били петлюрівців у Нижньодніпровську, аж тирса з них сипалася, — похвалився він. — Узяв сорок чи сорок п'ять полонених. Усіх привселюдно розстріляли на майдані. А коли повертались, заїхали у Славгород*, а там більшовицькі агенти забирали в селян хліб під мітлу, навіть насіннєву пшеницю, мовляв, для голодуючих Москви. Їм віддай, а самому з голоду помирай. Звісно, ми їх усіх переловили і також, як петлюрівців у Нижньодніпровську, розстріляли на майдані коло церкви.

— А чи не випливе цей Славгород на переговорах з червоними за Катеринослав? — запитала обачлива Галина, вже також поринувши у Несторові турботи.

— Може й випливе. Мені від цього ні холодно ні жарко. Я ж передав їм через Микиту Макуху, щоб з селян не дерли три шкури, бо зітну з них голови.

— До речі, Несторе, ти згадав про Микиту. Він, наче, сьогодні чи завтра має бути в Нюсі Дерко. Якщо він тобі потрібен, можеш зустрітися.

— Тепер не я їх, а вони мене нехай шукають і кланяються мені в ноги... Нині оперативна обстановка на моєму боці.

А Кузьменко гнула своє:

— Нюся запрошує нас до себе.

— У гості? — поцікавився Нестор.

— Ні, жити.

---

* Славгород — нині це селище Синельниківського р-ну Дніпропетровської області.

...Галю... Ми ж не одружені. Що скажуть повстанці?

— А мені — байдуже! — спалахнула Кузьменко. — Я хочу заміж. Мені вже не сімнадцять. Чуєш, ти?.. Щоб до мене більше не приставав! — Галина раптом встала з-за столу і вискочила з кабінету.

Нестор за нею не побіг, її не погукав, хоч і хотілося це зробити. Та якась сила стримала його від таких вчинків. Він підійшов до вікна й довго мовчки дивився на великі білі сніжинки, що повільно летіли згори до землі. Згодом підійшов до дивана, взяв чорно-золотисту гармошку, сів на стілець і заграв, тихо співаючи:

Ой доле, моя доле,
Чому мене покинула,
Як сироту у полі,
Сама за хмари злинула?

Ой чом же ти совою
Витаєш в небі зорянім,
А смерть над головою
Кружляє чорним вороном?

Ні ти, ні я від тебе
Нікуди не подінемось:
Чи на Землі, чи в Небі
З тобою ще зустрінемось.*

Галина не з'явилася у штабі ні ввечері, ні в наступні дні. А якось у кабінет до Нестора ввірвалися Сашко Нетреба і Лев Зіньковський.

— "Батьку", біда! — ще з порога вигукнув розвідник.

Махно був у веселому гуморі:

— Льово, спокійніше. У тебе завжди кругом біда. Навіть, мабуть, лягаєш з дівкою у постіль і теж кричиш: "Біда!".

"Впрігся" в розмову й Сашко, звісно, у своєму, гуляйпільському стилі, він сказав:

* Зі спогадів махновців. Пісня опрацьована О. Я. Ткаченком.

Купив бика,
а він — з...
а він — корова.

— "Батьку", особисто для тебе — це справжня біда, - невгавав Задов.

— Кажи, яка? Мене вже підготував, серце не лопне.

— Ти знаєш, що зараз коїться в будинку Кернерової куховарки Нюсі?

— Не знаю.

— А шумить на все Гуляйполе весілля.

— Одружується Нюся з Макухою?

— Ти сам, "батьку", макуха! — це вже висловився Сашко. — Казав же тобі: хапай цю "фортецю" в оберемок і тягни в ліжко, доки хтось не затягнув її туди назавжди.

Нестор перевів сердитий і здивований погляд на Зіньковського.

— А я що? Я нічого... Я тобі, "батьку", доповідав, що Галина...

— Що вона встругнула? — перебив Задова отаман.

— Виходить заміж за якогось Кернерового інженера.

— Їдьмо туди! Розберемось. — Махно вискочив з кабінету. За ним — Задов і Нетреба.

Невдовзі всі троє повернулися назад з важкою ношею у великому мішку, якого поклали посеред кабінету й розв'язали. З мішка з труднощами вибралася Галина Кузьменко у білій фаті й кинулася до дверей тікати. Двері були замкнені.

— Дай ключа! — присікалася вона до Нестора.

— Не проси, не дам.

— Тоді я вистрибну у вікно.

— Спробуй.

Кабінет мав три вікна і біля кожного з них хтось стояв: чи то Махно, чи Задов, чи Нетреба. Галина куди не поткнеться, — все марно, шлях до вікон їй перепиняли чоловіки й кепкували з неї. Нестор навіть сміявся до сліз з її безнадійності: жінка не витримала такого знущання над собою, стала навколішки перед Махном, розірвала на собі фату й білу шовкову блузку. Усі побачили її великі пружні груди з червоними і пухкими сосками. Сашко й Лев, наче за наказом, вмить повернулися обличчями до вікон, а спинами до Галининих принад. Нестор підійшов

до красуні, затулив розірваним шматтям її груди. А та знову оголила їх:

— Ні, нехай будуть отак! — вигукнула вона. — Нехай усі дивляться, які у твоєї Галини груди! Ти цього хотів? Ти хочеш, щоб я пішла по чужих руках? Так чи ні? — Кузьменко на хвильку замовкла і знову випалила: — Навіщо мене викрав, запхнув у смердючий мішок і притягнув сюди? Я ж тобі не потрібна! Займайся своїми шлюхами й байстрюками.

— Якими ще байстрюками? — спокійно перепитав Махно.

— Тими, що у Васецької, — вгамовуючи свою збудженість, відповіла вона й звелася на ноги, сіла на диван поряд з Нестором. А той звернувся до Задова:

— Льово, які там у Васецької байстрюки?

— Та жодного нема, "батьку". То Галина загнула для красного слівця, — відповів розвідник. — Був син, але він помер кілька днів від коклюшу... Не встиг тобі про нього доповісти.

— А шлюха Тіна? — не вгавала зі своїми вимогами жорстока Кузьменко.

Нестор мов схаменувся:

— А справді, де Тіна? Я вже її не бачу у Гуляйполі з місяць.

— Зникла у невідомому напрямку, "батьку", — доповів усе той же Задов.

І Сашко, як завжди, бовкнув невпопад:

І не спиться, й не лежиться,
І сон мене не бере,
Пішов би я до милої,
Та не знаю, де живе.

— Перестань, дурню, теліпати язиком казна-що! — гаркнув на нього Нестор.

А Галина:

— Чого ти йому рота затуляєш? Він же правду каже.

— Правду? Та балаболка він гуляйпільський! — А до Задова: — Вона сюди не повернеться?

— Хто? Тіна? Ніколи, "батьку". Ти — вільний, як вітер у степу.

Галина пом'якшала душею, ближче підсіла до Нестора.

— То може підемо жити до Нюсі? — запитала вона.

— Я бачу, ти до неї не байдужа.

— Вона дуже мила.

— Льово, а що ти скажеш? — звернувся отаман до Зіньковського.

— Компрометуючих матеріалів на неї немає. Має анархокомуністичні погляди.

— Тоді пошли когось до Михайла Борисовича Кернера, щоб передав мій усний наказ: віднині його куховарка Ніна Захарівна Дерко, вона ж Нюся, переводиться на постійну роботу при центральному штабі повстанської армії. Буде моєю домашньою куховаркою.

Задов вийшов.

— А ти, — звернувся він до Галини, — з цієї хвилини будеш жити при штабі в одній кімнаті зі мною.

— А коли ж одружимося?

— Я вже сказав: весною 1919 року і не раніше. Я люблю весну, особливо ранню, коли все оживає. Зрозуміла? — повернувся до Сашка: — Ти, баламуте, заведи Галину в мою кімнату і повертайся до мене.

Галина покірно підвелася і вийшла з Нетребою.

Отакий він Нестор: робить усе по-своєму, різко й невідступно. Його не зламаєш, не переконаєш. Може це комусь з жінок і не до вподоби, а Галина якраз про такого свого повелителя і мріяла.

Надвечір того ж дня Махно провів розширене засідання штабу. Спершу він забажав послухати начальника штабу Чубенка, аби той доповів про загальну політичну й військову обстановку на Україні та в Росії.

Олексій Васильович повагом підвівся, кахикнув за своєю давньою звичкою, розправив свої довгі козацькі вуса, підтягнув широкий пасок на своєму пузелі й розпочав:

— Обстановка, "батьку", така: більшовицький вождь Ульянов-Ленін створив уже тримільйонну армію за рахунок обов'язкової мобілізації робітників і селян. Та армія його ані хрена не варта, хоч озброєна до зубів за рахунок експропріації зброї з царських складів. У них немає грамотних і бойових командирів, а тому Червона армія зазнає краху від білогвардійців і навіть від петлюрівців.

— Який свій фронт більшовики вважають сьогодні головним? — перебив доповідача Махно.

— Звісно, південний. Сюди, на Україну, вони кинули найвідбірніші свої частини: Московську дивізію, а також Уральську, Інзевську та інші.

— Тоді вони можуть незабаром бути і в Катеринославі, — зробив припущення Махно.

— Без сумніву, "батьку"... Але петлюрівський полковник Самокиш, котрий нині утримує Катеринослав, не ликом шитий. Його бійцівські здібності у кілька разів перевищують усі сили більшовиків разом узяті.

Махно глянув на Зіньковського.

— А що ти скажеш, Льово?

— Хренові справи, "батьку". У Катеринославі кишить петлюрівців. За містом їх також тьма-тьмуща. Словом, якщо брати їхню кількість вояків і наших партизанів, то нас удесятеро менше.

— Виходить, що на одного нашого мужнього повстанця всього десять шароварників? Небагато,.. — розв'язав легку арифметичну задачу Махно.

А Сашко, котрий сидів у кутку й дивився через вікно Бог зна куди, почувши слово "шароварники" промимрив:

Штани мої, шаровари,
Штани мої сині,
Чого липнуть до вас дівки,
Як до браги свині?

Махно почув Сашкові теревені і зреагував на них:

— От і ми прилипнемо, як п'явки, до петлюрівських шароварів, — сказав він. — Словом, будемо штурмувати Катеринослав. Нам, друзі, потрібно його взяти за всяку ціну! У цьому місті величезна кількість зброї — кулемети, гвинтівки, гармати, вагони патронів і всякої іншої військової всячини. Якщо ми не заволодіємо цією зброєю сьогодні-завтра, то через кілька днів увірветься туди Червона армія, і все це добро дістанеться їй.

Негребецький, який був також запрошений на цю нараду і досі сидів мовчки, вставив:

— Найважче буде заволодіти містком через Дніпро. Охорона його посилена, по боках — кулемети. Принаймні, я нарахував чотири кулеметних гнізда.

— А як ти перебрався через цей міст? — поцікавився "батько" в Негребецького.

— Дуже просто: сів у робочий потяг та й поїхав під виглядом робітника.

— І потягу ніхто з петлюрівців не перевіряв?

— Робочі потяги вони пропускають без перевірок.

Махно радо підвівся, замиготів по кабінету. У нього, без сумніву, виникла якась цікава й оригінальна думка, і він зараз її висловить.

— Ось тут ми їх і наколемо! — Нестор від задоволення, що охопило його, потер руки. — На якого біса нам цей міст брати і класти свої безцінні голови? Вважайте, хлопці, що Катеринослав — наш! Причому, майже без втрат із нашого боку. Ми посадимо усі свої штурмові загони в робочий потяг... Нам би лише цей клятий міст через Дніпро проскочити! Проскочимо!.. А там — вокзал і з нахабним криком "ура", щоб аж земля тремтіла, кинемося на ворога з люттю голодного звіра. У полон нікого брати не будемо. З тими полоненими лише морока зайва. Усіх нищимо. Як там, Сашку, далі у твоїй пісні про шаровари?

— Дуже просто, "батьку", — і Сашко сказав:

Штани мої, шаровари,
Сліди замітають,
А в кишені три шеляги,
Та й ті заважають:
Один шеляг — на тютюн,
Другий — на табаку,
Третій шеляг до корчомки —
Підітерти сра...
Та й горілки кварту.

— О, ні, ні! — перебив Махно свого особистого охоронця, якого уважно слухав. — Ні про яку корчму й думки не має бути в повстанців. Ти, Олексію Васильовичу, — звернувся він до Чубенка, — підготуй наказ, що за грабунки, пиятику, здирництво і всякі інші кримінальні злочини, допущені махновцями у Катеринославі, буде одна кара — розстріл на місці.

Нестор звернувся до Кузьменко, яка також була запрошена на цю нараду як голова Реввійськради і член Ревтрибуналу.

— Ти, Галино, сміливіше розстрілюй таких гадів.

— Ну, а коли з плеча якогось буржуя зняти дохорку чи тихоходи?* — вигукнув Задов.

Нестор на хвильку замислився. Дійсно, важливе запитання. Адже його армія — то зборище напівголих і напівбосих жебраків. На вулиці — початок зими, холоднеча. І кожний з них тільки й рветься в бій, щоб здобути теплий одяг і взуття.

Отаман звернувся до начальника штабу:

— Передай, Олексію Васильовичу, усно командирам усіх загонів, які братимуть Катеринослав, що кожний повстанець має право взяти по одній парі всього, що потрібно на собі носити. А хто візьме більше, той буде розстріляний.

— Передам "батьку"... А чи підтримають нас належним чином місцеві більшовицькі загони? У штабі з цим питанням деякі непорозуміння.

— Непорозумінь немає, Олексію Васильовичу. Повстанський більшовицький комітет Катеринослава сам просив мене про допомогу. Завтра ввечері я зустрічатимуся з їхнім представником і обговоримо всі деталі їхньої допомоги нам.

Представником повстанського комітету Катеринослава, про якого говорив Махно, був не хто інший як Микита Макуха. З ним зустрівся Нестор на квартирі Нюсі Дерко. Микита вже на перших хвилинах переговорів з "батьком" передав йому письмове рішення більшовицького повстанського Комітету про призначення Махна командуючим усіма військами Катеринославщини у боротьбі з петлюрівцями. Отаману таке рішення сподобалося, але він прикинувся, що сприйняв його, як звичайний буденний для нього факт. Та коли Микита почав перераховувати, які об'єкти займуть більшовицькі загони і серед цих об'єктів назвав військові склади, то "батько" тут же, вже як верховний головнокомандуючий, заперечив:

— Ні, браток, я не гірше тебе і твого.... Комітету знаю оперативну обстановку Катеринослава. А тому слухай чи десь записуй мій наказ, що вам робити і як робити...

Звісно, більшовиків послав Махно якнайдалі від складів боєприпасів, бо не безпідставно подумав: "Дивися, дурні-дурні, а хитрі! Знають, де сало лежить... Дулі вам — а не боєприпасів! Тільки за них ми й будемо класти свої голови..."

---

* Дохорка, тихоходи (жарг.) — шуба, валянки.

Більшовикам вкрай не сподобалося таке розпорядження. На черговому засіданні свого повстанського комітету багато з них уже називали Махна не великим воєначальником, а великим шахраєм і навіть простим розбійником з широкої дороги. Та поїзд уже пішов — Махна не зупинить тепер ніхто, і більшовикам довелося проковтнути гірку пілюлю.

Махновці збираються в похід (з архіву краєзнавця І. М. Бичука).

Наступ на Катеринослав був намічений на ранок 26 грудня 1918 року. Сам "батько" з кінною тою і кулеметними тачанками напередодні приїхав у Нижньодніпровськ, де вже з тиждень хазяйнував зі своїм загоном його сподвижник Марченко.* Прибув сюди з Синельникова із загоном кавалеристів і Семен Каретник. Хлопці — бойові, рвалися у бій, хоча їм ще не доводилося мати справу з великим промисловим містом. В степах вони — боги, а ось у місті... Махно їх заспокоював, мовляв, не хвилюйтеся, у Катеринославі довго не затримаємося, на біса він нам здався, захопимо побільше боєприпасів, щось з одягу — і гайда за вітром у гуляще поле.

— Тоді швидше веди нас, "батьку". Бо руки сверблять, — говорили йому командири.

---

* **Марченко (Шевченко) Олексій Семенович** (1903—1921 рр.) — народився у Гуляйполі в батрацькій сім'ї. Член групи анархістів з 1917 р. Активний учасник повстанського руху (махновців). Молодший унтер-офіцер царської армії. У 1918 р. командир загону повстанців. У 1919 р. член штабу 3-ї бригади. Довірена особа Махна. З червня 1920 р. — командир 1-ї кавгрупи. Убитий в січні 1921 року на Полтавщині в бою з 8-ю дивізією Червоних козаків (А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. Дороги Нестора Махно. Київ — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 580).

— Не поспішайте... Піджену потяг, сядете всі в нього — і тоді потихеньку в місто. Аби ви благополучно проїхали міст через ріку.

Їхній потяг ішов за звичним графіком і вже був на небезпечному містку о четвертій годині ранку. В тамбурах стояли хлопці й дівчата, сміялися, жартували, навіть у кількох вагонах співали українські пісні. Їхніми заспівувачами були Галина Кузьменко, Фаїна Гаєнко і Нюся Дерко, яку наказав Махно взяти в губернію, щоб звикала не лише до горшків, а й до справжнього бою. На містку, за попередньою домовленістю, Іван Негребецький затягнув пісню "Розпрягайте, хлопці, коні". Її підхопили в усіх вагонах і тамбурах. Петлюрівці, котрі охороняли міст, зачувши таку чудову та милу їхньому серцю пісню, вийшли зі своїх укриттів, махали співакам руками і, видно було, також підспівували. Галина Кузьменко, яка стояла в тамбурі, навіть посилала кулеметникам-петлюрівцям повітряні поцілунки і гукала їм: "Я вас люблю!" і "Слава Україні!".

Міст, таким чином, проїхали благополучно. А ще хвилин через десять вони були на залізничній станції. За півгодини вивантажилися, вишикувалися ланцюжком — і вперед на місто! Лише Ваня Негребецький залишився зі своїм загоном в околицях станції, і недарма. Незабаром він підбіг до Махна й доповів:

— "Батьку", я знайшов на платформі аж шість гармат! — і радий, як вовк козеняті. Він, артилерист царської армії, давно мріє очолити батарею, а "батько" все садить його на коня. "Ну, — подумав Іван, — тепер нізащо не покину знайдених гармат".

А Махно розпорядився:

— Викочуй їх на вулицю і пошвидше тягни на Провіантову вулицю. Там у десятому будинку засіли петлюрівські штабісти і чинять шалений опір.

Коли одна з гармат була підвезена в зазначене місце, Махно навів її на штабний будинок і розніс його вщент першим пострілом. Будинок, що стояв поряд і з якого також шалено огризалися петлюрівці, зніс з лиця землі також одним пострілом сам Негребецький. І вже після цього царський артилерист сказав, усміхаючись:

— "Батьку", може зміниш свого Козачка і свою кулеметну тачанку на навідника біля гармати? Ти чудово націлюєш.

— А що, може й зміню!.. Мені сподобалося.

Під'їхала тачанка, і Нестор сів у неї.

— Ваню! Ти залишайся тут: вантаж на платформу гармати, у вагони — боєприпаси, що відбили в петлюрівців, і відразу ж, не гаючи ані хвилини, відправляй їх у Гуляйполе, — вже на ходу розпорядився Нестор. — У місті ми й без тебе справимося. Бачиш, шароварники тікають від нас, як миші від кота.

— "Батьку", а я хотів піти у музеї, подивитися місто, — забідкався Негребецький.

— Виконаєш завдання — і на всі чотири сторони світу. Тільки захопи з собою Кузьменчиху, бо й вона мені голову прогризла за музей Яворницького. Може і я до нього зайду, коли впораюся.

Тачанка рвонула з місця і понесла грізного отамана у центр Катеринослава. Захищали місто від махновців розхвалені Симоном Петлюрою стрілецькі полки Гулого-Гуленка. Підготовлені до опору вони були зовсім слабо, бо не чекали ніякого противника, а тим більше цього жахливого для них Махна. Тож, коли відчули, з ким мають справу, були просто деморалізовані. Багато їхніх вояків взагалі не чинили ніякого опору, піднімали вгору руки й кричали: "Брати! Рідненькі! Не бийте нас! Ви ж і ми — українці, від однієї матері!" Та махновці у звірячій люті, мов в агонії перед смертю, усіх косили з кулеметів, рубали шаблями... Сам Нестор, аби задовольнити свою примхливу забаганку, пересів з тачанки на свого Козачка і також кинувся в гущу сміливих петлюрівських рубак, аби помірятися з ними силою в смертельному герці. Бо саме для такого поєдинку — для шабельного бою — Нестор одягнувся надто легко: в маленькі офіцерські чобітки, діагональове галіфе, драгунську з петлицями куртку і був у звичайному студентському картузі, тісно натягнутому на голову, з-під якого звисав аж до плечей чорний, трохи кучерявистий чуб. Своїм маленьким личком і задертим як у качки, догори носом він, швидше, був схожий на сільського неповнолітнього хлопчиська, ніж на грізного отамана. Саме такої думки про нього були зараз петлюрівські кавалеристи, коли вперше побачили його, мовляв, а чого цей парубійко встряє у бійку старших? Чи йому жити набридло?

Ех, недооцінили вони цього "парубійка" і гірко поплатилися. Вже коли Нестор скосив кілька голів і розсік одного кавалериста майже навпіл, усі інші схаменулися й накинулися на дивне чортеня гуртом. І тільки тепер з їхніх очей спала полуда і вони по-

бачили, що перед ними не хлопчисько, а цілком доросла людина зі швидкими карими очима (так-так, усім їм він здався з карими, а то й чорними, як вуглинки, очима), які чи то палахкотіли вогнем, чи то від люті налилися кров'ю. І шаблю здіймав до бою так вправно й блискавично, що у кожного з петлюрівців аж у серці хололо.

А Сашко Нетреба, котрий в цьому бою був поруч з "батьком", знову бачив на Козачку все того ж чорного Диявола, котрий був покровителем душі Несторової, бо скільки ворогів не нападало на отамана, всі вони, наче за помахом чарівної палички, втрачали свої молоді голови. Нарешті, хтось з петлюрівців утямив, з ким вони мають справу, і закричав до своїх:

— Хлопці, тікаймо! Це ж — сам Махно!

Вигукнув оце — і навтікача. Але тут же був зрубаний з сідла Сашком. А всі інші замість того, щоб якось врятовувати своє життя, просто знесилено опустили шаблі й кричали: "Здаємося! Не рубай нас, "батьку"!" А Нестор реготав і рубав їх поодинці з дикою насолодою.

Бій скінчився раптово, як і почався несподівано. Вже нікого було ні рубати, ні стріляти, ні розривати на шматки з гармат. Довкола трупи, трупи і море крові на білому снігу, що випав уночі. В місті стояла моторошна тиша. Кругом — жодної живої душі, як після Божого суду над грішниками, і навіть не видно було жодного бродячого собаки, які перед цим, розповідали, ходили зграями. Навіть горобці, котрі скупчувалися на вулицях, десь зникли і боялися вилетіти зі своїх надійних схованок.

І раптом усе змінилося: махновці засвяткували свою перемогу над ворогом. Скрізь пісні, танці, веселощі. Тільки панувала робоча обстановка в польовому штабі повстанців. Тут кожний займався чимось важливим: один підраховував убитих і поранених махновців, інший збирав відомості про кількість захоплених боєприпасів, ще інший комусь постійно кричав у телефонну слухавку, щоб негайно випустили на волю з тюрми усіх в'язнів... У кабінет до "батька", який тільки-но повернувся з засідання Катеринославської Ради робітничих і селянських депутатів, зайшов Зіньковський. Махно зустрів його запитанням:

— Ну що, Льово, був на засіданні Катеринославської Ради?

— Та був і тебе бачив.

— Ти чув, як більшовики гризуться зі своїми союзниками по боротьбі есерами за владу в місті?

— Чув, "батьку". І чого ти на них не тупнув ногою? Прикро ж: ми взяли Катеринослав, а вони — володарюють.

— Дурні вони, Льово, як наші гуляйпільські свині. Про яку владу патякають, коли основні сили противника не тут, а там, в Олександрівську сидять під керівництвом талановитого полковника Самокиша? А він — це не наш посмітюха Гулий-Гуленко, який невідомо куди втік з поля бою. Самокиш — не тікає і не обороняється, а наступає сам. Згадаєш мене, не сьогодні-завтра цей старий вояка нападе на Катеринослав, причому, напале тактично грамотно. І ми будемо від нього драпати. Та не тому, що злякаємося, а тому, щоб виманити його з міста у степ. А в гулящому полі ми — дияволи. І втратить він Олександрівськ... Я добряче наколю цього старого вояку. Провчу його, покажу йому, що Махно — також полководець і не гірший за нього.

Задова, здається, Олександрівськ не цікавив, бо він звернув увагу на зовсім інше повідомлення "батька" і стурбовано запитав:

— Ми що, так скоро покидаємо Катеринослав? А хлопці ще й не нагулялися.

Махно пояснив:

— Затримуватися тут довше не маємо можливості. Червоні загони ще далеко, аби їх нацькувати на петлюрівців. А класти даремно голови повстанців, щоб наша перемога дісталася більшовикам, я наміру не маю. Свого ми досягли: ондечки Ваня Негребецький з Сидором та Грицьком Лютими відправили у Гуляйполе довжелезний вагон зі зброєю. — Махно трохи замислився й продовжив: — Ти, Льово, негайно зв'яжися з нашими людьми в Олександрівську. Нам необхідно знати, коли Самокиш планує наступ на Катеринослав... Щоб ворог не напав на нас зненацька.

Задов вийшов. Махно ходив по кабінету з закладеними за спину руками, щось розмірковуючи. Зайшов Фома Кожін.*

— А-а, Фома, радий тебе бачити.

— Хочу тебе, "батьку", привітати...

— З чим?

— Ми розчистили завали десятого будинку на вулиці Провіантовій, де був штаб петлюрівців.

— Найшли якісь цінні таємні папери?

— Та ні ... Нічого цікавого. По телеграфу вони до самого кінця заспокоювали Самокиша і Петлюру, що в Катеринославі і навколо нього все спокійно.

---

* **Кожін Фома** — в махновщині з грудня 1918 р. Займав різні командні посади. Один з керівників махновських військ, що розгромили Врангеля. В серпні 1921 р. був важко поранений в бою і помер на операційному столі в м. Таганрозі.

— Про їхню короткозорість, Фоме, я й без твого повідомлення здогадувався.

— Я не з цим тебе, "батьку", прийшов привітати.

— А з чим?

— Серед трупів у штабі ми знайшли петлюрівського полковника Гулого-Гуленка ... Це ти їх усіх з гармати прямою наводкою — і прямісінько до Диявола в пекло.

На обличчі Махна замість очікуваної радості — занепокоєння і суворість. Невдовзі він сказав:

— Виходить, Гулий-Гуленко — не боягуз і не втік з поля бою, як я про нього подумав... А загинув, як належить сміливому командирові. Дай моє розпорядження, Сидоре, щоб поховали його з усіма військовими почестями. І виступи на його могилі, скажи добре слово про нашу революцію та українське повстанство.

— Слухаюсь, "батьку".

Фома вийшов, а зайшли Галина Кузьменко й Негребецький.

— Де це ви так довго шлялися? Я вже занепокоївся, —накинувся на них Махно.

— Возив Галину Андріївну до музею Яворницького, — доповів Іван. — Там стільки цікавого! І багато нового ми дізналися.

— Я також був там. Мені сподобався музей і його вусатий господар.

— Знаю, що був, — сказала Кузьменко. — Нам Яворницький розповів. Ти йому дуже сподобався. А ще Дмитро Іванович зізнався, що подарував тобі пляшку витриманого козацького вина. Гадаю, що без мене ти його не випив?

— Галя, як ти могла так погано про мене подумати? У тебе ж сьогодні день народження... Ось ми й вип'ємо козацького вина.

— Дякую,... — Галина приємно усміхнулася. — А ще Яворницький просив, щоб ти передав йому Охоронну грамоту — боїться, що твої хлопці можуть пограбувати музей. До речі, я власноручно розстріляла на місці злочину трьох наших мародерів.

— Правильно зробила. А тепер сідай до столу. Я продиктую для Яворницького грамоту.

Галина взяла стільця, сіла на нього, підсунула до себе ближче чорнильницю з ручкою.

Махно зупинився посеред кімнати й почав диктувати:

"Охоронна грамота. Знаю Д. І. Яворницького як чесну людину і талановитого історика. Кожний, хто йому не вірить, підлотник, а хто зазіхне на цінності його музею, — злочинець трудового народу і підлягає розстрілу на місці.

Батько Махно. 28 грудня 1918 року".

Нестор підійшов до столу, розписався в Охоронній грамоті, поставив свою круглу печатку й подав папір Негребецькому.

— Негайно завези, Іване, її в музей.

Коли Негребецький вийшов, Галина сказала:

— Наш Негребецький — майбутній великий поет. Які чудові свої вірші він читав! Що вірш — то пісня. До речі, він обіцяв написати пісню особисто для мене.

Махно посуворішав:

—Нехай спершу складає пісні про повстанську армію, про наші походи, бої... А вже потім — про жінок.

Галина не здавалася:

— Будь м'якшим до нього, Несторе. Поети усі вразливі, серця у них завжди, мов свіжа рана. До того ж, Негребецький не просто поет, а талановитий. А таланти, як відомо, народжуються нечасто...

Махно віджартувався:

— Скрізь — самі таланти. Нікого й виматюкати, як слід.

А Кузьменко серйозно додала:

— І ти, Несторе, великий талант, тільки іншого поля ягода. І тебе я прагну захистити від злих людей, потай від усіх молюся за тебе.

Галина підійшла до отамана, хотіла його обняти, але рипнули двері — зайшли Лев Зіньковський та Сашко Нетреба — і вона відійшла до столу.

— Що там у тебе? — спитав Махно в розвідника.

— "Батьку", мною викрита група катеринославських більшовиків, яка планувала тебе вбити.

— Де вона та група? — поцікавився отаман.

— Їх було троє. Усіх розстріляв. Перед смертю зізналися, просили помилувати. Але ж вони — більшовики. То яке може бути для них помилування?

— Ще які новини?

— Наступна звістка, "батьку", неприємна.

Сашко уїдливо зауважив:

— Наче перша звістка — мед на душу. Ну й "Альоша, ша!"

— Давай, розповідай, — сказав отаман.

— Самокиш, як ти, "батьку", й передбачав, завтра вранці вже буде у Катеринославі, якщо не раніше. Нам дійсно потрібно звідси рвати кігті. І чим раніше, тим безпечніше для нас.

Махно спокійно розпорядився:

— Льово, викличи до мене обох Лютих, а вже потім вирішимо, що робити.

Задов попрямував до дверей. Та відчинив їх не він, а Сидір Лютий.

— Заходь, Сидоре, — погукав його Нестор. — Ти якраз мені потрібний.

— Зі мною й Гриша, "батьку".

— І його гукай сюди. Вас обох я хотів бачити.

Сидір і Григорій Люті — близькі родичі, один з них, Сидір, доводиться дядьком Григорію. Проте він старший за свого племінника лише на кілька років. Обидва бойові друзі, кулеметники й, за необхідності, неабиякі кавалеристи. Сидір є членом центрального махновського штабу, товариш Нестора ще з юнацьких років.

Махно доручає йому найважливіші справи. В Катеринославській операції Сидір мав завдання особливої ваги — разом з Негребецьким і Григорієм Лютим відправити в Гуляйполе зброю, одяг, взуття, продукти харчування, словом, усе, що захопили махновці у противника. Коли Негребецький відповідав лише за експропріацію петлюрівських військових складів, то в обов'язки обох Лютих — Сидора і Григорія - входило вичистити губернське місто під мітлу.

Махно звернувся до старшого Лютого:

— Доповідай, Сидоре, що зробив?

— Наша група вже відправила на Гуляйполе два ешелони. Під завантаженням стоїть третій.

— Скільки часу ще треба?

— До ранку впораємося.

— Конкретніше.

— До шостої ранку.

Махно нахмурився і твердо сказав:

— Ваш ешелон має покинути Катеринослав не пізніше третьої години ночі. З ним їдете ви обидва. Для охорони потяга

візьми, Сидоре, свій кулеметний загін. На більше не розраховуй — не дам.

— Буде все зроблено, "батьку", як наказав, — відповів Сидір.

— Можеш не хвилюватися, "батьку", — запевнив і Григорій.

Нестор підвів голову, глянув на них обох доброзичливо й м'яко, без диявольських іскринок в очах.

— Ми покидаємо, хлопці, Катеринослав, — сказав він їм. У його голосі не було ані суму, ані розпачу, і це заспокійливо вплинуло на Лютих. — Покидаємо, щоб невдовзі повернутися, — додав отаман. — Будьте здорові, до зустрічі в Гуляйполі.

Махно попрямував до виходу. За ним — усі інші. Сашко Нетреба, як завжди, сказав своє останнє вагоме слово:

— Нам, татарам, все одно: що наступати — бігти, що тікати — бігти, все одно — бігти.

Від штабу роз'їхалися на тачанках. Махно — з Галиною Кузьменко і з Сашком. У нього — як завжди тачанка чорного кольору, а з боків — білою фарбою намальований череп з двома навхрест великими маслаками. Чорний колір він любив ще з дитинства. Мати, коли своїм синам шила полотняні штани, то за настирливим наполяганням найменшого з них Нестора — шила йому з полотна, пофарбованого у чорне. Кіт і собака в їхньому обійсті також були чорні, бо іншої масті пекельний хлопчисько зживав зі світу. Якось мати купила на базарі білу корову, то Нестор так часто лупцював бідолашну тварину, що вдовиця, хоч як її діткам хотілося молока, вимушена була ту корівку продати, а купила знову ж таки — чорну. І лише тоді Нестор заспокоївся, навіть, бувало, рвав для корови лободу і косив для неї на галявинах перелісків сіно. За таку пристрасть до всього чорного називала його мати у хвилини гніву "нещасним скорпіоном". Нестор на неї за це не ображався, а навпаки, гордовито усміхався. Бо знав, що чорний колір — то його стихія, його любов, а може й символ його життя. Білий череп з двома навхрест кістками — це також символ, його розуміння селянської революції, якій він присвятив себе повністю. Революцію він уявляв не інакше, як всевітньою бійнею, у якій загинуть мільйони людей і проллється море невинної крові. Коли революція закінчиться, то на широких степових просторах — на полях, що давно гуляють без праці людської, і в спустошених селах та містах — скрізь валятимуть-

ся білі черепи й кістки, а над ними літатиме очманіле від революції чорне вороння. Отакий, як на думку "батька", зміст символу, що намальований на його тачанці і на його прапорі.

Махно сидів замислений і мовчазний, іноді закутувався в довгу й велику шубу та періодично натягував її на плечі Галині, котра міцно пригорталася до нього, щоб, мабуть, зігрітися. Тачанка котилася бруківкою спокійно, вицокуючи якусь монотонну мелодію.

Нараз, мов грім серед зими, вискочив з сусіднього завулку на гнідому коні вершник і рішуче перетнув собою дорогу отаману. То був Денис Макуха.

— Стій, "батьку"! Стій!..

Кучер різко зупинив тачанку. До Махна під'їхав Денис.

— Самокиш у Катеринославі, "батьку". Петлюрівці оточують місто з усіх боків.

— Ти що мелеш, Денисе? Самокиш ще в Олександрівську.

— Але його військо вже тут. Наші б'ються з петлюрівцями за мости через Дніпро. Верхньодніпровськ у їхніх руках.

Під'їхав Щусь зі своїм загоном кавалеристів. Він доповів:

— "Батьку", нас зрадили більшовицькі дружини. Вони загнали наш потяг зі зброєю й одягом в тупик станції і його обороняють.

Махно обізвав своїх союзників — більшовиків підлотними гнидами й запитав Щуся, чи знає він щось про долю Сидора і Григорія Лютих.

— Вони намагаються відбити у цих зрадників потяг. Григорій поранений у голову, але кулемета не кидає.

— Федю, лети їм на підмогу!.. І біс з ним, з тим потягом... Мені потрібні ви живі. Пробивайтеся на міст! І утримайте його, доки не проскочать наші.

Тачанка з отаманом рвонула з місця. Кругом частішала стрілянина, рвалися бомби, палали житлові й адміністративні будинки. Нестор побачив, як його доблесні піші вояки, озброєні гвинтівками, тікали увсебіч від купки петлюрівців і навіть залишили ворогові кулемет — цю надзвичайно цінну для повстанців зброю. Таке боягузтво і зневажливе ставлення до зброї вкололо Нестора аж у серце, і він наказав кучеру зупинити коней, що неслися галопом, вистрибнув з тачанки із маузером і закричав, щосили:

— Назад, песиголовці!.. За мною, вперед!

Махно й не глянув, повернули його хлопці назад чи ні, бо сам, не оглядаючись, підбіг до покинутого кулемета, розвернув його, ліг на мерзлу землю й натиснув на гашетку. Петлюрівці, не чекаючи такої відсічі, дивовижно і, певно, у розпачі збіглися докупи, замість того, щоб тікати, хто куди, і тут же були скошені кулями, падали один на одного. Аж тут з'явився ворожий загін кінноти, та й він був перебитий махновцями, які поспішали на підмогу своєму "батькові". Потім усі гуртом пробивалися з міста до рятівного моста через ріку Дніпро. Тут коїлося щось неймовірно жахливе. Майже вся тисячна махновська армія (якщо можна це "напівциганське" збіговисько назвати армією) зосередилася на невеличкому клаптику землі і прагнула вся одночасно прорватися на рятівний лівий берег. Кіннота Федора Щуся, кулеметники Сидора і Григорія Лютих, піші загони Каретника і Марченка — все це партизанське воїнство, перевантажене мішками з награбованим добром, змішалися в один рухомий величезний клубок, що котився в усі боки, шукаючи порятунку від загибелі. А порятунку ніде не було. Січові стрільці Самокиша щільно притиснули махновців до ріки і безжально та з дикою насолодою косили їх кулеметним вогнем. Степові повстанці, які вміли битися на безмежних гулящих просторах півдня України виявилися просто безпорадними й стали живою мішенню в екстремально бойових умовах великого міста, де ні вже прославленим тачанкам, ні швидкій кінноті не було місця для широкого маневру. Махно намагався навести елементарний порядок, розвернути своє військо у наступ, але з цього нічого не вийшло. Його безстрашними і сміливими хлопцями оволоділа паніка перед неминучою смертю, і вони вже не чули наказу свого дорогого "батька", й, наче очманілі, кидалися не в останній смертельний бій з ворогом, а в безодню глибокої та широкої ріки, води якої леденіли душу. Ніхто з них не доплив до протилежного рятівного берега — усі пішли на замулене дно на поживу велетенським сомам, що водилися у цій місцині.

Із тисячі вояків, яких Махно привів у Катеринослав, вийшли живими з братовбивчої м'ясорубки лише чотири сотні. Ці недобитки пішли на Нижньодніпровськ і Синельникове. У Нижньодніпровську в карету "батька" двічі кидали бомби, які, на щастя, не розірвалися. В обох випадках учасники замаху були спіймані Сашком Нетребою. Допитував їх особисто Махно. Ті,

коли зізнавалися, що підіслані Катеринославськими більшовиками, негайно одержували від "батька" кулю в лоб. Церемонитися з ними не було ні можливості, ні часу, адже знахабнілі січові стрільці Самокиша наступали на п'яти, і Нестор ледве встигав утікати від них.

Перед в'їздом у Гуляйполе "батько" встав з чорної тачанки й пересів на Козачка. В'їхав у свою столицю з опущеною головою — він не міг дивитися у вічі землякам, котрі повиходили юрбами на вулиці, сипали на його голову несусвітні прокльони. Зустрічали його ті, кого "батько" з різних причин не взяв у свій похід на губернію: пристаркуваті мужики — бідарі, середняки й куркулі, школярі і численна ватага жінок, від молодиць до похилого віку бабусь. Усіх їх зараз об'єднало одне велике лихо — ганебна поразка жебрацької армії їхнього "батька" у Катеринославі, а головне — загибель у цій битві їхніх дітей, онуків, братів, чоловіків. І в цьому нещасті гуляйпільці звинувачували лише Нестора, а тому й вигукували йому вслід:

— Сукин син! Убивця! Погубив наших дітей, потопив нещасних, а сам повернувся... Ліпше б тебе крижана вода забрала, Сатано!...

Махно все те чув добре, кожне слово ненависті боляче пронизувало його серце і він з великими труднощами пересилював цей біль, гамував його в собі, навіть згадав, як ще кілька днів тому ці ж люди кричали йому услід: " Слава "батькові!", "Ми умремо за революцію!" А вже нині усім їм наплювати на свого вождя, на ту революцію, яка вбила багатьох їхніх дітей. Нестор уже не раз переконувався, що народ любить свого проводиря лише за успіхи, за перемоги і, навпаки, ладен убити його за першу серйозну невдачу... Що ж, мабуть, так влаштовано природою, що вождь не має права на прорахунок, який повертається людям нещастями, а то й непоправною трагедією.

Штабісти зустріли отамана на ганку. Махно ні з ким із них не привітався й мовчки пройшов у свій кабінет, щільно зачинив за собою двері. Лише через кілька хвилин наважився зайти до нього Федір Щусь, за ним — Олексій Чубенко, командири окремих загонів. Серед них був невідомий Нестору чоловік з приємним і мужнім виразом обличчя.

— Хто це? — звернувся до всіх Махно.

Віктор Федорович БІЛАШ (1893—1938 рр.), легендарний начальник штабу Повстанської армії України (махновців).

— Віктор Білаш*, "батьку", — представив невідомця Щусь. — Мій побратим ще по царській армії... Я його послав на Кубань, щоб там організував наші повстанські загони.. Про це я тобі, "батьку", доповідав...

— А, сволота, обдурив! — обурено глянув Махно на Білаша.

— Я все робив, "батьку", щоб виконати це важливе завдання, але...

— Не виправдовуйся! —перебив його отаман. — Не иконав і баста!... А тут Щусь тебе розхвалював: великий організатор, мудрий штабіст. А насправді?.. Даю тобі останнє завдання — за твоїми здібностями: ти маєш організувати й очолити наш оперативний штаб... Віднині наші воєнні операції не повинні бути такими бездарними, як Катеринославська. Ми маємо успішно бити всіх: червоних — поки не побіліють, білих — поки не почервоніють, а петлюрівців — поки не почорніють. Всесвітня революція, про яку так люблять говорити більшовики, розпочалася не в Петрограді у жовтні 1917 року, а значно раніше, тут, у Гуляйполі... І всіх, хто стоїть поперек цієї революції, ми зітремо в порошок, — Махно замовк, почав ходити повагом по кабінету. Присутні зрозуміли, що він оговтався від

---

* **Білаш Віктор Федорович** (1893—1938 рр.) — народився в с. Новоспасівка (нині с. Осипенко) Бердянського району Запорізької області, робітник — паровозний машиніст. Освіта початкова. Анархіст-комуніст з 1908 р. В махновщині з січня 1919 р. — начальник оперативного відділу штабу, начальник штабу, заступник голови Ради Революційної повстанської Армії України (махновців). 23 вересня 1921 р. тяжко поранений був заарештований (взятий в полон) більшовиками. До загальної амністії перебував у Харківській тюрмі в камері смертників (до 1923 р.). Заарештований органами НКВС 16 грудня 1937 р., ними замучений 24 січня 1938 р. Реабілітований посмертно 29 квітня 1976 р. (А. В. Белаш, В. Ф. Белаш "Дороги Нестора Махна", Київ, РВЦ "Проза", 1993 р. — С. 577).

холодної і презирливої зустрічі, яку тільки-но влаштували йому земляки, і зараз уже перед ними був все той же самовпевнений і незборимий Махно. Ось він зупинився і втупився своїми пронизливими очима в Білаша:

— Як ти, Вікторе, плануєш приступити до виконання такого важливого завдання, даного тобі історією?

Усі, крім Білаша, зааплодували, бо справді їхній вождь уже був сам собою, таким, якого вони полюбили: рішучим, дійовим, з чітким баченням того, в ім'я чого бореться селянство. Тільки Білаш, який щойно познайомився з "батьком", відверто кажучи, був ним дещо розчарований, бо уявляв героя Таврійських степів зовсім іншим — високим, статним, з широченними козацькими плечима і могутнім голосом, а побачив - маленького, з пискляво-жіночим голосочком чоловіка, у зовнішньому вигляді якого не було ні чоловічої мужності, ні притягальної сили, ні звичайної інтелігентності керівника. Білаш у порівнянні з ним був козарлюгою вищого гатунку, тож дивився на отамана неприховано зверхньо, навіть зневажливо. Та ось Нестор ближче підійшов до Віктора й вивчаюче глянув на нього своїми карими, а може синіми очима. Білаш не міг ніяк второпати, якого ж кольору очі в "батька", було таке враження, що вони цей колір блискавично міняють, гіпнотизуючи співрозмовника. Нараз Махно ще раз блимнув на нового свого колегу по зброї й вельми лагідно попросив, щоб той сів на стілець, не маячив перед ним, як церковна свічка. Білаш сів, і, глянувши на "батька", котрий стояв перед ним, відчув своє тіло якимось кволим і надто малим у обсязі, і було таке враження, що Махно запхнув його у тісний кам'яний мішок.

— Чого мовчишь? Відповідай, — вже наказав Білашу отаман.

— Спершу треба об'єднати усі партизанські загони в пристойну військову одиницю.

— Я це знаю й без тебе! — грубо перебив Махно. - З чого почати?

— Скликати повстанську чи селянську раду і там вирішити це питання. А хто не підкориться рішенню такого народного зібрання — розігнати.

Махну це сподобалося. Він тільки зауважив:

— Не розігнати, як ти пропонуєш, а розстріляти з кулеметів. Бо у нас на сьогодні таке: що загін — то "батько", а кожний з них хоче стати щонайменше гетьманом і їздити на білому коні з булавою. "Батько" — один, це — я, всі інші — командири загонів, які беззастережно мають виконувати мою волю. Без високої військової дисципліни нам революції не виграти. Такий перший висновок я зробив з Катеринославської поразки... А відносно твоєї, Білаш, пропозиції щодо повстанського з'їзду, то буде так: ти проведеш фронтовий з'їзд, на якому покінчиш з "батькуванням" раз і назавжди. А після цього, як буде необхідність, скличемо об'єднаний з'їзд, тобто, селянсько-робітничий і фронтовиків.

Білаш відчув, як він стає цілком підневільним у цього малого, з диким поглядом очей молодого чоловіка. Майбутній відомий начальник штабу махновської армії тепер уже не дивувався, чому ця, з першого погляду нічим непримітна, звичайнісінька посередність змогла надто швидко згуртувати навколо себе тисячі мешканців степових районів і кинути їх у смертельний бій за свої права і свободу. А сталося це тому, що в Махнові, як відчув Білаш, у його душі сидить якась надприродна, ще ніким не вивчена сила, яка діяла на всіх гнітючо й магічно водночас.

— Я зроблю, "батьку", все, як наказано, — відповів Білаш, подумки прагнучи якнайшвидше вирватися з кабінету "отамана" і вдихнути рятівного свіжого повітря. Та Махно був не з тих, щоб так швидко відпустити свою нову жертву.

— Ти, Вікторе, не поспішай зі мною прощатися.

"О, диявольське створіння! Як він розгадав мої думки?" — І Білаш зблід, аж, здалося, весь затрусився. А "батько" продовжив свою пропозицію:

— Підемо зараз усі в їдальню і пом'янемо наших загиблих побратимів... У моїй голові й досі стоїть їхній передсмертний крик... А Дніпро я бачу не синім, а червоним від нашої крові.

У їдальні Махно попросив гранчасту склянку спирту й випив його, здається, одним ковтком, не розбавляючи водою. Усі інші налили собі також спирту, але значно менше, та цього було досить, щоб їхні голови замакітрились, очі затуманились, а язики розв'язалися. Тільки "батько" тримався, як наче нічого й не пив. Він узяв металеву ложку й гучно постукав нею об порожню пляшку. Присутні затихли.

— Командири і члени штабу! — звернувся до присутніх "батько". — Ми маємо відплатити за кров наших друзів, братів, батьків. І негайно відплатити!

12 Зам. 828

Усі стривожилися: як це негайно? Може отаман з п'яної голови зараз накаже своїм недобитим військам кинутися знову на Катеринослав? Це ж — безумство!

— Ми не можемо негайно, — спокійно заперечив Олексій Чубенко.

— Можемо! — гримнув Махно.

— Потрібно деякий час, щоб підкувати коней, — зауважив командир кавалерії Щусь.

— Можемо! — і йому те саме відповів "батько" з налитими кров'ю очима.

— До кулеметів мало патронів... Нам би поповнити арсенал, — підтримав друзів — командирів Сидір Лютий.

Махно гукнув свого особистого охоронці.

— Я тут, "батьку".

— Сашку, знайди Галину і негайно привези її сюди!...

— Зараз, "батьку".

Увійшла Кузьменко.

— Галино, як там Київський князь попереджав своїх ворогів?

— Який?

— Ну той, про якого ти мені говорила в Катеринославі, як прийшла з музею Яворницького.

— А-а, Святослав... Він гордо їм повідомляв: "Іду на ви!", тобто, на вас... І перемагав.

— Гаразд, Галино. Можеш іти.

Коли Кузьменко зачинила за собою двері, Махно продовжував свою коротку промову:

— Чуєте, командири: "Іду на ви!" Отак і ми сьогодні, зараз же, сповістимо полковнику Самокишу, дамо йому в Олександрівськ телеграфом за моїм підписом оці три слова: "Іду на ви!"

— Але ж ми не можемо сьогодні! — в один голос вигукнули майже усі.

— А я й не сказав, що йду сьогодні, а лише сказав, що йду... Ми почнемо його дражнити, змусимо морозити в окопах його січових стрільців... А нападемо на Олександрівськ тоді, коли Самокишу набридне нас чекати, і він розслабиться, прийме наші телеграми за чергові вибрики Махна. Тим часом через наших людей розпустіть по всій губернії плітку, що армія Махна розбита, а її залишки деморалізовані і сам "батько" гірко запиячив.

Так і було зроблено. Повідомлення "Іду на ви" посилалося Самокишу в Олександрівськ через день, і петлюрівці почали вже над цією витівкою п'яного "батька" глузувати, навіть випустили й розмножили по всій окрузі листівку — малюнок, де зобразили п'яного Махна, який, спотикаючись, наштрикнувся на вила, виставлені проти нього селянином, а підпис, звичайно, був такий: "Іду на ви... ла!" Принесли цю листівку й Нестору, думали, що "батько" від неї збелениться. Коли ж ні, навпаки, розсміявся і сказав:

— Наша агітація попала в ціль... Ось тільки мене турбує село Жеребець, де "хазяйнує" "батько" Правда. Не дарма ж Самокиш уже в котрій листівці повідомляє про масову пиятику махновців, і ці листівки у першу чергу з'являються в Жеребці. Ану, Білаш, поїдь до цього безногого гетьмана й розберися... І привези Правду в Гуляйполе.

Новоспечений начальник оперативного штабу наступного дня виїхав у Жеребець. Тут Білаш був уперше. Село не сподобалося. Якесь велике й безладне — хата від хати на значній відстані, поставлені, кому як здумалося, без належного планування вулиць. Але всі обійстя мають сади, які тягнуться від будинків аж до річки Конки. Розповідають, що на прирічковій долині колись випасали запорозькі козаки молодих жеребців. Тому й назва села — Жеребець.

Того дня, коли приїхав сюди Білаш, кругом лежав білий пухнастий сніг, що випав десь серед ночі. Погода стояла тиха й сонячна. Була десята година ранку, а в селі кругом сновигали чи то п'яні, чи то з глибокого похмілля махновці. Багато з них роз'їжджали широкими вулицями на тачанках без кулеметів, вбраних новими персидськими й татарськими килимами, певно, забраними в місцевих поміщиків та куркулів. З будинків чулися непристойна лайка й пісні. Співали здебільшого "Яблучко" і найпоширенішу у махновців пісню "Розпрягайте, хлопці, коні".

На вулицях, то тут, то там зустрічалися групки повстанців з молодицями. Вони також або співали, або тягали один одного за барки, падали на сніг і знову невпевнено піднімалися на ноги. У Білаша виникло враження, що він потрапив не в село, де всі завжди трудяться від сходу сонця до темряви, а в розбещений шинок.

На найвищому лобному місці села Жеребець стояла мальовнича церква, з дзвіниці якої розносилися гучні й безладні звуки — певно, гамселив у дзвони хтось зовсім п'яний. А чого? Може з хворої чи дурної голови? Білаш вибрав серед зустрічних, як здалося йому, найтверезішого повстанця й запитав:

— Чого дзвонять, як на сполох?

— Згукують на мітинг... Зараз розпочнеться.

Начальник оперштабу наказав своєму кучеру їхати до церкви. Там уже було чимало селян. Невдовзі вони зашуміли, чого, мовляв, немає головного оратора.

— Може це ти і є? — допитувалися селяни в Білаша. — Бо щось чужий, не наш.

— Може й так, — відповів Білаш і виліз на бричку, що слугувала за трибуну. Тільки-но він почав говорити, як враз на майдан увірвалася група вершників, а між ними — тачанка, в якій, мов турецький паша, поважно сидів у подушках, наче на троні, безногий "батько" Правда.* Білаш його бачив уперше, а тому намагався якомога уважніше розгледіти легендарного отамана ще здалеку, до того, як заговорить з ним. "Цікавий "батько", — подумав про нього Віктор. — Які вуса! Здорові, сиві, ну, просто гетьманські... І шапка — бирка, висока, з червоним кутасиком угорі. Плечі — сажень, не менше, вони аж розпирали червоний з білим коміром кожух, у який закутався місцевий гетьман. Правда тримав у дужих руках дві милиці й сердито розмахував ними, мов шаблями ще й гучно, на весь майдан брутально лаявся. Під'їхав до брички — трибуни й гукнув на Білаша:

— Що за самозванець?! Хто дозволив виступати?!

— Я від "батька", — дещо знітившись, відповів Білаш.

— Від якого ще "батька"?! Я сам — "батько".

---

* **Правда** (ім'я наче Прокіп, по-батькові невідомо, 1877—1921 рр.) — народився у батрацькій сім'ї в с. Любимівка Олександрівського повіту. Анархіст-терорист з 1904 р., працював на ст. Гайчур зчіплювачем. У 1905 р. при невідомих обставинах позбавився ніг. З 1907 до 1917 р. грав на гармошці по найму, заробляючи таким чином на хліб-сіль. У махновській армії — командир загону, комполку, начальник лазарету. Зарубаний червоними в с. Туркенівка (нині с. Малинівка) Гуляйпільського р-ну Запорізької області 13 листопада 1921 року, де, ймовірно, і похований (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш "Дороги Нестора Махно, Київ — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 583).

— Від Махна.

— А що мені Махно? Він сам по собі, а я — сам. У нас один шлях, але різні єпархії.

Білаш відчув, що попав у незвичну ситуацію і що має справу з "типом", якого ще не зустрічав. Але й з таким "бонапартом" потрібно знайти спільну мову, і Білаш її знайшов. Він несподівано вигукнув у натовп:

— "Батькові" Правді слава!

А селяни у відповідь:

— Хвала "батькові" Правді!

Такий прийом отаманові сподобався, він розплився в усмішці, подобрішав, зіп'явся на свої половинчасті, до колін, ноги й досить таки гучним басистим голосом сказав, звертаючись до селян:

— Слухайте, дядьки! Сидітимемо на вашій шиї доти, доки ви нас, як слід, не напоїте. Мать вашу так! Шию об'їмо, спину гризтимемо, а не виїдемо... Мать вашу так!.. Скоріше варіть дві бочки самогону, тоді, хоч завтра, вшиємося... Мать вашу так! — Правда за кожним цензурним реченням, а то й словом посилав у гурт селян град брутальної лайки.

Таке зухвальство, що ганьбить честь повстанського руху, до глибини душі вразило Білаша, і він, вихопивши маузера, стрибнув на підніжку отаманової тачанки й закричав кучерові:

— Гони на станцію Пологи! І швидше!

Кучер підкорився. Вершники, котрі супроводжували Правду, також рушили за отамановою тачанкою. Дорогою Правда, все ще не второпавши від учорашнього перепою, куди вони їдуть і чого, пристав до Білаша:

— Давай вип'ємо, брат, з туги, — він дістав з-під подушок, на яких сидів, пляшку самогонки й, відкоркувавши її, почав дудлити. Віктор спересердя вихопив з дужих рук отамана пляшку й кинув її далеко вбік. Вона, вдарившись об мерзлу землю, розлетілася на осколки. Правда, було, закомизував, але Білаш — не ликом шитий і також здоровило що треба — міцно присадив його. Далі їхали мовчки.

Начальник оперативного штабу планував привезти некерованого отамана на станцію, а звідси по телефону розшукати Махна й доповісти йому про дику поведінку безногого Правди. Та Білашу щастило. Виявилося, що на станції був сам Нестор.

Він щойно сюди приїхав після невдалої вилазки в німецьку колонію Блюменталь,* звідки непрошеного "батька" добряче поперли колоністи, нічого йому задарма не давши — ні харчів, ні одягу. Тож Махно сердито ходив взад-вперед по просторому кабінету начальника станції, обдумуючи своє мерзенне становище. А ж тут Білаш!... Під гарячу руку...

— Ану, заведи, Вікторе, цього підлотника сюди.

Коли Правда ввійшов до кабінету і побачив грізного Махна з його палаючими від гніву очима, перелякався не на жарт і впав перед Нестором ниць, схиливши в покорі голову.

— Рубай, "батьку", її, дурну й безталанну... Рубай свого вірного сина... Кровинку свою нищи...

— Встань! — гримнув на нього Махно. — І сядь на лавку... Зарубати чи пустити кулю у безмозку голову — це легка смерть для тебе... Заслужив пекельнішої смерті: ми кинемо тебе зараз у топку паровоза, щоб і сліду твого паршивого не залишилося на Землі.

Правда знову гепнувся на підлогу — тепер вже не просив його зарубати, а просив залишити живим.

— "Батьку"! Я вірою і правдою тобі служитиму до скону віку свого... Як вірний пес... Дозволь, я сам нападу на Олександрівськ і зітру цього Самокиша в порошок.

— З ким ти зітреш? — глузливо запитав Нестор. — З отими пропияками, яких зібрав на сільських смітниках? Вони ж, крім чарки, нічого в тебе в руках не тримали — ні гвинтівки, ні кулемета. А сам до чого опустився? Вуса злиплися від сала, на вірвечки схожі, з губ слина тече... Тьху! — Махно бридко плюнув у бік Правди й відійшов. Через кілька секунд сказав: — Підіймайся і їдь у свій Жеребець, збирай ще раз сход і проси у селян вибачення... Не попросиш — розстріляю власноручно. Та готуйся до наступу! Іди...

Коли Правда покинув станцію, Нестор ще довго мовчки ходив по кабінету, гамуючи у собі злість. Потім вийшов до пасажирської зали, яка була переповнена пораненими і скаліченими у Катеринославському бою махновцями. Тож навкруги — стогін, плач, крик, прокльони, сморід крові і загниваючих ран.

---

* х. Блюменталь — пізніше х. Нова Долина (нині його немає) Новомиколаївського р-ну Запорізької області.

— Нам украй потрібно десь роздобути дохторів, хірургів, хоча б сестер милосердя, — сказав Махно у бік Віктора Білаша, котрий невідступно крокував за "батьком". —Поруш це питання на фронтовому з'їзді, до якого готуєшся.

— Буде зроблено, "батьку".

— І дисципліна понад усе! Про це в першу чергу говори. Та через день ще раз перевір Правду... Коли не зміниться на краще, розстріляй його у присутності всіх селян.

— Зрозумів, "батьку".

Вони обидва вийшли на перон. Тут було море людей, які вже кілька днів прагнули виїхати звідси хоч до чорта в зуби, але ні до якого потяга не можуть причепитися. Ще десь півгодини тому увесь цей натовп ремствував, когось про щось просив, кричав, умовляв, а зараз людське збіговище мовчки стояло й уважно слухало якогось худенького, у чорній рясі, попика, який заліз на бочку з фарбою й звідти проголошував слово Боже до громади. Махно підійшов ближче до оратора і також прислухався. Невдовзі біля Нестора стали Федір Щусь, Олександр Лепетченко, Віктор Білаш і Сидір Лютий.

— Чого так, "батьку", прислухався до цього опіуму? —спитав пошепки Щусь.

— Не так прислухаюсь, як приглядаюся до нього, — відповів Нестор.

— Ти його десь бачив? — допитувався Федір.

— Не лише бачив, а й, гадаю, давні знайомі... А ти, Сидоре, його не впізнаєш? — звернувся Нестор до Лютого. Той уважніше подивився на священика.

— Голос щось аж надто знайомий, — відповів Сидір. —Ось тільки обличчям... Хіба його впізнаєш, коли він заріс, як мавпа.

— Нічого, що заріс... Я його і безголового впізнаю. Це ж — гуляйпільський Никодим... Коханець моєї матері... Мій ворог ще з дитинства... Ось ми й зустрілися, дружок... Втік від мене і гадав, що назавжди?.. Та ба! Ось сьогоднішня наша зустріч дійсно буде останньою. Давайте, хлопці, спершу послухаємо, що він теліпає.

То дійсно виступав батюшка Никодим. Він був худющий, як скіпка, мабуть, під чорною рясою були лише ребра й кості, обтягнуті шкірою. А де ж поділося черевце і його пухке та червоне, мов печений рак, обличчя? Все це зникло, пропало у плині часу й революції, яку він, факт, сприйняв, як підступність Диявола.

Никодим переконував пасажирів і поранених махновців, що великий гріх коять вони, коли вбивають брат брата, синбатька, батько-сина, українець-українця.

— Бог не спокушає злом і сам не спокушає нікого, — говорив батюшка. — Все це робить Сатана, він і керує вами, як би не називався... Хай війна поступиться місцем перед миром. Словами, а не зброєю переконуйте, добрі люди, один одного. Запам'ятайте, що ви ніколи не матимете щастя у своєму домі, проливши в ньому невинну кров. А скільки ви вже її пролили! Схаменіться!

Далі Никодим закликав повстанців помиритися з петлюрівцями, обнятися, як після довгої розлуки люблячі брати й сестри, і разом стати проти московського супостата — сатани, за самостійну й незалежну Україну.

— Тільки така битва є священною і буде підтримана Господом. Бо не ви напали на москалів, а вони — на вас, не ви відбираєте у них волю, дану кожній людині Богом, а москалі — у нас, українців. Битва за вівтарі та вогнища свої — завжди справедлива.

— Чуєте, хлопці, куди він хилить? — ще спокійно запитав своїх прибічників Махно і сам відповів: — Щоб ми усі зрадили бідному селянству, революції народній і стали під знамено Петлюри.

— Та чуємо, "батьку", — відповів Лепетченко.

— Чого з ним панькаємося? Заткнути йому пельку! — вигукнув Щусь.

Останнє слово мало бути за Нестором, і воно прозвучало:

— У топку його, чорта патлатого! — вигукнув "батько", а Щусь, Лютий та Лепетченко, не змовляючись, розштовхали юрбу, схопили батюшку за руки й ноги і поволокли його на паровоз, що димів тут же, на першій колії. Священик у них викручувався, щось вигукував, обзивав їх іродами, а ті спокійно робили своє: кулаками роз'юшили попові обличчя й голову та все тягли його до топки, а коли приволокли, то Щусь вправно відчинив у топці дверцята, і убивці побачили, що в ній палахкотить, аж свистить, вугілля.

— Ну, водолазе, лякаєш усіх пеклом на тому світі, так залазь у нього на цьому! — сказав голосно Щусь, і обидва його спідручні схопили дужими молодецькими руками Никодима й почали надто повільно, щоб якомога довше насолодитися мученицькою смертю батюшки, впихати його головою в палаюче

вогнище. Ось зникла голова нещасного, а руки й ноги його ще тріпалися, певно у конвульсіях. Та невдовзі й вони втихомирилися і сховалися в залізній печі. Чорний дим повалив з паровозної труби, і довкола поширився неприємний запах смаженого людського м'яса. Пасажири, вдихнувши цього смороду, бридко відпльовувалися, кашляли й розбіглися, хто куди. Залишився стояти на місці незворушно тільки Махно. Ця смерть його навіть збадьорила й розвеселила, бо він став говірким, усміхненим, по-дружньому і з вдячністю за скоєне тиснув Щусю, Лютому і Лепетченку їхні руки, вимазані кров'ю старого служителя церкви.

Зробивши цю, як їм здалося, вельми добру справу — знищили ще одного ворога революції, — махновське керівництво сіло в тачанки й помчало у Гуляйполе.

...Потойбічний, Господній Світ. Кінозал.

ЛЕНІН *(до Троцького)*. Ти ж, Лейбо, паскуда... Все обливав Махна брудом. А приховував від мене такий цікавий його вчинок з попом. Я уже тільки за це "батька" полюбив би.

ТРОЦЬКИЙ. Знайшов, кого любити! Махно був непослідовний і тут — у боротьбі з попівщиною. Коли ти висунув гасло "Повне й остаточне викорінювання релігії, то він цю вказівку проігнорував, хоч зараховував себе до безбожників.

ЛЕНІН *(примирливо)*. Досить, досить... Як завжди, переконав мене.

ТРОЦЬКИЙ *(усміхнувся)*. Отож.

СТАЛІН *(неквапливо до Леніна і Троцького)*. Коли говорите про виконання більшовицького гасла "викорінювання релігії гострим мечем" *(і таке було гасло)*, то не забувайте, що з 80 тисяч священослужителів, успадкованих нами від царя, вже на початку 30-х років за моєю таємною розпорядкою їх залишилося в живих лише кілька сотень, та й ті передохли в концтабарах.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(до Сталіна, Леніна і Троцького)*. Цих ваших лиходійств Господь не забув і належним чином вас покарав. Прикро, що у комуно-більшовицьких, вірніше, у ленінсько-троцькістських тенетах, так необачно опинився Махно. Тепер він, наскільки мені відомо, шкодує про це.

ЛЕНІН. Пізно, батєнька, пізно йому шкодувати і скаржитися вам. Краще, коли хоче в рай, нехай спозаранку йде до Пекельних воріт: там, за пропозицією Троцького, один з чортів продає з-під поли путівки до Раю. Вони, звісно, фальшиві і по них ще ніхто не потрапив до Раю. Але чим чорт не жартує, коли янголи сплять?! Може якраз Махнові й поталанить, і він приспить увагу стражів святих Воріт та й прошмигне по троцькістсько-чортовому папірці. Та попереджаю: ця наша путівочка дорожча, ніж хатинка президента України на Канарах.

"Рай". "Пекло".

ГРУШЕВСЬКИЙ. Бачу, що вас, комуністів, і пекло не виправляє. От уже чортове насіння... Повернемося до ваших земних гріхів...

...Знову планета Земля. Гуляйполе. Штаб Махна. "Батько" й штабісти, хильнувши по склянці спирту, намітили, нарешті, конкретну дату нападу на Олександрівськ — це 23 січня 1919 року. На той час махновська армія налічувала 29 тисяч бійців, розділених Білашем на полки, проте, за звичкою, їх все ще називали загонами, причому, за прізвищем командира, наприклад, — загін Куриленка, загін Щуся. Так було зручніше і самому "батькові". Та суть не в назві, а в змістові. Дисципліна в полках, завдячуючи все тому ж Віктору Білашу, невпізнанно зросла і наблизилася до військової. Вся зброя була взята на облік і розподілена між полками суворо за наказом головного та оперативного штабів. Швейні фабрики й майстерні Гуляйполя, Поліг та Оріхова були переведені на пошиття одягу виключно для повстанців.

За день перед наступом на Олександрівськ "батько" знову послав Самокишу телеграму: "Іду на ви!". Однак той не прореагував на неї — прочитав, зім'яв та й викинув на смітник, навіть не

попередивши про це свій бойовий штаб. Та ще й попри все, поїхав з керівництвом міста на полювання, з якого прибув додому з піснею "Ще не вмерла Україна" і заснув, як убитий. А Нестор, як і у випадку з Катеринославом, в'їхав в Олександрівськ на світанку на робочих поїздах і блискавично почав займати місто. Навала махновців була такою несподіванкою для петлюрівців, що ті тікали з міста прямо з постелі — у підштаниках і навіть голі. Махно дав вказівку усіх ворогів притиснути до Дніпра і там їх потопити у крижаній воді, нікого не беручи в полон: ні офіцерів, ні солдатів. Петлюрівці дійсно кинулися до Дніпра в надії, що зможуть перебратися на його правий берег по льоду, однак безуспішно: крига виявилася тонкою і ламалася, мав крихке скло, під вагою величезної кількості бійців, і всі з жахливим криком і лементом потопилися. Тих, хто не встиг плигнути у воду, махновці рубали шаблями або кололи багнетами на березі. Особливою жорстокістю відзначився Жеребецький загін під приводом безногого Прокопа Правди, який зайняв Катеринінський вокзал — північну залізничну станцію міста. Близько трьохсот січовиків, взятих в полон, Правда поклав на колію і пустив по ній паровоз. Тих, хто піднімався з колії, сікли з кулеметів.

Через багато років талановитий гуляйпільський поет-пісняр Іван Сухар (царство йому небесне!) напише про Правду пісню-баладу, в якій, зокрема, є такі рядки:

Та ж і люто бив
Чужину оту —
Сам Господь йому
Дарував звізду.

Що ж, з часом і жорстокість в очах нащадків стає лавровим вінком для вбивць. Така, на жаль, правда життя в розумінні землян.

Весь штаб Олександрівських січових стрільців був знищений. Проте бойовий, але далекоглядний їхній керівник полковник Самокиш зміг втекти з міста на броньованому потягу. І з цього приводу дуже побивався Нестор, адже він особисто хотів полонити Самокиша й судити його Ревтрибуналом за наругу над повстанцями у Катеринославі.

Вже в обідню пору бій за Олександрівськ закінчився, і Махнові, за вказівкою правителів міста, якась гарна дівчина-ук-

раїночка піднесла хліб-сіль біля готелю "Париж". Планувалося, що він тут зупиниться на відпочинок. Та "батько" завжди був непередбачуваний. Він робив усе навпаки.

м. Запоріжжя. Особняк купця першої гільдії Лещинського (цей будинок нині розташований напроти готелю "Театральний", що на центральному проспекті міста). Тут з березня 1918 року бував кілька разів Н. І. Махно, а 23 січня 1919 року зупинився на відпочинок і прожив три дні.

Прийнявши хліб-сіль, Махно попрошкував до будинку купця першої гульдії Лещинського, де, як знав, до петлюрівців розміщувалася Рада робітничих і селянських депутатів, тоді в цьому будинку він не раз бував і добре знав у ньому всі ходи й виходи.

Невдовзі перед цим будинком, на Соборній вулиці, зібрався натовп міщан, чекаючи на появу на балконі легендарного "батька". Махно не забарився. Щойно він з'явився на балконі, — багатотисячна юрба вигукнула:

— "Батькові" слава! Слава! Слава!

Махно у відповідь говорив, навдивовиж, коротко, але запально, як справжній оратор. Він нагадав, що нашою планетою ураганом проноситься всесвітня революція, кінцевим результатом якої буде перемога трудового народу й рай на Землі. Свою промову він закінчив так:

Н. І. МАХНО. 1919 р.

— Для нас немає питання про вітчизну, бо наша вітчизна — цілий світ. Для нас немає ні Росії, ні Німеччини, ні України, бо для нас є батьківщиною усі країни разом взяті, без кордонів і меж. Для нас немає ні москалів, ні українців, ні поляків, жодних інших націй, бо всі ми народжені від однієї матері, ім'я якій Єва, і маємо одного батька, ім'я йому Адам.

Ще не встигло пролунати останнє "батькове" слово, як загіпнотизоване людське море вибухнуло гучним багатотисячним вітанням героя дня:

— Слава! Слава! Слава "батькові"!

— Хай живе всесвітня революція!

— "Батьку"! Ми з тобою! Візьми нас!

Ці прохання міщан було для Махна, як мед на хліб... В армію "батька" добровольці Олександрівська записувалися кілька днів. Черга цієї акції починалася десь за театром "Модерн" і тягнулася через усю Соборну вулицю аж до будинку Лещинського. Воліли стати махновцями робітники, службовці, інженери, техніки, звичайні пролетарі, які не мали ні кола ні двора, безробітні — переважно молодь, яку вабила революція своєю романтикою і перспективою гарно пожити.

Сам "батько" в Олександрівську довго не затримався. Вже третього дня він посадив на потяг основний склад своїх вояків і рушив у напрямку Азовського моря, а ще кілька полків повернули на Великий Токмак. Розправившись з петлюрівцями, грізний "батько" вирішив завдати нищівного удару білогвардійцям, які зайняли Маріуполь, Бердянськ і значну частину Олександрівського повіту. Словом, на порядку денному в Махна постало гасло: бити білих, доки не почервоніють. Такі можливості Махно уже мав: у нього було численне дисципліноване військо, достатньо озброєне кулеметними тачанками і навіть гарматами. Махновська кавалерія під загальним керівництвом селянина з-під Бердянська Василя Куриленка* не мала собі рівних на полі революційних битв колишньої Російської імперії.

---

* **Куриленко Василь Васильович** (1891—1921 рр.) — народився в сім'ї батрака с. Новоспасівки Маріупольського повіту (нині с. Осипенко Бердянського р-ну Запорізької області). У ранньому дитинстві залишився без батька. За професією чоботар. Єдиний годувальник матері і сестри. З 1910 р. член новоспасівської групи анархо-комуністів. З 1912 р. на службі у царській армії в уланських частинах. Голова полкового комітету у дні Жовтневого перевороту. З червня 1918 р. — активний учасник повстання проти гетьманщини і командир першого новоспасівського загону. З грудня 1918 р. — начальник гарнізону залізн. ст. Царекостянтинівка, член оперативного штабу махновців. З січня до червня 1919 р. — командир 8-го Задніпровського полку, начальник Маріупольського гарнізону і начальник боєдільниці Таганрозького напрямку. З вересня 1919 р. до квітня 1920 р. — червоний командир 8-ї дивізії Червоного козацтва. З травня 1920 р. до липня 1921 р. — начальник адміністративно-організаційного відділу Ради Революційних повстанців України (махновців). Убитий в бою з червоною кінnотою у липні 1921 р. біля Лозової. (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш "Дороги Нестора Махно, Київ — РВЦ "Проза" — 1993. — С. 579).

Вихор повстанської армії Махна ламав на своєму шляху хребет усім і вся. Слава про талановитого народного месника вийшла за межі України і досягла Москви.

...**Москва. Кремль.** Кабінет голови Раднаркому. Ульянов-Ленін стоїть біля столу й розмовляє по телефону.

ЛЕНІН. Феліксе Едмундовичу, чи правда, що спланований вами замах на Махна у Катеринославі провалився?.. Ага, правда... Ну й добре. Все, що робиться, — робиться на краще. Бо я сьогодні розмовляв по прямому проводу з Антоновим-Овсієнком*. Він доповів, що Махно громить Петлюру і Денікіна і що він більше комуніст, ніж анархіст. Правда, на відвойованій території створив свою "державу в державі" — щось на зразок селянської республіки, та це вже не така й біда на сьогодні... Що?... Я також шкодую, що він розстрілює і вішає наших комісарів та уповноважених продрозкладки. До речі, Феліксе Едмундовичу, то правда, що розстрілює більшовиків не Махно, а особисто його коханка-вчителька Гуляйпільської гімназії?.. Правда... Як її прізвище?.. Галина Кузьменко... То вона швидше за все має бути українською буржуазною націоналісткою... Я, виходить, не помиляюся у своїх висновках, що кожний українець — це буржуазний націоналіст. Так... Так... Поки що Махна не ліквідовувати...

Володимир АНТОНОВ-ОВСІЄНКО (1883—1938).

---

* **Антонов-Овсієнко Володимир Олександрович** (1883—1938 рр.) — активний учасник революції 1905—1907 рр. в Росії. Був кілька разів заарештований. У 1910 р. емігрував у Францію, де зблизився з меншовиками-інтернаціоналістами. Після Лютневої революції повернувся в Росію. Був членом Петроградського військово-революційного комітету, керував штурмом Зимового палацу, арештував Тимчасовий уряд Росії. З січня 1919 р. — командуючий Українським фронтом. У 1922 р. — начальник політичного управління Реввійськради республіки. Дипломатичний працівник. Заарештований і замучений в застінках НКВС у 1938 р. (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш "Дороги Нестора Махно", К. — РВЦ "Проза", — 1993. — С. 581—582).

Він нам вигідний. Але тільки поки що... Троцький* вимагає знищити його негайно. Та він, як завжди, поспішає, не враховує реальний поточний момент... Підкреслюю втретє — поки що! Я ж за його ліквідацію! Але не сьогодні і не завтра... Він нам зараз вигідний. Ти ж казав, що Махно у вас під надійним прицілом... Ось і тримайте його постійно на мушці, а в останню хвилину — бабахніть...

Ленін поклав слухавку.

Л. ТРОЦЬКИЙ

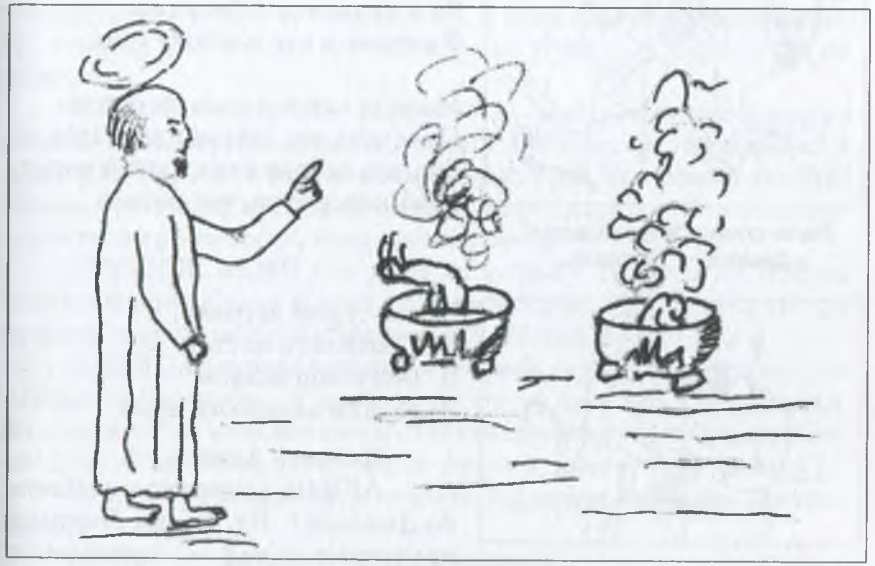

Ленін в образі Бога на Землі.

---

* **Троцький Лев Давидович** (Бронштейн Лейба Давидович) — 1879—1940 рр. Член РСДРП з 1897 р., меншовик, згодом більшовик. Активний діяч Жовтневого перевороту в Росії у 1917 р. Під час громадянської війни в Росії — голова Реввійськради республіки. Був членом Політбюро ЦК РКП(б) і членом виконкому Комінтерну. У 1929 р. висланий за межі СРСР. Жив у Норвегії, Мексіці. 20 серпня 1940 року агент НКВС іспанський комуніст Рамон Меркадер смертельно поранив його ударом альпійської кирки в голову (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш, Дороги Нестора Махно, К. — РВЦ "Проза", — 1993. — С. 577).

ГЛАВА ВОСЬМА

ВЕРШНИКИ
(Ю. ЯНОВСЬКИЙ)

Потойбічний світ. Пекло. Ленін ходить по кабінету, заклавши руки за спину. Періодично весело потирає їх. Радощів у нього по вінця. Тож він не витримує, хапає за древко червоний стяг Російської Радянської соціалістичної республіки і, розмахуючи ним, продовжує ходити швидко по кабінету й співає "Інтернаціонал":

Ленін співає "Інтернаціонал", а Диявол — "Вставай...".

Вставайте, гнані і голодні
Робітники усіх країн!
Як у вулкановій безодні,
В серцях у нас клекоче гнів.

Ми всіх катів зітрем на порох,
Повстань же, військо злидарів.
Все, що забрав в нас лютий ворог,
Щоб повернути, час наспів.

* * *

Але й, буває, співають дуетом...

Чуєш, сурми заграли,
Час розплати настав.
З "Інтернаціоналом"
Здобудем людських прав.

Входить Диявол.

ЛЕНІН *(перестає співати, до Диявола)*. Ну, як ми, батєнька, налигнули хохла — президента? Здорово! Архіздорово! Картинки ти підібрав про Махна — вищий клас! Тепер Грушевський задумається: тягнути цього лихо-полководця до Раю чи зштовхнути його на втіху тобі?

Входить Грушевський. Він чує останні слова Леніна.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Ви, більшовик Ульянов, як завжди, перебріхуєте почуте, правду ставите догори ногами, щоб вона задихнулася від припливу крові. Я вже не раз казав і ще раз повторюю: ми, українці, не прагнемо втягнути Махна ні до Раю, ні до

Пекла. Ми хочемо, аби суд Божий над ним був справедливим, тобто, вирок повною мірою відповідав заслугам і гріхам цієї людини. Не більше, й не менше.

ЛЕНІН *(хитрувато примруживши)*. Суд Божий, батєнька, завжди справедливий.

ГРУШЕВСЬКИЙ. На жаль, у його справи часто втручаються різні земні й небесні дияволи *(посуворішавши, до Диявола)*. Я прийшов, щоб сказати тобі, Чорте рогатий, коли ти не покажеш, як Махно виконував злу волю більшовиків, слугував їм за одержану військову зброю, то поскаржуся на тебе Богові. А він, як відомо, давно на твою голову хоче вилити сім чаш зла.

ДИЯВОЛ *(затрусився, чи то змерзнувши, чи перелякавшись)*. Фу-фу-фу-р-р!... А я що? Я нічого... Я — чесний Сатана! Попросив Ульянов, він же Степанов чи як його в біса?... Я показав про петлюрівців. А просиш ти... Я покажу і про більшовиків. Це мені, як при всьому народу піти до вітру — у Сірка очей не позичати.

ЛЕНІН *(тепер він затрусився, мов осика на буйному вітрові)*. Не треба! Ось цього, мій Світоче, не треба! Ти ж знаєш, як Бог любить більшовиків-ленінців? Як собака палицю! Тільки при згадці про нашу комуністичну партію у Господа починається пропасниця, його тіпає, мов ти — суху грушу.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(ще наполегливіше)*. Люцифере! Або ти показуєш про зв'язок Махна з більшовиками, або я йду прямо до Божого секретаря *(повертається до дверей, іде)*.

ДИЯВОЛ *(переполохано)*. Не треба гарячкувати, пане Грушевський! Не треба... Я зроблю те, що ти просиш, а не навпаки. До людей з Раю мені наказано ставитися чемно і благородно. Отже: фіть! Фіть! Обоє фіть! *(махає руками, наче когось виганяє)*.

Ленін, Грушевський, а за ними й Диявол виходять. Диявол співає:

Вставай, Ленін, подивись,
Як колгоспи розжились:
Хата — боком, клуня — боком
І кобила з одним оком.

...Наш земний Світ. Москва. Кремль. Кабінет Голови Раднаркому. Ленін гарячково ходить по кабінету, заклавши руки за спину. Точнісінько, як Махно. Зупиняється перед великим дзеркалом, що висить на стіні. У ньому бачить себе на весь невеличк-

13 Зам. 828

кий, з опущеними худими плечима зріст. Милується собою, закладаючи руки то за спину, то за камізельку.

ЛЕНІН *(до свого зображення у дзеркалі)*. Тіло, відчинись і випусти на волю душу.

З-за дзеркала виходить Диявол.

ДИЯВОЛ *(до Леніна)*. Чого гукав мене, Володю? Якісь невідкладні справи?

ЛЕНІН. Не знаю, що робити далі з цією Малоросією? Вона мені стоїть поперек горла.

ДИЯВОЛ. А як виконав мої попередні вказівки?

ЛЕНІН. Твої настанови, мій Світоче, для мене — закон. Ще рік тому я заявив своїм соратникам по партії, що нам необхідно повернути Україну в лоно Росії, тобто: без України немає Росії. І для досягнення цієї мети всі методи прийнятні.

ДИЯВОЛ. Усе вірно сказав, Володю. Слово в слово, як тебе учив. Що ж тобі не зрозуміло? В чому вагаєшся?

ЛЕНІН. Яких дійових методів застосовувати до цих хохлів, щоб вмить поставити їх на коліна і щоб вони забули на віки вічні, хто вони і звідки їхнє коріння.

ДИЯВОЛ. А як ти гадаєш? Що думає твій однобокий розум?

ЛЕНІН *(запально)*. Ми повинні вдарити по цій сволоті так, щоб вони через п'ятдесят, через сто років не забажали стати українською нацією.

ДИЯВОЛ *(зааплодував)*. Молодець! Ти найліпший мій учень зараз і будеш ним у майбутньому. Ти — геній мій! Але сто років промайне, як ніч! А за нею, за ніччю, як відомо, настає Божий день — всенародне просвітління. І тоді почнеться відродження.

ЛЕНІН *(викрикує)*. Що?! Відродження нації?! Не хочу такого відродження! Ми, комуністи, недопустимо його, ми зробимо все, щоб у світі був один радянський народ з однією російською мовою.

ДИЯВОЛ. Ти скоїш, Володю, на цій Планеті стільки зла, наскільки у мене вистачає сили. Не більше й не менше. Тож заспокойся, не поспішай поперед свого Батька в пекло.

ЛЕНІН. Слухаю і підкоряюся, мій Світоче. Але що мені накажеш робити далі з цим клаптем півдня Росії?

ДИЯВОЛ. Маєш на увазі Україну?

ЛЕНІН. Так.

ДИЯВОЛ. Треба їхніми руками зламати їхню волю, їхнє прагнення до незалежності. Щоб через 50 і навіть через 100 років, про які ти мрієш, ніхто з них не сказав, що ти нав'язав їм свою ідею, свій спосіб життя, свій, вірніше, мій диявольський комунізм.

ЛЕНІН. Їхніми ж руками їх і зламати?

ДИЯВОЛ. Так, батєнька.

Диявол зникає за дзеркалом.

Ленін ходить по кабінету, задоволено потираючи руки. Заходять найближчі соратники Леніна: Бухарін, Троцький, Сталін, Дзержинський, Свердлов, Антонов-Овсієнко.

ЛЕНІН *(до них)*. Присядьте, товариші по партії. Я запросив вас на ленінський чай — так називаються надтаємні засідання нашого приватного політбюро. Всі переходимо на "ти" і висловлюємося добірною російською мовою. На порядку денному стоїть хренове питання про Хохляндію. Що нам робити з нею далі? Товаришу Троцький, валяй першим.

ТРОЦЬКИЙ. Я знаю цей упертий народ, бо згодований його молоком. Тож авторитетно пропоную одне: українців слід знищити. Їх не приборкаємо ніколи і в їхній крові віками не знайдемо генів інтернаціоналізму. Цей народ живе за принципом: "Моя хата скраю, а за нею — хоч трава не рости".

ЛЕНІН *(не то заперечив, не то підтвердив думку свого найвірнішого соратника, який може зрадити будь-кого і будь-коли)*. До речі, я також маю відношення до України: мій дід — з тієї землі і можу підтвердити, що цей народ завжди сам собі на думці.

СВЕРДЛОВ *(заперечив обом виступаючим)*. А євреї там живуть, як у Бога за пазухою.

СТАЛІН *(незадоволено)*. Бо євреї — нахаби. Вже пора їм нагадати, що вони — не вдома, а в гостях.

Зчинився шум-гам. Троцький навіть поліз до Сталіна з кулаками.

ЛЕНІН *(голосно, але не сердито)*. Товариші більшовики! Товариші комуністи! Ще настане час один одного задушити!.. Припиніть бійку! Ви ухиляєтеся від основної теми. Я хочу від вас почути

думку не лише про Україну, а насамперед про поточний момент на цій території нашої більшовицької імперії. Що з цього приводу скаже Антонов-Овсієнко, наш інтернаціоналіст, якому все одно, до якої нації його припишуть, аби приписали, не залишили на задвірках історії про єдиний радянський народ.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО *(підвівся, виструнчився)*. Народ цей паскудний і бандитський, мать би його так! У печінках мені він сидить. Усі там — петлюрівці. Тільки народилося і вже бельмоче: "Ще не вмерла Україна".

ЛЕНІН. А Махно?

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО. Йому однаково, кого бити, аби — бити.

ТРОЦЬКИЙ. Знищити цього гада — і квит!

ЛЕНІН. Махна я знаю не за розповідями, а особисто... Як відомо, я з ним зустрічався влітку 1918 року і довгенько розмовляв. Він — анархіст-комуніст, а ми — більшовики-комуністи. Так от вони — анархісти-комуністи — відрізняються від нас тільки тим, що ми пропонуємо перш, ніж перейти до народовладдя, треба цей дикий азіатський народ підготувати до такої системи, довести його до європейського рівня. А Махно мені твердив, що потрібно проголосити народовладдя одразу і вже на першому етапі революції прийти до зародків комунізму. Як бачите, у нас розходження, хоч і принципові, але не антагоністичні. Отже, за цієї ситуації, чи не можна Махна залучити на наш бік, пообіцяти йому золоті гори?

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Непідкупний він, товаришу Ленін.

ЛЕНІН. Кому що, а курці — просо. Дзержинському —своє: підкуп, шантаж, терор... Але я не про такий підкуп Махна. Відомо, що він у всіх просить зброю і навіть воює за неї з усіма.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО. Я пропоную дати йому цю зброю, і тоді він стане нашим боржником.

ЛЕНІН. А тут є щось раціональне.

БУХАРІН. Щоб потім повернув цю зброю проти росіян?

ЛЕНІН. А що скаже товариш Сталін?

СТАЛІН *(повагом підвівся, запалив люльку, заходив по кабінету, як хазяїн)*. Знищити його і взагалі всіх українців ми зможемо коли завгодно. В усякому разі, цю акцію я беру на себе. Можете не хвилюватися, я зітру їх у табірний порошок і жодних проблем не буде. А сьогодні я пропоную таке: невиправних націоналістів-петлюрівців убивати, убивати і ще раз убивати до

цілковитої їх ліквідації. А щодо іншої великої частини українців, так званих махновців, необхідно вчинити інакше *(Сталін зупинився, потягнув люльку, що була в зубах. Вона не горіла. Розпалив сірником люльку)*. Я рекомендую приголубити Махна, використати його любов до наших, більшовицьких, гасел про всесвітню революцію та про інтернаціональну єдність і спрямувати, таким чином, махновців проти українських самостійників та проти російських монархістів, таких як Денікін.

ЛЕНІН. Товариш Сталін, як завжди, вгадав мої думки. Отже, підсумок нашого чаювання такий: Україна й українці мають задушити самі себе.

ТРОЦЬКИЙ *(піднесено)*. Харакірі по-українськи! Я — за!

СВЕРДЛОВ. *(піднесено)*. Павук — павука у банці!

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ *(піднесено)*. Червоний терор з початком, але без кінця! Слава!

БУХАРІН *(скептично)*. Скажемо "гоп", як перескочимо.

ЛЕНІН. А я хочу ще раз наголосити: ми переможемо й приборкаємо Україну, якщо підберемо туди з сотню таких українців, як Антонов-Овсієнко, Щорс, Боженко, Юрій Коцюбинський, Григор'єв... Це ж здорово, що Боженко заборонив у своїй українській бригаді виставу за п'єсою "Наталка полтавка", мотивуючи тільки тим, що вона проводиться на "этом контрреволюционном языке". Яка мудра й далекоглядна мотивація! До речі, подейкують, що й Махно не хоче знати української мови, розмовляє примітивно "по-русски", зневажливо ставиться до самостійності України. Тоді він, батенька, наш інтернаціоналіст. Отже, за роботу, товариші!.. У цьому дусі і в цьому напрямку. І навіки втямте собі: хто не з нами, той проти нас і таких "розстрілюйте, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини"*.

Усі кричать:

— Ура! Вперед до комунізму!

А Ленін співає:

Ще не вмерла Україна,
Але є в нас плани:
Відберемо в неї мову —
Расейською стане.

---

* В. Ленін. Лист у Саратов 22 серпня 1918 р., див. А.Г. Латишев "Рассекреченный Ленин", видавн. "Март", Москва, 1996 рік.

...**Україна. Січень 1919 рік.** Петро Вусатенко, колишній артилерист і кулеметник Брусиловської армії, яка в першій світовій війні мужньо воювала на західних кордонах Російської імперії, повертався з німецького полону. Вже другий рік він мандрував від села до села, від міста до міста, зовсім втративши надію коли-небудь доплентатися до рідного Гуляйполя, побачити живими своїх батьків, молоду дружину Мелашку і двох діток — мізинчиків — хлопчика й дівчинку. Під час полону і в дорозі на батьківщину, ким тільки він не був: і пастухом у німецького бауера, і конюхом у польського пана, і навіть мірошником у західноукраїнського господаря. Коли іноді згадує свої мандри та людей, з якими довелося спілкуватися й ділити навіть хліб-сіль, то часто мимоволі виникає у нього одне й теж запитання: "І чого люди почали ворогувати між собою? Чого враз наче подуріли? Адже всі вони, в тому числі й він, від природи, від своїх батька-матері — це господарі землі, мирні й смиренні... Їм би жити-поживати й добра наживати, а вони воюють..." Запитання виникало, та відповіді на нього не знаходив. А дуже хотів знайти. Бо скільки того плачу, тієї біди великої тепер він скрізь бачив і пропустив усе це нещастя крізь своє серце! Скам'яніло воно й зацінеміло в очікуванні чогось ще жахливішого.

Вже проходив Вусатенко ті села, в яких йому доводилося побувати в 1914—1916 роках у складі Брусиловської армії. Гай-гай! Яка-то різниця!.. Тоді, на початку війни, то були села, мов намальовані на привабливій картинці: охайні хати, біля них — садочки, здебільшого вишневі і яблуневі; ставки, в яких кишіло всякої риби; вітряки, що безугавно крутили свої велетенські крила. А за селами — долини, широкі й довгі, з густими й запашними травами, на яких чередами паслися огрядні опасисті корови. Поля — то з зеленим килимом жита й пшениці весною, то золотисті зі спілим своїм багатством восени. А тепер... Якийсь хутір зустрів Петра обвугленими димарями й здичавілими собаками, а сусіднє село було напівпорожнє і на сьогодні вже навіть безіменне: люди з нього кудись безслідно зникли, а ті, що залишилися, були наче позбавлені здорового глузду, якісь дивні, мов чимось переполохані чи прибиті довбешкою по голові, а тому сповільнені у своїх думках та діях. Розповідають, що їх німці труїли газами, а царські війська, тобто Петро Вусатенко, кидали на їхні голови з гармат снаряди, а трохи пізніше націоналісти-петлюрівці сікли нагайками мешканців цього дивного й безіменного села, певно, таким чином перевіряли, чи є ще на їхньому тілі чутливі до болю місця. Били і, не знайшовши цих місць, залишили напівнавіженний сільський люд у спокої.

На Київщині і Житомирщині Петро зіткнувся з тим же, що й на західній Україні, горем, тільки тут воно було значно більшим, бо ще й додалася рука москалів, які мов справжні завойовники, скрізь залишали по собі червоний слід. Попав до них і Петро Вусатенко. Спіймали його якісь лайдаки, котрі називали себе боженківцями. Це вже пізніше взнав Петро, що Василь Боженко* був командиром червоно-більшовицького Таращанського полку і начебто з'явився на світ від батьків-українців. Проте Петро національного кореня не відчув. Боженко розмовляв з ним мішаною російською мовою і, коли почув, що Вусатенко російської зовсім не розуміє, присікався до Петра, що той петлюрівський шпигун.

— Вы розмовляете на контрреволюционном украинском языке — значит, вы петлюровец и враг большевиков! — звинуватив його командир полку. А Петро тоді взагалі ще ніяк не міг второпати: хто петлюрівці, хто гетьманці, хто червоні, білі, сірі, волохаті — йому вони всі були однаково незрозумілі й далекі. Він прагнув одного — добратися до Гуляйполя, взяти у батька шмат землі, прикупити ще десятин п'ятнадцять-двадцять і хазяйнувати. Та ба! Хіба тут збудуться мрії, коли отаман банди, котрий іменує себе якимось більшовиком Боженком, і слухати не хоче ні про селянську землю, ні про Вусатенкову мрію стати господарем своєї землі, а натомість наказав вивести Петра за клуню і розстріляти. Так би може й сталося. Та, слава Богу, саме в цей час напали на зарозумілих червоних більшовиків інші червоні чи білі, чи сині... Хто їх знає які. Але напали. І Петрові кати ледве встигли накивати п'ятами, забувши розстріляти поло-

---

* **Боженко Василь Назарович** (1871—1919 рр.) — учасник бойових дій в Україні 1918—1919 рр. Народився в сім'ї селянина с. Бережанки Олександрівського повіту Херсонської губернії. Брав участь у російсько-японській війні. У роки першої світової війни працював у механічних майстернях Києва. У жовтні 1918 р. — член виконкому Київської Ради. У 1918—1919 рр. — командир Таращанського партизанського полку, який був на боці більшовицької Червоної Армії і воював проти німецьких військ та Директорії УНР (див. Короткий довідник з історії України, Київ, "Вища школа" 1994 р. С. 32).

неного "шпигуна". Петро думав, що біда минула, і він зможе йти далі в своє Гуляйполе. Та ба! Звільнили його виявляється якісь петлюрівці, котрі називали себе тютюнниківцями, мовляв, у них за отамана Тютюнник*.

Ю. Й. ТЮТЮННИК. (1891—1929 рр.)

Ці — не кращі від більшовиків, тільки були звихнуті дещо по-іншому. Вони били Петра нагайками та шомполами і все вимагали, щоб той зізнався у своїх таємних зв'язках з червоними більшовиками. Тоді ще Вусатенко подумав, що коли є червоні більшовики, то, певно, на його бідній Україні розвелися ще й білі більшовики. Лише подумав, але про них у тютюнниківців не спитав, аби, чого доброго не спричинити собі ще більшої кривди. А все-таки спричинив її, сказавши, що він ніякий не шпигун, а просто селянин з Гуляйполя, яке на Катеринославщині.

— А-а, так ти — махновець! Он яка ти пташка! — тютюнниківця, що допитував Петра, аж перекособочило від несподіваного відкриття глибокої таємниці. Вусатенко не міг ніяк второпати, чому слово Гуляйполе так негативно вплинуло на його "слідчого" і чому той назвав його махновцем... Коли тютюнниківець від прізвища якогось Тютюнника, то махновець — від Махна?

— Який Махно? І чому я махновець? — зацікавився Вусатенко.

---

* **Тютюнник Юрій Йосипович** (1891—1929 рр.) — член Центральної Ради. Один з організаторів селянського повстання проти австро-німецьких окупантів і гетьмана П. П. Скоропадського. У 1918—1919 рр. — начальник штабу військ Директорії. Розробив операцію визволення Херсона від грецьких окупантів. За визволення Одеси нагороджений орденом Червоного Прапора. Учасник антирадянського виступу М. О. Григор'єва проти продрозкладки. Генерал-хорунжий Директорії. У 1920 р. — командир 4-ї Київської дивізії військ Директорії. У 1920—1921 рр. очолював партизансько-повстанський штаб петлюрівців. У 1929 р. розстріляний органами НКВС у Бутирській в'язниці (див. Короткий довідник з історії України, Київ, "Вища школа", 1994 р. — С. 217).

— Диви! Він ще й прикидається невинним ягням, що "забралося до річки напитися водички", — виголосив цілу промову з творчості Глібова допитувач.

— Я справді не знаю.

— Ти не знаєш Нестора Махна?! Та хто повірить тобі?

— Нестора?.. Ну, звісно, його знав... Ще до його арешту... Але з чотирнадцятого року я в діючій Брусиловській армії, а Нестор — на каторзі... ще з дев'ятсот дев'ятого, здається.

— Диви на нього! За дурників нас має! Він знав колись Махна, а хто він зараз — ні сном ні духом.

На допит зайшов якийсь вищий, ніж слідчий, чиновник і розпорядився:

— Розстріляй його і поїхали, бо ніколи... Відступаємо...

Не вбили червоні, то може, Бог дасть, не вб'ють і ці жовті чи зелені, чи якогось іншого вони кольору?

Дійсно, Бог милував — залишили живим. Бо як тільки вийшов з кабінету, вірніше, з хати той високий чин, слідчий сказав Петрові:

— Біс із тобою... Живи... Не хочу брати гріх на свою душу... Може ти справді йдеш з німецького полону і не махновець.

Так Вусатенко вибрався з лабет тих і тих, і знову продовжував пробиратися на південь: де причепиться до потяга, де попроситься на віз до якогось хазяїна, а де й пішки. Чим ближче на південь, тим все важче було пробиратися. Бо кругом - якісь і чиїсь не то банди, не то військові формування, які невідомо кому служать і за якого диявола воюють. Причому, майже всі мешканці, починаючи зі смоктуна маминої цицьки, носили при собі зброю (чи то наган, чи обріз), яку могли будь-коли застосувати і, здебільшого, просто так, для розваги чи випробування її у дії. Людина по всій Україні, особливо тут, на півдні, раптом стала мурашкою, задушити яку прагнув кожний, бо не стало ні в кого ні честі, ні совісті, ні взаємоповаги — словом, жодного людського чинника наче й не існувало ніколи. Усіма заволоділа тваринна мораль.

Коли вже, здається, до Гуляйполя було рукою подати, Вусатенко знову влип у неабияку халепу. Вона сталася на межі Катеринославської губернії, ближче до Криворіжжя. Підвозив його якийсь чоловік на підводі від одного села до іншого. Віз господар мішків з десять пшениці, яку хотів десь перемолоти на борошно. Їхали собі спокійно, не гнали коней, мовчали, бо вже геть

усе переговорили. Аж, звідки не візьмись, десь зі степу, наче чорти з пекла, вилетіли з півтора десятка вершників і гайда за ними. Чоловік, бідолаха, почав гнати своїх загодованих конячок, аби скоріше розтанути у степовому безмежжі. Де там! Не зміг утекти. Вершники наздогнали, зупинили підводу — і давай "експропріювати", як вони сказали, для голодуючої Москви українську пшеницю. Господар став горою супротив них. А ті — за шаблі та й посікли його, наче капусту пошаткували. Не обминули й Петра: з нього стягли солдатські чоботи і селянський кожушок, якого заробив на поденщині у західнянців. Та ще й побили, аж доки знепритомнів, бо дубасили, хто чим міг, по голові й під ребра. Отямився десь опівночі. Ні тобі брички, ні коней, ні мішків з пшеницею. Лише біля порубаного гречкосія вовтузилася зграя бродячих собак, які розтягували шматки людського тіла по мерзлому й безсніжному степу. Десь ген-ген виднілося якесь кволе світло, то ж почвалав у його напрямку. Плентався до того світла, здається, цілу вічність. Спочатку ноги боліли, не міг ними ступати на мерзлі грудки, було таке враження, що земля встелена колючим дротом. А з часом чи то звик, чи то ноги задубіли, бо нічого вже не відчував під ними. Нараз той рятівний вогник зник, і Петро відчув себе безпорадною піщинкою у всесвіті, не знаючи, куди прошкувати далі. Кругом — степ, безмежний як море, дикий степ, або, як кажуть гуляйпільці про таке безлюддя, куди не кинь оком — скрізь гуляще поле. Закричав:

— А-а-ге-е-ей! Люди!

Ніде — нікого. "Оце вже, мабуть, кінець настав", — подумав Петро, і раптові сльози самі собою змочили його худющі впалі щоки. Йому було до глибини душі образливо за свою нещасну долю. Це ж треба: пройшов, можна сказати, благополучно, хоч і важко, всю Німеччину, Польщу, майже всю Україну і на батьківському порозі загинути, так і не побачивши рідних. У його пам'яті вони промайнули всі, починаючи від матері... Довгенько зупинився у спомині на жінці Малаші, яку завжди люб'язно називав Милою, згадав своїх діток... Які вони там? Вже, певно, дорослі... Батька й забули... А може виглядають? Тільки десь щось стукне у сінях — а вони обоє біжать і кричать:

— Тато!.. Може наш тато приїхав?

В усіх дітей є батько, а його, Вусатенкові, змалечку сирітками ростуть. І Мила — така молода й гарна — вже вдовиця... І буде вічно такою, бо не зрадить йому, своєму Петрусеві,

навіть мертвому. Її батьки — Макухи — роботящі, хазяйновиті, не дадуть вмерти з голоду єдиній доньці, та й три брати Малаші дружні, уміють постояти за себе і рід свій.

Петро все думав про свою рідню, і не зчувся, як десь взялися сили, які вщент знищили почуття неминучої загибелі і з'явилася віра, що він не помре, добереться до людей, виживе.

І Петро вже йшов упевнено й сміливо, навіть почав співати пісні, які чув від матері:

Ой, дівчино, шумить гай,
Кого любиш, — забувай, забувай.
Ой дівчино, шумить гай,
Кого любиш, — забувай!

За цим куплетом проспівав ще один, але вже з іншої пісні:

Ой не світи, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому!..

Припинив співати, бо відчув, що всі ці пісні чомусь наводять його на сумні роздуми. А хотілося чогось такого, аби збадьорило тіло, зібрало докупи останні сили, які, це вже відчув, покидали його. І раптом майнув у пам'яті Тарас Григорович Шевченко, його сирітське й кріпацьке життя, поневіряння і велика сила волі поета... Заспівав знову, тепер Шевченкову пісню:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма...

Співав, а може тільки нашіптував цю величну пісню, та йому здавалося, що голосно співав, і його тіло поступово тужавіло, ноги й руки, які досі були наче ватяні, наливалися силою. Він упевненіше ступав по мерзлій землі, подекуди покритій першим снігом. І знову з'явилося враження, що плентається вічність, але продовжував іти, куди очі дивляться. На-

решті, почув гавкіт собак і зрадів, як потопаючий рятівному кругу. Прискорив ходу. Через деякий час увійшов в якесь село, що потонуло в чорному нічному мороці. Почав стукатися у високі дощаті ворота першого обійстя. Ніхто — ні гу-гу. Лише прибіг величезний патлатий пес і почав оскаженіло гавкати на нього, аж захлинаючись. Пішов до сусідньої хати — та ж сама картина. І так безнадійно стукався і стукався — а люди наче вимерли, залишивши по собі лише своїх чотириногих друзів охороняти цей світ. "О Боже! З такими труднощами привів ти мене сюди і для чого? Щоб тут, у когось під тином, загинув?.. Змилуйся наді мною!" — подумки просив Вусатенко порятунку у Всевишнього, усіх святих і свого Янгола-хранителя. А порятунок не приходив, і сили зовсім покидали Петра. Біля чергових воріт перечепився через якусь халепу — камінь чи звичайну мерзлу грудку — і впав. Силкувався звестись на ноги, але не зміг. Намагався гукати кого-небудь на допомогу — не видушив з горла жодного слова. Останнє, що пам'ятає, так це те, що у замороженому його мозку виникла думка трохи спочити на землі, а вже потім спробувати підвестися... І провалився у "тепле ліжко" і приємний сон.

Проснувся дійсно у м'якому дерев'яному ліжку. Спочивав на білій, аж сліпило очі, постелі, вкритий легкою периною, від якої пашіло теплом. Поряд сиділа і не спускала з нього очей якась молода, надто гарна жінка чи, може, дівчина.

— Хто ти? Як тебе звати? — спитала вона. Він хотів їй відповісти, але сухі губи не слухалися. Жінка підвела його голову й напоїла з дерев'яної кварти теплим молоком. Однак спрага не покидала Вусатенка, й він попросив:

— Води!

Коли напився, сказав:

— Петро я... Прізвище Вусатенко.

— Хто побив тебе і за віщо?

— Не знаю. Мене підвозив якийсь чоловік. Він пшеницю віз до млина. У степу на нас напали... Вони були на конях і в шкірянках... Вибач, я хочу спати... Мені спекотно...

Вусатенко хотів розкритися, але жінка заперечила й владно наказала:

— Цього не роби! У тебе великий жар. Ти маєш пропотіти, інакше згориш... Випий гарячого молока з козячим жиром, а тоді вже спи.

Скільки він спав — не знає. Може й довго, а може й ні, бо коли свідомо розплющив очі, то перед ним сиділа все та ж вродлива молода жінка, а поряд з нею — хлопчик років чотирьох та ще якийсь літній чоловік міцної статури. Всі вони чомусь були надто серйозними, аж, здавалося, чимось заклопотані, та, нараз, усміхнулися, а хлопчик навіть радо заплескав у долоні й весело та голосно сказав:

— Дядя живий! Дядя живий! Диви, мамо, він на нас дивиться.

Вусатенко попросив води, і літній чоловік приніс йому повну дерев'янку кварту. Петро спрагло випив воду до дна, і стало зовсім легко. Розговорилися. Виявилося, що оту молоду красуню звати дивно й романтично — Гаїна, мабуть, від слова "гай", "гаї", а може ще від чогось іншого походить це приємне на слух ім'я. Петрові розповіли, що рятувала його від замерзання на вулиці Гаїна і той міцний чоловік, котрий сидів на ослоні поряд з ліжком. Він був батьком Гаїни і назвався Мином Самійловичем.

— А як же величати вашого найменшого члена сім'ї? — спитав Вусатенко, кивнувши на хлопчика.

— Це — моя кровинка Антоша, — відповіла Гаїна. — Напівсирота він. Його батько, а мій чоловік, загинув у "м'ясорубці" в шістнадцятому році... У Брусилова був.

—І я — в Брусилова, — здивований такому збігові обставин, відповів Петро. — Оце ось плентаюся додому з німецького полону. То може десь і ваш чоловік у Німеччині... Живий-здоровий... І повернеться...

— Не повернеться, — сказала твердо жінка. — З тієї бійні прийшов додому наш сусіда без ноги. Так він казав, що мій чоловік загинув на його очах... Навіть сам поховав його десь під лісом.

У Гаїни зволожилися очі. Аби змінити неприємну тему розмови, Петро спитав, де він, у якій місцевості і яка тут влада, хто вершить долі людей? Тут уже заговорив Мина Самійлович. Він розповів, що це вже Катеринославщина. Їхнє село називається з давніх-давен Новокурським*, мовляв, перші поселенці були українці-куряни, тобто, з Курська. Найближча до се-

---

* с. Новокурськ — нині Широківського р-ну Дніпропетровської області.

ла залізнична станція Козельськ за десять кілометрів, а звідти — вже й рукою подати до Кривого Рогу та вже від нього недалечко й губернське місто Катеринослав. Почувши це, Петро радісно усміхнувся.

— Ти з Катеринослава, аге ж? — уловив його реакцію старий.

— Ні, — заперечив Вусатенко. — Але з цього міста йдуть потяги прямо в моє рідне Гуляйполе.

— То ти з Гуляйполя?! — здивувався Мина Самійлович. — Від Махна?

Петро засміявся.

— Я бачу й чую, що по всій Україні знають Махна, а вже потім — Гуляйполе, — сказав Вусатенко. — Нестора я знаю ще з юності, до революції... Звичайним був розбишакою і вариводою... А може й не зовсім звичайним. Навколо нього усі ми юрбилися, як бджоли біля вулика... Але те, щоб так високо він сягнув — для мене дивина.

Мина Самійлович розгладив свої короткі сиві вуса і, обміркувавши висловлене Петром, сказав:

— Був тут у нас Махно лише один раз... Мітинг провів біля нашої церкви. Був і я на тому сході... Ну й говорив він! Заслухалися його люди... Усім до вподоби його соціалізм — без поміщиків і без всякої царської влади, все, мовляв, мають вершити селяни на своїх сходах, так би мовити, вибирати сільську раду, старосту і громадою контролювати їх роботу. Ось лише щось із земелькою я не второпав: чи то він об'єднає її в комунію, чи роздасть усім порівну... Ліпше б роздав. Бо комунія селянам не до вподоби. Ти ж, Петре, як доберешься колись до свого Гуляйполя, то вже скажи там Нестору Івановичу про наше прохання, не забудь.

Вусатенко цілком серйозно відповів:

— Не забуду, передам. — І це, мабуть, господареві сподобалося, бо він на знак вдячності стиснув Петрову руку, яка лежала поверх перини.

Потім Мина Самійлович розповідав про владу на селі. А яка там влада? Фактично ніякої не було. Кілька днів похазяйнував у цій місцевості Махно. З мешканців Новокурська нічого не брав і навіть розплатився "керенками" з селянами, у яких стояли його повстанці. А ось на сусідні села — німецькі колонії, які мали свої номери 10, 9, 14 — наклав чималу контрибуцію: наказав німцям знести у певні місця теплий одяг та взуття. За невиконання — розстріл людей і спалення будівель. Німці — народ небоязкий, але вмирати за якогось кожуха чи пару валянок ніхто з них не хотів, тим більше, що всі вони жили заможно й розкішно, тож відкупилися од Махна швидко й безкровно. Трохи гірше у мешканців навколишніх сіл, у тому числі й німецьких, вийшло з царськими прибічниками, які несподівано зайняли округу. Називали вони себе білою гвардією, мабуть, від слів "біла кістка", тобто, панська кров. Ці багатьох шмагали нагайками і шомполами за будь-яку провину і засікали до смерті тих, хто з відкритою душею зустрічав Махна. Але людей білі не грабували і ніякої влади, ні старої, ні своєї нової, не створювали. Певно, часу в них на такі дії не вистачило, бо пробули у цій місцевості лише півтора дні. Їх змінили "червоні гвардійці" — це так вони себе називали, певно, щоб люди не плутали їх з "білими". Так ці "червоні", а їх Мина Самійлович вперто називав "шалені", найбільше залили селянам за шкіру сала, бо забирали з обійстя майже все — борошно, зерно, одяг, всяку худобу, мовляв, для голодуючих пролетарів Росії. Деякі хазяї вчинили червоним грабіжникам опір, так цих селян привселюдно постріляли біля церковних мурів.

— Оце, Петре, вони, мабуть, і напали на вас у степу. У нашому селі їх уже немає з тиждень, а кажуть, що у Сидорівці, Січеванові, Заградівці й Шестерні ці "шалені" коять чорні справи: посадили за владу якихось своїх комісарів у чорних шкірянках з маузерами, а ті глумляться над православним людом, зачиняють церкви, створюють червоні комунії. Не приведи, Господи, і заступися за нас, грішних!

Дійсно, Господь поки що відводив "червоних комісарів" від Новокурського, яке притулилося в долині степової річки Інгулець і з одного боку захищалося від непрошених гостей широкою водоймою, а з іншого — гористою місциною і не мало жодного нормального шляху, який би зв'язував це село з навколишнім світом.

Життя у Новокурську пливло тихо й безтурботно, не маючи зайвих клопотів. Здоров'я у Петра поправлялося тут не за днями, а за годинами. Він уже настільки відчув себе при силі, що, на знак вдячності за порятунок, активно почав допомагати Мині Самійловичу по господарству. Маючи "золоті руки" і природний хист до всякого майстрування, він полагодив зіпсовану і вже дав-

но не придатну для роботи січкарню, і тепер вона працювала, мов нова. Оживив Петро і настінний годинник "Зозулю", який уже кілька років безнадійно лежав серед металевого брухту. Змайстрував різьблений мисник з дубових дощок.

А при першій-ліпшій нагоді милувався з молодою удовицею. Приблудний солдат Вусатенко так припав до серця Гаїни, що та ладна була, забувши про сором і сумління, падати з ним у постіль будь-де і будь-коли, аби тільки виникло в Петра бажання. А того бажання у молодого чоловіка було ще вдосталь. "Зголоднілий" за жіночим тілом, він прагнув надолужити згаяне за останні кілька років. І надолужував днями й ночами. Вони підходили одне одному усім єством: і зовнішньою звабою — обоє статні, з правильними рисами обличчя; і внутрішнім, душевним світом — це вони зрозуміли, переговоривши ночами на всі життєві теми; і прагненням свого, утаємниченого майбутнього. Петро вже подумував не повертатися до свого Гуляйполя, а назавжди оселитися тут, у глухому Новокурську. А Гаїна мріяла стати багатодітною матір'ю, народивши для свого милого і рідного Петруся щонайменше десяток "вусатиків" — так вона обіцяла йому. Хтозна, може так і сталося б, якби зла доля не сплюндрувала їхні вельми принадно-людські мрії.

Якогось дня в Новокурськ увірвалися червоні комісари з великим загоном своїх опричників — озброєних голодранців Катеринослава — і давай вимітати з хазяйських комор усе до зернини, мовляв, для голодуючих братів-росіян. Кілька хазяїв стали на захист свого добра грудьми — і відразу поплатилися за такий супротив своїм життям. Усі інші притихли, думаючи про себе: "Беріть! Може, Бог дасть, подавитеся нашим хлібом — сльозами". Прийшли більшовицькі посланці і в обійстя Мини Самійловича. Завітали сюди не лише, щоб забрати хазяйський хлібець, а й дізнатися про весь "підспідок" нового робітника місцевого куркуля — хтось усе-таки доніс червоним про Вусатенка та ще й наговорив їм про нього, казнащо. Невдячне людське створіння з хижацькими помислами. Адже Петро за такий короткий проміжок часу зробив добро майже кожному сільчанину — комусь полагодив чоботи, підшив биті валянки, комусь підкував коня, заколов безкоштовно свиню, а для усієї сільської громади полагодив старенького вітряка — і тепер новокурці не везуть молоти свою пшеничку за тридев'ять земель, а роблять це

у себе вдома.. Та ба! Хтось усе-таки захотів вислужитися перед черговими гнобителями, мабуть, аби самому не бути пригнобленим ними.

Червоні здирники вивели Петра з хати у двір і вже тут почали його бити, аби той зізнався, що він білогвардійський офіцер і шпигун. Гаїна кинулася на злих людей кібцем і, розставивши руки, ніби прикриваючи свого коханого щитом, закричала:

— Не віддам! Він — мій чоловік!.. Що ви робите? Убивці! Ліпше мене!..

Прибіг на допомогу з вилами в руках і Мина Самійлович. До нього підскочив на коні більшовицький вершник і рубонув шаблею. На щастя дід відскочив, і удар шаблі прийшовся по вилах. На хазяїна та його дочку накинулися червоні бійці й нараз розмісили їх до крові, залишивши напівживими лежати посеред двору. Після цього експропріатори вигребли усе Минове збіжжя й зерно на підводи, до однієї з них прив'язали Петра й поїхали до церкви, де під мурами й мав дістати кулю в лоб "білогвардійський шпигун". Уже й поставили Вусатенка з зав'язаними за спину руками під стіну, і троє солдатів у шкірянках приготувалися стріляти в нього з гвинтівок. Аж нараз з церкви, яка була перетворена червоними в тимчасову комору, вийшов якийсь молодий здоровань у форменій шкірянці і в шапці-бирці з червоною зіркою. У руках він тримав маузера. Певно, вийшов їхній найголовніший, котрий сам забажав розрядити в "білого офіцера" свого маузера. Коли ж він підійшов ближче до Петра і вже намірився вистрелити в нього, то раптом опустив свою зброю і скрикнув:

— Петро?! Вусатенко?!

Червоний комісар ще раз оглядів прискіпливим поглядом лайдака, якого мав щойно розстріляти, помітив, що той стояв у солдатських штанях "галіфе" й босоніж, сніг під його ногами червонів плямами, неначе той стояв на пелюстках червоного маку. Цивільний піджак і полотняна біла сорочка на арештованому були розірвані, мов перед цим їх довго шматували злі пси. Обличчя в приреченого до загибелі набрякло й очі запливли темно-бурими пухлинами. І все-таки він чимось нагадував червоному комісарові його земляка та ще й близького родича Петро Вусатенка, а тому більшовик ще раз, аби цілковито переконатися, що не помиляється, запитав:

— Ти ж Вусатенко, аге ж?

Петро підняв якомога вище голову й також приглянувся до свого убивці. Не впізнав, з ким має честь говорити перед смертю, але зізнався:

— Так, я Петро Вусатенко з Гуляйполя.

Йому у відповідь:

— О, тепер я впізнав і твій голос. А мене не впізнаєш? Я ж Микита Макуха, твій зятьок... Яка зустріч! Усі наші вдома вже й поховали тебе... Лише моя сестричка, а твоя дружинонька Малашка, все виглядає тебе із заходу та двоє діток твоїх чекають татка... А він спокійно живе у якомусь смердючому Новокурську і гне спину на експлуататора.

— Мина Самійлович не куркуль, а сам собі хазяїн. А я потрапив до нього цілком випадково зовсім недавно... Повертався з німецького полону. Доплентався вже сюди. А тут, у степу перед Новокурським, на мене напали якісь бандити, дуже побили. Мене ледь виходили ці добрі люди, а ви їх так зганьбили, ще й пограбували.

— Досить, досить, Петре. Потім з'ясуємо, що й до чого, — перебив його Микита й звернувся до своїх підлеглих: — Хлопці, одягніть його в теплий одяг, нагодуйте, дайте гарячого чаю, щоб не застудився бува... Звідси він поїде зі мною в тачанці...

Так Вусатенко, певно, народжений під щасливою Зіркою, залишився живим і цього разу. Відлежувався він від більшовицьких побоїв на катеринославській квартирі свого шурина Микити Макухи. Молодий дужий організм царського солдата, підкріплений смачними й калорійними харчами (Микита, займаючись експропріацією, себе не кривдив), швидко міцнів. Невдовзі постало питання вибору: куди й за ким іти у революції роботящому Вусатенкові? Чекіст Макуха (він дійсно тоді вже працював у органах "ЧК"*) агітував Петра до себе, доводив, що життя буде на великий палець з присипкою, а головне — влада в руках. Про те, що більшовики, а не хто інший, переможуть у цій революції, Микита не сумнівався. Та Петро не поспішав з відповіддю. Відверто кажучи, він уже зараз міг сказати Микиті, що з більшовиками не піде ніколи — дуже вже вони жорстокі, люди без совісті і честі, якісь бандити з широкої дороги та й годі. Таке було перше і, мабуть, таке буде завжди враження у Петра про цю голу, не роботящу шатію-братію, яка так знущалася над ним! Але поки що Вусатенко не висловлював цієї думки Макусі, вважав, що ще не настав час такої розмови. І все-таки якось увечері, коли Микита був у доброму гуморі й згадав про їхню батьківщину — Гуляйполе, Петро відразу ж перевів розмову на махновців, мовляв, хто вони і "з чим їх їдять?". А вже потім планував сказати шуринові свою думку про більшовиків. Микита досить правдиво, як на думку Вусатенка, почав характеризувати гуляйпільських повстанців. Сказав, що Махно — за комунію, він перший на Катеринославщині організував комуни, воює з поміщиками й петлюрівцями, а зараз з білогвардійцями.

— Тоді Махно — більшовик? — не без підстав запитав Петро.

— Аж ніяк! — заперечив Микита. — При нагоді він б'є і нас. Правда, частіше нам допомагає, ніж лупцює. Словом, він — і вашим, і нашим, дуже ненадійний партнер. За ним необхідне постійне чекістське око.

"З таким непостійним і я не буду", — подумав про Махна Петро, а запитав Микиту про зовсім інше:

— Ти мені скажи, хто в цій революції дає селянинові землю? Бо я хочу одного — мати своє господарство.

— Усі, Петре, обіцяють,що дадуть чи продадуть селянам землю, але віри усім, крім нас, більшовиків, немає.

— А де ж гарантія, що й більшовики не обдурять?

Микита довго мовчав, певно, шукав ту гарантію по всіх закапелках своїх знань про більшовизм, але нічого не знайшовши, відповів:

— Одна гарантія — так сказав Ленін.

— А хто такий Ленін?

— Наш вождь.

— А де він?

— У Москві.

— Гм, — скептично гмикнув Петро. — А яке відношення має Москва до України?

— Москва, брате, вона завжди Москва. Так-то.

Тепер довго мовчав Петро, а згодом несподівано сказав:

— Не подобаються мені ці нові господарі зі старими звичками. Ти вже вибач, Микито, але я завтра чвалаю додому. Душа зболілася за своїми... Вже більше не можу.

---

* ЧК (рос.) — чрезвычайная комиссия. Укр. — НК — надзвичайна комісія.

— Попереджаю, Петре: територія між Катеринославом і Гуляйполем надто небезпечна, вона по кілька разів на день переходить з рук білих до махновців і навпаки. Потяги майже не ходять... Лише мотаються туди-сюди бронепоїзди, а чиї вони, — ніхто не знає, здебільшого різних банд. Доведеться тобі тьопати пішки глухими шляхами. А це скільки днів?.. Отже, жодних гарантій про безпеку немає.

Та Петро був невблаганним. І рано-вранці вони розпрощалися. В оцінці обстановки за Катеринославом у напрямку Гуляйполя чекіст Микита Макуха не помилився. Там справді чинилося щось неймовірне і, як на думку Вусатенка, просто дикунське. Села на його шляху були напівпорожні, мужиками в них і не пахло: хто в більшовиків, хто в білих, а хто в Махна. Значна їх більшість, звісно, пішла до Махна. А їхніх жінок, які залишились беззахисними вдома, ґвалтували щодня то білі, то червоні, то зелені, то чорні і навіть голубі. В одній хаті, куди Петро зайшов попросити шматок хліба, він застав розпатлану й, мабуть, уже збожеволілу молодицю, котра гойдала в колисці немовля й сумно, аж дибився у Вусатенка чуб, співала:

Братів твоїх рідних, закутих в кайдани,
Живими сховали вороги погані.
Як виростеш, синку, станеш в світі жити,
Не забудь за батька кров'ю відплатити.*

Петро мовчки поточився з хати. На вулиці, поряд з цим обійстям, побачив зарубану на смерть бабусю, яка тримала в руці макогін. Вусатенко вже знав, що селяни, від малого до старого, брали в руки вила, коси, граблі і навіть макогони та палиці і з такою зброєю, бо іншої не було, виступали проти білої кавалерії генерала Шкура, який того часу богував в Олександрівському повіті Катеринославщини.

Махновці також були напівозброєні. Але вони чинили належну, просто героїчну відсіч противникові і нізащо не хотіли покинути своє гуляще поле напризволяще, вірніше, на поталу ворогові. Воювати з білими їм довелося значно важче, ніж з петлюрівцями, чи, скажімо, з більшовиками, які були зовсім не-

* Зі спогадів В. Ф. Білаша, начальника оперативного штабу Революційної Повстанської армії України (махновців).

досвідченими вести війну з партизанами степу. А білогвардійці, люди, як правило, навчені військовій справі, швидко розпізнали махновську тактику ведення війни, перейняли її, взяли собі на озброєння і тепер несподіваними набігами на села й містечка завдавали багато клопоту повстанцям. Генерал Шкуро вже по кілька разів захоплював Пологи, Великий Токмак, Оріхів і навіть столицю повстанців — Гуляйполе. Його мета була одна — розбити вщент Махна, який не давав можливості білій армії просуватися на Москву. Та Махно зі своїм військом був невловимим і незборимим. Врешті-решт, постало питання руба: хто кого? Махно — білогвардійців, чи навпаки. Командарм білої армії генерал Денікін* кинув проти селянського ватажка найліпші свої сили. Та ба! "Горішок", який спершу здавався царським генералам іграшкою з піску, виявився надтвердим металевим сплавом.

Антон ДЕНІКІН
(1872—1947 рр.).

Махно не лише не збирався здаватися, а поставив собі за мету розбити білу армію. Для цього він нежданo-негадано для Денікіна оголосив по всій Україні мобілізацію українців, де б вони не були — в білих, зелених, петлюрівців, більшовиків, — аби лише воліли послужити революційному повстанству і могли носити зброю. Одночасно "батько" оголосив "священну війну білій гвардії". Денікін не на жарт перелякався і тут же пообіцяв виплатити 500 тисяч рублів тому, хто вб'є непокірного і знахабнілого Махна.

Та охочих убити "батька" в Україні не знайшлося. Навпаки, до нього звідусіль потягнулися тисячі чоловіків. На жаль, озброєні вони були, щонайліпше, вилами,

* Антон ДЕНІКІН (1872—1947 рр.). Російський військовий діяч, генерал-лейтенант (з 1916 р.). Під час Першої світової війни командував стрілецькою бригадою, потім корпусом. У 1917 р. — начальник штабу, верховний головнокомандувач, головнокомандувач Західним та Південно-Західним фронтами. Один з керівників "білого руху". З жовтня 1918 р. — головнокомандувач Добровольчої армії. З квітня 1920 р. в еміграції. (З "Нового довідника Історія України. К. — 2005. — С. 512).

клюками та піками. І вже вкотре зіткнувся Махно з проблемою боєприпасів та зброї. І погляд "батька" знову був звернений до більшовиків, бо тільки вони могли допомогти йому.

В Катеринослав негайно виїхав Олексій Чубенко з одним-єдиним завданням: "За всяку ціну випросити у більшовицького командира Дибенка* зброю".

П. Ю. ДИБЕНКО (1889—1938 рр.).

— А коли відмовить? — спитав Чубенко.

— Тоді скажи, що ми пропустимо Денікіна на Москву, і безладну армію Дибенка біляки зімнуть у лайно, — порадив Махно.

Чубенко спокійно розгладив свої пишні козацькі вуса.

— А якщо серйозно? — спроквола перепитав він налаштованого на гумор "батька".

Махно у тон Олексієві відповів:

— Якщо серйозно, то скажи йому те, що я щойно порадив. І він обов'язково дасть нам зброю. Бо навіщо вона йому? Сам він воювати нею все одно не вміє. І добре розуміє: коли я не витримаю, то дійсно Денікін через місяць буде під стінами Москви. Отже, зброю він дасть... Ось лише, за яку ціну?

— Не важко здогадатися, "батьку".

— Ти думаєш, що запропонує ввійти повстанцям у його дивізію?

— Так, "батьку". Йому це вигідно, особливо зараз, коли в нього, по суті, немає справжньої боєздатної дивізії. А тут — такий ласий надійний шматок.

---

* Дибенко Павло Юхимович (1889—1938 рр.) — матрос Балтійського флоту, в 1917 р. — голова Центробалту. В громадянську війну керував групою військ, Кримською армією, був начдивом. Командуючий військами військових округів. Замучений НКВС у 1938 році. (Див. А. В. Белаш, В. Ф, Белаш. Дороги Нестора Махно. Киев — РВЦ "Проза". — 1993. — С. 583, 584.).

Нестор усміхнувся лівим краєчком тонких губ. Він так відреагував на похвалу його війська, а з приводу вигоди і саме на це зауваження сказав:

— І нам зараз вигідно з ним поякшатися. Тож бо поганяй, Олексію, і дій сміливо, але обачно. Ну, будь здоров. Телефонуй про хід переговорів.

Махно й Чубенко обнялися на прощання.

Через кілька днів Нестор зібрав нараду своїх командирів, доповів загальну оперативну обстановку. Вона була невтішною. Фронт, на якому билися напівозброєні повстанці з відбірними частинами білих під командуванням генерала Шкура, сягав за сто верст від Маріуполя у напрямку на схід і північний схід. Мужності махновцям не позичати, а ось зброї катма. Часто їм доводилося вступати в бій з голими руками.

— І в цій ситуації я зміг відправити голодуючим мешканцям Москви та Петрограда 100 вагонів хліба, — сказав Нестор. — Гадаю, більшовики належним чином оцінять нашу допомогу їм і за добро віддячать добром.

"Батько" перервав розмову, вийняв хустину, притулив її до рота, закашлявся. Останні місяці він, будучи всі дні і ночі в нестерпну стужу з пронизливими вітрами-суховіями на фронті, застудився, але все не знаходив часу полікуватися, хоч Галина Кузьменко наполягала це зробити, аби не сталося чогось гіршого. Коли задушливий, аж здається, туберкульозний кашель відступив, Нестор продовжив:

— Отже, враховуючи сьогоднішню обстановку на фронті, нам нічого не залишається, як увійти в союз з Червоною армією. До її комдива Дибенка, який зараз знаходиться наче в Катеринославі чи в Синельниковому, виїхав Чубенко. Йому наказано підписати з більшовиками угоду. І ціною невдячного для нас союзу з червоними ми озброємо наші нові частини й перейдемо у рішучій наступ. Нині ми маємо майже 50 тисяч повстанців, і коли їх належним чином озброїти, то біляків зітремо в порошок.

Нараз забринчав телефонний апарат. Слухавку взяв начальник оперативного штабу Віктор Білаш...

— "Батьку", тебе Чубенко, — невдовзі сказав він.

Олексій телефонував з Нижньодніпровська. Він сказав, що 26 січня бачився з Дибенком і той дійсно запропонував військовий союз з Червоною армією, але з однією умовою: що

всі загони й полки сільських повстанців увійдуть до складу його дивізії як бригадна одиниця, яка називатиметься Третьою Задніпровською бригадою імені батька Махна.

— Як мені бути? Погоджуватися? — запитав Чубенко. А Махна цікавило одне:

— Скільки Дибенко дає зброї і якої?

Чубенко:

— Нашу заявку пообіцяв задовольнити повністю.

Махно:

— Тоді підписуй будь-яку угоду — біс із нею і займися відправленням зброї. До зустрічі.

Одержавши від Дибенка гвинтівки, кулемети, патрони і навіть шаблі, Махно пішов у рішучий наступ на денікінські частини, що знаходилися на півдні України. "Батько", який основними силами стояв в районі залізничної станції Царекостянтинівка, спершу націлив свій головний удар на місто Пологи і в жорстокому бою 6 лютого 1919 року взяв його. Тут зупинився лише на короткий мітинг, який провів особисто на залізничній станції, і несподівано для денікінців різко змінив свій напрямок і зненацька, як сніг на голову, рушив у напрямку Мелітополя, захопивши міцні опорні пункти білих — селище Пришиб та Михайлівку. Червоний комдив Дибенко, котрий уже давно не тішився подібними успіхами своїх бійців, та ще й із хваленим Денікіним, був у захопленні від результатів наступальних дій "батька" Махна і в оперативному зведенні сповіщав командарму Антонову-Овсієнку і одночасно в Москву Леніну таке: "Добровольці, козаки, чеченці розбиті, втікають. Відзначається блискуче керівництво командирів частин під керівництвом батьки Махна. На Мелітопольському напрямку 17-й махновський полк з бою узяв станцію Пришиб і Михайлівку".

За всією логікою існуючої тактики ведення війни та й за самою поведінкою Махна генерали білої армії чекали новоявленого сільського Бонапарта в Мелітополі і, звісно, саме тут приготували йому "вовчу яму". Та ба! Вони забули, що мають справу з народним полководцем, який ніяких військових академій не закінчував, а тому керувався лише своєю відомою логікою ведення бою і війни в цілому. Тоді, як повстанців Махна чекали в одному місці, він несподівано з'являвся зовсім у протилежному. Цього разу він раптово повернув на Донбас і до берегів Азовського моря. Його похід сюди став опущеним Дамокловим мечем для Білої армії: 15 березня Махно штурмом заволодів крупним промисловим містом півдня України Бердянськом, а 17 березня — Волновахою, створив серйозну загрозу противнику, який укріпився в Маріуполі. Цього разу вже особисто більшовицький командарм Укрфронту Антонов-Овсієнко був у захопленні від бойових дій селянського ватажка і письмово вимагав від своїх командирів: "Необхідно усіляко розвивати успіх Махна".

Та добитися подібного успіху більшовицькі командири не могли, мабуть, не вистачало у них махновської мудрості. Бо в тих же, а то й значно складніших умовах "батько" активно повів наступ у напрямку Маріуполь—Таганрог. Денікін зрозумів, що Махно його перехитрив і, таким чином, поставив у критичне становище. Білі генерали робили неймовірні зусилля, аби не здати важливий для них у військовому плані Маріуполь, але їхні зусилля виявилися марними: після триденних невпинних боїв махновці 29 березня 1919 року штурмом заволоділи містом. Про цю знамениту, справді героїчну перемогу махновців над Денікіним сповіщав Павло Дибенко своєму начальству: "Стойкость и мужество полков были неописуемы. При наступлении полки обстреливались со стороны противника и французской эскадры из 60 орудий. Невзирая на губительный огонь противника, полки шли без выстрела до соприкосновения с противником, после чего под командой доблесного командира 8-го полка, неоднократно отличавшегося в боях т. Куриленка, бросились в атаку. Укрепления противника были взяты штурмом... Прошу награждения 8-го и 9-го полков, артилерийского дивизиона особыми Красными знаменами и командира 8-го полка орденом Красного Знамени".*

У цьому рапорті є надто цікаве свідчення, що махновці йшли на денікінців без пострілу аж до зіткнення з противником. Таким був наказ самого "батька". Нестор цією вказівкою переслідував два, на його думку, надто важливих фактори: по-перше, війська берегли патрони, яких уже було обмаль, а, по-друге, такий мовчазний і настирливий наступ мав негативно психологічно вплинути на противника, який оборонявся. "Батько" не помилився ні в першому, ні в другому своїх передбаченнях.

---

* Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. документов и материалов в 3-х томах, кн. 2. — С. 291—292.

Полонені білі солдати й офіцери розповідали, що вони були деморалізовані такою поведінкою махновців, бо мовчки іде на ворога той, хто відчуває свою значну перевагу.

Весна 1919 року стала тріумфом бойових дій махновців. На очищені від противника землі приходили червоні комісари й утворювали органи радянської влади. Таким чином, били ворога й перемагали одні, а скористалися цією перемогою зовсім інші. Махно це бачив, але він сильно не противився такому зухвальству військових союзників, бо вірив, що якраз ця влада розподілить поміщицькі землі між бідними селянами, надасть велику свободу приватній власності та запрацює самоврядування в особі місцевих Рад.

Настав час тимчасового затишшя на фронті — і Галина Кузьменко знову нагадала Нестору про своє незрозуміле перебування при ньому. Хазяїн своєму слову "батько" виявився рішучим і в сімейних справах. Він наказав оперативному штабу негайно готуватися до весілля.

Нестор МАХНО і Галина КУЗЬМЕНКО.
1919 рік.

ГЛАВА ДЕВ'ЯТА

ВЕСІЛЛЯ В МАЛИНІВЦІ

(назва радянського кінофільму про махновців)

Потойбічний Світ. Ленін, заклавши руки за спину, бадьоро ходить по просторій кімнаті, щось розмірковує, періодично зупиняється й, співаючи, вигукує:

"...Наш Ленин впереди!" Заходять: Сталін, Троцький, Дзержинський, Єжов, Берія.

ЛЕНІН *(до них)*. Сідайте, товариші комуністи і вірні мої соратники. Ніхто з наших навуходоносорів не знає, що ви тут?

ТРОЦЬКИЙ. Кого маєш на увазі, товаришу Ульянов?

ЛЕНІН. Звісно, у першу чергу гнилого інтелігента Миколу Бухаріна і вічно мовчазного та підозрілого всесоюзного старосту Михайла Калініна.

ЄЖОВ. Вони агенти Диявола?

БЕРІЯ. І вороги народу?

ЛЕНІН. Це лише моя підозра, не більше.

СТАЛІН. Усіх підозрілих також потрібно прибрати.

ЛЕНІН. Давайте не будемо поспішати, дійде черга і до них *(пауза)*. Так, кажете, що ніхто не бачив, як ви шмигнули до мене?

ТРОЦЬКИЙ. Ми прийшли сюди таємними ходами. Отже, жоден чорт нас не засік.

ЛЕНІН. Про чортів не зарікайся. Бо це такі тварюки, що їм якось усе стає відомо *(пауза)*. І тоді шишки падають на мене як на організатора усіх наших перемог.

Присутні підозріло глянули один на одного, мовляв, хто з нас підлотник? Хто доповідає про наші дії Дияволу?.. Ленін уловив і розпізнав погляди "товаришів по партії" і, щоб не перетворити початок їхнього таємного зібрання на початок великої бійки, вирі-шив загасити іскру, з якої могло розгорітися велике полум'я недовіри між вірними ленінцями. А Сталін випередив:

Всі нашіптують Дияволу.

СТАЛІН. Хто нашіптує Дияволу, зізнавайтеся?!

ЛЕНІН. Я нікого з вас не підозрюю у співробітництві з Нечистою силою. Усім вам довіряю, як собі. Тому й запросив саме вас. Є архіважлива проблема, пов'язана з верховним Чортом, якому ми служимо ще з того, Земного світу. Про що йдеться? А про те, що останнім часом мій Світоч чинить усе проти мене. Він намагається навіть розсекретити нашу ленінську сутність перед земляками, а головне, розсекретити її тут — перед Богом. Доказ цьому — так звана справа Махна. Диявол обіцяє мені одне, а коїть зовсім інше: він розголошує наше справжнє ставлення до "батька" і чітко показує, що зробили його таким, яким він був насправді, ми, більшовики Росії. Отже, коли Господь вирішить відправити Махна за його гріхи в пекло, додасть за нього мук і нам. Утямили, чому я так занепокоївся?

ТРОЦЬКИЙ. Конкретніше, товаришу Ульянов... Які твої пропозиції?

ЛЕНІН. Необхідно ліквідувати Диявола. Ви — вожді міжнародного тероризму, пройшли вишкіл такої роботи в бойовій партії Леніна і маєте зараз запропонувати реальний план знищення Сатани.

ТРОЦЬКИЙ. Нехай пропонує товариш Сталін. У нього найбільший досвід. Навіть мене угробив.

ЛЕНІН *(розгадав думку "політичної проститутки")*. Тільки без особистих образ, вірні ленінці. Ми зараз вирішуємо архіважливе партійне питання *(пауза)*. Отже, хто перший внесе пропозицію? Можливо, товариш Дзержинський? *(Ленін глянув на "залізного" Фелікса)*.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Незвичайна акція, товаришу Ленін. А тому потрібний деякий час для обміркування.

ЛЕНІН. А ви товариші Єжов і Берія? Саме вам і карти в руки у цій буденній операції!

ЄЖОВ. Я такої ж думки, як мій учитель товариш Дзержинський.

БЕРІЯ. Треба подумати, товаришу Ленін, порадитися з товаришем Сталіном.

Ленін мовчки глянув на Сталіна.

СТАЛІН. Товариші Єжов і Берія самостійно вирішувати питання державної ваги нездатні. Їм завжди підказував я *(Сталін розгладив свої вуса, підвівся, ходить по кабінету і*

розпалює люльку сірником). Ліквідувати Диявола — на сьогодні для нас, для нашої комуністичної партії — це нагальна необхідність, яку щойно заповів нам товариш Ленін. Дійсно, у нас досвід подібних акцій надто великий. А коли так, то ми знаємо, з чого почати і кому доручити цю справу. Отже, товаришу Ленін, і цей заповіт ми виконуємо з честю. А розпочати його виконання необхідно з підбору кандидатури на акцію. Чи можемо ми її назвати зараз? *(Сталін обвів своїм важким поглядом присутніх. Усі опустили голови. Тільки Ленін, заклавши великі пальці рук за свою полосату камезельку, стояв незворушно, дивився на виступаючого і лише зрідка перехиляв надмірно велику і дещо деформовану голову то вліво, то вправо)*. Тож, я запитую, чи можемо ми назвати цього виконавця зараз, у цю хвилину? Відповідаю: можемо. А перед цим і для цього з'ясуємо: в ім'я чого, в ім'я кого ми знищуємо Диявола — нашого Кумира? *(присутні підняли голови, мовчать)*. Важко вам відповісти. Тоді я дозволю собі поставити це ж запитання, але подам його в іншій площині, підійду до нього з іншого боку *(пауза)*. Що чи хто спонукав Диявола — ідейного натхненника й організатора усіх наших перемог на Землі — заподіювати нам зло тут, на небесах? *(Сталін знову кинув свій колючий погляд на присутніх)*.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Звісно, підштовхували Диявола до таких дій "пся крев" хохли Грушевський і Махно.

СТАЛІН. А ви як думаєте, товариші Єжов і Берія?

ЄЖОВ. Так, Грушевський і Махно.

БЕРІЯ. З товаришами по партії згідний.

СТАЛІН. Я так і гадав, що обидва самостійно нічого не думаєте *(пауза)*. Отже, товариш Дзержинський відповів майже вірно, коли сказав, що Диявола спонукали до дій проти нас хохли. На цьому слові поставимо крапку. Бо тут прихована й вірна відповідь, яку ми так прагнемо знайти. Логічно мислимо далі. Усім нам відомо, що жар потрібно загрібати чужими руками, тобто, руками хохлів. Вони підбурили проти нас Диявола? Вони... *(пауза. Сталін глянув на Єжова)*. Тож як ми будемо діяти далі, товаришу Єжов?

ЄЖОВ. Не знаю, товаришу Сталін.

СТАЛІН. А ти, товаришу Берія, знаєш?

БЕРІЯ. Може вислати усіх хохлів до Сибіру? Подібний план уже колись я розробив. *(пауза)*. Його слід лише підняти з архіву...

СТАЛІН *(нервово)*. Що кому, а курці — просо. Йдеться ж про акцію над Сатаною, а не над українцями. Та що вас питати, коли ви не спроможні думати *(пауза)*. Отже, акцію проти Диявола має виконати українець, але без української душі, тобто, не націоналіст, а інтернаціоналіст. Це має бути той, хто вчинив не одну акцію проти українців, і за такі дійства він тепер разом з нами спокутує гріхи у пеклі. Тобто, у нього є велика ненависть до хохлів і ще більше бажання помститися Дияволу за його знущання тут. У кого з присутніх є така конкретна кандидатура?

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. У мене.

ЄЖОВ. І в мене.

БЕРІЯ. Я також можу назвати достойника.

СТАЛІН. Тож називайте. Я і товариш Ленін слухаємо вас.

ЛЕНІН. Так, слухаємо.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ, ЄЖОВ і БЕРІЯ *(в один голос)*. Павло Судоплатов!

СТАЛІН. Хто він такий?

ЛЕНІН. За нього ви можете поручитись?

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Судоплатов — родом з Мелітополя, українець за походженням. Тільки те й робив, що шкодив Україні. Словом, яничар, як називали таких кляті запорозькі козаки. Докладніше про нього можуть доповісти товариші Єжов і Берія.

ЄЖОВ. Він був організатором і виконавцем убивства багатьох ворогів народу *(скоса глянув на Троцького)*.

ТРОЦЬКИЙ *(схопився зі стільця і розлюченим звіром звертається до Єжова)*. Це ти, лягавий собако, хочеш зараз перед товаришем Леніном вислужитися і проштовхуєш свого гада?!

СТАЛІН *(спокійно)*. Продовжуйте, товаришу Єжов, не звертайте уваги на істеричні вигуки товариша Троцького.

ЄЖОВ *(спокійно)*. Для Судоплатова там, на Землі, не мало значення, кого угробити. Лише була б вказівка ленінської комуністичної партії та радянського уряду. Найбільші успіхи в нього були на теренах боротьби з українськими буржуазними націоналістами. Виконуючи ще вашу, товаришу Ленін, вказівку про безжальне винищення цієї нечисті, він ліквідував ряд відомих ватажків українських антибільшовицьких банд.

СТАЛІН *(перебиває Єжова)*. Ти кажи конкретно, а не виступай тут з доповіддю.

БЕРІЯ *(випереджає Єжова)*. Це мій агент, товаришу Сталін. А тому про нього конкретніше доповім я!

СТАЛІН. Слухаємо вас.

БЕРІЯ. Судоплатов був учасником усіх наших великих перемог: знищив ідеолога так званого українського національного відродження Шумського*, ватажка воєнізованих банд українських націоналістів Романа Шухевича**, командира корпусу "Січові стрільці" Коновальця*** та ще багатьох інших хохлів.

ЛЕНІН *(який усе ходив по кабінету, заклавши руки за спину, зупинився, намагаючись надати собі мудрого і всеосяжного вигляду генія людства)*. Що ж, кандидатура цілком пристойна. Проголосуємо за неї, товариші члени Центрального Комітету нашої Компарті? Хто "за"?

Усі присутні підняти руки, крім Троцького.

СТАЛІН. А ти чому, товарушу Троцький, не голосуєш?

ТРОЦЬКИЙ. Я утримаюсь. У мене є своя особиста думка.

СТАЛІН. Яка?

ЛЕНІН. Нас його думка не цікавить. Він був, є і буде політичною проституткою. І коли про наш задум стане відомо Дияволу, то ми чітко будемо знати, що нас продав Троцький.

Троцький встав і демонстративно виходить.

СТАЛІН. Товаришу Троцький, вернися!

---

* **Шумський Олександр Якович** (1890—1946 рр.)— ідеолог українського національного відродження. В 1924—1927 рр. — нарком освіти України, багато уваги приділяв питанням українізації. Виступав за виведення української освіти, науки і культури на європейський рівень. В 1927 р. був відкликаний з України в Москву. У 1933 році звинувачений в участі в "Українській військовій організації" та контрреволюційній діяльності і засуджений до 10 років позбавлення волі.

** **Шухевич Роман** (псевдонім — Тарас Чупринка) — 1907—1950 рр. Генерал — хорунжий. Входив до галицького крайового приводу ОУН Бандери. Дотримувався тактики революційних дій. З 1942 р. — головнокомандуючий УПА.

*** **Коновалець Євген** (1891—1938 рр.) — полковник Української галицької армії (УГА), голова приводу ОУН (1929—1938 рр.). У 1917 р. — один з організаторів куреня, полку, дивізії, корпусу січових стрільців. Влітку 1921 р. керував Українською військовою організацією (УВО) у Львові. З грудня 1922 р. — в еміграції, ініціатор створення українських організацій соборного характеру у Франції, Німеченні, Австрії.
(Короткий довідник з історії України, Київ, "Вища школа", 1994 р.)

ЛЕНІН. Нехай іде! Скатертю йому дорога.

Троцький вийшов

СТАЛІН *(до Єжова)*. Ліквідуй його.

ЄЖОВ *(підвівся)*. Слухаюсь, товаришу Сталін! По голові сокирою?

СТАЛІН. Розрубай так, щоб навіть Диявол не зміг його скласти віками.

ЛЕНІН *(до Сталіна і Єжова)*. Не поспішайте з ним. Давайте закінчимо одну роботу *(пауза)*. Потрібно викликати сюди зараз же, негайно, цього Судоплатова і дати йому відповідне завдання щодо Сатани.

Берія підвівся, вийшов за двері і невдовзі повернувся з чоловіком із миловидним і доброзичливим обличчям.

БЕРІЯ. Оце і є Судоплатов.

ЛЕНІН. Зовсім не схожий на терориста номер один, швидше — на інтелігентного лаурета Нобелівської премії.

БЕРІЯ. Політичний агент таким має бути — щоб йому всі вірили і довіряли.

ЛЕНІН *(до Судоплатова)*. Вам, батєнька, вже розповів товариш Берія, яка визначна, можна сказати, масштабу Сонячної системи, місія покладається на вас? *(Пауза. Судоплатов киває головою, що, мовляв, усе знає)*. Успішно її виконавши, ви станете героєм двох світів: Земного і Небесного. Людство, живе і мертве, нарешті позбавиться тирана з тиранів. Те, що не зміг зробити Ісус Христос, зробите ви — і на планеті Земля встановиться Рай, і тоді на Землі, поряд з моїми скромними гранітними памятниками, засяють золотаві памятники на вашу честь. Ви готові до великого подвигу?

СУДОПЛАТОВ. За партію Леніна — Сталіна я готовий і рідного батька пришити! *(Судоплатов посуворішав, виструнчився, підняв вище голову)*. Хайл Гітл *(зупинився)*. Хай живе Ленін! Хай живе Сталін! Хай живе Комуністина партія Радянського Союзу і її ленінський Цека! Слава радянській владі! Хай живе...

ЛЕНІН *(перебиває Судоплатова)*. Вірю, вірю, товаришу *(пауза)*. Як же ви мислите це зробити? Повісите, розрубаєте голову сокирою чи, скажімо, подаруєте ось цю велику коробку цукерок з вибуховим приладом?

СУДОПЛАТОВ. А я не мислю, товаришу Ленін. Мені наказують, і я виконую.

ЛЕНІН. Гм... *(пауза)*. Так *(пауза)*. Я зрозумів *(він глянув на своїх "політцеківців")*. Тоді наказуйте. Бо час не стоїть. Нам необхідно швидко й рішуче діяти, поки нас не виказав "іюдушкаТроцький". Зволікання спричинить ще жахливіші муки нам у Пеклі.

СТАЛІН. Що скаже товариш Берія?

БЕРІЯ. Заманити Чорта лисого до нас, сюди, і нехай Судоплатов з безшумного пістолета пустить йому кулю в лоб *(пауза)*. Як мені пустили.

СТАЛІН. А як планує товариш Єжов?

ЄЖОВ. Може прикінчимо його не тут, а в Едемському саду, коли він буде спокушати Єву вже вкотре з'їсти гріховне яблуко? І тоді піднесемо Господу наше убивство Диявола як захист його, Божого, наказу не грішити? Всевишній за такий учинок ще й може усіх нас забрати до Раю.

СТАЛІН. Дурний завжди думкою багатіє — так кажуть українці *(пауза)*. Затям, Єжов: Бог не допустить ніякої сметрі у своєму Едемі.

ЛЕНІН *(до Дзержинського)*. А що скаже "залізний Фелікс?"

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. У цій делікатній справі варто спішити, не поспішаючи *(пауза)*. За повідомленнями моїх агентів зараз на Україні відбувається масштабне розшарування суспільства, внаслідок чого одні — жиріють, а інші — бомжують. У душу одного з таких розжирілих нових українців планує вселитися сам Диявол *(пауза)*. Заздрість, гнів і обурення нараду — це ще не повний перелік складових обстановки, в якій житиме наш Людиносатана. Тож убити його, скажімо, в під'їзді його ж будинку, на полюванні чи ще десь — справа честі нашого партійця Судоплатова. Гадаю, це буде зробити легко, а головне, ми всі будемо поза будь-якою підозрою навіть тоді, коли Троцький оце зараз викаже Люциферу наш план революційних дій.

ЛЕНІН. А що, товарищі члени політбюро, з такими аргументами товариша Дзержинського варто погодитися. Хто "за"?

Проти? Утримався? Рішення прийняте одноголосно. Загальне керівництво цією операцією покладаю на відданого ленінця товариша Сталіна.

Несподівано входить Грушевский.* Усі встають ошелешені. Тільки Ленін, здається, не розгубився. Він підсів до роялю й почав грати апасіонату.

ГРУШЕВСЬКИЙ *(зосереджений і сердитий)*. Не чекали?

ЛЕНІН *(переставши грати)*. Бо тебе, шановний пане, не запрошували. А чого ввірвався, як монгол? У вас, правда, на Україні кажуть: "непрошений гість гірше татарина".

ГРУШЕВСЬКИЙ. У нас ще кажуть: "Не копай на сусіда яму, бо сам у неї попадеш і в'язи зламаєш!"

ЛЕНІН. До чого б це, пане?

ГРУШЕВСЬКИЙ. А до того, що ви, більшовики-ленінці, вічно проти українців якісь капості затіваєте, а згодом вони, ці злочинні штучки, вилазять вам боком.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ (1866—1934 рр.).

ЛЕНІН. Це вам, Михайле Сергійовичу, уже наябедничав проститутка Троцький? У нього заговорило сумління, що його народила і вигодувала українська земля і за це він вибрав слушний час вислужитися перед вашим народом? Чи все-таки він, як завжди, керувався підленькими мотивами?

ГРУШЕВСЬКИЙ. Це ваші проблеми, пане Ульянов. Як на мене, то ви — одного дерева плоди *(пауза)*. А те, що ви тут затіваєте, чув не лише я, а безмежний Всесвіт. Ви лише послухайте *(Грушевський іде до дверей, відчиняє їх навстіж)*. Кажіть, що-небудь, кажіть!

ЛЕНІН. А ми уже все сказали. Нам нічого вам сказати.

І це "А ми уже все сказали...", наче через велетенський гучномовець, рознеслося всією округою. Присутні більшовики в

---

* **Михайло Грушевський** (1866—1934 рр.). Видатний український історик, археолог, соціолог, публіцист, письменник, громадсько-політичний і державний діяч. 1917 року був обраний головою Української Центральної Ради. Через рік був обраний президентом Української Народної Республіки.

один голос перелякано скрикнули: "О-о-й!.." Вони зрозуміли, що у кабінеті, де змовлялися вбити Диявола, стоїть новітня підслуховуюча техніка, яка не лише чисто, без будь-яких сторонніх звуків, записала їхню злочинну змову, а й відразу же передала її усьому Світові *(пауза)*. Грушевський демонстративно виходить. А на порозі перед вірними ленінцями з'являється Диявол. Всі перед ним падають на коліна і схиляють свої голови.

ЛЕНІН *(бурмоче голосно, наче читає молитву чи заклинання)*. Помилуй мене, Світоче, з великої милості Твоєї, і з безлічі щедрот Твоїх очисти беззаконня моє. Проти тебе єдиного я згрішив і перед Тобою зло вчинив, то й правий ти у словах Твоїх, і діях Твоїх і переможеш, коли будеш судити нас не за лихим серцем, а за велінням душі Твоєї справедливої. Серце чисте створи в мені, Світоче, і духа правого онови в нутрі моєму підлому.

ДИЯВОЛ *(перебиває Леніна)*. Перестань плазувати! В беззаконнях ти зачатий, у гріхах народила тебе мати, лише зло ти чинив, то й вічно будеш так чинити, бо носиш ти моє тавро.

ЛЕНІН. Карай, Світоче, милуючи дітей своїх.

ДИЯВОЛ *(до всіх)*. Геть, окаянні, з очей моїх. *(Усі кинулися до дверей, аби швидше зникнути з пекельного поля впливу Диявола. Останнім виходить Ленін. Диявол до нього)*. А тебе, Ульянов-Ленін, прошу залишитися на кілька теплих слів. *(Ленін повернувся, виклично глянув на Сатану, прижмурившись)*.

ЛЕНІН. Куцому й лисому завжди дістається найбільше й за всіх. А втім, я тебе, Світоче, люблю понад усе на світі.

ДИЯВОЛ *(вже вкотре сьогодні перебиває Леніна)* Ви, більшовики-комуністи, усі одним миром мазані: кажете солодкі слова, а даєте гірку отруту, стелете м'яко, а кидаєте один одного і ближніх своїх на дощаті нари, ваші обіцянки й запевнення не варті й ламаного гроша.

ЛЕНІН. Ми повністю, мій Світоче, скопіювали тебе. То хіба можна дорікати матері, яка народила дитя, собі подібне?

ДИЯВОЛ *(розсміявся)*. Нарешті ти, Ульянов-Ленін, уперше зізнався, що маєш моє походження. А то все віднікувався і навіть ображався, коли я про це тобі нагадував *(пауза)*. Нічого не скажеш, відчувається прогрес у твоєму вихованні.

ЛЕНІН *(скористався слушною нагодою)*. То може, мій Світоче, не треба мене карати за сьогоднішні вибрики?

ДИЯВОЛ. Треба, Володю, треба. Сам казав на земному світі про невідворотність кари за будь-який злочин.

ЛЕНІН. І що мені буде? Яка кара? Чи буде її пом'якшення за каяття?

ДИЯВОЛ. Звісно, буде. Замість намічених десяти порцій розпечених до червоного металевих зайців подам сьогодні тобі на вечерю аж двадцять!

ЛЕНІН *(здичавіло заверещав)*. Побійся Бога, мій Світоче!

ДИЯВОЛ. Іди геть з очей моїх ясних! Геть! *(Ленін наближається до дверей. Навздогін йому кричить Диявол)*. А про Махна я показуватиму Всесвіту те, що було насправді!

...**Земний світ.** Весна в азовсько-таврійських степах завжди приходить до людей, як сніг на голову, — нежданo-негаданo. Блиснуло, пригріло сонце, раптом зникли неглибокі сніги, і забігали поміж торішними травами та стернею світло-руді ховрахи — ці чи не найперші вісники приходу нової пори року у природі. Грунтові дороги, роз'юшені мокрої зими кінськими копитами, возами й тачанками, за день-два висохли і стали цілком придатними для пішого пересування. Проте Петро Вусатенко, навчений гірким досвідом, зовсім не довіряв цим битим шляхам, а тому тримався від них на значній відстані, і поки що ця тактика була для нього успішною. В усякому разі, у степу йому ніхто з недобрих, злих людей не зустрівся, ніхто його не скривдив.

А Гуляйполе ось-ось замайорить, як прапор щасливої надії, на горизонті. Яке ж воно тепер, його рідне велике село? У 1914 році воно було заможним і мальовничим — тож чи не найкращим на всій Катеринославщині. Жило тоді у Гуляйполі, мабудь, щонайменше шістнадцять тисяч громадян, майже всі дорослі були грамотними, в усякому разі, уміли читати й писати, бо в селі до їхніх послуг були дві гімназії, вище початкове училище та п'ять земських початкових шкіл. Був у селі й кінематограф, який щовечора полюбляли відвідувати дорослі й малі. А кожної неділі всі, одягнені по-святковому, йшли до церкви — їх було дві, чи до синагоги: це залежало від того, якої ти національності та віри. Значна, можна сказати, переважна частина селян це українці, отже, вони — православні і відвідували церкву, а всі інші — їх близько двадцяти відсотків — це були євреї, котрі тримали свої крамниці, володіли банком, заводами, тож вони спорудили собі вельми розкішну, в центрі села синагому. Жили євреї з українцями у мирі та злагоді, але змішувати кров не бажали, і створювали сім'ї лише свої, національні. Москалів, яких останнім часом, особливо на початку чотирнадцятого року все частіше почали називати росінами, у Гуляйполі майже не було. Вони чомусь тут не приживалися і, як на думку Вусатенка, заковика була в них самих: московити ніяк не могли вивчити місцеву, українську мову, та ще й поводилися зухвало — наче вони тут господарі, а не старожили — гуляйпільці. Ось селяни й відторгали їх, як інородне тіло. З росіян залишалися лише вчителі та службовці, котрі змогли асимілюватися з місцевим населенням. Однак зовсім не це міжнаціональне явище залишило глибокий слід у пам'яті Петра. Воно лише промайнуло тінню і зникло. Здебільшого вертілися в його голові спогади про односельців: Макух, Лютих, Брацилів, Розкоряк, Чубенків, Жовніренків, Махненків, Припихайлів, Синенків, Костоглодів... Усі вони походять із старовинних козацьких родів, тож були волелюбними, щирими — з відкритою душею, з прагненням до життя — вільного, незалежного, без гетьманів і царів. Вони навіть вибрали місце для свого довічного пристанища подалі від усіх великих промислових центрів і назвали його цілком по-козацьки — Гуляйполе, вулиці в якому нарізали рівні, довгі й широкі, які брали початок і закінчувалися у безмежному степу, підкресливши навіть цим, що понад усе цей люд цінує волю і самостійність.

А яке-то Гуляйполе нині, у цей божевільний час, де всі воюють з усіма, не відаючи часто, за що й за кого проливають кров людську. Чим ближче Петро підходив до села, тим чомусь моторніше ставало йому на душі. Їхнє, Вусатенківське, обійстя було на Бочанах — виселку Гуляйполя — крайнім і відірваним від сусідніх хат чималою відстанню, а тому Петро зміг зайти до себе зі степу непоміченим для односельців, і це його трохи заспокоювало. Бо хоч мало хто буде чути той крик — лемент, який зараз неодмінно зчиниться в його родині. Так гадалося та не так сталося. Першим його впізнав рудий пес — вовкодав Чайка. Він, побачивши чи почувши нюхом свого господаря, з радощів так пустився до нього з будки, що порвав на собі ланцюг і з веселим гавканням та поцілунками пристав до Петра, не даючи йому ступити жодного кроку. А тут, де не візьмись, батько й мати. Вони обоє чомусь заридали, а мати ще й заголосила на всю околицю, наче хтось з найрідніших помер. Звісно, на такий лемент збіглися сусіди, а невдовзі — й усі Бочани. Крик і плач рідних переріс у загальну радість селян. Це ж бо майже з того світу з'явився Петро! Тож Малашка, його молода чарівна дружина, ніяк не вірила у своє щастя, а відчувши його біля себе, боялася випусти-

ти з рук, щоб не загубити. І за святковим столом, який несподівано був влаштований усім миром Бочан у будинку Вусатенків, Малаша сиділа з чоловіком, мов удруге з ним вінчалася, їм обом навіть не раз і не двічі кричали: "Гірко!" Це "весілля" розпочалося відразу по обіду, а скінчилося десь опівночі. Гуляйпільці вміли хазяйнувати, вміли й гуляти: пісні, танці, музики. Всі чоловіки й жінки багато і смачно їли, пили самогонку і гучно вибивали "гопака". Щоправда, нині на святі у Вусатенків не було молодих чоловіків — усі вони на війні: хто в білих, хто в червоних, здебільшого — у Махна. Хтось з присутніх зацікавився, до кого ж подасться Петро? Про те, що до когось він має примкнути, ніхто не сумнівався. А як же інакше?! Та на подив гостей Петро відповів:

— Я буду сам по собі.

— Як-то воно так?

— А дуже просто: хозяйнуватиму з Милою на своїй власній земельці.

— Е ні, брате, нині вершить нашою долею не Бог, а Диявол... Він уже забрав на той Світ тисячі наших земляків. І щодня пожирає того люду тьму-тьмущу!

— Я ні до кого не піду, ні до кого не приєднаюся... Мені так хотілося додому, стільки натерпівся в дорозі... Я вже пройшов пекло земне.

Не знав, не відав Вусатенко, що протистояти Дияволу йому не під силу. Вже десь сім чи вісім днів по цій розмові до нього завітав — приїхав на осідланому коні — Григорій Лютий, давній Петрів знайомий і, можна сказати, товариш юності. Він був перепоясаний патронташами і мав при поясі шаблю та кілька прив'язаних бомб.

— Мене послав за тобою "батько" Махно, каже, що ти коло бабської спідниці засидівся. Швидше одягайся, сідай на свого коня — і поїхали.

— Я хворий іспанкою. Не можу.

— Петре, без розмов! Не поїдеш зі мною — повезуть до глинища Карманова.

Петро вже начувся про те глинище, де раніше, до революції, була цегельня, а зараз там махновці розстрілювали взятих у полон червоноармійців, білогвардійців і навіть одосельців, які не воліли йти у "батькову" армію. Ні, не хотілося до глинища. Ще рано.

Петро вивів зі стайні одного з чотирьох батькових коней, осідлав його і рушив за Лютим. Приїхали до штабу, що тоді розташовувався у центрі села у двоповерховому будинку місцевої влади. Кабінет Махна був на другому поверсі. Коли туди зайшов Петро, у кабінеті товклися — сиділи й здебільшого стояли — озброєні махновці. Нестор помітив Вусатенка відразу і сердечно привітався з ним за руку як давній приятель, і наказав усім вийти. Коли залишилися вони удвох, Махно дістав з-під столу пляшку, відкоркував її і налив з неї повну гранчасту склянку якоїсь прозорої синюватої рідини. Потім біля цієї склянки поклав свого маузера й приглушеним тоном сказав:

— Це дві твої смерті: в склянці — спирт, а в маузері — один патрон. Вибирай, що тобі миліше?

"Куля в лоб — смерть раптова, безболісна, — подумав Петро. — А ось склянка спирту — для нього також смертельна доза й мученицька смерть. То може кулю?.."

Махно якимось чином відгадав його вагання й зрозумів розпач.

— Вибираєш, що легше? — запитав він, пронизавши Вусатенка своїми диявольськими очима. — Легкого у нашому житті нічого не було і не беде. Але потопаючий завжди хапається за соломинку.

— Твоя правда, Несторе, — погодився Петро і взяв склянку в руки. — Може й собі хлюпниш та вже разом за зустріч?..

— Не можу, бо сьогодні вночі планується великий бій з біляками... Я маю тверезо оцінювати обстановку цього бою.

Петро вимушений був випити спирт сам. Нестор подав йому пляшку з ситром, кусень сала, цибулину, хліб та кілька цукерок.

— Загризай... І не хмелій. Бо жах не терплю п'яних! Я їх засікаю до смерті ось цією нагайкою, — "батько" вийняв з-за халяви правого чобота міцно сплетену сирицеву нагайку зі свинцевою кулькою на кінці й також поклав її перед Вусатенком.

Спирт якось дуже швидко дійшов до мозку, й Петро відчув, що хмеліє: голова паморочиться, а язик задерев'янів. Аби не сталося з ним гіршого, прагнув, поки ще при здоровому глузді, з'ясувати, чого ж від нього хоче цей неврівноважений селянський полководець.

— Гадаю, Несторе, не для частувань мене викликав, —сказав Вусатенко.

— Звісно, ні, — відповів Махно. — Я чув, що ти у німців навчився водити різні авто.

— Навчився. Твоя правда.

— Тоді поганяй на завод Кернера. У нього є авто "Форд". Я напишу синові Кернера — він там головним інженером, щоб цю машину відлагодив і передав тобі. Коли будуть лагодити, стеж за ними..., аби чогось злого не утнули. Словом, щоб "Форд" був на ходу через два дні.

До кабінету зайшла якась жінка, одягнена в чорну шкірянку і в такі ж штани, взута була в хромові червоні чоботи. В руках вона тримала нагайку. Від неї пахло дорогими парфумами і кінським потом. Мабуть вона тільки-но зіскочила з сідла. Проте трималася рівно й бадьоро.

— А ось і моя матінка Галина, — сказав Нестор і тут же додав, звертаючись до жінки: — Галю, це — Петро Вусатенко, з ним я ще до революції процював на заводі Кернера. Він недавно повернувся з німецького полону, де й навчився водити авто. Отже, ми з тобою наступної неділі проїдемося по Гуляполю у "Форді". Зараз я напишу записку молодому Кернеру.

Нестор підсів ближче до столу, взяв ручку, вмочив її у чорнильницю й почав щось писати. А Петро тим часом непомітно зирив на Галину, про яку у Гуляйполі вже ходили цілі легенди як про бойову подругу "батька". Вона ходила в атаку на ворогів і рубала їх шаблею не гірше найвправнішого кавалериста. Як на Вусатенка, то Кузьменко була надто гарною, мав чарівна писанка. Її темні великі очі на тлі смаглявого обличчя палахкотіли вогнем безтурботної, запальної молодості. Вона зовсім не була схожою на ту, котра може когось убити — підкреслено тендітною й інтелігентною була вся її постава.

Нестор швидко закінчив писати свого папірця й передав його Петрові.

— Все... Чекаю, не затримуйся.

Вусатенко бадьоро вийшов на вулицю, хвацько плигнув у сідло свого буланого коня й пришпорив його. Поки що з ним було все гаразд. Та невдовзі відчув, як земля перед ним захиталася, засмикалася, мов у паралічі, і Петро, аби не впасти, підтягнув до себе повід. Додому приїхав без пригод, але йти у такому стані на завод до Кернера не наважився. А виконувати вказівку Махна потрібно було негайно. Послав Малашку за її братом. Денис не забарився.

— Візьми, шурине, цидулку Нестора й відвези її молодому Кернеру. А я прийду до нього завтра, — сказав і впав мертвим сном на ліжко.

"Форд" був відлагоджений завчасно, і Петро приїхав на ньому до штабу усміхнений та радий, що не підвів "батька". Той вийшов до машини у червоному мундирі, в чорних штанях — галіфе і без кашкета. Пасма довгого, трохи закрученого чуба спадали Нестору на його вузькі плечі, надаючи його обличчю мудрого і водночас простого вигляду. Вусатенкові вперше за багато років знайомства сподобався цей незрозумілий ніколи чоловік.

— Працює, Несторе Івановичу, як новенький, — відрекомендував "Форда" Вусатенко. Махно обійшов його навколо, помацав руками м'які сидіння, посидів на них і сказав:

— У сідлі зручніше.

— То, "батьку", треба звикнути, — заперечив Петро.

— Можливо... Виберу час — проїдемося вулицями Гуляйполя... Дивись мені, щоб не підвів цей іноземець.

— Усе буде гаразд, "батьку".

— Побачу... Якщо сподобається, то гайнемо на ньому на Одещину, куди планую поїхати з Галиною після весілля.

— Обов'язково поїдемо, "батьку".

До отаманового весілля готувалася вся повстанська армія. І не тільки вона. Відомості про цю знамениту подію в житті відомого селянського полководця дійшли аж до столиці більшовицької Росії.

...Москва. Кремль. Кабінет Леніна. Сюди "на чай" зібралися, щоб у невимушеній, домашній обстановці погомоніти за самоваром, керівники комуністичнної партії, уряду, воєначальники. Стенографісток та жінок — більшовичок, у тому числі Надії Крупської, Інеси Арманд, Олександри Коллонтай і навіть Клари Цеткін не було й близько. Словом, зібрався цілком чоловічий, згуртований ідеєю всесвітньої революції, колектив. Володимир Ілліч полюбляв такі "вечорниці", на яких можна було розслабитися, випити чарку — другу холодної горілочки, смачно закусити й говорити один одному, що збреде в голову, і за ці "промови" ніхто не відповідав, але вони, ці висловлювання, як правило, незабаром віддзеркалювалися в обов'язкових до виконання рішеннях уряду й партії.

Сьогоднішнє неофіційне зібрання вождів більшовизму було останнім у житті Якова Свердлова. Невдовзі його добря-

че віддубасять "пролетарі усіх країн" на одному з мітингів Орла чи Харкова (історія про це мовчить і досі) і він помре. А зараз Яків Михайлович, як ніколи раніше, мов дійсно прощався із Землею, заливисто сміявся, жартував. Він був у центрі уваги товариства. Хвалили й Троцького. Відверто кажучи, їх "піднімали на щит" обох за створену й підписану ними 29 січня 1919 року з ініціативи, звісно, Леніна, архіважливу на той момент Директиву ЦК РКП(б), яка закликала до "масового терору й поголовного знищення" усіх козаків Дону, "принимавших какое-либо прямое или косвенное участие в борьбе с Советской властью", а заодно "расстреливать каждого, у кого будет обнаружено оружие после срока сдачи". Категоричний і войовничий стиль цього документа подобався абсолютно всім присутнім. Тільки "залізний Фелікс" зробив невеличке, але, як на нього, суттєве зауваження:

— Потрібно цю директиву поширити й на Україну, яка заражена не менше, а значно більше, ніж Дон, партизанщиною. Чого вартий сам лише Махно зі своєю неслухняною і розгнуздною повстанською армією!

Сталін, котрий, безмовно пихчав люлькою у протилежному від Леніна кутку і там повагом ходив узад-вперед, як по невеличкій камері затримання, при згадці про Україну й Махна зупинився, вийняв з рота люльку, кинув свій важкий погляд на Дзержинського й сказав:

— А хто вам не дозволяє її, директиву, застосовувати скрізь, де це потрібно і вигідно для радянської Росії?

— І дійсно: хто вам забороняє, Феліксе Едмундовичу? — підтримав грузина Ленін. — Я завжди казав і кажу: не панькайтесь ні з ким, тим більше, з так званими робітниками і селянами, коли мова йде про захист нашої з вами революції. Розстрілюйте, розстрілюйте і ще раз — розстрілюйте. Тільки жорстоким терором ми можемо примусити усіх підкорятися нам.

Від цих слів вождя у Дзержинського співала душа, але він не давав їй волі, приборкував у собі радісні почуття. Він, неперевершений спеціаліст державних інтриг та всяких авантюр, добре знав, що Ілліч, як той вампір, без особливого галасу насолоджується людською кров'ю і чим більше її бачить, тим легше і веселіше йому живеться. Він підібрав таких же, як сам, соратників — жорстоких, людиноненависних, які для досягнення своєї мети ладні увесь світ потопити в океані крові. Взяти того ж

Якова Свердлова — він точнісінько схожий на Іуду, котрий своїм поцілунком видав на смерть Ісуса Христа — свого вождя й учителя. Ви лише подивіться на цього худенького, тендітного, як невинне дівча, миротворця Яшу — він же на усіх Іллічевих вечірках — зовсім як немовля: мило сміється, очі наповнені цілковитою благодаттю. А насправді Яків Михайлович — деспот і кровопивця. Це з його легкої руки й веління недавно була жорстоко вбита вся велика сім'я дому Романових, разом із царем. А нині з його подачі знищується все селянство Дону, Кубані... Для Фелікса січнева свердловсько-троцькістська директива — як скибка хліба з маслом і медом. Ось тільки б офіційно було дозволено поширити її дії на всю Україну! Для польського дворянина Дзержинського — це вкрай важливо. У нього з генами діда-прадіда закладена ненависть до українських непокірних холопів. А пся крев би їх! Вони чимало нашкодили пращурам Дзержинського. І покарати їх за це волею долі й за велінням Єзус Марії випала честь йому, "залізному Феліксу", для якого будь-яка людина не варта нічого, а тим більше та, що зветься українцем. Подібна "любов" до цих холопів і в Ілліча. У нього, мабудь, є свої рахунки з ними. Чи може тому, що його єврейська лінія йде від української землі, а цього він не хоче й чути, бо він — "русский". Знайшовся ще один росіянин — Ульянов-Ленін! Він такий москаль, як Фелікс — польський пролетарій. А може Ілліч так ненавидить українців, що ті ніколи не визнавали себе підкореними Москвою та й зараз прагнуть піти на самостійні хліби? А може з інших причин, відомих тільки йому? В усякому разі, Ленін завжди відгукувався про Україну й українців зневажливо, навіть з відвертою ненавистю. "Хочете перевірити це моє міркування, товариші більшовики?" — подумки запитав усіх присутніх Дзержинський, а вголос сказав:

— Уся Вкраїна повстала проти нас, більшовиків: одні з Петлюрою — за Центральну раду, інші — з Махном — проти всіх і вся.

Ленін розлютився:

— До біса Україну! Мені на неї наплювати з високої гори! Я — росіянин і більшовик.

Така шовіністична заявочка вождя не зовсім сподобалася Феліксу, і він подумки пригадав репліку одного недавно розстріляного "вечека" анархіста — комуніста. Перед сметрю той сказав Дзержинському, що настане час, коли труп Леніна розтягнуть по Москві чи Петрограду бродячі собаки, як труп самозван-

ця й людожера. Та про це начальник більшовицької гільйотини* нікому не сказав і не скаже. І зараз не встряне в суперечку з вождем, хоч міг би причепитися, як інтернаціоналіст до ленінського зухвалого запевнення, що він — росіянин, а всі інші, не росіяни — другорядні, не першосортні. Суть не в цьому. Головне зараз у репліці Леніна було те, що надзвичайній комісії, яку очолює Дзержинський, надане право нищівно розправлятися з українцями, звісно, під гаслом боротьби за радянську владу на Україні. Кам'яною горою, на яку може у цих заходах спертися Дзержинський, без сумніву, є Лев Троцький. Онде він, відпиваючи з келеха невеличкими ковтками французьке вино, хитро усміхається й на знак згоди з Феліксом киває йому головою. Ось тільки б не зіпсували цієї вже вирішеної справи військові пацюки. Мабудь, зіпсують кляті... Павло Дибенко одним подихом висушив до дна гранчасту склянку горілки, замість закуски понюхав скоринку з чорної хлібини... Посуворішав і з матроською відвертісю різанув:

— А мені, наплювати, якої Махно національності чи якої партії! Я знаю, що зараз якби не його партизанська армія, то Денікін був би під Москвою, а то й у самісінькому Кремлі.

Ленін, котрий ходив по кабінету, зупинився:

— Так, так, батєнька... Цікаво... Архіцікаво... А де ж наша армія?

— Махно — справді великий полководець, Володимире Іллічу. І таких, як він, наша армія ще не виростила, — відповів за Дибенка командарм Укрфронтом Антонов-Овсієнко.

— А мені доповідають, що він п'яничка і бабій — не більше.

— Вигадки! — заперечив вождеві Дибенко. — Випиває стільки, як усі ми... І бабу одну має.

— Це ту... українську націоналістку і запеклого ворога більшовизму?.. Як її звати? Я щось не можу пригадати її прізвища, — продовжував цікавитися Махном і його оточенням Ленін.

— Галина Кузьменко, — підказав Дибенко. — У них невдовзі має бути весілля.

Ленін:

— З попом? У церкві?.. Українці, я знаю, всі надто віруючі.

— Махно не визнає жодної релігії, — відповів командарм.

---

* Гільйотина — знаряддя для виконання смертних вироків (обезголовлювання засуджених), запроваджене у Франції в період буржуазної революції кінця 18 ст. (1792 р.) за пропозицією лікаря Ж. Гільйотена (за "Словником іншомовних слів", Київ — 1974 р.).

— Він атеїст?

— Безбожник.

— Архіцікаво.

Ленін залишив у спокої Дибенка й переключився на Антонова-Овсієнка:

— Мені доповіли, що ти направив на моє ім'я листа про нагородження Махна орденом Червоного Прапора.

— Направив, Володимире Іллічу. Він заслуговує на таку високу нагороду.

Від цієї розмови у Дзержинського нервово засіпалися на впалих щоках м'язи, а Троцький, не стримавши своїх негативних почуттів, просичав:

— Знайшов, кого нагороджувати? Цього вилупка й недоноска! Його б до стінки!

Ленін:

— А чого? Можна й до стінки. Тільки, хто ж зупинить Денікіна? — вождь глянув на Троцького. — Ти, Леве Давидовичу?

Троцький:

— Я — політик, а не солдат.

Ленін:

— Може ти, "залізний Феліксе"?

Дзержинський:

— Моя справа ловити й розстрілювати внутрішніх та зовнішніх ворогів.

Ленін:

— Дибенко разом з Антоновим не можуть зупинити Денікіна. Що ж нам робити?

Дзержинський, на відміну від інших тут присутніх, не зводив свого погляду з Леніна. Чекіст номер один вже добре вивчив свого вождя, який на всіх подібних "чаюваннях", що мало не доходять до мордобою, робить карколомні узагальнення. Іноді вони можуть бути для гостей несподіваними і навіть дикими або, принаймні, дивними. А які будуть висновки сьогодні?.. Ось Ленін зупинився посеред кабінету, заклав великі пальці рук за свою чорну, утеплену козячою вовною камізельку й промовив:

— Махно та його банда чи, як він називає, повстанська армія нам поки що потрібні. А тому ми його нагородимо орденом Червоного Прапора... Можливо, зробимо це незабаром. —

Ленін замовк, щось подумав і продовжив: — Антонову-Овсієнку і Дибенку раджу привітати від свого імені цього "батька" з його одруженням... Ось і все, товариші. На цьому поставимо крапку.

...**А в той час Махно** вирішив перевірити, на що здатна у наших степах американська чудо-техніка "Форд", для чого викликав до себе Вусатенка.

— Ну як наш іноземець? — поцікавився "батько" в Петра.

— Заправлений, перевірений і ладен мчати стрілою, — відповів водій.

— Стрілою не треба, а ось по дорозі і з вітерцем у напрямку Поліг давай гайнемо.

"Форд", на щастя, завівся швидко. Махно розсівся, як велет, на задньому сидінні й, радий, що машина без верху, як він сказав, без гнітючого даху над головою, неприховано радісно усміхнувся весняній прохолоді. А стояв ранок третьої неділі березня 1919 року. Видався він теплим і напрочуд багатим на пташиний спів. Певно, буде сонячний день. Ось-ось зігріють матінку-землю перші промені сонця. Вони вже торкаються і лижуть верхів'я високих дерев.

— Куди їдемо? — спитав Петро в отамана.

— Я ж сказав: на Пологи.

Коли минули Гуляйполе, Нестор попросив, щоб Петро притишив свого "залізного коня":

— Повільніше, ми нікуди не поспішаємо, — сказав і продовжував замріяно дивитися гег-ген у край безлюдного і тихого степу. Про щось, звісно, думав: про минулу важку юність чи про нелегші, а то й ще жорстокіші, майбутні дні та роки?.. Десь посеред шляху він раптом сказав:

— А що, Петре, коли звернемо навпростець?

— Застрянемо, "батьку". Поле ще вогке, грузьке... Та й автомашина — не кінь, вона може їздити лише по дорогах, причому, второваних і сухих...

— Ти бачиш, яка наровиста паскуда!.. Дорогу вторуй для неї! А що, Петре, там, у німців, які дороги?

— Якщо, "батьку", порівнювати з нашими, то у нас зовсім немає доріг.

— Ти ба!.. Капіталісти які! Ану все-таки зверни на поле, перевіримо, на що вони здатні у нас.

Петро вимушений був звернути з шляху, і автомобіль тут же забуксував. Довго з ним вовтузилися, поки знову виїхали на дорогу.

— Ні, Петре, наші тачанки значно ліпші за їхні всякі "форди", "бенци", "немци", — Махно просто кепкував з іноземної техніки і умисне перекручував її назви. — Завертай-но назад, додому.

Коли в'їхали в Гуляйполе, Нестор знов попросив Петра не гнати "американця". На коні він полюбляв мчатися швидше вітру, а ось, бачиться, на машині — навпаки. Чи може це сьогодні так, бо не звик?

Біля крамниці, що неподалік від волосного правління, "батько" нараз побачив, як повстанець із сусідньої вулиці Сирівля навіжено б'є свого коня. У бідної тварини вже з рота юшила кров, коняка падала на передні ноги, а хазяїн піднімав її силоміць і все гамселив не то товстою палицею, не то уламком дишла. Про цього Сирівлю вже ходили селом чутки, що він знущається над жінкою й п'ятьма своїми дітками. А це недавно приїхав він до цієї ж крамниці і, певно, на цьому ж бідолашному коні, вигукав на вулицю крамаря й наказав йому винести нові подушки й устелити ними стежину до приміщення крамниці, щоб, мовляв, "батьків" синок не забруднив ноги. І що ви думаєте? Крамар виконав волю пришелепкуватого махновця, інакше той міг його тут же застрелити.

Щойно "Форд" порівнявся з Сирівлею, "батько" наказав Петрові зупинитися. Нестор ще на ходу гукнув до "синка":

— Стій, підлотнику! За що тварину б'єш?

Сирівля, коли глянув, що перед ним Махно, так і завмер.

— Заноровилася, "батьку", — оговтавшись від переляку, відповів той. — Я її туди, я її сюди, а вона, гадюка повзуча, вислюком стала: ні туди ні сюди... Як укопана!

— Ах ти, підлотнику! Хіба ж можна так з коня знущатися?! Ти знаєш, що наші коні цінніші за всякі "форди-морди"?! Це такий ти хазяїн, що тебе відмовляється слухати навіть власний кінь...

Нестор вийняв з-за халяви своїх лискучих чобіт похідну нагайку, з якою, як і з маузерком, ніколи не розлучався, і давай нею гамселити Сирівлю. Після кожного удару примовляв:

— Це тобі за коня!.. А це за знущання над жінкою! А це — за твого найстаршого хлопчика! Це — за трохи меншого!

Нестор висік Сирівлю за всіх його п'ятьох дітей, а потім узявся бити за крамаря і за його подушки, а закінчив періщити за "просто так":

— А це за те, що ти підлотник!.. Паскуда!.. Кровопивця!.. Гадюка!..

З кожним виляском нагайки Махно лютішав, а Сирівля перетворився в суцільне червоне знамено: то він спершу благав помилувати його і намагався цілувати "батькові" чоботи, то плакав і ридав, стогнучи, мов помираючий бик, то вже принишкло лежав на землі, певно конаючи... Нарешті, отаман припинив лупцювати свого повстанця й вихопив маузера. Ще секунда-друга — і пролунав би вирішальний для Сирівлі постріл. Але тут, теж необачно, ризикнув втрутитися Петро:

— "Батьку"! — гукнув він. — Дай йому шанс вмерти чи вижити на полі бою!

Нестор опустив зброю.

— Геть з очей моїх, підлотнику! — гаркнув він Сирівлі, а той схопився з землі і щодуху кудись побіг. — І щоб сьогодні ж відбув на фронт! — гукнув йому навздогін Махно.

— Буде виконано, "батьку"! — відповів повстанець і поплентався в завулок. А Нестор вийняв з кишені галіфе велику білу хустинку, підійшов до побитого коня, який незворушливо стояв, і почав нею ніжно витирати кров з морди тварини. А коли витер, поцілував коня в губи, наче кохану жінку, й промовив:

— Ти вже вибач, брате, що тобі дістався жорстокий хазяїн... Мабуть, така нещасна доля твоя... Іди, друже, додому, іди... Від сьогодні він тебе не скривдить... Повір мені... А коли що, то скажи мені. Домовились? — Нестор по-товариськи поплескав безневинно побитого коня по холці, і той вдячно фирknув і подався у напрямку своєї домівки.

А сам "батько" повернувся до авто й знову усівся на заднє сидіння. В Петра чомусь тремтіли руки.

— У штаб? — боязко спитав Петро.

— Ні, давай тихенько проїдемося вранішніми вулицями, я помилуюся ними, поки ще мало людей.

Їхали на малій швидкості. "Батько", мабуть, подумки пишався столицею своєї невеличкої держави, бо невдовзі відзначив:

— А які у нас рівні й широкі вулиці! Чорта з два знайдеш десь у Німеччині чи у Франції такий розмах, таку волю. А тротуари!.. Вони хоч дерев'яні, а все-таки — наші і приємніше по них ходити, ніж по кам'яних московських чи берлінських.

Петро мовчав. Він не хотів казати брехню, а правда могла "батькові" не сподобатися, і тоді можна було накликати на себе біду. Коли повернулися у штаб, Нестор в присутності Щуся, Петрова і Горєва зробив свій інспекторський висновок:

— Машина, як усі американські: пунктуальна й примхлива. А головний її недолік — недороблена: ні тобі навпростець, ні манівцями. Їй ще далеко до наших коней...І все-таки відмовлятися од машин не будемо. Після мого весілля поїдеш, Петре, у Великий Токмак і там ще одержиш на заводі три авто "Бенц" і ще якихось два англійських. Словом, віднині ти — командир автомобільного загону. А зараз іди додому і готуйся на моє весілля. Приходьте всі Вусатенки, Макухи... Хто там ще поряд з вами? Зайди до Троянів і Лютих... Усі приходьте, місця вистачить.

— А "Форд" на весіллі не знадобиться? — поцікавився Вусатенко.

Махновці.
На передньому плані: ПЕТРОВ, Г. ГОРЄВ, Н. МАХНО, Ф. ЩУСЬ (крайній справа). 1919 рік.

16 Зам. 828

— Найліпший, Петре, автомобіль — це наша тачанка. Нею можна і наліво, і направо повернути в будь-якому місці в степу, а головне — не питає вона: є дорога чи її катма.

Не сподобався "Форд" Нестору. А хотів же він пофорсити на ньому перед гуляйпільцями у день свого одруження з Галиною Кузьменко. Не пофорсить. Це вже факт... Їхнє весілля відбудеться через кілька днів у Гуляйполі. А після цього вони обоє відбудуть у тимчасову весільну подорож на Одещину й Єлизаветградщину — рідні місця Галини.

У день свого одруження Махно з'явився з нареченою у центрі Махнограда (так люди називали між собою Гуляйполе) рівно об одинадцятій годині дня. Їхали молодята в чорному фаетоні, запряженому в трійку мишастої масті коней, які лисніли від жиру й витанцьовували. У їхні розкішні гриви й хвости хтось дбайливо вплів райдужні бинди й саморобні квіти, від чого коні були схожі на велетенських павичів. Таким же розмереженим був і фаетон: з боків увішаний пришпиленими биндами різних кольорів, а всередині оббитий червоним сукном. Ззаду на м'яких сидіннях урочисто сиділи, мов на царському троні, полководець селянських повстанців тридцятирічний Нестор Махно і його двадцятидворічна сподвижниця вчителька Гуляйпільської гімназії Галина Кузьменко. Він був у чорному костюмі, білій сорочці з чорним "метеликом", а його наречена, певно, на догоду Нестору також була у чорному костюмі й покрита великою вовняною білою шаллю. В обох ще були накинуті на плечі чорні котикові шуби, бо ранок видався прохолодним і, мабуть, ніхто з них не хотів застуджуватися, тим більше, що Махно ще з царської каторги все підкахикував. Таким чином молоді, зодягнені в усе чорне з незвичними білими відтінками, на фоні червоної середини фаетона виглядали підкреслено святковими й величними. Так могли їхати лише вожді нації і військові переможці значних битв. Люди, певно, ще звечора знали, о котрій годині виїдуть до них Нестор і Галина і куди проляже їхній шлях, бо висипали на вулиці, здається, всі до одного — від зовсім древніх і немічних до найменших діток. Усі вони щиро й радісно вітали "батька" і "матушку" помахами рук та голосними вигуками: "Слава "батькові"!, "Слава Галині"! Там, де юрбилися діти, кучер за велінням отамана зупиняв гарцюючу трійку мишастих, виходили з фаетона молоді й щедро роздавали цукерки та пряники малечі, попадалися гостинці й бабусям та дідам, і тоді ще

гучнішими ставали вигуки: "Батькові" слава!", "Матушці Галині слава!" Та нараз зовсім несподівано й непередбачено жодним сьогоднішнім ритуалом перегородили вулицю дві тачанки. З них вийшли дужі молодики, відомі Нестору його синки — кулеметники Григорій Лютий, Василь Панага*, Тимофій Припихайло** і з ними добре відомий гуляйпільцям Влас Шаровський і ще кілька махновців. Вони поставили посеред дороги два снопи торішньої пшениці й при наближенні до них "батькового" фаетона в один голос закричали:

Влас ШАРОВСЬКИЙ. 1919 р.

— Стій! А хто їде? Що везе?

Нестор розгубився, про щось спитав у Галини, мабуть, радився, що відповідати і взагалі, як бути з ними? А та лише заусміхалася. До Махна під'їхав його завжди вірний і відданий товариш і слуга Сашко Нетреба, котрий верхи на коні супроводжував "батька", і щось йому сказав. Нестор тут же відповів розбишакам, які перекрили вулицю:

---

* **Панага Василь Макарович** (15.03.1896—23.04.1938 рр.) — нар. і проживав у с. Успенівка Гуляйпільського р-ну Запорізької області до 1928 року, служив в Українській Повстанській армії "батька" Махна з кінця 1918 р. до 1920 р. кулеметником, помічником командира загону. Відважний і сміливий повстанець. Заарештований на початку березня 1938 р. Гуляйпільським РВ НКВС "як учасник контрреволюційної повстанської махновської дивізії", за що розстріляний 23.04.1938 р. у м. Дніпропетровську. Реабілітований у 1991 році.

** **Припихайло Тимофій Єлисейович** (18.02.1888—23. 04.1938 рр.) — нар. у с. Старий Янисоль Маріупольського р-ну Азово-Чорноморського краю, проживав у м. Гуляйполі того ж р-ну Запорізької області, селянин-бідняк, малограмотний, служив в Українській повстанській армії "батька" Махна у 1918—1919 рр. рядовим і кавалеристом спецзагону "Чорна сотня". З 1920 р. — рядовий Червоної Армії. Заарештований, певно, 7 березня 1938 р. "як учасник контрреволюційної повстанської махновської дивізії", за що розстріляний 23.04.1938 р. у м. Дніпропетровську. Реабілітований у 1991 році.

— Їде мисливець і везе впольовану куницю... Не куницю, а красну дівицю.

У відповідь Григорій Лютий, котрий знав усякі народні пісні і віршування, голосно, аби чули й усі люди, що зібралися на тротуарі, промовив:

— А за цим словом у дзвоники дзвоним...

Панага й Припихайло дійсно задзеленчали у дзвоники, мабуть, позичені ними для такої оказії у гімназії чи в школі, а Лютий продовжив:

У дзвоники дзвоним, тобі, мисливцю, клоним...

Усі три повстанці тричі поклонилися, Григорій далі:

Гречний молодець, на ім'я пан Несторе,
Тобі ми кланяємось, тебе шануєм,
Тебе шануєм, тебе віншуєм:
Щастям, здоров'ям і долею доброю,
І долею доброю і віком довгим,
І з милою своєю нареченою,
Галиною зарученою.
А сам вийди до нас та подякуй нам...

Махно виніс з фаетона великий бутель самогонки, кільце домашньої ковбаси, буханку хліба і все це подав Лютому. Той відкланявся, й обидві тачанки негайно роз'їхалися по боках, поступившись дорогою молодим, котрі рушили у напрямку жіночої гімназії, де працювала Кузьменко. Там, у гімназії, їх чекали ще зранку. На зустріч з ними прийшли вчителі й учні усіх гуляпільських шкіл і двох гімназій. Обох молодих добре знали всі присутні. Адже Нестор — то свій, гуляйпільський. А Галину знали як вчительку гімназії Агафію Андріївну ще з 1916 року.

Вона була кваліфікованим і перспективним учителем, виділялася з-поміж своїх колег глибокою ерудицією, вмінням триматися на висоті в будь-якому товаристві. Говорила мало, але завжди до ладу, її темно-карі очі, що світилися життєдайністю й тонким розумом, майже завжди були настороженими й недовірливими. В її товаристві колеги почувалися чомусь обкраденими долею й закомплексованими. Вони всі

жили звичайним селянським життям: мали невеличке господарство, дітей купу, лише вряди-годи читали книги, а тому глибоко ні в чому не розумілися. Цілковитою протилежністю їм була Агафія Кузьменко, родом не то з Херсонської, не то з Київської губернії, в усякому разі вона всім розповідала, що народилася в Києві, а виросла на Єлизаветградщині, ближче до Одеси. У Гуляйполі вона ніяким господарством не обзавелася, весь вільний час вбивала за читанням Сковороди, Шевченка, Івана Франка. Її кумирами були Жанна Д'Арк та Леся Українка. Творчість "дочки Прометея" — так вона називала Лесю — знала напам'ять. Коли місцеві вчителі зовсім не цікавилися політикою, то Агафія, навпаки, вся була в політиці, здається, з пелюшок. Найбільше її хвилювала тема про Україну, зачитувалася всім, що стосувалося Київської Русі і Запорозького козацтва, ненавиділа Богдана Хмельницького за те, що він продав Україну Московії і могла годинами розповідати про гетьмана Івана Мазепу, вважаючи його справжнім вождем українського народу в боротьбі за своє визволення з-під ярма Москви. На жаль, не все українське козацтво і селянство підтримало його.

Ось таким вождем цього ж незрозумілого народу вона вважала і Нестора Махна. Дарма, що він розмовляв мішаною мовою — з часом вона його навчить мови Шевченка і Лесі Українки. І правильно робить Нестор, що не йде на зближення з Центральною Радою і Петлюрою, бо ті є плодом великого капіталу, а Махно — захисник і оборонець знедоленого селянства — нащадків козацької голоти. І дарма, що в нього є ще деякі ленінські завихрення: про ту ж всесвітню революцію, про той же незрозумілий інтернаціоналізм, за яким приховане бажання Леніна підім'яти під Московію усі інші народи, в тому числі й український. Махно вже починає розуміти, що ідея більшовицького чи анархістського комунізму — це ідея утопічна, не притаманна сутності хазяйської, одноосібної душі українського селянина, вождем якого історія висунула саме його, Махна, а не Леніна. Та й хто такий для України й українців Ленін? Ніхто. Нуль без палички. Звичайний завойовник, як московит Петро Перший, як проклята запорозьким козацтвом Катерина Друга... А Махно — це наш, український вождь українського народу. Якраз таку думку поступово, ненав'язливо вселяла Галина у непокірну душу Нестора.

Їй імпонувало бути дружиною вождя, бути матір'ю повсталого народу. А для вчителів та інтелігенції невеличкої Махновської держави вона вважала себе патронесою, наставницею і надійним захисником їхніх інтересів. Це з її ініціативи й наполягання стався сьогоднішній вояж до вчителів Гуляйполя. Тут же, слідом за молодими, до гімназії під'їхало кілька тачанок з меншими отаманами, запрошеними, звісно, не стільки сюди, скільки на "батькове" весілля. Приїхали вони не з порожніми руками, а почали вивантажувати у класні кімнати коробки й мішки з цукерками, печивом, пряниками, борошном і навіть пахучими ковбасами. Комп'ютерів, телевізорів тоді ще не було, звісно, і в помині. Натомість розумна й далекоглядна "матінка Галина" роздобула по всіх усюдах (в порядку експропріації у білих, червоних, поміщиків та капіталістів) глобуси, географічні і навіть штабні карти України, Російської імперії та всього світу, а також підручники, книги, здебільшого, українських класиків і, найголовніше у тодішніх умовах, було привезено багато всякого паперу, у тому числі й зошитів. А на додачу до цього багатства особисто "матінка" "відвалила" усім директорам учбових закладів по великій купі грошей (цього добра у махновців було лічити — не перелічити), мовляв, для ремонту шкіл і гімназій, які були в дуже жалюгідному стані... А ще Агафія Андріївна (у товаристві вчителів вона була все ще Агафією) проекзаменувала (за ходом подій) кількох перших-ліпших учнів, поцікавившись у них, хто такий Тарас Григорович Шевченко і хто сказав: "Лупайте цю скалу, нехай ні жар, ні холод не спинять вас"? Відповіли діти чітко, без заминки й так, як бажалося "матінці ", за що вони були щедро обдаровані. Нестор також про щось хотів спитати учнів, але у своїй пам'яті не знайшов нічого розумнішого, як з'ясувати у них, чи скоро вони стануть до лав повстанців? Хлопці відповіли хором:

— А ми вже всі, "батьку", махновці. Лише зброї немає.

— У нас, дорослих, також з нею велика скрута... Та для вас — знайдемо.

І всім старшокласникам видали зброю — кому наган, кому чеченський ніж. А одному високому на зріст, що назвався Іваном Лютим (тих Лютих у Гуляйполі більше, ніж узимку горобців у стрісі) особисто "батько" подарував свою шаблю — "Щоб рубав клятих ворогів України". Так Нестор і сказав, певно, будучи на той час під гіпнотичним впливом своєї націоналістки Галини.

Потім було детальне знайомство з учителями. Більшість з них добре знали Галину й Нестора, то їм було байдуже те знайомство, хоч і цікаве та почесне саме зараз. А ось серед них була й одна новенька, молода й звабливa. Її Нестор вже помітив давно і кілька разів кидав на неї свій диявольський погляд, від якого у вчительки тремтіли руки й ноги. Цей лякливий стан "батько" розгадав і спитав, щоб усі чули:

— Як же звати оцю полохливу пташку?

— Я — Надія Сухогорська, Несторе Івановичу, — відповіла сама за себе вчителька.

— Вам хтось на мене злого наговорив?

— Та ні...

— Чого ж боїтеся? Говоріть... Тільки правду.

Та, що назвалася Сухогорською, завагалася.

— Ну, я ж чекаю.

Вимушена була сказати правду:

— За вашою спиною стоїть отой здоровенький чоловік у морській формі... Це ж ваш глухонімий охоронець? Аге ж?

— Так, це він — мій охоронець. А що? Ви його знаєте?

— Вперше бачу. Та про нього всякого наслухалася.

— Чого саме?

— Кажуть, що досить вам на когось вказати пальцем чи навіть подивитися ось так, як ви на мене, і цей глухонімий тут же жорстоко розправляється з ним... Мовляв, навіть одній такій жертві він перегриз горло.

Нестор приємно усміхнувся, і вчительці легше стало дихати.

— Кажуть правду, Надіє, хоч дещо перебільшену, — відповів Махно. — Він дійсно вбиває усіх, хто посягає на моє життя... І не більше. І ще одне... Цей моряк німий — йому червоні чи білі вирізали язик... А ось щодо глухоти... Він добре чує...

На суворому смаглявому обличчі охоронця також з'явилася усмішка... Через кілька років, а саме, в 1921 році, рятуючи життя пораненому і тяжко хворому "батьку", цей німий охоронець, кажуть, чеченської національності, буде застрелений червоними і його труп роздеруть на шматки бездомні собаки. Все це історична правда, і станеться ця подія в Гуляйполі.

А нині, наприкінці березня 1919 року, всі вони — молоді, здорові, енергійні — і гадки не мали про якусь там смерть. Вони бажали жінок і видовищ. Півгодинне видовище їм влаштували

вчителі й учні. Була зіграна картинка з п'єси Т. Шевченка "Назар Стодоля", співали українські народні пісні, здебільшого, козацькі. Наприкінці був виконаний гімн про Нестора "Наш Махно — і цар і Бог з Гуляйполя до Полог". Усі отамани, в тому числі й "батько", слухали цю пісню, підвівшись з місць, а по її закінченню довго аплодували.

Коли кавалькада махновців на чолі з молодими повернулася до штабу, тут уже стояли довгі столи, що аж вгиналися від усяких наїдків та напоїв: у полив'яних великих мисках лежали смажені поросята, домашні ковбаси, шинка; в інших, трохи менших — холодець, холодне сало, смажені кури, гуси, індики, зайці, м'ясо диких кабанів і риба; а ще в менших — вже тарілочках — була нарізана рівними шматочками очищена від шкірки в'ялена риба й жирні оселедці. До всього цього їстивного багатства додавалося: свіжий і черствий (кому який до смаку) житній і пшеничний хліб, міцний хрін на буряковому квасі і сам буряковий квас у фарфорових глечиках. А ще були наготовлені гарячі страви: український борщ (за замовленням "батька"), рибацька юшка, смажена з м'ясом картопля, пироги з м'ясом, сиром і цукерками, вареники з сиром, що плавали в сметані, і з картоплею із шкварками. Стояли також у мисках маленькі солоні огірки й квашені капуста з олією та яблука. І, звісно, було море горілки й вина, всяких наливок, спотикачів, спирту. Цього добра заготовлено найбільше, бо гості — це здебільшого молоді, років під тридцять, і дужі чоловіки, для яких потрібно видудлити того чортового питва по відру на брата, аби звалитися. А хотілося кожному дійти до свинячого стану (сьогодні пий-гуляй, поки живий, бо завтра вже можеш лежати у землі сирій та холодній), але поміж гостями ходили тверезі здоровані, котрі попереджали кожного: "Може досить? Бо виведемо". І ніхто не впивався, в усякому разі, не звалювався під стіл.

П. А. АРШИНОВ.

Сам "батько", також ласий до зайвої чарки в години дозвілля, взагалі, можна сказати, не пив: перехилив кілька чарок, а потім — лише пригубляв і ставив на стіл.

А розпочалося весілля недовгою, але емоційною промовою Петра Аршинова* — одного з ідеологів та безпосередніх виконавців терористичних актів анархістського руху в Росії, який зовсім недавно приїхав з Харкова до Махна і вже розпочав випуск газети "Шлях до волі" ("Путь к свободе"). Аршинов добре знав Нестора з 1911 року, коли обидва відбували каторгу в Бутирці, тож знав, що про нього сказати його землякам.

— Махновщина — це колосальне явище нашої революції, — розпочав учитель анархізму. — За глибиною і різновидністю ідей вона перевершує всі відомі нам самобутні рухи трудящих...

Закінчив Петро Андрійович свою промову заздоровницею на честь молодих — Нестора Івановича та Галини Андріївни. І тут же всі вигукнули: "Гірко!" "Гірко! Гірко!" Звичайно, молоді підкорилися волі гостей. А потім Олексій Чубенко, вже не начальник штабу, а в ранзі дипломата повстанців, зачитав вітання, одержані по телеграфу, від організацій, установ, окремих визначних осіб, у тому числі від командуючого Укрфронтом Антонова-Овсієнка, командира Задніпровської дивізії Дибенка, начальника політвідділу Задніпровської дивізії Олександри Коллонтай (дружини Дибенка), члена ревкому Бердянська й особисто товариша Нестора відомого анархіста Степана Дибеця, командира першої бригади Задніпровської дивізії Матвія Григор'єва і навіть від одного з вождів більшовицького перевороту в Росії у жовтні 1917 року Льва Каменєва та ще багатьохбагатьох інших...

---

* **Аршинов (Марін) Петро Андрійович** — нар. в м. Амур-Нижньодніпровську Катеринославської губ. За професією — слюсар. Анархіст-терорист. 23 грудня 1906 р. в м. Амур-Нижньодніпровську підірвав поліцейську дільницю, а 7 квітня 1907 р. в м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя) стріляв у начальника головних залізничних майстерень Василенка, за що йому у 1908 р. був винесений смертний вирок. Втік з тюрми, жив у Франції, Австрії, де був заарештований і переданий Росії. Засуджений до 20 років каторги, яку відбував у Бутирці (Москва) разом з Н. Махном. У 1917 р. звільнений з каторги Лютневою революцією й активно веде пропаганду анархізму, член редколегії газети "Анархія". З 1919 року — в махновщині, редактор газет "Путь к свободе", "Повстанець", автор книги "Історія махновського руху" (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш, Дороги Нестора Махно, Київ, — РВЦ "Проза". — 1993 р. — С. 580).

Вирувало "батькове" весілля у Гуляйполі три дні і три ночі. А потім ще три дні всі відпочивали. І лише через тиждень Махно, як і обіцяв Галині, вивіз її на Одещину, де на той час уже кругом панувала зелена весна. Зупинилися на невеличкій залізничній станції Березівка. У селі Малинівці, у великому поміщицькому маєтку, що стояв над степовою річкою Тилигул, "батько" вирішив продовжити останнє у своєму житті весілля, а насправді хотів по-людськи прийняти свого бойового товариша Матвія Григор'єва. У великій світлиці йшли останні приготування. За цією роботою: Галина Кузьменко (вона так і не змінила свого прізвища на Махно), кухарка Нюся, приватний охоронець "батька" Сашко Нетреба, "придворний" поет Іван Негребецький і відомий контррозвідник Льова Задов.

КУЗЬМЕНКО *(до кухарки)*. Нюсю, ти вже все виставила? Нічого не забула?

НЮСЯ *(біля неї, як завжди, ласо ходить Сашко)*. Матінко Галино, та Бог з тобою! Такого багатого стола я ніколи і в пана Кернера не накривала! Ти лише поглянь, що тут є: риба в'ялена, смажена, варена і в соусі, притрушена зеленню і цибулькою; м'ясо — варене, смажене й тушковане в соусі; ковбаси — домашні, духмяні, тільки-но спечені — з дикої молодої свинки... Словом, твоє весілля в Малинівці буде не гіршим, ніж було в Гуляйполі.

САШКО *(хапає Нюсю за її огрядну сідницю)*.

А мені б одну домашню кізоньку в ліжко звабити й обласкати її.

НЮСЯ *(до Сашка грайливо)*. То ласкай вже її, ласкай, коли до вподоби *(крутить сідницею біля Сашкових штанів, а хлопець ще дужче стискує руками Нюсину сідницю, пригортає її до себе)* Та не тут же, при людях!

КУЗЬМЕНКО. Ви, безсоромні! Ану, Сашку, геть від Нюсі *(пауза)*. А то ходиш біля неї, як той кіт біля спійманої миші *(до чоловіків)*. Ставте, мужики, на стіл вино, горілку, квас. Бо вже й Нестор ось-ось з'явиться.

ЗАДОВ. Хлопці, за мною і "Альоша, ша!"

Сашко Негребецький і Задов виходять із світлиці по черзі, один за одним, заносять пляшки з горілкою, вином. Кожний з них, заходячи до кімнати, співає пісню "Яблучко".

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ *(співає)*:

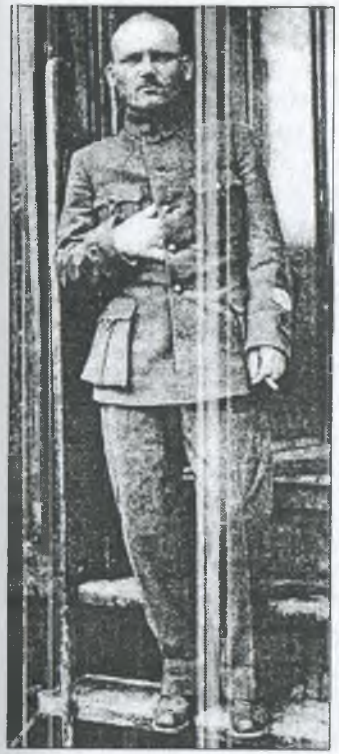

Матвій ГРИГОР'ЄВ (Григоріїв) (1888—1919 рр.)

Ех, яблучко,
в діжі киснуло.
Хліб забрали комісари —
Тільки свиснуло.

САШКО *(співає)*:

Ех, яблучко,
Покотилося.
Щоб тобою у Кремлі
Та вдавилися!

ЗАДОВ *(співає)*:

Ех, яблучко,
Ти медовеє.
А синочки у Махна
Всі бідовії.

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ *(входить черговий раз, співає)*:

Ех, яблучко,
Чом земля гуде?
Б'є Денікіна Махно,
аж луна іде!

Входить Махно. З ним — Матвій Григор'єв.* Він одноліток Нестора, але, виглядає старшим за нього, товстіший і значно кремезніший від "батька", пашить здоров'ям і пахне таврійським степом, весь у пасках-портупеях, озброєний двома револьверами системи "парабеллум", один з них — у кобурі біля пояса, а другий прив'язаний пасочками до пояса і заткнутий за халяву хромових чобіт.

---

* Григор'єв (справжнє прізвище Григоріїв) Матвій (Микола) — 1888—1919 рр. — колишній офіцер царської армії, отаман українського війська. Підтримував Директорію, діяв у районі Миколаєва (1918 р.). У березні-квітні 1919 р. перейшов на бік більшовиків, допомагав їм у наступі на Миколаїв, Херсон, Одесу. У травні 1919 р. виступив проти більшовиків, очолив повстання, перейшов на бік Махна. Убитий махновцями (див. "Короткий довідник з історії України", Київ, 1994 р.).

МАХНО *(до присутніх)*. Вітайте нашого вельмишановного отамана й мого друга Матвія Григор'єва!

КУЗЬМЕНКО *(радісно)*. Слава!

УСІ ІНШІ. Слава! Слава! Герою України — слава!

ГРИГОР'ЄВ. Який там я герой? Ось хто у нас герой! *(показує на Махна)*. Ім'я твоє, "батьку", давно вийшло за межі України і стало легендарним для всіх повстанців. Низький уклін тобі, "батьку"! *(вклоняється низько Махну)*. І тобі, "матінко" Галино, низько кланяюсь *(вклоняється)*. Про тебе також славні легенди снують. Це правда, що ти ходиш у бій і рубаєш шаблею не гірше самого "батька"?

Кузьменко усміхається.

МАХНО. Правда, правда, Матвію. А хто її вчив цьому мистецтву?

ГРИГОР'ЄВ. Думаю, що ти, "батьку".

МАХНО. Отож бо! Який учитель, такі й учні в нього *(сміється)*. Ну, кого ми ще чекаємо?

КУЗЬМЕНКО. Михайла Вінницького.

ЗАДОВ *(заступається за Вінницького)*. Мій друг Мишко Япончик ніколи не затримується. Він завжди з'являється вчасно *(пауза)*. Я вже чую стукіт коліс його тачанки по бруківці Дерибасівської в Одесі.

МАХНО. Семеро одного не чекають. Так кажуть наші батьки? Отже, за стіл, шановний гостю і всі присутні.

Усі сідають. Веселий гамір.

ГРИГОР'ЄВ *(піднімається)*. Я пропоную підняти першу чарку за Нестора Івановича Махна і Галину Андріївну Кузьменко, за їхню щасливу долю у вільній, незалежній Україні! Слава!

ПРИСУТНІ *(усі піднімаються)*. Слава! Слава! Слава! Нашим "батькові" і "матінці" Слава!

ГРИГОР'ЄВ. І — гірко! *(пауза)*. Щоб солодко було — гірко!

Нестор і Галина цілуються. Випивають і знову цілуються. Всі інші також випивають.

МАХНО *(піднімається з чаркою в руці)*. А тепер — за наше повстанство! За майбутні його великі перемоги!

ГРИГОР'ЄВ. Слава!

ПРИСУТНІ. Слава!

Випивають. Закушують. Незначний шум.

ГРИГОР'ЄВ *(піднімається)*. Третій тост, як заведено у добірному товаристві, за наших мужніх і коханих нам жінок,

яких тут представляють матінка Галина та її постійна права рука на кухні Нюся!

ПРИСУТНІ. За них! За жінок!

Випили.

ГРИГОР'ЄВ *(нахилився до Негребецького, котрий щось шепче отаманові. Григор'єв підвівся)*. Тут просить слова поет, кавалерист, артилерист і постійний черговий штабу Ваня Негребецький. Йому — слово.

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ *(підвівся)*. На честь такої знаменної сьогоднішньої дати я склав для "матінки" Галини пісеньку, яку ми вже всі вивчили. Отже, дозволь, "батьку", проспівати.

МАХНО. Співайте.

Негребецький, Задов, Сашко, Нюся співають, а Григор'єв і Махно слухають:

Їхали хозари із Дону додому
Умовляли Галю їхати з собою:
"Ой ти, Галю, Галю молодая..."
Умовляли Галю їхати з собою:
"Едем, Галя, с нами, мудрими жидами,
Будешь жить получше, чей в родной мамі".
Не слухає батька Галя молодая
До жидів на воза весело сідає.
Ті ж повезли Галю курними шляхами,
Курними ярами, темними лісами.
Розтинали Галю масними руками.
Прив'язали бідну до сосни косами,
Попід ноги Галі накидали хмизу,
Запалили сосну із верху до низу.
Сосна догоряє, Галя промовляє:
"Ой хто мене чує, нехай порятує".
Козаки почули, до лісу майнули —
Хозар порубали, Галю врятували.
Ой хто дочок має, нехай научає,
З хтивими жидами шляхом не пускає.
Ой ти, Галю, Галю молодая!..

Закінчили співати, Негребецький розкланявся, Григор'єв зааплодував.

ГРИГОР'ЄВ. Який талант! Другий Тарас Григорович Шевченко.

МАХНО. Хай не каже "гоп", доки не перескочить. Йому ще до Шевченка, як нам до Києва. А щодо цієї пісні про Галю, то я замінив би у ній слово "жиди" якимось іншим. Не гоже у нашій повстанській армії співати цю пісню... У мене ж є окремий єврейський загін, який, до речі, завжди мужньо воює... І грецький загін є. Дуже героїчні греки і євреї! Як вони громили оце недавно кінноту Шкура під Великим Токмаком! Ні, я проти того, щоб у моїй повстанській армії тикали пальцями українці на євреїв, а ті — на греків чи ще на когось. Тоді це вже буде не армія, а гармидер.

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ *(виправдовується)*. Я ж, "батьку", не про євреїв тут кажу, а про хозар, які приїхали на Дон. А за те, що хозари підманули Галю, я їх називаю жидами... Не євреями ж, ні. Ну, як українців прозивають хохлами, москалів — кацапами, а я хозарів — жидами.

МАХНО. Зовсім не переконливо, або як у нас кажуть: "Не вмер Данило — його болячка задушила".

ГРИГОР'ЄВ *(захищає Негребецького)*. І врешті-решт, "батьку", тут ідеться про жидів, які дійсно обманюють український народ, жирують на нашому тілі, як ті воші у сорочці.

МАХНО *(різко підняв руку, і Григор'єв замовкає)*. Матвію, ти можеш зрозуміти, що на приниженні гідності малих народів свого щастя Україна не здобуде, а хоч і здобуде, то воно буде не довговічним?

ГРИГОР'ЄВ. Я це усвідомлюю, "батьку". Але я усвідомлюю й бачу ще й інше: як нашу прабатьківську землю заполонили нині москалі, як ми, українці, втрачаємо самобутність, свою мову й культуру, як наші діти все частіше називаються Сидоровими, Івановими. Та що там діти! Навіть мене у царській армії перехрестили з українця Матвія Григоріїва на москаля Миколу Григор'єва. "Батьку", я впевнений, що зараз від гніву на нас у домовинах перевертаються гетьмани нашої славної України.

МАХНО. Ми також маємо право їх проклинати і не з меншим гнівом. Чому, скажи, Богдан Хмельницький пішов на зловісний військовий союз з Москвою? Теж мені ще гетьман-ясновидець і національний герой!

ЗАДОВ *(піднявся)*. Братушки! Ми куди прийшли? На сімейне свято чи на черговий мітинг?

МАХНО. Вибачте, я лише хотів...

ЗАДОВ *(перебиває його)*. Альоша, ша! Ваня Негребецький до нинішнього святдня встругнув ще одну пісеньку. Ми її також вивчили і хочемо проспівати.

МАХНО *(похмуро)*. Тільки не чергове "Яблучко".

ЗАДОВ. Про що ти, "батьку", шепчеш? Сьогоднішня пісня — цимус! *(цілує в повітрі три свої товсті пальці, складені в пучку)*. Лише перед цим наллємо ще одну чарочку.

НЮСЯ *(співає)*:

Ой щось в горлі деренчить, деренчить.
Мабуть, треба промочить, промочить.

Випивають.

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ *(підводиться, вибачливо)*. На жаль, пісня московською мовою. Так у мене вийшло, то вже пробачте.

МАХНО. Поки не забули російську — поганяй!

ПРИСУТНІ *(крім Махна, Григор'єва і Галини, співають)*:

Среди зноя и пыли
Из Махном мы ходили
На рысях, на большие дела.
По курганам горбатым,
По речным перекатам
Наша громкая слава прошла.
Ох, ура, ура, ура!
Пойдем мы на врага
За "матушку" Галину,
За "батька", за Махна.

Махно і Григор'єв аплодують.

МАХНО. А що? Мені подобається. І хлопцям, думаю, припаде до душі. А тобі, Матвію?

ГРИГОР'ЄВ. Чудова! Особливо приспів *(співає)*:

Ох, ура, ура, ура!
Пойдем мы на врага
За "матушку" Галину,
За "батька", за Махна.

МАХНО *(з претензією до Негребецького)*. Але ж я просив тебе написати в першу чергу наш гімн... І щоб він співався величаво і грізно, як комуністичний "Інтернаціонал".

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ *(усміхнувся)*: Гімн, "батьку", вже також є. Правда, ще трохи сируватий, недовершений. Та я тобі можу його зараз проспівати.

МАХНО. Поганяй, поки в нас усіх ліричний настрій.

Негребицький і Сашко Нетреба вийшли з-за столу, кахикнули й заспівали:

Споемте же, братья,
Под звуки ударов,
Под взрывы и пули,
Под пламя пожаров,
Под знаменем Черным
Гигантской борьбы,
Под звуки набата,
Призывной трубы.

Хлопці замовкли, схилили в покорі голови. Буря оплесків.

МАХНО. Як тільки закінчиш, негайно передай Петру Аршинову, щоб цей гімн надрукував у наших газетах і випустив окремою листівкою... А тепер, шановні гості, і в першу чергу звертаюся до тебе, мій бойовий соратнику Матвію! Вип'ємо за нашого поета Ваню Негребецького.

ПРИСУТНІ. За Ваню! За талановитого поета! *(випивають)*.

В цю мить відчинилися двері світлиці — і не ввійшов, а бурею влетів франт Михайло Вінницький, він же Мишко Япончик із Одеси.* Це середнього зросту молодий, років 26—28 чоловік, одягнений в елегантний наймодніший на той час костюм чорного кольору, у білу сорочку з "метеликом", вилицюватий з японським розрізом очей, з маленькими чорними вусиками. Він — бадьорий, усміхнений, все тіло в нього, наче у веселому танці. В руках у Михайла — великий букет живих квітів, якого тоді ніде з вогнем було не знайти, а він, чортяка, десь роздобув.

ПРИСУТНІ. Ура! Хазяїну Одещини Михайлові Вінницькому слава!

---

* **Вінницький Михайло Вольфович (Михайло Японець)** — 1891—1919 рр. Колишній електрик, у 1918—1919 рр. очолив на півдні України (в Одесі) "величезний мафіозний синдикат", який займався експропріацією цінностей у багатих громадян Росії, що, налякані революцією, їхали за кордон. Брав активну участь (у грудні 1919 р.) у звільненні політв'язнів з Одеської тюрми, доставляв зброю Одеському штабу Тимчасового Революційного Комітету більшовиків. У липні 1919 р. — командир 54-го Українського полку Червоної Армії. У серпні 1919 р. розстріляний червоногвардійцями на залізничній станції Вознесенськ (див. "Український історичний журнал № 2", Київ 1991 р. — С. 112—115).

ЗАДОВ *(підходить до нього з гордістю)*. А це мій давній друг — нерозлийвода... Мишко Япончик власною персоною!

ЯПОНЧИК *(до Задова, обнімаючись з ним)*. А це — мій братуха Леонід Зіньковський, якого вся Одеса знає як Льовку Задова! *(Япончик підходить до Галини, вручає їй букет квітів)*.

КУЗЬМЕНКО. Ой, яка радість! Який подарунок. Мишку, дай тебе розцілую! *(цілує Япончика, той підходить до Махна і вони також цілуються)*.

ЗАДОВ *(до Япончика)*. Братухо! І я ж тебе хочу розцілувати.

Задов і Япончик обнімаються. Задов, як дужчий і вищий за Япончика, піднімає його над собою.

ЯПОНЧИК. Льово, поклади, де взяв, бо твій пуп розв'яжеться. Не думай, що коли я худіший за тебе, то й легший за вагою. Дозволь швидше випити чарку за молодих *(Задов ставить Япончика на підлогу. Япончик підходить до столу, Махно підносить одеситові чарку горілки. Той дивиться то на "батька", то на Галину)*. Щоб я так жив, ви ж обоє, наче в Одесі Молдаванка і Пересип, так схожі! Дві краплі води та й годі! За це й вип'ю: за спорідненість ваших душ, за їхнє довічне єднання! *(випиває, сідає за стіл. Махно наливає Япончику другу чарку, і той піднімається, проголошує черговий тост)*. У нас, в Одесі, кажуть: "Якщо народжуватися, то Япончиком: у його нації велике і щасливе майбутнє, а він сам — завжди при золотих грошах; а якщо брати — то банк Лейби, що на Дерибасівській. Я вже його тричі брав... Лейба — мій рідний дядько, то він мені ще й піддає мішки з грошима; а якщо одружуватися — то на королеві Англії, вона, мовляв, найбагатша у світі і жодна революція її не торкнеться. То я на це останнє "якщо" усім кажу: "Дурні ви, люди. Не знаєте ви нашої української королеви, яка зросла на Єлизаветградщині, набиралася дівочої краси на Одещині, політичної мудрості — на Київщині, а тепер літає сизою горлицею у степах Гуляйпілля. І ймення цій неперевершеній красою цариці Галина Андріївна Кузьменко. За нашу царицю, за нашу українську королеву, за "матінку" Галину я піднімаю цю другу чарку."

ЗАДОВ. А ми завжди п'ємо за бабів не другу, а третю чарку.

17 Зам. 828

ЯПОНЧИК *(жартома)*. Третю, Льово, я завжди випиваю сам за себе. Бо вважаю себе неперевершеним бабієм.

Усі сміються.

ЗАДОВ. Тоді й ми з тобою за матінку-царицю!

Негребецький бере гармошку, грає мелодію "Яблучка". Япончик пішов у танець.

ЯПОНЧИК *(танцює, приспівуючи)*:

Ех, яблучко,
Кособочиться.
Суне банда москалів —
Жрать їм хочеться.

ЗАДОВ *(теж пішов танцювати, співає)*:

Ех, яблучко,
Покотилося.
Щоб тобою у Кремлі
Та вдавилися.

ГРИГОР'ЄВ *(танцює і співає)*:

Ех, яблучко,
З танцю флотського...
Здерли з дядька штани —
Вдягли Троцького.

САШКО *(танцює і співає свої "Штани")*:

Штани мої шаровари,
Штани мої сині.
Чого липнуть до вас дівки,
Як до браги свині?

НЮСЯ *(пішла у танок і співає, її підтримали присутні)*:

Ой заграйте, музики,
В мене нові черевики.
Починайте скоріш грать,
Бо хочеться танцювать.

Негребецький перестає грати. Всі зупинилися. Підходять до столу. Чаркуються. Гомонять.

МАХНО *(до Нюсі)*. Нюсю, приготуй нам свіженької закуски. А то, бачу, поменшало її на столі *(Нюся виходить)*.

ЯПОНЧИК. Ох, братці, прошу вибачення. Ви мені так затуркали баки, що я забув молодому подружжю піднести невеличкі одеські подаруночки *(виймає з кишені піджака золоту статуетку)*. Це — золотий Дюк, символ нашої Одеси-мами. Він, звісно, для "батька" Нестора Івановича *(до Махна)*. Це, "батьку", своєрідний ключ до всієї Одеси *(дарує Махнові, той роздивляється статуетку)*. Можеш, "батьку", не сумніватися — золото вищого гатунку. Експропріював його за останнього набігу на одеських буржуїв, котрі рвали кігті до Америки *(з іншої кишені виймає перлинове намисто з рубінами)*. А це тобі, "матінко" Галино, від княгині Марії Волконської, яка драпанула, здається, до Франції. Вона поділилася з тобой чесно і благородно: одне таке ж залишила собі, а друге люб'язно передала тобі, звісно, через мене як посередника між новим і старим світами. Так і сказала: "Візьми, будь ласка, Михайле Вольфовичу, це намисто і подаруй його "матінці" Галині" *(подає Кузьменко)*.

КУЗЬМЕНКО *(бере в руки намисто, роздивляється його)*. О Боже! Яка чарівність! Йому ж ціни немає!

МАХНО *(до Япончика)*. Не розкидайся, Мишку, таким багатством. Усе це слід здати в нашу скарбницю. За ці коштовності ми купимо в тих же більшовиків чи в денікінців зброю.

ЯПОНЧИК. "Батьку", про що ти шепчеш? Я подібного добра тільки-но здав твоєму казнокраду чи, вибач, казначею, аж три мішки. Тому й забарився, не встиг до початку нашої оказії. Усе до копієчки, що експропріював іменем революції у капіталістів, які намилюють підошви з нашої країни на Захід, здав казначею під розписку. Словом, "батьку", я повністю виконую твій наказ.

МАХНО. Гаразд, гаразд. Ти зараз вступай із більшовиками, котрі зайняли Одесу, в контакт. Попроси у них сформувати зі своїх хлопців загін червоноармійців. Нехай вони цей загін озброять.

ЯПОНЧИК. Вони ж підсунуть мені свого комісара — більшовика, і тоді я або задихнуся, або підніму його на піку.

МАХНО. Про комісара для твого полку я вже подумав.

ЯПОНЧИК. Хто?

МАХНО. Ним має бути анархо-комуніст Фельдман, який працював секретарем Одеського міськвиконкому. Такого знаєш?

ЯПОНЧИК. Звичайно, знаю. Свій брат до мозку кісток.

МАХНО. Передай йому щире вітання і нехай чекає моїх подальших вказівок.

ЯПОНЧИК. Все зроблю, "батьку".

МАХНО. Тоді давайте вип'ємо за нас.

ГРИГОР'ЄВ. Щоб ми дожили до нашої перемоги.

МАХНО. Доживемо, Матвію, обов'язково доживемо. Ми ще розпалимо всесвітню революцію! І закінчимо її переможно. А вже потім *(пауза)*.

ЗАДОВ *(піднімає чарку)*. Давайте — і "Альоша, ша!"

Всі встають, чокаються чарками і випивають.

ЯПОНЧИК *(обнімає Задова, який сидить поряд, співає, його підтримує Задов, а потім — усі інші)*:

Вже давно не бачив
Я Одеси-мами.
У степу козачім
Віюся з вітрами

Скачуть ескадрони,
Ворони кружляють,
Гриви наших коней
Вітри заплітають.

Ти скачи, ти неси,
Конику буланий!
Ти від волі захмелів,
Я — від крові п'яний.*

Того дня ще довго лунали пісні з поміщицького маєтку у селі Малинівці.

---

* Слова О. Я. Ткаченка.

ПРАПОРОНОСЦІ

(Олесь ГОНЧАР)

Темно. В "Чорній дірі" сяйво. В ньому з'являється Диявол. Він у чорному одязі. Розставляє руки.

ДИЯВОЛ *(голосно промовляє у простір)*. Я зараз крові, крові людської жадаю!.. Як спраглий ковтка води, як голодний шматка хліба, як птах — крил могутніх, так я хочу впитися кров'ю!.. Ви не забули, що я казав: "Чим більше крові людської проливаю і нещасть на Землі я скоюю, тим веселіше і радісніше мені на душі!" Не забувайте і завжди майте це на увазі... Ха-ха-ха-ха!

Диявол регоче і зникає у темряві. Раптом освітлення. Кругом — прапори, їх багато: червоні, чорні, білі, голубі, зелені, жовто-голубі... На них написи: "Французька революція", "Пролетарі усіх країн, єднайтеся!", "Анархія — мати порядку!", "Українська народна республіка"... Один з прапорів має зображення перехресних ножів, з яких стікає кров, на цьому прапорі напис "Варфоломіївська ніч"...

Звучить музика — траурна, вона раптово змінюється бадьорою, потім чітко чути мелодію "Марсельєзи", за нею — "Інтернаціоналу". Вони поступово переходить у мелодії революційних маршів, жартівливих пісень, запальних танців... І знову — похоронна музика...

Нараз усе стихає. Повне затемнення. Хвилина могильної тиші. Поступово навкруги все освітлюється. Як вихор, з'являється Диявол. Він співає, пританцьовуючи:

Батько в Созі, мати в Созі,*
Плачуть діти на дорозі.
Нема хліба, нема сала —
Все совєцька власть забрала.

---

* СОЗ — спільний обробіток землі (прообраз майбутніх колгоспів).

Входить Григор'єв. Він такий же, яким пам'ятають його земляни: молодий, кремезний, середнього зросту, весь у пасках-портупеях, озброєний двома револьверами системи "парабелум", на лівому боці — шабля.

ДИЯВОЛ *(побачив Григор'єва, перестав співати)*. А-а, його величність пан отаман Херсонщини й всія Тавріди Григор'єв! Радий бачити такого не шанованого на Україні пана...

ГРИГОР'ЄВ. Це з твоєї диявольської ласки мої сучасники й нащадки на Україні мене забули й не шанують, звинувачують у зрадництві. А кого я зрадив? Не свій же народ я покинув у важку для нього годину, а навпаки, у найскрутніший для мого народу час я прийшов до нього, як вірний син, щоб захистити.

ДИЯВОЛ. Знаю-знаю, ти на всіх перехрестях тоді кричав: "Україна — для українців!", "Геть кацапів з України!" *(співає)*:

Ех, яблучко, з боку красноє,
Що кацапії кінець, — діло ясноє.

(перестає співати, промовляє). А де ж тоді подітися москалям, які за моїм же велінням розселилися по всій Європі, як ті євреї — Христові люди — по всьому світові. До речі, про євреїв, або жидів, як ваша величність їх називає. Ти ж їх також чомусь ненавидів усім своїм єством. А народ цей — є під особливим захистом у самого Бога. Знати треба, пане Матвію, Біблію.

ГРИГОР'ЄВ. У-у, підлий інтригане! Це ж ти мене збив на Землі з пантелику, ти вселив у мою душу ненависть до всіх малих народів, які жили в Україні, ти надихнув проти мене вождя українського селянства "батька" Махна... Я шукав тебе всюди, щоб розквитатися. Нарешті, здибав. Ну, прощайся з життям, Нечиста сило! *(вихоплює з піхав шаблю, кидається на Диявола, а той сміється, підплигує, вдало і вправно уникає удару шаблі)*.

ДИЯВОЛ. У-у-тю-тю! У-у-тю-тю! Злякався, мов торішнього снігу *(регоче і зникає)*.

Григор'єв залишається сам.

ГРИГОР'ЄВ *(сам до себе, у простір)*. Я хотів для України добра, для свого народу завжди просив у Бога щастя. І не лише просив — я боровся за це. Як я радів утворенню Української Народної Республіки! Не гаючи жодного дня, пішов служити їй вірою і правдою. На жаль, Центральна Рада лише писала добрі

Універсали, а насправді палець об палець не вдарила, аби втілити у життя проголошене нею, аби поліпшити становище селянства й робітничого люду. Та ще й пішла на захист поміщиків і буржуазії, яких так ненавидів трудовий народ. Ось я й покинув невдовзі свій табір і перебрався до чужинців-більшовиків, котрі обіцяли селянам землю, а робітникам — фабрики і заводи. Та й вони обдурили народ... Я щодня бачив, як більшовики роздирають на шматки мою землю й тягнуть її багатства до себе, в Росію. Я бачив і був свідком, як більшовицько-російський вождь Ленін і його соратники безцеремонно втручалися у внутрішні справи України, призначали в наші міста і села своїх російських намісників і в Харкові утворили навіть промосковський уряд України, більшість членів якого не вміла розмовляти українською мовою... Такої ж думки, як я, були усі командири моєї дивізії. Дух українства завжди панував серед моїх солдатів...

Вбігає Диявол.

ДИЯВОЛ *(до Григор'єва, близько підійшовши, зазирає у вічі, відходить на незначну відстань)*. Справді, тоді панував у твоїх військах дух Божий. А чого, знаєш? Бо я тоді залишив тебе у спокої і гостював у "батька" Махна та колошкав душу, перевертав її "з ніг на голову".

ГРИГОР'ЄВ. У-у, прокляте Богом створіння! Згинь з очей моїх! *(знову вихоплює шаблю, розмахує нею, прагнучи зарубати Диявола. А той підплигує, улюлюкає не своїм голосом, регоче і зникає. Григор'єв знову сам)*. Ех, підтримав би мене "батько" Махно! Його вже тоді вся Україна називала "народним вождем", "гетьманом України", "полководцем"... За мною йшла лише моя дивізія, а за "батьком" — весь повсталий люд півдня республіки. Промені, що пульсували від нього, затьмарили людям і Грушевського, і Винниченка, і Петлюру, і Скоропадського. Усіх їх мало хто знав і мало хто чув про них на селах. Але знали й чули від малого до старого по всій Україні про "батька" Махна. А повстале селянство благоговіло перед своїм вождем! Він його наче зачарував. Я також любив "батька" усією душею, схиляв перед ним голову за його тонкий розум і незвичайний хист великого народного полководця. Я був переконаний, що доки під жовто-голубе знамено не стане "батько", Україна своєї незалежності від Москви не виборе *(пауза)*. Ех, підтримав би мене тоді, у травні 1919 року, Нестор Іванович — і Україна була б вільною від більшовицько-російської орди. Не підтримав. Не відбулося

об'єднання українців з українцями і між їхніми партіями. Пішов розлад, який призвів до братовбивства. Тоді і в мене забрали життя... *(пауза)*. А вбили мене підло в селі Сентове, що на Єлизаветградщині. Тоді у цьому селі стояв штабом "батько" Махно. Він викликав мене до себе у якійсь нагальній справі. Я їхав до нього з великою радістю і з надією на нашу взаємну дружбу... Ех, "батьку", "батьку"... *(Григор'єв скрушно махнув рукою і вийшов)*.

Входить Диявол.

ДИЯВОЛ *(співає)*:

Ні корови, ні свині,
Тільки Ленін на стіні.
Він показує рукою —
Їдь на Захід за мукою.

(закінчив співати). Я прийшов і пішов. Фігаро — тут, фігаро — там. Стій! Іди сюди! Не йди сюди — стій там!.. Роблю все, що захочу і з ким захочу. Ось подивіться!

Диявол виходить.

Москва. Кремль. Кабінет Леніна.

ЛЕНІН *(стоїть біля столу й розмовляє по телефону)*. Феліксе Едмундовичу, ти все частіше припускаєшся прорахунків. Як сталося, що твоя розхвалена "Вечека"* "прошляпила" Григор'єва?.. Не змушуй послати тебе на три російські літери! Не виправдовуйся!.. Тепер ці хохли завдадуть нам ще більше клопоту... Знаю, що Махно весь час добряче сік і Петлюру, і Денікіна, вже очистив від них значну частину Росії, в тому числі: Бердянськ, Маріуполь, Олександрівськ, Мелітополь, Катеринослав, Синельникове. За це ми йому, нарешті, вручимо орден Бойового Червоного Прапора за номером чотири. Треба, щоб йому про це натякнули твої люди. Особливо зараз нам варто його приголубити, не дати йому зблизитися з Григор'євим. А найліпше було б руками Махна знищити цього зрадника. Бо хохли — народ не менше гонористий, ніж поляки. Настане час — і вони згадають про російське втручання у їхні, внутрішні справи. Тож нехай самі... Породили Григор'єва — самі нехай і уб'ють його. Нам ліпше у цій історії прийти на розбір шапок. Отож бо, батенька *(Ленін поклав слухавку)*.

---

* ВЧК ("Вечека") — рос. Всероссийская Чрезвычайная Комиссия, створена більшовиками у 1918 р. для боротьби з контрреволюцією (інакодумаючими). Керував "ВЧК" Ф. Дзержинський.

...**Україна. Одещина.** Село Малинівка. Поміщицький маєток. За кілька днів до телефонної розмови Леніна з Дзержинським. Григор'єв, котрий гостював у Махна, залишив "батька" останнім. Перед від'їздом була довга розмова між ним і Нестором. Надзвичайно секретна розмова, на яку Махно запросив лише Галину Кузьменко як свідка для майбутньої історії повстанського руху українського селянства. Для всього світу вона трактувалася як суто дружня бесіда з товаришем по зброї. А насправді... Махно зважував кожне речення і кожне слово висловлене Матвієм. Сам розповідав мало, здебільшого запитував... Вони сиділи один проти одного у плетених кріслах, а Галина стояла між ними біля вікна, допитливо дивлячись на них обох і лише зрідка вставляла своє вагоме слово, то підтримуючи гостя, то уточнюючи висловлене ним. А слова у Григор'єва були досить сміливі, рішучі і, з усього видно, що вже давно пропущені через його бунтарську душу.

Нарешті, командир Червоної армії забажав узнати думку Махна:

— "Батьку", я хотів би зараз почути, як ти оцінюєш діяльність більшовиків на Україні?

— Скажу, Матвію, і відверто скажу, як і ти мені... Більшовики встановили у нас, на зайнятих ними територіях, диктатуру своєї партії, а не волю народу в особі Рад трудящих. Усяке самостійне починання знизу, від народу, придушується ленінськими надзвичайними комісіями, комісародержавниками.

— Все вірно, "батьку". Такої ж думки і я: всі повинні підкорятися їм і жити під їхнім пильним оком. А головне, більшовики й не думають дати селянам землю. За що ми боремося? За кого?

— Що пропонуєш, Матвію?

Григор'єв замість прямої відповіді почав говорити, що не сьогодні-завтра в його руках буде не лише Єлизаветград, а й Миколаїв, Херсон і навіть Одеса.

— Вся Херсонщина й Таврія буде лежати біля моїх ніг, звільнені від більшовизму. Я вийду до Чорного моря, загрожуватиму Молдові і взагалі всій Румунії. Мої революційні прапори замайорять над усією Європою.

Махнові не сподобалося це вихваляння. Тим більше, що він достеменно знав воєначальницькі здібності Григор'єва — вони були надто посередніми: він зовсім не мав хисту передбачення, не був, власне кажучи, стратегом і тим паче полководцем. А

замахнувся он куди! На Європу! Чого туди? Аби похизуватися своєю силою? Так її в нього, як у миші... Він справді може взяти і Миколаїв, і Херсон, і навіть Одесу. А що їх там брати? Всі вони то захоплюються на день-два слабкою Червоною Армією, то — військами Антанти, які й самі покидають Україну. Тут лиш би встигнути на їхніх плечах в'їхати в ці міста. А для цього особливого військового хисту не потрібно... Хай би пішов не на Одесу, а на Маріуполь та помірявся силою з Денікіним. Та ба! Він боїться сюди й носа висовувати. Бачиш, йому в Європу захотілося! А чого не на Харків, коли вже на те пішло? Тонку кишку має?

Григор'єв, певно, відгадав недобрі думки Махна, бо тут же почав виправдовуватися:

— "Батьку", я може багато на себе беру, то вже вибач... Я можу повернути й на Харків, коли ти мені накажеш...

"Ага, нарешті, схаменувся! — продовжував обмізковувати почуте Махно. — Знає стерво, що без мене він — ніхто. Але ж — дурний-дурний, а хитрий! Чужими руками захотів жар загрібати! Я вже не одну тисячу повстанців, кращих синів нашого селянства, поклав у боях з добірними військами білокозаків, а він хоче ганятися за бездарними більшовицькими воєначальниками!"

"Батькові" не підходив і цей варіант. І взагалі, йому не подобався жодний план, який пропонував його гість. І не тому, що Григор'єв не мав стійкої воєнної позиції, а тим більше не знав, якої йому партії триматися. Махнові не подобалося, що Матвій дуже багато брав на себе, не за своїми здібностями й можливостями розмахнувся. І все-таки, які в нього плани хоч на найближчий час? Цікаво...

— Зайнявши Одесу, ти куди повернеш? — у лоб запитав Григор'єва господар, тепер, уже пильно глянувши на Матвія.

— Куди накажеш, "батьку". Разом ми скрутимо роги кому завгодно.

Тут уже не стрималася Галина:

— Кому завгодно — не годиться. Потрібно крутити роги більшовикам і повністю звільняти наш народ від їхнього ярма. Україна має бути вільною і незалежною від Росії.

Слова господині так лягли бальзамом на неспокійну душу Григор'єва, що отаман не стримав своїх почуттів, підвівся й низько вклонився жінці:

— "Матінко" Галино, за неї, за Україну, вільну від кацапів, я понесу на Голгофу свій хрест. Дякую за підтримку.

Вони всі троє довго обговорювали цю тему, так ні до чого й не домовившись. Але розлучились, як і належить православним і українцям: розцілувалися та побажали один одному щастя у здійсненні наміченої мети.

На жаль, кожний з них мав свою мету, своє щастя і свій шлях у житті. А ще гірше, що, як Махно, так і Григор'єв хотіли на ту пору бути всеукраїнськими гетьманами і аж ніяк не мали наміру поступатися один одному. Поговірка: "Два українці — три гетьмани" цілком підходила щодо них, навіть не беручи до уваги Галину Кузьменко, котра при нагоді могла цілком стати третім претендентом на гетьманське крісло, але на той час її цілком влаштовувала посада "матінки Галини", тобто їй імпонувало бути правою рукою такого відомого, популярного, а головне, перспективного отамана, яким був Нестор Іванович Махно.

Події наступних днів, як і годиться для воєнного періоду, розгорталися швидко й калейдоскопічно. Це примусило Махна замислитися над майбутнім повстанців. Якось (то було вже в Гуляйполі) "батько" закликав до свого кабінету земляка-гумориста і найвідданішу йому людину Сашка Нетребу й наказав, щоб той через день, вірніше, у ніч на середу, як заспівають другі півні (Нестор, до речі, полюбляв великі справи завжди вершити чи розпочинати по середах), налаштував бричку з двома добрячими кіньми і стояв на розі сусідньої вулиці, що за п'ять хвилин ходьби від штабу, і чекав на кухарку Нюсю, котра прийде з двома кошиками.

— Куди Нюся скаже — туди її й повезеш. І без жодних балачок з нею.

— Я зрозумів, "батьку". Можна йти?

— Зачекай. Ще не все... Поїдь на завод Кернера, відбери там добре просмолену з усіх боків дерев'яну бочку і з такою ж просмоленою кришкою. І візьми побільше просаленого чорного пергаменту. А заодно прихопи на заводі кайло, кілька заступів, складаний сажень і гостру сокиру. Все це має бути схованим у бричці з сіном, у якій ти повезеш Нюсю. Усе збагнув?

Сашко ствердно кивнув головою, але не втримався, щоб не підкинути шпильку:

— Аби швидше та середа, бо ще ніколи не вбивав ломом жінки... Аж цікаво! І як цю Нюсю з її тлустою сідницею я запхну в бочку? Може, "батьку", взяти у Кернера не бочку, а величезний кадіб?

Махно, на подив Сашка, не розсердився допитливості свого "зброєносця", а, навпаки, розвеселився й пожартував:

— Та не бери маленької, а якнайбільшу і, головне, щоб вона була як слід просмолена, аби якнайдовше Нюся збереглася в ній.

— Зрозумів, "батьку". Так би мовити, засолимо її для нащадків.

Нестор посуворішав:

— Ти не помилився, Сашку... Справді, для нащадків... Можеш іти готуватися.

Вже коли гуморист-насмішник був біля дверей, Махно гукнув:

— Сашку!

Той повернувся. Нестор поклав на свої губи вказівний палець правої руки, мовляв, тримай язика за зубами. Сашко відповів йому тим же жестом, що означало: "Батьку", не хвилюйся. Я ж — могила, ні пари з вуст".

Справді, таким Сашко й був.

Той запланований день і час настав. З другими півнями, які тоді чогось так голосно співали по всьому Гуляйполю, мов навіжені, Нюся вийшла з приміщення штабу, вірніше, з житлової половини Махна з двома чимось наповненими кошиками, кивком голови привіталася з напівсонним штабним черговим, вільно пройшла повз охорону — її скрізь знали, навіть за одягом, тож завжди пропускали без будь-яких перевірок — і зникла в темряві холодного ранку. Коли зібралася завернути за ріг наступної вулиці, раптом зиркнула, чи ніхто за нею не йде, прислухалася до шерехів, але, крім пробуджених ранніх пташок, нічого не вловила підозрілого і тільки тоді різко повернула до брички, в якій самотньо куняв Сашко. Вмостилася на заднє сидіння зроблене з пахучого торішнього сіна й злегка штовхнула кучера в плече, махнувши рукою, мовляв, не стій, їдьмо. Коні підтюпцем рвонули з місця, а потім — вже й риссю.

— Куди? — повернувши голову до Нюсі, запитав Сашко. Нюся мовчки махнула рукою вперед.

— На Успенівку? — здогадався Сашко.

Нюся кивнула головою, мовляв, угадав, поганяй. Вже коли минули й це село і Сашко знову повернувся до Нюсі та спитав, а куди ж тепер проляже його шлях, жінка нарешті заговорила:

— Прошкуй, Сашку, на Дібрівку, у ліс, до нашого дуба.

— "Батьку"! Так це ти?! — здивувався Нетреба.

— А хто б ти думав? Виїхати мені без прикриття, таємно, у Дібрівку просто неможливо. За мною ув'язалися б різні задови, білаші, чубенки... А про цю поїздку мають знати тільки двоє: я та найвірніший мій повстанець.

— Дякую, "батьку"... То може засолимо у смоляній бочці твою другу жінку... Тіну? Так її, у Дібрівці, наскільки я знаю, немає.

— А де вона?

— Хтозна. Подейкують, що Льова Задов кудись її вивіз ще кілька місяців тому.

— Не вбив?

— Та ні... Хоч такі наміри, кажуть, у нього були. Навіть натякали: буцім-то вказівку щодо її знищення дала "матінка" Галина.

— О, ці баби! З ревнощів можуть кого завгодно вбити... Тож, де зараз Тіна, не знаєш?

— Не знаю, "батьку". Гуляйпільці місяць тому випадково зустріли її у Юзівці на вокзалі, кудись їхала.

Нестор замовк, цікавість щодо Тіни в нього зникла. Сашко також не турбував "батька", та, мабуть, думав про нього, бо невдовзі не то запитав Махна, не то подумав у голос:

— А як же Нюся? Оце проснеться, кинеться одягатися, а ні плаття, ні штанів, ні хустини...

Нестор усміхнувся:

— Вона з Галиною поїхала ще вчора в Успенівку до Фані Гаєнко — подивитися як їхня подруга облаштувалася на новому місці роботи і проживання. Одяглися вони в усе новеньке, святкове. А на мені, як бачиш, Нюсин буденний одяг.

І знову — мовчанка... В'їхали в ліс, коли перші промені сонця лизнули верхів'я високих столітніх дубів. Кругом пахло молодою травою і грибною цвіллю. Стояла казкова й цнотлива тиша. Десь вибивав свою звичну музику дятел, шукаючи на сніданок під старою корою дерев хробаків. З кожною хвилиною теплішало, і Нестор, скинувши з себе Нюсин одяг, натягнув звичайне ватяне пальто, зіскочив з підводи, радо почав розминати засиджені ноги, шукаючи очима сонце, що крадькома виблискувало з-за голих кущів лози. Зробивши невеличку розминку всього тіла, "батько" підійшов до товстелезного, з безліччю довгих гілок дуба, якого мешканці навколишніх сіл називали махновським. Якраз біля цього дуба Нестор уперше зустрів невеличкий, але міцний бойовим духом загін Федора Щуся, тут обидва отамани — гуляйпільський і дібрівський — побратались.

Дуб "Нестора Махна" в Дібрівському лісі. За комуно-радянського режиму сюди часто привозили піонерів і школярів на екскурсію. (Фото з архіву краєзнавця І. М. Бичука).

Розповідають, що саме на цьому дубі махновці вішали полонених, австрійських, німецьких офіцерів, більшовицьких комісарів, місцевих поміщиків. Але все це — звичайнісінька брехня, вигадка боягузів і заклятих ворогів селянського повстанства. Махно, який ніколи не ходив до церкви, бо швидше вірив Дияволу, ніж Богові, чомусь вважав саме цей дуб для себе святинею номер один і не дозволяв нікому з повстанців тут ні вбивати, ні катувати людей. Біля свого дуба махновці влаштовували лише різні бенкети, іноді проводили свої штабні наради, розбірки перемог та поразок.

Чого ж сьогодні в таку рань і так таємничо приїхав сюди "батько"? Сашко не здогадувався, хоч відчував, що "собака зарита" у тих двох важких кошиках, що їх припер Нестор Іванович. Та "батько" не поспішав їх відкривати. Навпаки, складалося враження, що й не збирався взагалі цього робити. Ось він обійшов навколо свого дуба (він його вважав своїм, рідним) і, наче з давнім товаришем, обнявся й зашепотів, звертаючись до нього, мов до живої істоти:

Дібрівський загін Ф. ЩУСЯ (Ф. Щусь сидить у центрі).

— Доброго ранку, тобі, батьку! Як живеться без мене, без нас? Хто кривдить тебе? Хто знущається над сивиною твоєю?.. Скажи, повідай мені свою думу, і я стану горою на твій захист... Мовчиш... Гаразд, гаразд, не набридатиму. Головне, аби пам'ятав мене, свого блудного, з нещасною долею сина, поки житимеш... Я помру... Навіть скоро помру, а ти все будеш отутечки могутнім стояти наперекір нашим ворогам. І поки ти житимеш, доти пам'ять про нас, махновців, не зникне з української землі... Тисячу літ тобі зичу, мій дубе-батьку! Тисячу — і не менше...

Нестор відійшов на кілька метрів від велета-дуба, оглянувся довкола. Його обличчя стало зосередженим і серйозним — де й подівся з нього песимістичний ліризм.

— Сашку, я щось призабув твою освіту.

— Одна група, "батьку", а з другої — тільки коридор.

— А звідки так тямиш в арифметиці?

— Хтозна, "батьку". Мені арифметика навіть сниться. Я таке вві сні підраховую! А прокинусь — котма й гроша золотого.

— Не скигли, Сашку. Колись у тебе буде і хліб, і до хліба і грошей повна жменя. А зараз іди-но сюди з сажнем та покажи свої здібності в арифметиці.

Нетреба підійшов до Махна.

— Бачиш тінь від дуба? — запитав "батько" свого охоронця.

— Ну, бачу.

— Відміряєш зараз сажнем по тіні два її розміри, потім — з останньої точки відкладеш під прямим кутом таку ж відстань у напрямку півночі. Ця північна точка стане відправною для умовної побудови ось такої фігури, — Нестор простягнув Сашкові папірець з якимось малюнком і цифрами на ньому. — На вершині цієї фігури й викопаємо яму для бочки, яку ми привезли. Второпав?

— А чого ж? Усе зрозумів, "батьку".

— Тоді — до роботи!.. Ага, ще одне. Подивися на свого годинника й запам'ятай його показання на все життя. І місяць та число запам'ятай, бо в інші дні тінь дуба лежатиме інакше.

Нетреба глянув на годинника.

— Запам'ятав, "батьку".

— То й добре.

Обидва взялися за роботу дружно й енергійно. Невдовзі глибока яма була готова. І тільки тоді Махно пішов за своїми кошиками. Приніс їх до ями, розкрив — і Сашко побачив безліч усяких блискучих цяцьок: брошки, обручки, каблучки, ланцюжки, намиста, золоті вази, таріли і навіть золота статуетка Дюка, подарована Нестору у Малинівці Япончиком. Усе це неоціненне добро "батько" дбайливо загорнув у чорний промаслений пергамент, який привіз Сашко, і вклав пакунки у бочку, яка вже була в ямі. Коли наповнили її до самого верху, закрили спочатку кількома шарами пергаменту, а потім зверху — дерев'яною промасленою кришкою, засипали землею і над нею посадили кущ шипшини. Свіжу землю замаскували торішнім листям та молодою вкоріненою травою.

— Незабаром прийметься наша шипшина, розростеться — і ніхто ніколи не здогадається, що під нею лежить багатющий скарб, — сказав Махно, йдучи до підвади. Вже коли рушили з лісу, Нестор продовжив цю тему:

— Запам'ятай, Сашку, де ми його закопали. Коли мене не стане і буде держава наша, народна, коли влада належатиме не одній партії, а самоврядуванню, отоді ти відкриєш цей скарб і скажеш селянству: "Це внесок від "батька" Махна на розвиток громадських шкіл, лікарень, різних народних закладів".

Коли їхали назад, Махно уже не перевтілювався в Нюсю. Мабуть, не було такої необхідності. Він загорнувся в простенький Сашків сіряк та лежав скручений калачиком в сіні, підставивши

вранішньому весняному сонцю своє в міру симпатичне обличчя, яке обвітрене зимовими дошкульними вітрами до засмаги, ніби було обпалене липневою спекою. Складалося таке враження, що отаман дрімає. Та він раптово підвів голову, сів.

— Давай, Сашку, заспіваємо.

— Якої?

— Щось про наших войовничих пращурів, про козаків.

Сашко заспівав:

Сяяли на сонці шаблі запорожців,
Як вони на конях гнали ворогів.
Козацькому роду нема переводу
Лине його слава за вершини гір.

Приспів підхопив і Нестор:

Гей, співай, козаки,
Про любов, про землю святу
Співайте, славте, гей козаки,
Волю золоту.

Нестор перебив спів:

— Дякую, Сашку. Розтривожив ти мою душу.

— Чим?

— Та піснею... Вона ж про нашу волю.

Сашко повернувся до отамана:

— А ти ж, "батьку", воюєш за волю всього світу.

Нестор скептично усміхнувся, посуворішав:

— Спершу, Сашку, треба здобути волю для свого народу, а вже потім допоможемо й Європі.

Кучер замислився. Невдовзі він сказав:

— Воно-то "батьку", так. Але як ту волю здобудеш, коли ми з тобою в один бік тягнемо, українці Дибенко і Антонов-Овсієнко — в інший, а Матвій Григор'єв та Симон Петлюра — і ні туди, і ні сюди, а біс їх знає, куди. Нічого не вийде, "батьку", бо немає злагоди між нами, українцями.

— Твоя правда, Сашку, немає, — погодився Махно. — Особливо ниньки мене турбує Григор'єв. Чує моє серце, що завдасть його нерозумна голова чимало лиха всьому повстанському рухові України. Нам і так не довіряють більшовики.

— А чого ми, "батьку", з тими більшовиками панькаємося, завжди шукаємо з ними дружби?

— Бо в них багато зброї, а в нас її катма. І в Григор'єва немає зброї. А без неї, голими руками, ми ніколи не виженемо Денікіна з України.

Сашко замовк, про щось думав. Нестор відчув, що його не переконав, а тому вирішив продовжити свою думку:

— Ми і більшовики — це як небо й земля: така протилежність і така велика між нами відстань. Вони — за владу своєї однієї партії, а всіх інших нищать і вб'ють до останньої мислячої людини, а ми — за самоврядування низів, тобто, за владу народу в особі, скажімо, тих же Рад народних депутатів. Отже, друзями ми ніколи бути не зможемо і не будемо, а ось тимчасовими союзниками (коли нам, звісно, вигідно) ми з ними будемо. Наприклад, чого нам з ними не вступити в союз для спільної боротьби з Денікіним, який тепер окупував половину України? Але як тільки розіб'ємо білогвардійців, тут же вдаримо й по більшовиках. Бо й вони — наші загарбники. Словом, скільки б я не обнімався з Антоновим-Овсієнком, більшовиком не стану, як і він не перейде на наш бік.

— О, тепер я, "батьку", второпав: скільки вовка не годуй, а він — у ліс дивиться.

— Нехай буде так, — погодився Махно. — Хоча на практиці все значно складніше. Словом, Сашку, ми на початку великих подій. Тому ми й заховали з тобою золотий запас повстанців, аби в цих військових і політичних подіях ми його не втратили. — Нестор замовк і обірвав цю тему: — В Успенівці зупинися біля двору Фані Гаєнко, а я тим часом заплющу очі... Чомусь втомився чи може температура підвищилася. Якась ломота в тілі.

У дворі, де квартирувалася Гаєнко, стояли дві тачанки: одна, як відразу впізнав Нестор, належала Федору Щусю, а друга, звісно, була Галинина. Махно зіскочив з брички, обтрусився й сказав Сашкові:

— Поганяй у Гуляйполе. А це Нюсьчине дрантя й кошики занеси мені в кабінет. За мною приїжджати не треба — я повернуся з Галиною.

Коли Махно з'явився на порозі світлиці, всі, хто сидів за столом, нараз схопилися й закричали:

— Слава! Слава! "Батькові" слава!

Радощам не було меж. Навіть зовні завжди спокійний Федя, який у цей час міцно цілував свою Фаню, кинув займатися любощами, вихопився з-за столу й почав обнімати Нестора. А

той, коли всі трохи заспокоїлися, підійшов до Галини, поцілував її у розчервонілі щоки.

— Сумувала без мене? — запитав.

— Так, любий... Як добре, що ти приїхав. Мені дуже не вистачало тебе, хоча Фаня і Нюся все робили, аби я не журилася. — Вона ненароком торкнулася губами його чола й скрикнула:

— Так у тебе ж пропасниця!.. Фаню! Він весь, мов жар. Нехай твої хазяї розпалюють піч, щоб аж черінь стала червоною... І кип'ятять молоко... Тоді ми вже сьогодні не поїдемо в Гуляйполе. Всі заночуємо тут.

Нестора поїли не лише молоком з медом і лоєм, а й чаєм з малиною, цвітом бузини, калини. А Федя, зрозуміло, підніс йому свої випробувані ліки: склянку міцного самогону. Нюся розтерла його оцтом. І все це, мабуть, разом взяте допомогло. Бо вже десь опівночі Нестору захотілося до Галини... А Федя, цей м'язистий здоровань, усю ніч не залишав у спокої Фаню, яка тільки цього й прагнула. Лише Нюся в окремій кімнаті, чуючи, певно, зойки, стогони й вигуки задоволення своїх подруг, вовтузилася, бідолашна, сама в розкішному дерев'яному ліжку.

Вранці, коли Махно і Щусь робили в дворі розминку — рубали хазяїну дрова — до них несподівано з'явився Лев Зіньковський.

— Чого вільно дихнути не даєш? На п'яти наступаєш? — накинувся на розвідника Нестор.

— Така робота у мене, "батьку"... Не сердися.

— Гаразд... Чого спозаранку принесло?

— Від моїх людей є цікаві повідомлення з Москви і Харкова.

— Говори.

— Проти тебе, "батьку", і Григор'єва особливо гострять зуби Ленін і Троцький. Вони між собою на так званих чаюваннях називають тебе бандитом, а твоє військо — розгнузданою партизанщиною і вичікують лише слушного часу, щоб покінчити з нами.

— Мене, Льово, цікавлять новини не позавчорашні, а хоча б вчорашні.

— Троцький готує тобі якусь "підніжку".

— Конкретніше.

— Мабуть, виступить у пресі — скупає тебе в крижаній воді... Гадає, що ти знюхуєшся з Григор'євим і можеш з ним за певних умов об'єднатися проти більшовиків... Тож хоче уже зараз збурити проти тебе революційне повстанство.

— Так я й думав: будь-який необачний крок Григор'єва більшовики використають проти мене... А ще які новини?

— Є від Григор'єва. Цей отаман ось-ось перекотиться на бік Петлюри.

— Завадити не можна?

— Можна, "батьку"... Лише ліквідувавши самого отамана.

— Поки що не треба. Може все-таки схаменеться. Дай йому знати, що я категорично проти таких його дій. Союз з Петлюрою — не на часі.

— Буде зроблено, "батьку".

А коли вже йшли у будинок, на порозі сіней з'явилася Галина. Вона радісно привіталася з Льовою й звернулася до Махна:

— Несторе, а я занепокоїлася. Думаю, пішов дрова рубати, а наче у Дібрівський ліс по дрова поїхав... Іди до хати, бо я без тебе захолола, стала, як лід.

Жінка взяла Махна під руку й повела його у свою кімнату, приспівуючи:

Ой ходила дівчина бережком,
Заганяла селезня батіжком.
"Іди, іди селезню, додому..."

Галина знала, чим брати "скорпіона" Нестора з його диявольським характером — ласкою і ще раз ласкою. Це вона й робила постійно. Будучи від природи самовладною егоїсткою — це вона не раз доводила у стосунках з іншими — у товаристві Махна вона поводилася підкреслено чемно, ніжною ягницею, але мистецьки, по-жіночому хитро все робила так, аби її диявол брав гору над Несторовим. І слід віддати їй належне — вона часто вигравала у двобої з чоловіком невеличкі сутички і навіть стратегічні протистояння. Це під її "материнським" впливом "батько" відійшов від комуністів-інтернаціоналістів і почав схилятися у своїх практичних діях на бік українського націоналізму з присмаком, звісно, дикого селянського анархізму.

Майже добу провів Нестор в Успенівці, як у Бога за пазухою. А в Гуляйполі на нього чекала сувора й неспокійна буденщина. Коли приїхав у штаб, то під дверима свого кабінету побачив дрімаючого Петра Вусатенка і його дружину. З Петром привітався за руку, а його Мелашку поцілував у щоку, коли та, висока й огрядна, нагнулася, оскільки Нестор діставав головою лише до її плеч.

— Щось трапилося? Якісь проблеми?

— Ти ж, "батьку", казав, що я скоро поїду з тобою із Гуляйполя на фронт.

— Так, поїдемо.

— А Мелашка каже: досить того горя, якого вона натерпілася за першу імперіалістичну війну, коли з дурної голови відпустила мене самого.

Настрій у Махна був добрим, і він розмовляв з Вусатенком доброзичливо і навіть з гумором:

— Тоді нехай відпустить тебе з кумою, — усміхнувся Нестор.

— Ні, "батьку". Вона хоче сама...

— Як, сама? — отаман посуворішав.

— А так: хоче зі мною йти на фронт.

— Ким же?

— Вона дуже добре їздить верхи на коні, не гірше вправного чоловіка.

Махно продовжував жартувати:

— Цікаво вийде: Петро — на "Форді", а Мелашка за ним — у сідлі на шкапі.

Тут Нестор зачепив за живе самолюбство жінки:

— Не шкапу мені батько виділив, а щонайліпшого молодого коня! — заперечила вона.

— Ти справді хочеш у кавалерію? — серйозно запитав Мелашку Нестор.

— Так, "батьку", хочу.

— А шаблею володієш?

— Трохи. Але ж навчуся. І рубатиму не гірше вашого знаменитого Куриленка.

Сходами піднімалася Кузьменко.

— Галино! — покликав її Махно. — Підійди до нас... Познайомся... Це — жінка нашого Петра Вусатенка, а звати її Мелашкою. Вона хоче рубати біляків і комуністів. Поки що візьми її у свою команду, навчи володіти шаблею, випробуй у бою зі Шкуром. А там буде видно, де її використати.

Галина простягла руку Мелашці, познайомилися. А коли жінки вже збиралися відходити, Нестор зупинив їх:

— Тільки, Мелашко, я ж добре знаю Макухівське поріддя: ваші жінки полюбляють народжувати дітей двічі на рік, мов кролиці. Як же з цим у тебе буде? Адже, коли гримить війна, діти не народжуються.

— Я це вже знаю, "батьку"... Воюватиму так, щоб швидше війна закінчилася.

— Гаразд, іди.

Невдовзі Мелашка стала неабияким кавалеристом, керувала жіночим загоном, який дістав перше хрещення в бою з досвідченими рубаками білого генерала Шкура. Цей бій стався у степу під Мелітополем. Розхвалювані білі вояки, яких було вдвічі більше, ніж у Мелашчиному загоні, падали один за одним смертю мужніх. У махновців уже затупилися шаблі, а шкуровці все не відступали. Нарешті, лише невеличка купка на чолі з офіцером втекла у рівне безкрає поле Приазов'я. І коли командир білогвардійців дізнався, що з ним билися жінки, заслужений офіцер не витримав такого сорому і застрелився. А Мелашка від самого Махна одержала круглого золотого годинника, якого вона берегла ліпше своїх очей і, вмираючи, в 1978 році заповіла його своєму онукові Петрові Вусатенку, названому, звісно, на честь діда, котрий промучився у радянських концтаборах більше 20 літ і помер за два роки по смерті своєї дружини, у 85-річному віці й був похований у Гуляйполі.

Петро Федорович УСАТЕНКО і його дружина Меланія Панасівна — учасники махновського руху на Україні. Їхній життєвий шлях покладений в основу героїв книги — Петра та Меланії Вусатенків. Фото 14 вересня 1975 року.

Та все це буде потім, у майбутньому. А зараз Махно щоденно стежив за тим, що діється в дивізії Григор'єва (комдивом він став 25 квітня 1919 року). І не тільки стежив, а й прагнув своїм авторитетом зупинити трагічне гріхопадіння нерозумного отамана. Де там! Григор'єв не хотів слухати настанов махновських посланців і лише заспокоював їх:

— Передайте "батькові", що все буде гаразд. Нехай готується мене підтримати.

Якось Нестор викликав до себе Льову Задова і між ними відбулася така розмова:

МАХНО. Негайно їдь у Одесу. Щоб добрався нелегально і без усяких твоїх вибриків у дорозі.

ЗАДОВ. Буде зроблено, "батьку" і "Альоша, ша!"

МАХНО. Завдання: зустрінься з Мишком Япончиком і перевір, як він виконує мій наказ про створення кількатисячного загону боєздатних повстанців та чи узгоджує він свою роботу з нашим Фельдманом? І передай їм, що Григор'єв ось-ось має зайняти Одесу. Коли її займе, то Япончик нехай залишається у місті, а Фельдман — відступає з Червоною Армією.

ЗАДОВ. "Батьку", вибач. Я не встиг тобі доповісти. Сьогодні вранці Одесу зайняли французи. Більшовики здали її без бою.

МАХНО. Тим більше, ти маєш їхали в Одесу і на місці розібратися, що там діється насправді. Наскільки я розуміюся в ситуації, то французам потрібна Одеса лише на кілька днів: щоб посадити своє військо на кораблі і відпливти на батьківщину. А Григор'єв тільки цього й чекає, щоб на їхньому горбі в'їхати в місто визволителем. Отже, слухай мене уважно. Передай Вінницькому — аби він не налагоджував ніяких контактів з Григор'євим. Бо той довго в місті протриматися не зможе, Одеса знову опиниться в руках більшовиків. Ось із ними Япончик нехай контактує за нашим, розробленим у Малинівці, планом... Давай, Льово. І не барися.

Передбачення Махна справдилися на сто відсотків. Дійсно, через кілька днів так-сяк озброєне, слабо одягнене і розгнуздане військове зборище під командою Григор'єва зайняло спочатку Миколаїв, потім Херсон та Одесу. Нараз величезна, а головне, густонаселена територія України лягла під руку отамана, який, на жаль, не знав, куди ж йому рушити далі, до якого берега пристати? А його воїнство настійно вимагало землі, бо в основному це

були селяни навколишніх сіл та хуторів. Інша частина григор'євців — міщани. Ці воліли хліба та видовищ. Останнього було вдосталь, бо отаман дозволяв своїм "синкам" насолоджуватися легкою перемогою повною мірою. І голодними не були повстанці. А ось із землею... Більшовики її, звісно, не дадуть, вони уже організовують комуни, в які заганяють усіх силоміць. Отже, поки що селяни Херсонщини та Одещини чіплялися за Григор'єва...

А Махно у цей час нервував. Щось забарився Зіньковський. Посилав його на день-два, а вже минув тиждень. Нарешті, Льова з'явився — не запилився: весь розфуфирений, одягнений з голочки, як французький буржуа, навіть, був у чорному циліндрі.

— Що це за маскарад? — незадоволено буркнув Махно.

— Подарунок мого друга Япончика.

— І все?

— Чого ж... Чимало грошенят золотом відвалив у нашу загальну скарбницю. Я вже їх усі здав, до копієчки, казначею.

— Так...

— А що так? За "так", "батьку", нічого не візьмеш. Япончик усе за гроші дістає: то в більшовиків, то у французів, а зараз навіть у напівобідраних григор'євців. Словом, наш Япончик на те він і є Мишком, щоб тишком-нишком — і в кишеню. У нього все є: і братва — молодецька, вся з Пересипу й Молдаванки, і одяг — люкс, з Дерибасовської; і зброя — різних фасонів із усіх "країн, єднайтеся". Лише — твій сигнальчик — і він подає нам на блюдечку із золотою облямівочкою батальйон, а то й цілу армію япончиків.

— Григор'єва бачив?

— Аякже, "батьку"... Особисто з ним говорив кілька годин підряд.

— І що?

— А нічого. Він упертий, як бик. Говорив мені, що Ленін через Антонова-Овсієнка запропонував йому йти на Румунію, щоб підтримати революційну радянську Угорщину. За це більшовицький вождь обіцяв Григор'єву різні чини, нагороди і навіть маєтки на березі Чорного моря.

Махно насмішкувато глянув на Зіньковського, наче перед ним стояв не його контррозвідник, а сам неотесаний отаман Григор'єв.

— І що Матвій? Погодився?

— Відповів: якщо даватимуть чин, то тільки президента Америки, орден — з рук англійської королеви, а маєток — на Гавайських островах. Словом — його губа — не дура.

Махно:

— А він сам — не цілковитий остолоп? Не зрозумів, що комуністи хочуть випхнути його за кордон, аби там йому і його війську жаба цицьки дала? У тебе все?

— Так, "батьку".

— Продовжуй не спускати з Григор'єва очей. Доповідай усе, що стає відомим.

А 7 травня всю Україну й Росію облетіла звістка, що Григор'єв оголосив себе "отаманом Херсонщини і Тавріди", веде непримиренну війну з російськими комуністичними Радами і бореться за вільну й незалежну від Москви Україну. Через кілька днів після цієї події за підписом одного з вождів більшовицької Росії, Льва Каменєва (Розенфельда), головний штаб махновців одержав телеграму: **"Гуляй-поле, батькові Махну за місцем перебування. Зрадник Григор'єв покинув фронт. Не виконавши бойового наказу, він повернув зброю. Настав вирішальний момент — або ви підете з робітниками та селянами всієї Росії, або насправді відкриєте фронт ворогам. Ваганням немає місця. Негайно повідомте розташування ваших військ і випустіть відозву проти Григор'єва... Вірю в честь революціонерів — Вашу, Аршинова, Веретельникова* та інших".**

Махно кілька разів перебіг очима телеграму й відклав її вбік. Зайшов Аршинов:

— Чув, "батьку", що ти одержав якусь цидулку від Каменєва.

— Одержав. Ось читай... Бориса Васильовича не бачив? Бо й він тут згадується.

— Він знає. Зараз прийде.

Відчинилися двері. На порозі — Веретельников, колишній матрос, активний революціонер з 1905 року, його й Петра Андрійовича Аршинова дуже поважав "батько", часто з ними радився й приймав рішення, особливо політичні, враховуючи їхні думки.

---

* **Веретельников Борис Васильович** — гуляйполець, ливарник заводу Кригера. Матрос. Брав участь в революції 1905 року. Активний учасник в махновському русі. Убитий в бою з кінною генерала Шкуро у травні 1919 року в с. Святодухівка (нині с. Любимівка) Гуляйпільського р-ну Запорізької обл. (див. А. В. Белаш, В. Ф. Белаш "Дороги Нестора Махно", Київ 1993 —с. 581).

— Читайте й вирішуйте, що будемо робити, — звернувся до них обох Нестор, кивнувши на телеграму.

Прочитали, навіть кожний з них уголос, аби чіткіше зрозуміти зміст написаного.

— Висловлюйтеся, не мовчіть, — поквапив їх Нестор. — Час не чекає. Революція і війна вимірюються не місяцями й роками, а миттєвостями, які потім стають вічністю.

Аршинов як ідеолог анархізму міг добряче познущатися над писаниною більшовика Каменєва, причепитися, скажімо, до слів: "робітників і селян всієї Росії". Адже насправді більшовикам наплювати на тих робітників і селян, їм би досягти одного — диктатури своєї партії і тільки своєї. Але замість причепок Петро Андрійович сказав:

— Несторе Івановичу, я готовий випустити відозву проти Григор'єва. А цього й вимагає Каменєв.

— Отож бо! Вимагає! — підвищив голос Махно. — Хто він для мене, щоб вимагати?! Наказувати?! Ще й погрожує! — нараз він заспокоївся й добродушно глянув на мудрого Веретельникова.

— Чого мовчиш, Борисе Васильовичу?

— А я що, Несторе? — почав здалеку Веретельников. — Коли Аршинов береться випустити відозву, то я можу дати Григор'єву в морду... Якщо, звісно, накажеш.

— А коли серйозніше? — Махно зрозумів, що його старший товариш хоче сказати не те, що сказав.

— А коли серйозно, то я не хотів би піднімати руку на такого ж повстанця — григор'євця. Я не раджу нацьковувати наших повстанців на таких же робітників і селян, які стоять під рукою Матвія. Якщо вже накажеш, Несторе Івановичу, воювати з ними, то ліпше я з шаблею в руках загину від денікінців.

Ця проста й цілком відверта та зрозуміла відповідь надзвичайно вразила Махна. Він, котрий до цього часу ходив по кабінету із закладеними за спину руками, нараз зупинився, потім чомусь несподівано підійшов до вікна, за яким буйно цвіла черешня, і знову повернувся назад, став навпроти Веретельникова:

— Ти що верзеш? — притишеним голосом запитав він. — Як ти смієш?!

— Смію, Несторе Івановичу. Вони і ми — одна кров, у нас одна сирітська та бідняцька доля.

— Я не про те, Борисе Васильовичу. А про те, як ти смієш думати зараз про смерть! Нам жити треба, щоб здобувати волю для себе і наших нащадків. А ти?!.. Сьогодні вмерти — раз плюнути! Мені всі ви живі потрібні, а не мертві!

Хтозна, чому так вразили Махна ці слова Веретельникова, а ще незрозуміліше, з якої причини сам Борис Васильович заговорив про свою смерть... Мабуть, вони обидва щось зле відчули чи передбачили. В усякому разі, через кілька тижнів після цієї неприємної розмови сталася трагедія, яких на будь-якій війні — безліч. Але для Махна то було незвичайне і не рядове лихо... Якось він виїхав з Гуляйполя у напрямку Олександрівська, де точилися важкі бої з білими. А тим часом денікінці прорвали оборону за селом Святодухівка і лавиною ринули на Гуляйполе. Врятувати свою легендарну столицю піднялися всі його мешканці. Для ополченців не вистачало ні патронів, ні гвинтівок, ні тачанок. Тож люди озброїлися, хто чим міг: вилами, сокирами, молотами, довбешками, піками і навіть луками. І ця народна армія прийняла нерівний бій у степу, за 15 кілометрів від Гуляйполя. Керував дивним селянським військом Борис Веретельников. Кривава січ тривала зранку й до заходу сонця, аж поки не впав воістину смертю хоробрих останній повстанець. Можливо ним і був сам командир. Бо знайшли його пізніше серед гори ворожих трупів усього зрубаного шаблями. А нападники — шкуровці також зазнали нищівної поразки, бо у Гуляйполе вони не ввійшли — не було кому входити.

А тоді, при обговоренні телеграми Каменєва останнє слово належало "батькові". Він розпорядився так:

— Відозви ніякої не писати, доки не розберемося самі, чого хоче Григор'єв, за кого і проти кого він виступає сьогодні і виступатиме завтра. А відповідь Каменєву дати, не зволікаючи, але не підлабузницьку, а гідну честі нашого повстанства.

Вже коли Аршинов і Веретельников виходили з кабінету, "батько", все ще переварюючи у мозку зміст більшовицької телеграми, сказав:

— А Каменєв, як і мудрий Ленін, все ще думає, що Україна — це продовження території Росії, а тому й запитує, чи ми підемо з робітниками і селянами всієї Росії. Як наче не бачить і не чує, що ми воюємо за свою землю, за свій народ.

Прийшов Нестор додому пізно і якийсь в'ялий, мабуть, виснажений морально і фізично. На людях він завжди і за будь-

яких обставин був, наче заведена годинникова пружина, а вже вдома прагнув щонайшвидше розслабитися, тож ліг на ліжко, не роздягаючись, і заплющив очі. Зайшла Галина. Вона, навпаки, бадьора, весела й повнокровна. Її жагучі циганські очі масно пожирали Нестора.

— Ти б скинув чоботи, роздягнувся. Нюся зарум'янила в печі такого смачного гусака! Повечеряємо — де й сили візьмуться.

Чоловік підкорився. За вечерею випив склянку горілки, і дійсно тіло налилося міццю. Це нараз відчула Галина, нашвидкуруч роздягнулася і, залишившись у чім мати народила, погасила світло — і гайда під ковдру до Нестора. А насолодившись ним досхочу, розляглася, мовби кішка на вранішньому сонці, від задоволення потягнулася й заспокійливо стулила очі. Про щось приємне і цнотливе мріяла. І тільки пізніше спустилася думками зі своїх безтурботних небес на грішну землю й поцікавилася в чоловіка:

— І що вирішили робити з Григор'євим?

Нестор добре знав ставлення своєї дружини до цього отамана.

Галині подобалося, що від Матвія віє духом запорозького козацтва: він ладен вмерти за волю України, за все українське та й сам не лише душею, а й усією своєю зовнішністю нагадував типового козарлюгу періоду Хмельниччини. А як гарно співав козацьких пісень!.. Голос у нього дзвінкий, як у мідних труб, без будь-якого фальшу. Як заспіває, бувало:

Ой на горі та женці жнуть,
А попід горою
Яром долиною
Козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою,
Козаки йдуть,

то аж шибки дрижали у вікнах і блимали, мало не гаснули лампи.

Галина вже не раз зустрічалася з Григор'євим, і завжди вони розлучались, як щирі друзі й політичні однодумці. Кузьменко могла впливати на Матвія й навіть підігрувати йому, коли це необхідно було. Баба хитра! Її політичну, вірніше, дипломатично-жіночу обачність давно помітив Нестор і саме такою вона

йому полюбилася. Деякі нашіптувачі вже натякали Нестору, що він під впливом "матінки" Галини все нижче скочується від комуно-анархізму до українського буржуазного націоналізму. Особливо Махна дошкуляло оте слово "буржуазного", бо він ненавидів буржуїв та поміщиків усіма фібрами свого єства. Все інше, тобто "український націоналізм" він дійсно почав сприймати цілком спокійно. А втім, чому "почав"? Адже в душі він завжди був українцем і, ясна річ, націоналістом, тобто, патріотом України і всього українського. Це лише так, для красного слівця, для всяких там безбатченків Воліних (Ехенбауманів) та Леніних (Ульянових) він був інтернаціоналістом та комуністом-анархістом. А особисто для себе, для України він — український націоналіст ще задовго до знайомства з Галиною Кузьменко. Інакше він ніколи не зійшовся б з нею, не пов'язав би свою долю з її. А чому насправді так активно й безапеляційно бореться з Грушевським, Петлюрою, Скоропадським, Григор'євим та іже з ними, що відкрито себе іменують націоналістами, борцями за волю України? Та якби вони говорили лише про це, але ж вони прагнуть стати вождями нації!.. Знайшлися вожді!.. Хіба вони не розуміють, що вождем нації може бути лише той, за ким іде весь народ? А за ким нині йдуть українці? Звісно, за ним, Нестором Івановичем Махном, якого всі, від малого до старого, називають своїм "батьком". А главою у сім'ї дружній, щасливій має бути лише один. Усі інші, хто претендує на таку посаду, мають бути усунені... Нестор ще не думав, яким чином має бути усунений кожний, хто стоїть на його шляху до найвищої мети. Але чітко вже знав, що це питання може вирішуватися в кожному окремому випадку по-різному і залежно від обставин.

Кузьменко відчула, що подальша доля Григор'єва, її однодумця, котрий зазіхнув на трон вождя нації, тепер у руках Нестора Махна і лише в його руках. І якщо найближчим часом Матвій не зречеться добровільно від своїх домагань на першість у повстанському русі України, то "батько" його суворо покарає. А тому зараз, коли відповідь Нестора на поставлене Галиною запитання дещо забарилася, жінка вирішила ще раз спитати чоловіка про це ж саме, але трохи інакше:

— І що ж ти вирішив робити з Григор'євим?

"А-а, — подумав Нестор, — нарешті ти зрозуміла, що у цій ситуації все залежить не від більшовиків, а особисто від мене!"

Подумав це і відповів:

— Приховувати від тебе, Галю, нічого не буду: він сам лізе під мою кулю. Коли не зникне з моєї дороги сам, доведеться його ліквідувати.

— Але ж тоді ти знову підіграєш російським більшовикам, які, бачиш, зовсім не визнають Україну як державу. Ти помітив, що Каменєв у телеграмі на твоє ім'я говорить: "... або ви підете з робітниками й селянами всієї Росії"..., тобто, України для нього, а відтак, для тебе не існує.

— Галю, не наступай на болючий мозоль! — підвищив Нестор свій голос.

Кузьменко зрозуміла, що перевищила свої повноваження і хапонула зверх належного як члену сім'ї, члену штабу і навіть голові Ревтрибуналу, а тому винувато попросила у чоловіка вибачення. А той, на диво, швидко пригасив свій гнів і спокійно пояснив, чому так сказав стосовно отамана:

— Коли ми не виступимо проти Григор'єва, нам більшовики не дадуть жодного патрона, і тоді плакала наша Україна — її захопить Денікін. Ти ж знаєш, що армія у мене велика і дух її бойовий, але ми не маємо достатньо ні гвинтівок, ні гармат, ні кулеметів. А сподіватися на те, що все це заберемо у ворога, — шлях у безнадійність. Я не можу таким шляхом повести військо.

Галина хотіла заперечити чоловікові, порадити йому об'єднатися з Григор'євим, та ще й з Петлюрою і піти спільно, дружньою навалою проти завойовників-більшовиків і тоді, безперечно, була б створена вільна й незалежна від усього світу Україна, але блискавично проаналізувавши всі "за" і "проти", зрозуміла, що знову наступить на болючий мозоль Нестора, а може ще й на болючіший ніж раніше, тож аби піднести коханому настрій, сказала:

— Можливо й так... Можливо, дійсно немає в тебе іншого, значно розумнішого виходу.

Ах, Галино, Галино! Так всеосяжно, а головне, геніально й розумно ти подумала про шлях звільнення своєї нещасної України! З такою мудрою далекоглядністю! Твої думки справді були доленосні. Якби ти їх не приборкала в душі, якби виплеснула перед Нестором та ще й набралася б мужності переконати його, що розбрат між ним, Петлюрою і Григор'євим заведе Україну у прірву, відкине її цивілізований розвиток щонайменше на сотню літ, а об'єднання цих трьох мужів, як легендарних

трьох китів, на яких тримається Земля-матінка, вирве Україну, нарешті, з неволі. Ох, якби ти це зробила, то бути б зараз, на початку третього тисячоліття, нашій славній Україні високорозвиненою державою і стояти б їй на чолі цивілізованого світу, показуючи усім народам взірець Ісусохристового благоденства й раю на нашій планеті. Але, на жаль, Агафія (Галина) Андріївна Кузьменко — тоді, у травні 1919 року, не виконала своєї воістину історичної місії, не стала для України другою святою Марією, не набралася сміливості довести Нестору Івановичу Махну, що його роль як месії для України не в тому, аби розправитися зі своїми конкурентами на гетьманську булаву, а в об'єднавчій ролі усіх гетьманів на виконання святої справи.

Тодішня розмова між доленосним для цілого народу подружжям закінчилася цілком прозаїчно. Нестор, відчувши в останніх словах Галини підтримку своїм рішенням, полегшено зітхнув і сказав:

— Дякую, що ти мене розумієш, як ніхто інший... Дякую, кохана, — і пригорнув до себе ніжну дружину...

...**Бог на певному етапі** своєї творчої праці, створивши Землю, людину і всі блага для нормального, райського життя на Голубій планеті, пішов після праведних діянь, трохи спочити, забутися у богатирському сні. Для Господа його спочинок — якась хвилька, мізер. А тут, у нас на Землі, для людей, створених ним, — цілі тисячоліття. І в цьому часовому просторі, звісно, було б усе гаразд, усі його людські створіння жили б, як у Бога за пазухою, якби разом із ним спочивали і його супротивники та супостати, його здичавілі янголи, яких ми називаємо то чортами, то дияволами, то люциперами. Ні, не заснули вони й не сплять досі. Та ще й скориставшись тимчасовим відключенням Всевишнього від справ мирських, самі почали чинити з людьми, казна що! Отож замість чеснот, заповіданих Богом, маємо підлість і ненависть, мир і злагода між людьми перетворилися у братовбивчі війни, а земний рай став для всіх народів пеклом. Люди обманюють, знищують одне одного і цьому самогубству, здається, не буде кінця.

...**Москва. Кремль.** Початок травня 1919 року. Кабінет Леніна. Черговий вечір чаювання. Вождь більшовиків злий, як собака... Або як розтривожена гадюка. Він швидко ходить по кабінету із закладеними за спину руками й майже гарчить... чи

сичить. Звісно, не на присутніх, а на тих, хто далеко від нього. Аж надто далеко і яких не в змозі особисто вкусити до крові. Він незадоволений усіма українцями:

— Я ж вам казав, кажу і буду завжди втокмачувати, що хохли — це зрадливий народ, ненадійний. І вірно росіяни про них кажуть: скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться.

ТРОЦЬКИЙ *(спокійно, зухвало і спогорда)*. Я це знаю давно, з пуп'янка, бо, як уже засвідчував, на тій землі народився, серед хохлів виріс *(пауза)*. І не раз усіх вас попереджав, що з українцями потрібно розмовляти тільки голосом кулемета й гармат. А ви, навпаки, все сюсюкаєтесь із ними. Ось і до сюсюкалися!

ЛЕНІН. Не ми, Леве Давидовичу, а Дибенко, Антонов-Овсієнко і навіть Каменєв з ними заодно. До речі, товаришу Антонов-Овсієнко, це з твоєї милості ми пригріли на своїх грудях цього зрадника Григор'єва? З твоєї. А тепер, що з ним робити?.. Ви ж безсилі його дістати! *(пауза. Ленін перевів свій погляд на Дзержинського)*. А ти, Феліксе Едмундовичу?

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Все його оточення — то фанатики-націоналісти, які нашому вербуванню не піддаються.

ЛЕНІН. Ось і "залізний Фелікс" згинається перед Григор'євим, як мідна дротинка. Ви уявляєте, що буде з нами, з нашою революцією, коли з Григор'євим об'єднається Махно? Нам капут!

СТАЛІН *(котрий, як завжди, стояв у віддаленому від бурхливих подій кутку й замість чаю смоктав свою задимлену люльку, повагом кинув репліку)*: А чи не використати нам саме зараз, прямо-таки з сьогоднішнього дня, вади характеру Махна?

ЛЕНІН *(зацікавлено)*. Сосо, розгорни свою думку.

СТАЛІН. Махно прагне бути вождем українського народу. Тож натякнемо йому, що ми, російські комуністи, його в цьому прагненні підтримаємо, лише за умови, що він здасть нам Григор'єва.

ЛЕНІН. Щось подібне я вже висловлював.

СТАЛІН. Але ж не довів до логічного кінця.

ЛЕНІН. Пропонуй.

СТАЛІН. Нарешті нагородити його орденом Бойового Червоного Прапора. І дати зрозуміти, що це — лише аванс за голову Григор'єва.

ТРОЦЬКИЙ *(голосно й сердито)*. Цьому новоявленому гетьману України ще раніше, ніж Григор'єву, потрібно розчерепити сокирою голову!

ЛЕНІН *(не то жартома, не то напівсерйозно)*. А чому сокирою?

ТРОЦЬКИЙ. Щоб надійно було. Один удар — і череп навпіл.

Ленін розсміявся так щиро, як мала дитина. Безперечно, йому ідея Троцького щодо вбивства Махна дуже сподобалася. І це Лев Давидович, мабуть, зрозумів, бо спогорда задер свою конячу голову вгору, аж закопилив губи. Несусвітний підлий геній! Усе своє життя тільки те робив, що копав могили комусь іншому, а не собі. І гадки не мав, що оце саме зараз тепер придумав для себе смерть. Мине зовсім небагато часу, якихось двадцять з лишком років, і Йосип Сталін (Джугашвілі), котрий на цьому чаюванні ніби зовсім байдуже сприйняв запропонований Троцьким метод убивства Махна, вибере саме цей спосіб для знищення самого Лейби Давидовича: 20 серпня 1940 року агент НКВС СРСР іспанський комуніст Рамон Меркадер смертельно поранив його альпільською киркою в голову.

А тоді, у травні 1919 року, Ленін, як завжди, мав останнє слово. Він з'єднав воєдино думку Сосо Джугашвілі і Лейби Бронштейна:

ЛЕНІН. Зробимо так: Лев Давидович негайно відправляється на південь Росії і там, в одній із впливових харківських газет друкує, як і планував, розгромну статтю проти Махна. Нехай її так і назве: "Махновщина". "Батько" — отаман, без сумніву, занепокоїться, прочитавши її. А ми невдовзі, наче сніг на голову, нагородимо його орденом, давши зрозуміти зазнайливому гетьману, що його доля — у наших руках: захочемо — скомпрометуємо його в очах революційних мас і змішаємо з лайном, а захочемо — піднесемо до небес, підкинемо йому трохи зброї, якої йому завжди бракує. І тоді, після нашого "пряника", через агентуру товариша Дзержинського дамо Махнові зрозуміти, що нам від нього потрібна голова Григор'єва, можливо й розчереплена, як сказав товариш Троцький.

На цьому чергове чаювання у вождя народів закінчилося. Стало зрозумілим, що інтереси Леніна і Махна щодо бунтівного отамана Григор'єва повністю збіглися. Доля колоритної постаті в українській історії була вирішена.

19 Зам. 828

...Україна. Махновщина. Гуляйполе. Центральний штаб "батька". Махно уважно вчитується в телеграму, складену головою культосвітнього відділу Петром Аршиновим (Маріним) на ім'я Надзвичайного уповноваженого Ради Оборони республіки Каменєва при уряді України в Харкові. Прочитавши кілька разів, Нестор узяв ручку, вмокнув перо у червоне чорнило, щоб видно було для нащадків його правку, й почав вписувати у текст цілі речення: **"У свою чергу заявляю вам, що я і мій фронт залишаться незмінно вірними робітничо-селянській революції, а не інститутам насильства, в особі ваших комісаріатів і надзвичайок, що творять свавілля над трудовим населенням."** Там, де йшлося про "авантюру та зраду народній революції Григор'єва", "батько" дописав: "...випускати проти нього відозву утримуюсь до одержання про нього чіткіших данних". І закінчив Махно знову ж таки рішучим "ні" більшовицьким замашкам на демократію і соціалізм: "... **такі органи примусу й насильства як надзвичайки й комісаріати, що здійснюють партійну диктатуру — насилля навіть щодо анархістських об'єднань та анархістської преси, зустрінуть у нас енергійних противників."**

Внісши ці правки, Нестор підписав телеграму і сказав:

— О, тепер можеш передавати.

Аршинов швидко пробіг очима вставки "батька" й занепокоївся:

— Але ж, Несторе Івановичу, це ж уже новий зміст телеграми! Чи не перегнемо палиці?

— Зовсім ні, Петре Андрійовичу. Нехай не забувають, що ми були й будемо за самоврядування народних мас і проти диктатури однієї партії над цими масами... Передавай, не сумнівайся.

Аршинов вийшов. До кабінету зайшов Зіньковський.

— "Батьку", — звернувся він, — одержав повідомлення від достовірного агента, що Григор'єв ще 7 травня оголосив себе "отаманом Херсонщини й Таврії". Виходить, що твоя держава Махновщина тепер входить до складу володінь Григор'єва, а ти в нього — підпасич.

Особливий порученець та охоронець Сашко, котрий був у кабінеті і чомусь досі байдуже слухав розмову відвідувачів, нарешті ожив:

— Чим би дурний не тішився, все одно лоба розіб'є об стінку, — зауважив він, певно, адресуючи свої слова Григор'єву.

Нестору цей вислів сподобався і він відповів Задову:

— Отже, кінцевий результат цього вискочки давно відомий... Хай оголошує себе хоч Наполеоном... Ти, Льово, не спускай з нього очей і доповідай мені все-все.

Задов вийшов. А Махно, хутко зібравшись, поїхав на фронт. Перша його зупинка була в Маріуполі, захопити який вже багато днів прагнули білогвардійці генерала Шкура. У них нічого не виходило, хоч махновська армія була напівозброєна. У повстанців не вистачало основного — патронів і шабель. Доходило до того, що махновці відбивалися від кіннотників звичайними косами й заступами, але не відступали ні на крок. Того дня, коли приїхав у Маріуполь "батько", знахабнілі шкуровці кинули у бій свій відбірний загін кавалерії. Махно, звісно, не залишився в боргу. Він, порадившись з командирами, повів на знахабнілих біляків свою особливу охорону — "Чорну сотню", яка вщент розбила справді сміливих, мужніх і славних рубак відомого генерала. Після цієї смертельної січі Шкуро назвав махновську "Чорну сотню" "чортовою сотнею" і саме з такою, другою назвою незвичайний загін повстанців увійшов в історію громадянської війни.

Після бою розпашілий "батько" виступив з палкою промовою перед своїм військом. Він закликав повстанців стояти на смерть, бо вони боронять волю українського народу. Наприкінці Махно сказав:

— Честь революціонера вимагає від нас залишатися вірними революції й народу, а чвари Григор'єва з більшовиками із-за влади не можуть примусити нас відкрити фронт для кадетів і білогвардійців... Отже, Григор'єв і більшовики — це дві сторони однієї медалі, а ворог у нас на сьогодні один — денікінці.

"Батько" говорив бійцям не те, що думав, вірніше, не все те, що мав на думці, не всю правду своєї душі. Він не сказав їм, що насправді бажає смерті усім — і Григор'єву, і більшовикам, і Денікіну і, звісно, Петлюрі... Словом усім, крім себе.

Та не для проведення мітингів і підбадьорення армії поїхав Махно на фронт. Він хотів сам переконатися, наскільки повстанці підготовлені до нових випробувань, які, за передбаченням "батька", ось-ось настануть. І добре враження справили його побратими, його "сини". Не зрадять, не підведуть. І підуть за ним, хоч у пекло... Коли прощався з командирами загонів, то про одне просив їх:

— Жалійте повстанців, не кидайте їх на даремну смерть. Бо нам потрібно ще довго воювати і з усіма.

ВДОВИЧЕНКО Трохим Якович (1889—1921 рр.).

А на прощання в присутності сотень повстанців розцілував бойового командира Новоспасівського загону Вдовиченка Трохима Яковича.*

Дорогою назад, у Гуляйполе, йому підсунули більшовицьку газету "В пути" № 51, яка виходила у Харкові. Тут була надрукована стаття голови Реввійськради Росії Лейби (Льва) Троцького "Махновщина", в котрій один з найвпливовіших, після Леніна, вождів російсько-більшовицького уряду доводив, що українське повстанство є рух куркульства, яке рветься до влади, і звинувачував Махна в усіх праведних і неправедних гріхах.

Нестор, на подив, поставився до статті цілком спокійно, без будь-який емоцій, як до чергового безтактного нападу вірних ленінців. Він навіть нічого не сказав. Тільки особистий охоронець і порученець Сашко Нетреба кинув, як завжди, доречну репліку:

— Вітер — свище, собака — гавкає, більшовики — шиплять, а нам — своє робити.

Та в Гуляйполі на "батька" чекала значно серйозніша звістка. Агент Льови Задова роздобув в українському більшовицькому уряді секретне рішення Ради Робітничо-селянської оборони України, в якому чорним по білому писалося: ліквідувати Махна в найкоротший термін, а заодно і його повстанців. Тут Махно відреагував негайно і, можливо, зовсім не так, як хотілося московським вождям. Він телеграфом звернувся до Леніна, Троцького, Зінов'єва та Каменєва, де серед іншого кинув в очі вождям більшовизму гірку правду: "Незважаючи на те, що я з повстанцями вів боротьбу виключно з білогвардійськими бандами Денікіна, пропагуючи народу лише любов до волі, до самостійності — вся офіційна радянська преса, а також партійна преса комуністів-більшовиків розповсюджувала про мене брехливі чутки, негідні революціонера. Мене виставляли і бандитом, і спільником Григор'єва, і змовником проти радянської республіки в розумінні поновлення капіталістичних порядків... Відмічена мною ворожа, а останнім часом наступальна поведінка центру влади до повстанства веде з фатальною неминучістю до створення особливого внутрішнього фронту, по обидва боки якого буде трудова маса, яка вірить у революцію... Найвірнішим заходом попередження злочину, що насувається з боку влади, я вважаю моє зречення поста, якого обіймаю... Ст.. Гайчур, 9 червня 1919 року. Батько Махно".

Ретельно проаналізувавши зміст цієї телеграми, Ленін негайно зібрав позачергове чаювання, де, як відомо, всі члени таємного масонського гуртка під офіційною назвою "вірні ленінці" говорили відкритим текстом і їхня розмова на Землі ніде не фіксувалася, але засвідчена й занотована там, у канцелярії Господній для праведного суду.

Ось короткий витяг з цієї розмови:

ЛЕНІН *(розмахує папірцем з текстом телеграми)*. Ну що, генії-більшовички, мать вашу так, думали об'єгорити хохла-мужика? А хрін в зуби не захотіли? Як він вас усіх підчепив й обхаркав? Га? Обізвав брехливими, негідниками, ворожими *(покосився примруженими очима на Троцького, який намагався щось сказати)*. Леве Давидовичу, не захищайся! Ви всі такі й є: негідники, брехуни, підлі... Тільки ми в цьому один одному не зізнаємося, корчимо з себе благородних. Хіба наша преса не брехлива? Хіба ми не виставляємо Махна бандитом, а тим часом лише він активно воює з Денікіним? Скажи, Антонов-Овсієнко, я вірно кажу?

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО. Вірно, Володимире Іллічу. Найнадійніші на Південному фронті — це махновці і дух їхній найбойовитіший.

ТРОЦЬКИЙ *(схопився)*. Про що ти мелеш, Володимире Олександровичу?! Ми вже давно помітили і зафіксували, що ти закоханий у цього бандита Махна. Вірно хохли кажуть, що яблуко від яблуні далеко не покотиться.

---

* **Вдовиченко Трохим Якович** (1889—1921 рр.) — народився в батрацькій сім'ї с. Новоспасівка (нині с. Осипенко) Бердянського району Запорізької області. Член новоспасівської групи анархо-комуністів з 1910 р. На німецькому фронті — повний георгіївський кавалер, прапорщик. З травня 1918 р. командир 2-го Новоспасівського загону махновців. У вересні-грудні 1919 р. — командир 2-го Азовського корпусу Повстанської армії (махновців). З травня 1920 р. до березня 1921 р. — командир азовської групи Повстанської армії. Розстріляний Надзвичайною комісією Росії у травні 1921 р. в м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя).

СТАЛІН *(спокійно, виважено)*. Негоже більшовикові (якщо він справді більшовик!) захищати якогось анархіста, навіть якби у нього, в анархіста, було сім зірок в голові.

ТРОЦЬКИЙ *(підбадьорений підтримкою Сталіна)*. Володимире Іллічу, ти зверни увагу на те місце у телеграмі, де Махно пише, за що він бореться з Денікіним "за любов до волі, до самостійності." Ось лише не написав після слова "самостійності" ще одне слово "України", але воно саме собою випливає з тексту. Таким чином, ми маємо справу з новим зрадником, з новим гетьманом Мазепою.

ЛЕНІН *(який бачив, напрочуд, значно далі, ніж Троцький і всі інші присутні)*. Але Махно у нашому вимірі історії значно хитріший від Мазепи. Ви зверніть увагу на те, що гетьман "батько" зрікається булави і взагалі відходить від керівництва повстанцями. Його крок архіцікавий і для мене особисто зовсім не зрозумілий. А я гадаю, що саме в цьому факті й зарита його підступна собака.

ТРОЦЬКИЙ. А нам наплювати, що він має на увазі своєю відставкою. Ми використаємо цей факт на свою користь: наші командири й комісари негайно повинні очолити його лайдаків, і ми будемо мати відбірну двадцяти- чи навіть п'ятдесятитисячну армію. Бо справді махновці вміють воювати значно краще, ніж червоні.

ЛЕНІН *(глянув на Антонова-Овсієнка)*. А що скаже з цього приводу найкращий знавець махновщини?

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО. А те скажу, Володимире Іллічу, що махновці ніколи не підуть за червоними командирами і, тим більше, за комісарами. Повстанці підуть туди, де буде їхній вождь - Махно. Я просив би присутніх звернути увагу в телеграмі на те, що "батько" пише про "неминучість створення особливого внутрішнього фронту, по обидва боки якого буде трудова маса, що вірить у революцію". І Махно, як завжди, не помиляється. Такий фронт буде створений, коли ми зараз відштовхнемо від себе "батька".

КАМЕНЄВ. Цього ми не повинні допустити. Ми надто довго застосовували метод батога. Особливо Троцький *(пауза)*. Лев Давидович чомусь запопадливо рветься до горла Махна.

СТАЛІН *(уточнив)*. Не до горла, а до голови. Він хоче її розчерепити сокирою *(ледь помітно усміхнувся у вуса)*.

ТРОЦЬКИЙ *(завівся, до Каменєва)*. Ти, пархатий жид! На кого ти бочку лайна котиш?! На мене?! На того, хто революцію звершив!

КАМЕНЄВ *(до Троцького)*. Чиє б нявчало, а твоє мовчало! Глянь на себе у дзеркало! Ти ж сам вилитий жид з пейсами!

ЛЕНІН *(до всіх)*. Припиніть чубитись, більшовики! Справді, з методом батога ми трохи загнули, особливо з тим секретним рішенням Ради Робітничо-селянської оборони України від 25 травня про ліквідацію Махна у найкоротший термін. Ви думаєте він про неї не знає? *(звертається до Дзержинського)*. Феліксе Едмундовичу, знає про неї Махно чи ні?

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Знає, Володимире Іллічу. Його агентура проникла в усі ешелони нашої влади.

ЛЕНІН. Ось вам ще одна квіточка.

СТАЛІН *(колишній агент царської охранки)*. Я впевнений, що й серед нас є хтось із його сексотів. І те, що ми зараз говоримо не для історії, Махнові буде відомо принаймні завтра обов'язково *(всі винувато схилили голови. Тільки Ленін з недовірою і цікавістю дивився на присутніх, перехиляючи то вліво, то вправо свою надмірно велику голову)*.

ЛЕНІН *(після того, як Сталін закінчив свою промову)*. Так от, товариші більшовики-сексоти, передайте Махнові, якщо не сьогодні, то завтра обов'язково, що ми його все-таки нагороджуємо орденом Бойового Червоного прапора *(пауза)*. Наш метод батога йому до фені, то, гадаю, він клюне на "пряник". Бо усі народні месники надто полюбляють ордени й медалі і навіть усякі ювілейні значки. Така вже природа виходців із народу — їм би свої груди перетворити в іконостас, і то буде найвище їхнє блаженство *(велика пауза)*. На цьому поставимо крапку. За роботу, товариші, за роботу... Чаювання закінчилося.

Усі виходять.

...Україна. Гуляйполе. Центральний штаб Повстанської армії. Кабінет Махна. За столом сидить і щось пише сам "батько". Входить Льова Задов.

МАХНО *(підняв голову)*. А-а, Льова. Що там у тебе нового про цього отамана "всієї Херсонщини, Таврії і прочая, і прочая"?

ЗАДОВ. Григор'єв шле тобі у Гуляйполе телеграму за телеграмою, в яких сповіщає, що він бореться проти комісарів і їхніх надзвичайних комісій, а також наполягає на негайному приєднанні тебе до нього.

МАХНО *(скипів)*. Щоб я приєднався до цього поміщицького шароварника й зрадника революції?! Та ніколи! Махно ні до кого не приєднується і над ним немає і не буде довіку ніякої влади! *(пауза)* Де ці телеграми?

ЗАДОВ. Їх усі перехоплюють більшовицькі телеграфісти. Але зміст телеграм мені відомий через наших людей у штабі Червоної Армії.

МАХНО (*має на думці Григор'єва*). Придурок нещасний!.. Навіть не спроможний належно передати телеграми. Тепер у більшовиків є вже й докази, що я в одній запряжці з Григор'євим. Отже, не бачити нам від них ні зброї, ні одягу, як своїх вух.

ЗАДОВ. Одна його телеграма дійшла до нас поза увагою червоної агентури.

МАХНО. Не перехопили?

ЗАДОВ. Так. Ось вона (*виймає з кишені папір, читає написане*). "Батьку! Чого ти дивися на комуністів? Бий їх! Отаман Григор'єв."

МАХНО (*знову сердито*). Чуєш, Льово! Григор'єв уже думає, що він — Наполеон, а я в нього — один з багатьох генералів і наказує мені бити комуністів. Наче я сам не знаю, що з цими підлотниками робити. Він нас, повстанців, компрометує. Його необхідно зняти.

ЗАДОВ. Твій наказ, батьку, для мене — закон і "Альоша, ша"! Ми заманимо його у твій штаб і тут йому зробимо "кришку".

МАХНО (*вийшов з-за столу, пройшовся по кабінету із закладеними за спину руками*). Де на сьогодні знаходиться штаб того гетьмана-самозванця?

ЗАДОВ. В районі Єлизаветграда.

МАХНО. У Гуляйполе він приїхати не зможе. На його шляху — і більшовики, і Денікін. Тоді ми приїдемо до нього. Як у таких випадках каже моя Галина? (*пауза*): "Коли гора не йде до Магомета, тоді Магомет іде до гори". Отже, ми пробиваємося до Григор'єва.

Наступного дня після цієї розмови приїхав у Гуляйполе Катеринославський більшовик-чекіст Микита Макуха. Звісно, він завітав до Нестора як до свого земляка й товариша юності, запросив його з Галиною у гості до своєї коханки Нюсі. Великий з багатьма кімнатами будинок "батькової" кухарки-удовиці на кілька днів перетворився в суцільне гульбище. Сп'янівши, Махно і Макуха присягалися у вічній дружбі між ними, цілувалися. Для цього у "батька" і в чекіста — у кожного з них окремо — були свої вагомі причини. Так, уже в перший день приїзду, підвипивши і залишившись наодинці з Нестором, Микита повідав отаману, як він сказав, велику таємницю:

— Недавно я був на нараді в Москві. Проводив її особисто Дзержинський. Після наради він закликав мене до себе на таємну розмову. І думаєш, про що і про кого була ця бесіда?

Нестор мовчав, хоч Макуха намагався витягнути з "батька" хоч слово.

— Про махновщину і Махна, — продовжував губкомівський чекіст. — Фелікс Едмундович — людина рішуча й завантажена по горло. Отже, він без зайвих слів мене прямо в лоб запитав: "Ти з Гуляйполя?". "Так," — відповідаю. "А Нестора Івановича Махна знаєш?" "А чого ж? Ми з ним друзі юності." Дзержинський здивувався: "Не може бути!" А я йому: "Коли б вірив у Бога, то перехрестився б як перед ксьондзом чи батюшкою." Тоді Дзержинський попросив мене, щоб я тебе охарактеризував. Я, звісно, тебе розхвалив. А він: "Виходить, ми до нього ставилися несправедливо, обзивали бандитом і таке інше." А потім повідомив мені під великим секретом, що Ленін уже підписав декрет про нагородження тебе орденом Бойового Червоного Прапора за номером чотири.

— А чому такий секрет? Хіба я не заслужив цього ордена, аби про нього дізналися всі? — Махно глянув на співрозмовника, наче направив на нього свого маузера.

— Та ні, "батьку", заслужив, ще й як заслужив! Ти один проти Денікіна воюєш, фронт тримаєш... Там, у Москві, певно, такий порядок, що поки тобі чи комусь іншому не буде вручена нагорода, то щоб про неї ніхто не знав і не плескав даремно язиком. А я, бачиш, не втримався та й бовкнув тобі. Бо все-таки ти мені не байдужий, адже — друг. До речі, про твій орден Дзержинський сказав наче, між іншим, а то все його цікавило, який ти з себе, навіть, який у тебе колір очей? А я (треба ж таке!) пошився в дурні, відповів йому: "Який у Нестора колір очей?.. Убийте, не знаю. Наче чорний... А, може, сірий..." У тебе, Несторе, справді дивні очі... Незрозумілого кольору... Та грець з ними. Пішли до наших дівчат, бо вони, мабуть, уже без нас засумували.

Макуха грав роль "батьківського" друга і простака, а сказав оце Нестору про орден і Дзержинського лише те, що велів йому начальник Катеринославського губчека. Насправді, Микита не бачив і ніколи не побачить у своєму житті Дзержинського, який у 1926 році чомусь раптово помре.

Та повідомлення Микити вкрай зацікавило Махна і зовсім не тому, що "батько" хотів одержати цього ордена, а з іншої причини: він зрозумів, що телеграму, яку було послано з Гуляйполя на ім'я Леніна, Троцького та інших, Москва одержала, і більшовицькі вожді прореагували на неї ось таким чином — нагородженням його найвищим орденом. Виходить, Кремль боїться Махна, з ним заграє, не бажає втратити його саме зараз. Таким чином, можна сподіватися на нову партію зброї та одягу від більшовиків. Ось ли-

ше ті телеграми пришелепкуватого Григор'єва... Вони можуть дуже зашкодити... Якщо вже не зашкодили.

Нестор хотів якимось чином запитати у Макухи про Григор'єва, але стримувався, чекав, коли чекіст сам заговорить про зрадника-отамана. Можливо навіть це — його головне завдання: вивідати безпосередньо у "батька" ставлення махновців до Григор'єва, а орден — лише зачіпка... Як наживка на гачку для риби. Якщо це справді так, то Микита ось-ось сам почне розмову про "гетьмана Таврії".

Передбачення Махна справдилися. Невдовзі, коли чоловіки самі, без своїх жінок, дихали свіжим повітрям на вулиці, Макуха зачепив тему Григор'єва. Нестор, щоб довго не гратися з чекістом, як кіт з мишею, тут же випалив:

— Ти, Микито, передай своїм, а вони — нехай відстукають телеграму у Москву приблизно такого змісту: "Батько" Махно незабаром зловить Григор'єва і власноручно його прикінчить за зраду революційному повстанству."

Розмова про Григор'єва була вичерпана. Микита зрозумів, що Нестор його розкусив, як спілу грушу, тож боязко притих, скоса поглядаючи на неврівноваженого "батька". Тепер їхня подальша дружба, якщо вона існувала насправді, залежала від того, дадуть Махнові того ордена, чи не дадуть. Якщо не дадуть, то Нестор цілком справедливо вважатиме Микиту навмисне підісланим до нього і тоді — не чекай від земляка і товариша юності помилування.

Та, слава Богу, цей орден дали. Привіз його у Гуляйполе і вручив від імені уряду Росії один з червоних воєначальників, наближений до Леніна — Троцького житель Донбасу Клим Ворошилов. Гуляйпільці цей день запам'ятали надовго. Кругом майоріли прапори, прапори, прапори! Здебільшого чорні. Вірніше, всі чорні. Лише на штабі поряд з чорним стягом, на якому білою фарбою було написано "Звільнення трудящих — справа самих трудящих", один червоний прапор здіймався із написом: "Повстанці всієї України, єднайтеся!"

Одержавши орден, Нестор передав його на вічне зберігання Галині Кузьменко, розпрощався на станції Гайчур надто зворушливо з Ворошиловим і виїхав зі своєю "Чорною сотнею" з Гуляйполя у невідомому напрямку.

...А в цей час Україну роздирали на шматки самі українці, які стали під різні знамена — жовто-голубі, чорні й червоні — і, керовані українськими вождями, пішли брат на брата, не відаючи, що коять гріховну справу...

ГЛАВА ОДИНАДЦЯТА

ЛЮДОЛОВИ

(З. ТУЛУБ)

Потойбічний світ. Канцелярія Головного Диявола. У приймальні, під дверима керівника Пеклом, уже котру годину тупцюється Ленін. Нарешті, йому дозволили ввійти.

ДИЯВОЛ *(у якого чудовий, просто надзвичайно сонячний настрій)*. Уважно слухаю тебе, мій двійничку.

ЛЕНІН *(стурбовано)*. Мій Світоче, я особисто і вся партія більшовиків-ленінців слізно просимо тебе не розсекречувати наших розмов на чаюванні! Ну що вони дають нового, скажімо, для того ж Грушевського і чи врятують від пекла Махна? Нічого не дадуть і не врятують. Лише будуть зайві розмови про нас там, на Землі.

ДИЯВОЛ. Рада б душа в Рай, та... Мене ж, Володю, чортячий контроль перевіряє. Це тобі, дорогенький, не хіхоньки-хахоньки, від нього хабарем не відкараскаєшся.

ЛЕНІН *(підсовує Дияволу чорну сумку "Адідас" чимось наповнену)*. А може все-таки спробуєш, мій Світоче.

ДИЯВОЛ *(відсовує від себе сумку)*. Не спробую. І не канючь.

ЛЕНІН *(підсовує сумку ще ближче до Диявола)*. А може все-таки, батенька? Ми там, на Землі, подібні сумки часто практикували... І допомагало.

ДИЯВОЛ. А в нас не допоможе. Що заробив те й одержуй по заслузі. І не намагайся спокушати тут людей своїми більшовицько-продажними штучками. Вони — не пройдуть. До речі, оцей твій вчинок уже зафіксований на комп'ютері в Божій канцелярії.

Ленін *(схаменувся)*. Невже?

ДИЯВОЛ. А так! *(пауза)* Бувай, Ульянове. І не кашляй, не ремствуй. Бо за спробу підсунути мені хабара я вже відстукав ногою дати тобі додатково *(і негайно)* п'ять розпечених металевих зайців та скупати тебе у купелі-магмі.

Відчинилися двері. Ввійшли два здоровенних чорти, схопили Леніна під руки й понесли його з кабінету. А той усе викручується й волає не своїм голосом.

ДИЯВОЛ *(навздогін до своїх підлеглих чортів)*. А сумочку "Адідас" залиште. Це він у мене її "спулив"! У-у, ловкач наперстковий! *(Чорти насилу вирвали з рук Леніна сумку, поставили її на стілець. Диявол підвівся з-за столу, набундючився, підняв руки вгору)*. У-у-х! У-у-х! Диявольський дух! *(гучно дмухає, свистить, кричить у простір дзвінко)* Революція! Революція всюди! Руйнується світ! Російська імперія тріщить, лопається, розвалюється, гине! *(і все це на тлі Неба показується)*. Малі народи, підкорені Москвою, радіють... Нарешті вони позбулися іноземного рабства! *(пауза)* Кров... Море крові... Людство захлинається у ній. Але що це?!.. З крові випливаю я? Так, я! І морально підтримую і підбадьорюю усіх революціонерів, убивць, людоловів, котрі пожирають своїх одноплемінців. Ще дужче розпалюється ворожнеча між людьми, ще дужче ллється кров... То котиться хвиля за хвилею громадянська війна: йде брат на брата, батько на сина, син на батька... О радість моя! О щастя моє! О насолода і любов моя! Я впиваюся до нестями людським горем...

...**Наш земний світ**. Рік, коли Нестор Махно, був нагороджений орденом Червоного Прапора № 4. Якось, вже вкотре за останні місяці, завітав до батька Клим Ворошилов. Наступного дня після гучного застілля Нестор провів гостя на залізничну станцію Гайчур (це десь за 20 з гаком кілометрів від Гуляйполя) і посадив його у комдивів бронепоїзд. Ворошилов запросив "батька" до себе в купе. Той зайшов. Був мовчазний.

ВОРОШИЛОВ. Ти, Несторе, чимось незадоволений?

МАХНО *(відверто й різко)*. Діями Червоної армії і більшовиків.

ВОРОШИЛОВ. Ти знову —за рибу гроші: немає у нас ні патронів, ні гвинтівок, ні тим більше кулеметів і гармат. Викручуйтеся самі... Допомоги від нас поки що не чекайте.

МАХНО. Тоді навіщо всі біди на Південному фронті ваше керівництво звалює на мене? Кидатися з косами на добре навчених рубак генерала Шкура — це безумство. Невже ви не розумієте, що коли Денікін зімне нас *(а він не сьогодні — завтра це зробить!)*, то в найгіршому випадку наприкінці грудня він візьме Москву? Ви ж не здатні йому протистояти.

Клим ВОРОШИЛОВ у другому ряду (зліва направо) — другий. Фото періоду громадянської війни.

Ворошилов* щось хотів заперечити, але Нестор підняттям руки зупинив його:

— Не перебивай мене! Я знаю чому саме ви так діємо. Бо зрозуміли, що битву з Денікіним програли. І свій програш, вірніше, бездарне ведення бойових дій, прагнете списати на мене і взагалі на Україну й українців. Не вийде у вас цей номер, товариші більшовики! Не вийде!

ВОРОШИЛОВ. Ніхто не збирається свої провини списувати на тебе.

МАХНО. А чому тоді у тебе в кишені лежить наказ Троцького про мій арешт, а, отже, і розстріл?

ВОРОШИЛОВ. Звідки ти знаєш? Ти ж у моїх кишенях не рився.

МАХНО. Знаю *("батько" так глянув на Ворошилова, що той не витримав цього пекучого погляду й опустив голову вниз. Махно продовжив)*. Підітрися тим наказом у нужнику. А Троцькому скажи, що я плював на нього.

ВОРОШИЛОВ. На кого?

МАХНО. І на папірець, і на його автора. Запізно склали цей наказ. Я сьогодні офіційно направив до Харкова документ

---

* **Ворошилов Климент Єфремович** (1881—1969 рр.) — діяч радянської держави. Маршал Радянського Союзу (1935 р.) двічі Герой Радянського Союзу (1956, 1968 рр.), Герой Соціалістичної Праці (1960 р.). Під час громадянської війни 1918—1920 рр. командував арміями, Царицинським фронтом, був членом Реввійськради Південного фронту.

про своє зречення з поста командира бригади. Буду рядовим повстанцем... Як тисячі інших. Але й рядового ти мене не заарештуєш.

ВОРОШИЛОВ. Чому?

МАХНО. Поглянь у вікно.

Ворошилов виглянув. Бронепоїзд був оточений махновцями.

ВОРОШИЛОВ. Хто вони?

МАХНО. Мої найвідбірніші і найвідданіші.

ВОРОШИЛОВ. Це та "Чорна сотня", яку Шкуро назвав "чортячою сотнею"?

МАХНО. Та сама.

ВОРОШИЛОВ. Ти мене арештовуєш?

МАХНО Климе, за кого мене маєш? За бандита? Повірив Троцькому?

ВОРОШИЛОВ. Вибач, Несторе. Нерви здають.

МАХНО. Гаразд... Давай попрощаємося. Може більше ніколи в житті й не побачимося.

Обнялися. За старим козацьким звичаєм розцілувалися, і Махно покинув бронепоїзд. Справді, більше вони ніколи не бачилися. Та цієї зустрічі було для Ворошилова досить, щоб він запам'ятав Махна на все своє довге життя і після цього ніколи не сказав про нього жодного поганого слова. Він, коли заходила мова про Махна (а заходила вона між червоними воєначальниками часто), просто мовчав.

А що згадувати було Ворошилову? Хіба про те, що полководець-селянин Махно був прозорливішим за всіх червоних командирів — майбутніх маршалів? А говорив же, застерігав...

Невдовзі — це сталося влітку 1919 року в Бердянську - Махно на нараді повстанських командирів зрікся своєї посади, і його бригада розпалася на дрібні загони, значна частина яких увійшла до складу Червоної армії. А ще через кілька днів і Денікін, почувши, що немає Махна, лавиною пішов на українські міста й села. Наприкінці червня білокозаки взяли Гуляйполе, Олександрівськ, Катеринослав, а невдовзі — і Харків. Червона армія на чолі з її знаменитими воєначальниками зовсім не спроможна була чинити білій армії опір. А денікінці залишали за собою кривавий слід. Влетівши в беззахисне степове Гуляйполе, в якому залишилися тільки немічні старці та жінки з малолітніми дітьми, чеченці й росіяни, мов голодні звірі, накидалися на жінок і неповнолітніх дівчаток, ловили їх петлями і гвалтували.

А ті, котрі спромоглися втекти у достигаючі пшениці, дичавіли і ставали божевільними. За ними також ганялися білокозаки верхи на конях і гвалтували їх, а потім сікли шаблями.

Н. І. МАХНО серед командирів повстанців. Зліва направо перший ряд: С. Лютий, П. Білочуб, Н. Махно, В. Куриленко, Ф. Шусь, Я. Озеров, О. Губенко. Другий ряд: А. Ольховик, П. Пузанов, Новиков. 1919 р. м. Бердянськ.

Примітка: Начальник збуту 1-ї повстанської дивізії військ ім. батьки Махна Антон Макарович Ольховик, який є на цьому знімку, помер у червні 1919 року в м. Великий Токмак (нині м. Токмак) Запорізької області, де, ймовірно, й похований (авт.).

Подібне людоловство почалося по всій беззахисній Україні, де проходили денікінські орди. Нараз під Олександрівськом, наче привид з того світу, з'явився зі своїм невеликим загоном чисельністю 200 чоловік ("Чорна сотня") Махно. Він з наскоку заволодів стратегічним Кічкаським містком і кілька днів утримував його у своїх руках. А потім раптово, як і з'явився, невідомо куди зник. Та люди по усіх усюдах шукали його, мов свою останню надію, а знайшовши, падали на коліна й просили:

— "Батьку", рідненький! Візьми нас із собою...

І якби приєднувалися тільки самі, а то просилися цілими сім'ями і навіть селами. Весь південь України перетворився у суцільний потік біженців, котрі шукали захисту й порятунку у свого вождя. Це вже було не військо і навіть не партизанські чи повстанські загони, а неорганізована багатотисячна кавалькада людей, які відчували близьку свою погибель, хапалися за Махна, як потопаючий за соломину. А він теж був безсилий чимось допомогти, бо не було зброї, а голими руками замаху шаблі не зупиниш.

Іноді бідолашний народ, який плівся на північ у безнадії, наздоганяла кіннота ворога — і тоді гаряча літня земля ставала ще гарячішаю від крові. Коли через деякий час стихав нерівний бій, валка біженців, що складалася з піших і кінних, обідраних до нитки і босих, скривавлених і перев'язаних уздовж і впоперек усяким ганчір'ям, повільно брела далі, простягнувшись на сотні кілометрів. Цю живу стрічку постійно супроводжували лемент і крик, брудна лайка і прокльони. То плакали й ридали, простягували безпорадні руки до небес старенькі бабусі й діди, жінки й дівчата, малі діти й зовсім юні хлопчаки, які ще не могли самі постояти за себе. Бекали й мекали вівці та кози, ревли корови, скавчали й вили жахливими голосами собаки, іржали коні, які, втративши дбайливих господарів, відмовлялися йти далі. Складалося таке враження, що для українського народу настав суд Божий, на який (так розпорядилася доля) веде їхній улюблений вождь Нестор Махно.

"Батько" сидів в тачанці на задньому сидінні з Галиною Кузьменко і, незважаючи на те, що стояла липнева спека, кутався у червону ковдру, бо його чомусь трусило, наче в пропасниці. Галина добре розуміла цей безпорадний стан чоловіка, знала, що він може померти від болю в душі, але не могла знайти йому ніякої втішної поради. Нарешті, вона схилилася до нього й прошепотіла:

— А ти заплач, Несторе, і, побачиш, тобі стане легше.

Махно підвів голову, відповів:

— Ненависть і злість викликають не сльози, а жагу помсти, помсти, помсти! Ми відплатимо Денікіну сповна за все лихо нашого народу. Ой відплатимо!..

На погрозу жорстокого отамана Галина нічого не відповіла. А що їй сказати? Хіба те, що зараз махновці не здатні на будь-який відчутний опір ворогу? Що зараз єдиний їхній порятунок — це якомога далі відірватися від безжальної кінноти Шкура і Слащова? Так усе це Нестор розумів без неї.

Десь за Кривим Рогом стало трохи вільніше. За цілий день їх не наздогнали білі жодного разу. Діди приходили до Нестора делегаціями й просили, щоб дозволив зупинитися народному потоку хоч на кілька годин. Але "батько" був невблаганним:

— Ні і ще раз ні! Вперед! І тільки вперед.

Під'їхав на своєму "Форді" й Петро Вусатенко.

— "Батьку", дозволь відлучитися на кілька днів.

— Куди?

— Тут поряд є село Новокурське. А в ньому — одна сім'я, яка врятувала мене від смерті взимку вісімнадцятого, коли добирався з полону в Гуляйполе.

— Згадав, згадав, Петре. Ти ж мені розповідав.

— А як же твоя Мелашка?

— Вона далеко попереду валки у розвідці. Скажеш, що й мене послав кудись у справах.

— Якось невчасно, Петре.

— Знаю, "батьку". Але, чесне слово, серце вискакує з грудей, впоратися з ним не можу. Це ж тут, рукою подати.

— Ну, коли вискакує, то лети. Звісно, на "Форді". Бо коня мені жаль — можеш загнати на смерть.

— "Батьку", дай я тебе поцілую.

Нестор усміхнувся:

— Я ж не баба... Свої поцілунки прибережи для Новокурської жінки.

— Тоді обнімемося, "батьку"?

— Обнятися можна і навіть потрібно, бо всякого може бути з нами.

Коли Вусатенко пішов до своєї машини, Нестор вдогінку гукнув:

— Ми ж прямуємо чітко на північ. Навздоганяй!..

Петро помахав Нестору рукою. А ще через кілька годин він їхав кам'янистими вулицями Новокурська. Жодної живої душі. Людей наче раптово забрала нечиста сила. Та все-таки ознаки життя є: то курка десь перебіжить вулицею, то собака з переляку шугоне за огорожу, а вже там загавкає, то навіть у когось у дворі хрюкає свиня.

Зупинився біля добре відомого і милого для нього будинку. У дворі — також нікого. Хвіртка та ж сама і так же, як і раніше, зачинена з середини. Відчинив її без усяких проблем, бо добре знав усі її секрети. Ввійшов у двір. І відкіля не візьмись — великий патлатий собака. Він стрімголов кинувся до нього.

— Дунай! — вигукнув Вусатенко, і пес плигнув на гостя, мало не звалив його з ніг, діставав мордою Петрового обличчя і лизав його, відбігав і знову приставав до рідної йому людини з поцілунками. Вийшов з будинку Мина Самойлович. Він ще дужче посивів, схуд, але ще міцно ступав по землі.

— Гаїно! Доню! Бігом сюди! Петро наш приїхав, — загукав старий.

Гаїна та не бігла, а летіла, і не летіла, а враз майнула сонячним променем до свого любого чоловіка. Вона від радощів не плакала і не сміялася, а просто впала у Петрові розставлені руки, схилила свою голову на його груди і так замовкла, наче слухала биття Петрового серця. Прибіг Антошка — цей вже, як справжній дорослий мужик, простягнув Вусатенкові руку й сказав:

— А я, татку, тебе давно чекаю... І знав, що ти приїдеш, хоч матері про це не казав.

Вусатенко взяв його на руки, розцілував.

— А зараз, Петре, ходімо да хати, подивися на свій витвір, — це вже сказав Мина Самійлович.

— А хто народився? Син? Дочка?

— Син же! Син... Ще ж який козарлюга! О-го-го-го! Вже намагається ходити навколо своєї колиски, — все вихваляв найменшого онука старий. — Петрусем назвали. Так забажала Гаїна.

Хлопчик, одягнений у білу полотняну сорочку, дійсно тримався рученятами за колиску, що стояла на підлозі, й силкувався відірватися від неї та ступити хоч крок, але все ще вагався. Побачивши чужу для нього людину, він припинив своє намагання кудись іти, притулився до колиски й завмер на місці.

Вусатенко присів, заусміхався, простягнув до хлопчика руки:

— Петрусю! Іди, іди до мене. Я — твій батько, — він вийняв з кишені гімнастерки пряника й подав його дитині. Хлопчик ще хвильку повагався й, на радість усім присутнім, кинувся в батькові обійми. Гаїна також припала до Петра й тільки зараз дала волю сльозам.

А потім Вусатенко заїхав машиною у двір, зачинив, як господар, дерев'яні високі ворота, вивантажив з авто кілька мішків різних продуктів — цукерки, печиво, в'ялену й солону рибу, сало і, звісно, одяг — для Гаїни, для її старшенького синочка Антоші, а для Мини Самійловича — гуньку, кожуха, чоботи німецького виробництва, сибірські биті валянки і навіть солом'яного бриля, якого він тут же радо надів.

Пообідавши, Петро взявся за домашню роботу: полагодив січкарню; оживив круподерню, яку вже Мина Самійлович хотів викинути на смітник; поставив на місце й відрегулював на петльоване борошно великі жорна. А вже потім узявся пиляти й рубати дрова. Заготовив він їх, здається, на все літо й майбутню зиму.

— А весною, як дасть Бог, знову приїду й нарубаю ще, - пообіцяв він старому, який милувався роботою свого зятя. Що ж, нехай Петро з Гаїною й не вінчані, а все-таки Мина Самійлович вважав його законним своїм зятем. Ондечки їхній закон: вже з колиски виростає і Петра визнав за свого батька. Навіть Антошка називає його татком. Так-то, люди добрі.

Всю ніч Петро й Гаїна не спали. Вони впивалися одне одним до самозабуття, до нестями. Вже десь на світанку Гаїна, здається, сама себе запитала:

— Який сьогодні день?.. Ах, п'ятниця... Середина місяця... Тоді вітаю тебе, Петрику, з новим хлопчиком... Я відчула, як цей, останній раз наші живі клітинки з'єдналися. Вдячна тобі, коханий. Я ж обіцяла, що від тебе народжу аж десятеро діток і всі — хлопчики... Ти ж просив мене...

На вдячність за таку самопожертву Вусатенко мовчки вже вкотре за ніч почав виціловувати біле і пружне тіло жінки.

Гаїна дотримала свого, кинутого жартома слова. До 1937 року вона дійсно народила від Петра Вусатенка аж десятеро малят, правда, двоє з них були красуні-дівчата. Щоб укластися у це число, їй довелося аж двічі народити двійню. Гуляйпільська Мелашка невдовзі, десь у 1925 році, дізналася, що її Петро має ще одну сім'ю. Спершу ставала на дибки, погрожувала вигнати Петра з дому, а то й отруїти його чи вбити та згодом, народивши від нього вже п'ятого синочка, заспокоїлася і навіть почала наполягати, аби Петро не був дурним і познайомив її з Гаїною. Вусатенко довго думав-гадав і ризикнув: поїхали з Мелашкою бричкою, переповненою подарунками, у Новокурськ. Поїздка і знайомство двох жінок, на подив Петра, закінчилися благополучно, навіть родинним. Слава Богу! Відтоді обидві сім'ї так і снували, як бджолиний рій, з Гуляйполя у Новокурськ і назад. А Петро, як турецький султан, устигав скрізь. Та в 1937 році їх, як і всю державу, що звалася Союзом, спіткало величезне лихо: одних відправили у концтабори Сибіру, інших — на будови північних біломорканалів, ще інших — у безлюдні степи Казахстану. Повернулися з того "комуністичного раю", створеною більшовицькою системою для

"пролетарів усіх країн", Вусатенки—Макухи та їхні сімейні родичі з Новокурська аж у шістдесятих роках двадцятого століття, втративши на чужині третину своїх нащадків.

А тоді, у липні 1919 року, Петро погостював у Гаїни лише три дні і гайнув щодуху за "батьком". Не блукав і нікого не питав, у якому напрямку подався Махно зі своїм величезним ковчегом. Бо цей напрям чітко простежувався впродовж усього шляху, по якому валялися трупи померлих чи зарубаних шаблями дітей, жінок, похилого віку чоловіків, від них, розбряклих на спекотному сонці, стояв в повітрі неймовірний сморід. Над трупами роїлися чорними хмарами ворони і стерв'ятники.

З Катеринославщини Махно пішов на Єлизаветград, але десь на півдорозі різко повернув праворуч — у напрямку Олександрії, звісно, на зближення з Григор'євим. У Москві про такий поворот подій спершу говорили лише пошепки, як при покійнику у власному домі. А невдовзі уже було не до шепоту, коли цей дім почав горіти ясним полум'ям: Махно міг не сьогодні-завтра об'єднатися з Григор'євим. І тоді плакала Росія без України. Весь Кремль став на дибки.

Кабінет Леніна. Вождь більшовиків запросив на позачергове масонське чаювання Троцького, Сталіна, Дзержинського, П'ятакова.

ЛЕНІН *(ходить по кабінету, заклавши руки за спину)*. Ну що, мої соратники, доГралися із цим Махном?! Допанькалися з якоюсь Україною?! Тепер у пропасниці будемо спостерігати, як Махно об'єднується з Григор'євим, а там, без сумніву, з Петлюрою — і тоді вони всі троє покажуть Кузькину мать і нам, і Денікіну і взагалі усій великій Росії *(вождь зупинився навпроти П'ятакова,* * *який сидів на стільці з низько опущеною головою)*. Пролайнявили юг Росії, шановний Георгію Леонідовичу. А на тебе всі ми надіялися — поставили, як велику цяцю, головою Радянського уряду України. А ти палець об палець не вдарив, щоб цю шкідливу для нашої революції націю хохлів стерти з карти Європи.

---

* П'ятаков Георгій Леонідович (1890-1937 рр.). Активний учасник Лютневої революції та Жовтневого перевороту в Росії у 1917 р. Учасник громадянської війни. У 1918—1919 рр. член Радянського уряду України, голова Тимчасового робітничо-селянського уряду України. З 1920 р. — на керівній господарчій та радянській роботі. З 1923 р. — активний опозиціонер. У 1937 році став жертвою більшовицьких репресій (див. А. В. Білаш, В. Ф. Білаш "Дороги Нестора Махна", Київ, 1993 р. — С. 584).

П'ЯТАКОВ *(сміливо підвів голову)*. Ти — брехун, Володю. Не вводь в оману історію. Забув, що я на всіх чаюваннях у тебе, коли мова заходила за Україну, твердив одне й теж: "Думки не може бути про якусь там Україну, тому, що все це — вигадки націоналістів".*

ЛЕНІН. Говорильня нічого не варта для історії. Потрібно було діяти, діяти і ще раз діяти! Онде скільки наговорив Троцький! Три мішки вовни! А що з того?

ТРОЦЬКИЙ. Я й зараз те саме скажу: "Без України немає Росії, і нам негайно потрібно повернути Україну в лоно Росії, скільки б це нам не коштувало моральних і людських жертв".

ЛЕНІН. І що ж ти, Лейбо, пропонуєш нам зробити з Махном — цим могутнім стовпом України?

ТРОЦЬКИЙ. Як що?! Убити — та й годі!

ЛЕНІН. А його величезну партизанську армію куди?

ТРОЦЬКИЙ. Розформувати. Якусь частину з них узяти на службу в Червону армію, а всіх інших, у тому числі й нинішній махновський "Ноєв Ковчег" — розстріляти. До речі, і ту першу частину боєздатних партизанів також згодом треба розстріляти. Таким чином, усіх петлюрівців, махновців і повстанців України радянська влада, коли вона хоче бути при владі, має поступово розстріляти.

ЛЕНІН *(не приховує своєї "дитячої" радості)*. Бгаво! Бгаво! За це тебе, Лейбо, я любив і люблю дужче за всіх інших. Стріляти, стріляти і ще раз стріляти усіх українських буржуазних націоналістів! *(вождь швидко задріботів по кабінету)*.

ТРОЦЬКИЙ *(підбадьорений саме з такою підтримкою Леніна)*. Перед шановними соратниками я можу довести, чому рекомендую усіх українців знищити. Візьмімо хоча б свіжий факт. Адже ні для кого не таємниця, що не Денікін примусив нас оце зараз залишити межі України, а грандіозне не за своїми масштабами повстання, яке підняло проти нас українське сите по горло селянство. Наші комуни, надзвичайки, продовольчі загони, комісаро-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі. У ньому проснувся вільний дух запорозького козацтва й гайдамаків, що мирно спав віками, точніше, з Переяславської Ради. Це страшний дух, який кипить і вирує, як сам грізний Дніпро на своїх порогах і примушує українців вершити чудеса хоробрості. Тільки...

---

* Ж. "Літопис революції, 1929, № 4. — С. 141 (це ж саме: Олег Романчук, Ультиматум, Київ, 1990 р.; С. 10)."

СТАЛІН *(різко перебиває Троцького)*. Меншовик Лейба випробовує нас, більшовиків, на міцність і студіюється у своїй красномовності. А ми зібралися для прийняття конкретного рішення з конкретної проблеми.

ТРОЦЬКИЙ *(удає, що не образився)*. Буде й конкретне рішення. Лише нехай не дуже шановний мною Джугашвілі не перебиває.

ЛЕНІН *(мирно)*. Валяй, Леве Давидовичу.

ТРОЦЬКИЙ. Отже, тільки безмежна довіра й поступливість, а також відсутність свідомої необхідності постійного міцного згуртування, об'єднання усіх українців не лише під час війни, а й у період мирної праці — щоразу губили всі мужні завоювання цього дивного народу.

СТАЛІН *(який також ходив по кабінету, як завжди, з люлькою в зубах, став навпроти Троцького і втупився у нього своїми маленькими жовтуватими очима)*. Ти, жиде пархатий, довго будеш нам мізки пудрити?

ЛЕНІН. Леве Давидовичу, оголошуй свій висновок.

ТРОЦЬКИЙ. Наведені мною вище вади українців-хохлів й потрібно використати нам сьогодні.*

ЛЕНІН. Бгаво! Дай, Леве Давидовичу, потисну твою інтернаціональну руку! *(вождь підійшов до Троцького, схопив за руку, потиснув її, знову відійшов на середину кабінету)*. Товариші соратники! Пропозиція товариша Троцького архіцікава. Тепер давайте подумаймо, як її оживити.

П'ЯТАКОВ. Я зрозумів, що Троцький пропонує посіяти недовіру й розбрат між Махном, Григор'євим і Петлюрою, аби вони не об'єдналися.

ЛЕНІН *(зайшовся гомеричним сміхом)*. Нарешті, дійшло і до Георгія Леонідовича. Тож бгаво! *(пауза)*.

Більшовицький вождь полюбляв слово "браво", часто його застосовував, де треба, а де й зовсім недоречно, як ось у цьому випадку з П'ятаковим. До того ж, Ленін з дня народження не вимовляв літеру "р", як і всі росіяни єврейського походження, і в нього слово "браво" виходило як "бгаво". Ось тому Ульянов, крім офіційної партійної клички Ленін, мав ще кілька неофіційних, "кишенькових", прихованих від людського вуха й історії,

---

* А. Г. Латишев, Рассекреченый Ленин, Москва, Видав. Март, 1996.С. 44—45. Олег Романчук, Ультиматум, Київ. 1990. — С. 56—58.

як-то, кличку "Бгаво". Його соратники, коли йшли на чаювання до вождя, то казали один одному:

— Гайда до "Бгаво" на чай.

Кримінальний авторитет Джугашвілі, за офіційними кличками Коба і Сталін, говорив у таких випадках відповідно до свого тюремного виховання:

— Готуй сідницю і рачкуй до "Бгави" на втик.

А ще вождь світових пролетарів і російських бомжів Ленін (хоч сам ніколи пролетарем-бомжем не був і подібних "людишек" не розумів), який природою позбавлений людяності, а Дияволом наділений неймовірною жорстокістю, для своїх видимих і невидимих противників, для тих же пролетарів і селян, особливо хазяїв, котрі не воліли стати рабами його ідей, вимагав однієї кари — розстрілу. Тож значна частина ленінських резолюцій починалася чи закінчувалася словом "розстріляти!" Особливо полюбляв Ілліч масові убивства. Своєму поплічникові у кривавих справах Троцькому у жовтні 1919 року він радив узяти 10 тисяч буржуїв, поставити позаду них кулемети і розстріляти.[1] В телеграмі 8 липня 1919 року більшовикам Саратова наказує: "Необхідно особливим загонам... обробити кожну волость, ... ліквідувати куркулів, беручи з них заручників".[2] У листі до Троцького: "... я особисто буду проводити в Раді Оборони і в Цека не лише арешти, ... але й розстріли".[3] З листа Пензенському губкому від 11 серпня 1918 року: "Необхідно провести нещадний масовий терор проти куркулів".[4] "Ми не зупинялися перед тим, щоб тисячі людей перестріляти", — це також вихвалявся "геніальний" Ленін, згадавши результати своєї роботи.[5] Словом, що не резолюція на офіційному документі чи виступ перед соратниками, - то вимога: стріляти, стріляти і ще раз стріляти усіх і вся. Тому цілком закономірно "вождь Ленін" мав ще прізвисько "Плі!".[6]

Але на цьому "чаюванні" у присутніх крутилася в голові лише одна кличка — "Бгаво". Отож "Бгаво" поцікавився в керівника розстрільного "вечека":

ЛЕНІН. А що скаже "залізний Фелікс"? Гадаю, до тебе швидше дійшло, ніж до товариша П'ятакова?

---

1. А. Г. Латишев, Рассекреченый Ленин, Москва, Изд. Март, 1996, стор. 44—45.
2. Там само. — С. 51.
3. Там само. — С. 53.
4. Там само. — С. 66.
5. Там само. — С. 74.
6. Плі! — команда стріляти, розстрілювати когось.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ *(цілком по-діловому)*. У мене з цього приводу є дві пропозиції: перша — негайно ліквідувати Махна, і троїстий союз хохлів лопне як мильна бульбашка.

ЛЕНІН *(сердито перебиває Дзержинського)*. Бгаво! Бгаво! Перша твоя пропозиція вкрай безглузда. А ти не подумав, що коли зараз ліквідуємо Махна, то хто розіб'є Денікіна? Наші знамениті полководці? Ха-ха-ха! *(гомеричний сміх)*. Їх самих би усіх ліквідувати — і нікого не жаль *(пауза)*. Та й не помилився б!

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ *(киває засушеною головою, мовляв, погоджуюся з розумною і геніальною реплікою вождя)*. Гаразд... Зауваження справедливе. Тоді є друга пропозиція: скомпрометувати Григор'єва в очах Махна.

ЛЕНІН. О, це вже значно мудріше *(пауза)*. А як, батєнька, це зробити?

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Треба ще подумати.

ЛЕНІН. Теж геніально і немає заперечень.

СТАЛІН. Тільки нехай не тягне кота за хвоста.

ЛЕНІН. Теж вірно. А що пропонує товариш Сталін?

СТАЛІН. У царській охранці в подібних випадках підсовували "качку".

ЛЕНІН. Товаришу Сталіну можна вірити. Він розбирається в "кухні" царської охранки, бо й сам служив їй вірою і правдою багато років. Ось лише, що таке "качка"? Я в Шушенському відстрілював лише зайців.

СТАЛІН. Я маю на увазі підсунути Махнові, скажімо, фальшивих делегатів від Денікіна до Григор'єва, але щоб вони, наче помилково, потрапили до Махна і йому "розкололися".

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. Але ж Махно цих делегатів-чекістів розстріляє! Я знаю його дику натуру.

ЛЕНІН. Ну й хрін з ними, з твоїми чекістами. Що їх у тебе мало? Тисячі... Подумаєш, велика біда для нас — трьох-чотирьох придурків-сексотів позбудемося! Зате справу яку крутнемо.

СТАЛІН. І одночасно пошлемо до Махна ще одну делегацію — цього разу від нас, офіційну, яка б просила в нього хліба і, звичайно, наступу на Денікіна. Бо цей білий генерал не сьогодні-завтра вже може бути під Москвою.

ЛЕНІН. Бгаво! Бгаво! І ще раз — бгаво! *(пауза)*. На цьому й закінчимо наше чаювання. За роботу, товариші-комуністи! За роботу... З холодною головою, гарячим серцем і чистими руками.

...Пройшов теплий липневий дощ, і трави, пшениці та сади стали ще принаднішими і милішими серцю Галини Кузьменко. Вона разом зі своєю подругою Фанею Гаєнко спустилася до річки Інгулець, води якої були спокійні, але глибокі, сіли на березі в очеретах і зачарувалися краєвидом. Навколо — тиша, лише раз по раз в очеретяних високих заростях сплигували коропи, виблискуючи на сонці своїми жирними спинами. Молоді жінки, одна заміжня, інша — Фаїна — жила безшлюбно з Федором Щусем, розмовляли про кохання, про вічне кохання до своїх чоловіків, замріяно вголос думали про своє майбутнє:

— Яке-то воно буде? — запитала Гаєнко сама в себе.

— Хочеться, аби не було воєн, — сказала Галина. — Про це ж мріє й Нестор. А ще він хоче десь у тихому селі, ось такому гарному, як Сентаве, купити хату над річкою, чи поставити нову, і щоб я йому народила купу хлопчиків і дівчаток.

— А я мрію поїхати у свою Добровеличківку разом з Федьом і в період між черговим народженням дитини писати повісті, романи, — відповіла Фаня. — Чому б і вам з Нестором не поїхати з нами?

Галина скептично усміхнулася, поцікавилась:

— А що, ви уже з Федором домовились після революції оселитися у Добровеличківці? То вже можете поїхати туди зараз, обмилувати собі місце. Адже до неї — рукою подати.

— Так після ж революції! — по-дитячому наївно вигукнула Фаня.

— А-а, зрозуміла. Тоді ще довго чекати. Бо та чортяча революція, одного разу розпочавшись, ніколи не закінчиться... У мене чомусь таке відчуття. Адже ми виступаємо за всесвітню революцію. Уявляєш, Фаню!

— Не зовсім... Але, дійсно, мабуть, це безкінечно. І чому ми народилися у такий лихий, диявольський вік?

— Мабуть, така наша доля, і з цим потрібно змиритися, — відповіла Кузьменко. А ще через якусь мить сказала: — Що ми скотилися до песимізму?.. Давай ліпше побігаємо по долині, подуріємо.

— Гайда! — погодилася Фаїна.

І жінки побігли, взявшись за руки. У долині качалися по запашній і соковитій отаві, лежали горілиць, дивлячись у бездонну глибочінь неба, плели з квітів вінки і знову мріяли про своїх коханих, про цнотливу насолоду з ними. А потім попленталися в село. Ходили його звивистими вулицями, що петляли між густи-

ми садами й перелісками, вийшли на церковний майдан. Тут кишіло всякого люду: сентовці і махновці вперемішку. Вони гули, наче джемі над квітами. Послухавши їхні відверті розмови, Галина розпрощалася з Фаїною й поквапилася у штаб, до Махна. Нестора застала самого в кабінеті. Він нервово ходив, періодично прислухаючись до вируючого майдану, що знаходився поряд.

— Яке гарне село, Несторе! А назва його Сентове!.. Справді мелодійна, казкова і сентиментальна. На Єлизаветградщині багато сіл з подібною ніжною назвою... Ми з Фаїною ходили до річки, мріяли про наше майбутнє.

— Ви краще б з Фанею поїхали до твоїх батьків... Тут же недалечко твій Піщаний Брід... А то, я бачу, що ви без діла з глузду сходите.

— І справді вже так казилися у долині!

— Отож-бо...

— А потім були на майдані, ходили селом. Знаєш, Несторе, люди якісь сполохані, пригнічені, на їхніх обличчях не радість, а журба й неспокій. — Галина замовкла і невдовзі запитала: — Так вони сходяться на мітинг чи на з'їзд? Що буде насправді?

— Я сам ще не вирішив... Усе думаю.

— У тебе, Несторе, камінь на душі. Ти щось зле надумав зробити з Григор'євим, так?

Досі Махно нікому не розповідав про справжні наміри свого походу на Єлазетградщину. Не розповідав з причини глибокої таємниці його плану. Навпаки, навіть серед свого найближчого оточення висловлював відверте незадоволення діями Григор'єва, а в думці мав зовсім інше. Зараз, коли до приїзду отамана залишилося зовсім мало часу, він міг відкрити свою таємницю найближчій для нього людині — Галині Кузьменко, котра, достеменно відомо Нестору, благоговіла перед бунтівним великим українцем:

— Викинь, люба, з голови сумні думки. Вони — безпідставні. Якщо Матвій затіяв зі мною чесну гру, то я з ним об'єднаюся. Звісно, за певних умов. Незабаром він має прибути сюди — я його викликав. Поговоримо... Обмізкуємо з нашим штабом усе, що він запропонує.

— Він бореться за незалежність України від Росії. Хіба для тебе, Несторе, цього мало?

— Це вже я від тебе чув.

— Він за волю українського народу.

— І це чув. За волю й незалежність України борються і Петлюра, і махновці.

— Тоді ще які умови ти хочеш йому висунути?

— Кожний з нас, Галю, волю й незалежність розуміє по-своєму, і кожний з гетьманів мріє стати єдиним вождем народу.

— Тоді запропонуй йому посаду свого заступника, — наївно порадила Кузьменко, а Нестор сприйняв це, як черговий жарт своєї дотепної жінки, й голосно розсміявся.

Увійшов особистий Несторів охоронець Сашко Нетреба. Вже з порогу він вигукнув:

— "Батьку", до тебе посланець від Петлюри. Ти його знаєш: наш земляк і твій "хрещеник".

— Хто?

— Та Левко Макуха. Пам'ятаєш, у Гуляйполе він приїжджав. Він ще дав тобі цидулку, що більше на твої ясні очі не з'явиться, інакше ти йому зробиш німецький капут?

— Де він?

— Та біля штабу стоїть. До нього вже прилипли родичі: його рідний братуха Дениско, зятьок Петро Вусатенко і навіть ота криклива Мелашка.

— Гукай його сюди. Ще встигне з родичами наговоритися й націлуватися, а мені — ніколи.

Коли Сашко вийшов, Нестор сказав:

— Галино, іди на кухню, допоможи Нюсі приготувати смачний обід чи вечерю — біс його знає що... Можливо справді доведеться пригощати Григор'єва.

Кузьменко залишила кабінет, а Сашко невдовзі повернувся з делегатом від Петлюри. Махно з ним поручкався, запросив сісти на стілець, а сам, за звичкою, продовжував ходити взад-вперед.

— Ти чого не виконав моєї вказівки? — було перше запитання отамана до Левка.

— Якої?

— Не з'являтися на мої очі.

— Інтереси України важливіші за моє життя.

— З якою пропозицією зараз?

— Сьогодні мова йдеться про троїстий союз.

— Мене, Григор'єва і Петлюри?

— Так.

— В ім'я чого?

— В ім'я майбутнього України.

— Яким ви бачите його? Буржуазно-поміщицьким?

— Давай, Несторе, це питання поки що залишимо без відповіді. Сьогодні нам потрібен троїстий союз для звільнення

України від більшовицької Росії і взагалі з-під віковічного ярма Москви.

Махно, як здалося Левкові, підозріло покосився на нього, мовляв, що ж ти є за цабе, аби вирішувати такі доленосні питання? І, щоб не розгнівити вельми запального "батька", Макуха поспішив виправити свою дипломатичну помилку:

— Я посланий до тебе, Несторе, щоб лише з'ясувати, чи ти згодний зустрітися з Григор'євим і Петлюрою найближчими днями у зручному для тебе місці? Про тему переговорів я вже сказав.

— А мене, шановний земляче, нині турбує інше: зі мною прийшла сюди половина України — цілими сім'ями, з усім своїм збіжжям прибрели. Тисячі дітей, жінок, дідусів, бабусь, що не вмерли дорогою, можуть сконати не сьогодні-завтра тут, на Єлизаветградщині. Серед цих бідолах є багато гуляйпільців, — Махно, як завжди, на перше місце поставив долю своїх повстанців. А в Макухи при згадці про земляків защеміло серце.

— Як там мої батьки? — спитав він.

— Не знаю. Вони залишилися в Гуляйполі. Не розстріляє їх Денікін, — отже пощастить, ти ще з ними побачишся, — відповів Махно і тут же, хитра його душа, раптом захотів підловити Левка на гарячому, тож запитав: — До речі, чому ти все говориш про боротьбу нас трьох з Росією, а все мовчиш за Денікіна? Ви, петлюрівці, хіба з Денікіним не воюєте? Може ви з ним у таємному, від мене, союзі?

— Ти що, Несторе?! — розгнівався Левко на таке запитання. — Для нас що Денікін, що більшовицька Росія — один і той же ворог. Різниці між ними для України ніякої.

— Добре, що хоч тут у нас немає розбіжностей, — примирливо сказав Махно і знову — за свою вигоду: — Тоді може візьмете у ваші лікарні моїх поранених повстанців, а заодно й цивільних, яким вкрай необхідна допомога лікарів?

— А чого ж? Я думаю, що Симон Васильович Петлюра це питання вирішить негайно, як тільки я йому доповім. Хоч і для нас нелегко...

— Знаю, не плач, — перебив Махно. — Мені потрібно звільнитися від поранених і від цивільного обозу, щоб я зміг розвернутися й дати в зуби Денікіну, який плентається за мною і вже, відчуваю, ось-ось наступить на п'яти.

— Я постараюся, Несторе. Буду переконувати... Але що мені сказати про зустріч трьох?

— Вона, Левку, вирішиться сьогодні ж... Можливо навіть швидко. До мене ось-ось має прибути Григор'єв. Я з ним мило-любо порозмовляю і тоді вже тобі відповім. — Махно замовк, прислухався до кроків, що доносилися з широкого, вистеленого кахельною плиткою, коридору. — Ось він, мабуть чимчикує.

Зайшов Задов.

— А-а, це ти, Льово. Не вгадав і делегатові від Петлюри сказав, що то йде сам отаман Таврії і прочая, і прочая... Чого хочеш?

Розвідник впритул наблизився до "батька", щось зашепотів йому на вухо. Коли закінчив говорити, ступив крок назад, чекав вказівок.

Махно відреагував негайно. Він звернувся до особистого охоронця Нетреби, котрий, на диво, досі спокійно дрімав на стільці:

— Сашко, посидь з Левком тут, а ми з Зіньковським вирішимо одне важливе питання. До речі, нагодуй тим часом нашого гостя в Галини Андріївни.

Махно і Задов вийшли.

— Це і є той знаменитий на всю Україну контррозвідник? — поцікавився Левко в Сашка.

— Він самий. А що?

— Та нічого. Молодий і вельми симпатичний. Схожий на билинного богатиря Альошу Поповича. Аж не віриться, що він може свої жертви душити руками. Він наче такий м'який серцем.

— У тихому болоті, Левку, дияволи водяться.

— Це вірно, — погодився Макуха.

— А я хотів, Левку, тебе спитати, за що бореться Петлюра?

— За вільну й незалежну Україну.

Сашко трохи подумав і сказав:

— А ми також за вільну й незалежну Україну, але в першу чергу вільну від поміщиків та буржуїв і незалежну від держави. А як ви із землею хочете вирішити? Чував, що віддаєте її селянам за викуп?

Левко усміхнувся й раптом посуворішав.

— Ми пропонуємо землю за викуп? — перепитав він і категорично заперечив: — Брехня більшовицьких комісарів. Не слухай їх.

— Та не їх я слухав! Я чув це від гуляйпільських націоналістів ще у вісімнадцятому році. Їх, правда, наш "батько" постріляв.

— І даремно, Сашку, вкоротив їм життя. Мабуть, хлопці самі не знали, що вирішила Центральна Рада.

— А що вирішила?

— Насправді ще 7 листопада 1917 року Центральна Рада своїм третім Універсалом проголосила, що на території України існуюче право власності на поміщицькі землі скасовується і що ті землі є власністю всього трудового народу й перейдуть до нього без будь-якого викупу.

Нетреба здивовано глянув на Макуху, запитав:

— Тоді чому ми, махновці і петлюрівці, ворогуємо між собою?

— Ото ж бо!.. Тому й Петлюра пропонує усім нам, українцям, зустрітися й обсудити все.

Сашко вже наче не чув земляка-делегата, а говорив сам до себе:

— Нічого не розумію.. Як для мене, то головне — земля. Дайте її мені — і я шаблю кину у борозну та й приорю її на віки вічні. — Сашко враз замислився над сказаним і додав: — Та хай вирішує "батько". Він — отаман. Що накаже, те й будемо робити... Ходімо, Левку, до матінки Галини обідати. Бо я вже проголодався, мов пес бездомний. Та й ти з далекої дороги. А Нестор Іванович, коли звільниться, тебе покличе.

Поки Сашко й петлюрівський делегат обідали, Махно розмовляв у кабінеті Задова ще з одним делегатом — посланцем від більшовицької Москви. Цей вимагав зовсім іншого, ніж Левко. Ленін хотів одержативід Махна вагомі запевнення, що "батько" не вступить ні в який союз з Григор'євим, поведе рішучу боротьбу з Денікіним і, звісно, направить з України у Москву й Петроград щонайбільше хліба — сотні, тисячі вагонів з пшеницею, житом, крупами.

Сонце пекло немилосердно, й після дощу, що раптово нахлинув і так же раптово вщух, було парко, а в кабінеті контррозвідки, де всі вікна були навмисне зачинені, щоб ніякі звуки не виривалися назовні, не було вже чим дихати. Нестор розстебнув гімнастерку, скинув пасок з маузером і поклав його на стіл.

— Ви усе сказали? — запитав він вусатого, літ під шістдесят, делегата, певно, кадрового робітника-більшовика якогось із заводів Петрограда, котрий, попри все, добре володів українською мовою.

— Так, усе.

— А тепер послухайте мене. Я вирішу сам, без підказки Москви, що мені робити з Григор'євим. І вирішу цими днями. Друге. Відносно рішучої боротьби з Денікіним. Чому Москва не дала мені патронів, кулеметів, гармат, коли я тримав фронт під Маріуполем?

Делегат промовчав.

— А я скажу. Більшовики думали, що Денікін мене розчавить. І така розправа над повсталим селянством для Москви була вигідна, бо не стало б моєї армії і повністю був би знекровлений царський генерал, якого легко добили б червоні. Помилилися ви. Бо не такі ми вже дурні, як думаєте про нас.

Делегат мовчав, уважно слухав.

— Вимагаєте, щоб я вступив у бій з Денікіним зараз? Сьогодні? Ви що, насміхаєтесь наді мною? Встаньте, підійдіть до карти. Я вам покажу, в якому ми зараз мішку.

Делегат підвівся, підійшов до карти. Махно почав розповідати й показувати на карті:

— Ми стоїмо ось тут, у Сентаві. З півночі, сходу і півдня ми оточені відбірними військами білих генералів Слащова і Шкура, в основному — кіннотою. Рубаки вони сильні, вояки — сміливі, тактику і стратегію ведення війни і боїв знають відмінно. А із заходу нас приперли петлюрівці. Поки що вони щодо нас тримають нейтралітет. Але поки що... А що буде завтра? — Махно зробив невелику паузу і продовжив говорити: — Так, моя армія боєздатна, моральний дух повстанців надто високий, але кількісно противник перевершує нас у десятеро разів, без перебільшення. Ви собі уявляєте все це?

— Уявляю, — відповів делегат. — І співчуваю... А де ж війська нашого зрадника?

— Григор'єва? — перепитав Махно і відповів. — Він у мене під пузом, на південному заході, ближче до Одеси.

Делегат замислився, мабуть, над безвихідним становищем армії Махна, бо невдовзі повторив те, що сказав перед цим:

— Допомогти вам ми справді не можемо. На молоду радянську Росію наступають звідусіль, у тому числі своїм правим крилом погрожує заволодіти Москвою генерал Денікін.

Махно не здавався:

— Чому, наприклад, мені не може допомогти своєю кінною Олександр Пархоменко? Він же стоїть зовсім близько і без діла. Тим більше, у вигідному місці.

Делегат:

— Пархоменко стримує натиск Денікіна, який рветься на Москву. Але я доповім в уряді вашу пропозицію.

Махно:

— А відносно хліба Петрограду й Москві... Якщо з'явиться хоч найменша можливість, відкриється хоч якесь вікно на Росію, я відразу відправлю вам хліб. Але мені натомість потрібні кулемети, гармати, патрони, снаряди...

Делегат:

— І про це я доповім.

Махно:

— Оце все, про що тут говорив, і передайте. Вибачте, більше вам уваги приділити не можу... Нагальні справи... — До Задова: — Льово, розпорядися, щоб делегата нагодували й відправили назад безпечним шляхом. Я буду в себе.

Махно вийшов. У своєму кабінеті він продовжив розмову з Левком, тепер уже предметніше й наполегливіше. Йому було зрозуміло, що чекати від більшовиків допомоги — марна трата часу, слід покладатися лише на власні сили і власний хист.

У ситуації, що склалася, Махно вирішив забезпечити собі надійним хоч один бік — західний. Тому Левкові він сказав, що днями надішле у ставку Петлюри свою делегацію, яка має вже конкретно домовитися і про лікування поранених махновців, і про ненапад петлюрівців на армію "батька" й навпаки. Це мав бути перший крок до майбутнього об'єднання армій двох українських отаманів — Петлюри та Махна. Григор'єв сюди входив як складова частина їх обох.

Коли від'їхав Левко, Махно занепокоївся, чому так довго немає Григор'єва? Вже мав би бути! Його військо, яке називає себе григор'ївцями, ще зранку зайняло частину села й майже половину великого церковного майдану і нудилося, почало нишпорити по хазяйських закапелках. Махновці відгонили своїх братів-григор'ївців від селянських господарств, втихомирювали їх і водночас самі вже сатаніли від безробіття, вимагали розпочинати мітинг чи з'їзд повстанців — для них все одно що, аби трохи розважитися, погорланити і, таким чином, випустити пару з душі. Сатанів і сам "батько". Він не любив сам запізнюватися й не хотів прощати тим, хто вимагав від нього чекати, даремно рвати нерви. У "батька" вже народжувалася проти Григор'єва душевна відраза. А тут ще й раптом стався жахливий випадок, з яким під гарячу руку Махно розібрався протягом десяти хвилин, не більше. А

випадок такий: хлопці-молодці Льови Задова пронюхали серед тисяч громадян і повстанців, котрі зібралися на майдані, трьох підозрілих типусів, ну й, звісно, притягли їх до свого шефа, тобто, до Льови Задова. У того розмова з усіма "не нашими" одна — в морду і "ша!". Дубасив бідолах доти, аж доки ті не зізналися, що вони — офіцери Денікінської армії і пробираються до Григор'єва, щоб вручити йому листа від командування білого генерала. Лист був зашитий одному з офіцерів у пасок, який, звісно, Льова негайно розпоров і справді вилучив звідти папір, написаний на друкарській машинці і підписаний начальником штабу армії Слащова. Підпис завірявся штабною печаткою, що свідчило про непідробність документа. В листі біляки дякували Григор'єву за взаєморозуміння і сповіщали, що посилають до нього цих трьох офіцерів для координації дій григор'ївців і петлюрівців проти Махна й більшовиків. Отже, зговір Петлюри, Григорєва і Денікіна проти Махна був очевидний.

"Батько" сам виявив бажання побесідувати з цими затриманими. Вони повторили теж саме, що розповіли Задову, і просили Махна за "чистосердечне зізнання" подарувати їм життя. Замість відповіді на це останнє слово "звинувачуваних" Нестор вихопив свого маузера й холоднокровно розстріляв усіх трьох офіцерів.

— Хай тут лежать, — розпорядився "батько". — А коли приїде Григор'єв, то викинеш трупи на майдан з написом: "Царські офіцери — постійні зв'язкові між Григор'євим і Денікіним".

Насправді то були чекісти, послані Дзержинським на очевидну смерть до Махна, аби його посварити з Григор'євим і Петлюрою.

Незабаром після цієї оказії з'явився і сам отаман Григор'єв. Його супроводжував один охоронець, а від махновців — Задов. Льова ще з порога гукнув:

— "Батьку", зустрічай проханого і давно бажаного нам гостя!

— Григор'єв приїхав? — вдавано радо перепитав Махно, хоч вже й сам бачив його у дверях.

— Так, "батьку"! — відповів голосно контррозвідник. — Його величність пан отаман Херсонщини і Тавріди власною персоною.

Махно попрямував від столу назустріч гостеві, вигукнув:

— О, славетний на всю Україну пан отаман Григор'єв! — підійшов до нього, обнялися, поцілувались за українським звичаєм тричі.

21 Зам. 828

— Який же я славетний, "батьку"? Не насміхайся. Я не вартий підметки твоєї слави і твого військового хисту.

Григор'єв повагом розсівся на вказаному Нестором стільці, розстебнув білу вишивану сорочку, навіть послабив на своєму череві пасок, за який були підвіщені аж два маузери.

— Ну й спека настала, мабуть, усе попалить на полях, — сказав він. — А як ви тут у мене, на Єлизаветградщині?

— Та нівроку... Замучились тебе чекати, — сухо відповів Махно.

— Справи, "батьку", справи.

Зайшов без стуку у двері Негребецький.

— "Батьку", оркестр готовий. Зараз грати музику для гостя чи зачекати? — наївно спитав Іван.

— Я скажу... Трохи пізніше. — До Григор'єва: — Вибач, отамане, але ти набагато запізнився, і мітинг розпочали без тебе.

Григор'єв занепокоївся:

— А чого ж ми тут? Я хотів послухати, що наші хлопці гутарять.

— Та їх можна почути і звідси... Відразу за вікном — майдан. Я ще й вікна відчиню — Махно це зробив вмить і запросив отамана: — Підійди ближче, Матвію, послухай...

Григор'єв якомога спокійніше, навіть чомусь сповільнено, наче розмірковував, що йому робити насправді, підвівся зі стільця, підійшов до вікна. Дійсно, чітко було чути голоси виступаючих, певно, підготовлених Задовим, махновців:

Перший голос:

— Григор'єв своєю зрадою відкрив фронт, і денікінці зараз знущаються над трудовим народом. Отаман — авантюрист і зрадник народної революції.

Другий голос:

— Ми вигнали німців, скинули гетьмана Скоропадського, не дали утвердитися дрібно-буржуазному царству Петлюри, тож не даймо себе ошукати старому царському офіцеру Григор'єву!

Третій голос:

— Що каже Григор'єв сьогодні? З перших слів свого універсалу він запевняє, що Україною керують люди, які розіп'яли Христа, і люди, які прийшли з "московської обжорки". Брати! Хіба ви не чуєте в цих словах жахливого заклику до єврейських погромів і війни з російським народом — нашими братами по крові?

Тут Махно запитливо глянув на Задова, той зрозумів його погляд, усміхнувся і ледь помітно кивнув головою, мовляв, слухай, ягідки попереду і приготуйся до розв'язки.

Четвертий виступаючий... Його голос упізнали всі присутні. Бо то був один із "батькових" нерозлучних друзів, недавній начальник штабу армії, а нині її дипломат Олексій Чубенко. Говорив він зараз, не добираючи слів:

— Григор'єв — підлотник і денікінський наймит. Він уже давно з'якшався з катом українського народу Денікіним і на доказ цього ми затримали кілька годин тому трьох білих офіцерів, які йшли на таємний зв'язок з отаманом-зрадником, щоб вручити йому листа особисто від Денікіна. Трупи цих посланців білого генерала ви бачите ось тут, на майдані.

У кабінет до Махна зайшов ще один відомий сподвижник "батька" Семен Каретник. Він був озброєний двома маузерами й обвішаний бомбами. Григор'єв відвернувся від вікна й, оцінююче окинувши поглядом присутніх, відчув щось неладне й насторожено запитав:

— "Батьку", що це означає?

— Конкретніше, — попросив його Махно.

— Оці підготовлені виступи. Особливо провокаційний Чубенка.

Нестор спокійно відповів:

— Розберемося. Зараз Чубенко зайде сюди і роз'яснить.

Справді, махновський дипломат не забарився. Григор'єв тут же накинувся на нього із запитанням:

— Ну, пане, роз'ясніть, на якій підставі ви говорили селянам, що я в союзі з Денікіним і проти "батька"?

— У мене є достовірні відомості про це, - відповів Чубенко. — Ти, Григор'єв, білоофіцер і зрадник українського народу!

Григор'єв схопився за свого маузера, але Семен Каретник, котрий стояв найближче до отамана й відгороджував його від особистого охоронця, блискавично, мабуть, заздалегідь підготувавшись, вихопив свій "Кольт" і вистрілив у Григор'єва. Отаман, будучи не смертельно пораненим, зрозумів, що його єдиний порятунок від смерті, це якнайшвидше вискочити на вулицю. Так і зробив — побіг до дверей, вискочив на вулицю, Махно гукнув його:

— Григор'єв! Повернися до мене!

Дивно, але отаман підкорився навіть в оцю найнебезпечнішу для нього хвилину диявольській волі Махна: повернувся обличчям до Нестора. "Батько" з криком "Смерть отаману!" розрядив свого маузера в груди Григор'єва. Той повалився на землю. Ззаду пролунало ще кілька револьверних пострілів. То Чубенко й Льова Задов добивали григор'євського охоронця. А Махно підійшов до Григор'єва ближче. Той лежав на спині і сумно, зовсім без злості, дивився на Нестора, якого усе своє недовге життя обожнював.

— "Батьку", "батьку". Що ж ти накоїв? — скрушно запитав він. — За що убив мене, свого вірного сина?

Махно замість відповіді ще двічі розрядив свого маузера у лежачого Григор'єва.

— З отаманом покінчено, — сказав Нестор, трохи схвильовано. — Винесіть його на майдан і покажіть труп селянам. — До Задова: — Його армія оточена?

— Так, "батьку", — відповів контррозвідник. — І мої люди вже розхитують її зсередини.

Махно:

— Армію роззброїти повністю. Всіх, хто не підкориться, розстріляти на місці... Задов, можеш іти.

Льова пішов виконувати вказівку "батька", а Сашко Нетреба і Негребецький винесли на майдан труп Григор'єва.

Зайшла зовсім розхвильована і збуджена Галина Кузьменко:

— Що ти наробив, Несторе?! Історія тобі цього не простить ніколи.

Аж тут Махно зірвався, дав волю своїм нервам:

— Досить мені нагадувати про мою відповідальність перед історією! — він загамселив кулаком по столу так, що аж підскочили на ньому папери й чорнильниця. — Знаю, що відповідатиму! — замовк, задріботів по кабінету, і враз знову спалахнув шаленим гнівом: —Тобі відомо, що він вступив у зговір із Денікіним проти мене? Проти України?! Вони хотіли мене розчавити, як черв'яка! Селянську революцію загубити!

— У тебе є докази? — якомога спокійніше запитала Кузьменко.

— Так, є... Перед його приїздом ми затримали коло церкви трьох денікінських офіцерів, які йшли на зв'язок з Григор'євим. У них вилучили листа від генерала Слащова.

— Дивно і важко повірити в це, — сказала Галина.

— А це вже твоя справа: дивуйся і не вір. Та не забувай, що війна не терпить слабодухих і нерішучих. Згаєш хвилину — загубиш армію.

— Може й так... Вибач, Несторе.

Махно:

— Сідай за стіл, бери аркуш паперу. Диктуватиму тобі.

Галина слухняно підкорилася вимозі свого грізного чоловіка.

Махно:

— Послати терміново телеграфом. Пиши: "Всім, всім, всім! Копія: Москва. Кремль. Леніну. Нами убитий відомий отаман Григор'єв. Батько Махно. Начальник оперативної частини повстанської армії Чучко".* Крапка. — До Галини: — Іди і сама передай.

Коли Кузьменко вже була у дверях, Махно їй гукнув:

— Скажи, нехай зайде до мене Задов.

Контррозвідник з'явився за кілька хвилин.

— Льово, треба негайно відправити з нашого резерву не менше двох ешелонів хліба до Петрограда. На кожному вагоні, щоб було написано: "Голодуючому пролетаріату Петрограда від батька Махна". Гадаю, що після усіх цих подій більшовики розщедряться і дадуть нам зброї й одягу стільки, скільки ми попросимо... Дай завдання нашим людям у Червоній Армії, щоб дізналися про реакцію Троцького на наші дії. Все, Льово... Скажи охороні, щоб до мене нікого не пускала. Я хочу трохи спочити.

"Батько" завжди після нервового зриву, аби швидше заспокоїтися й нормалізувати свій стан, залишався наодинці, думав про щось приємне або як найчастіше бувало, брав гармошку і співав сумних козацьких пісень.

Сам він також давно, ще відбуваючи покарання у Бутирці, почав писати вірші, до них придумував прості мелодії, і так народжувалися пісні каторжан. Співали його пісні політичні в'язні і кожний з них щось змінював у словах, вносив своє — наболіле, утаємничене, вагоме і згодом, коли пісня поверталася до нього, він ледь впізнавав її. Остання з його пісень "Гей ти, батьку мій" подо-

---

* Чучко Іван (1889—1919 рр.) — селянин з Гуляйполя. Чесний і самовідданий повстанець, позапартійний. В махновщині з 1918 р. — командир батареї, командир артилерійського дивізіону. Убитий 20 серпня 1919 р. в бою з білогвардійцями в районі Нового Буга (див. А. В. Білаш, В. Ф. Білаш "Дороги Нестора Махна", Київ, 1993 р. — С. 587—588).

балася Махнові найбільше, і він найчастіше у важкі години, аби вгамувати душевний біль, звертався саме до неї. Сьогодні цей біль особливо пекучий, тож ліг на серце важким каменем, навіть дихати було важко. З Матвієм Григор'євим він хоч і не дружив і в різних партіях вони були, але й не ворогував. Між ними обома було щось спільне, що зараз викликало у Нестора гіркий смуток за втраченою людиною. Цим спільним, певно, була Україна — їхня одна-єдина батьківщина, знеславлена і сплюндрована ворогами — завойовниками, і кожний з них — Махно і Григор'єв — хотів для неї лише добра та, на жаль, несли його, добро, на вівтар своєї Батьківщини різними, часто протилежними шляхами, густо скропленими людською кров'ю. І в цьому лихові вже ніхто з них не винен, бо вони всього-навсього були рядовими виконавцями злодіянь земного Пекла, глобально розбурханого Дияволом у часи спочину Господа-Бога, і названого землянами одним словом — Революція!

Аби прогнати зі своєї голови рій важких думок, Махно взяв гармошку, з якою зріднився так, як із шаблею та двома маузерами, й тихо заграв, а невдовзі й заспівав:

Гей ти, батьку мій, степ широкий,
Поговоримо ще з тобою...
Молоді мої буйні роки
Та пішли за водою...

Ой ви звізди, ви звізди падучі.
Вже мені дорога не мила.
Бо мені молодому на кучері
Опадає пороша біла.

Ой ви ночі, темні, безокії.
І мені не видно, куди йду.
З юних літ завжди одинокий, —
Ось таким пропаду.

Де ж ви, де, брати мої милі,
Сліз гірких ніхто нам не витер...
Я стою, як дуб, на могилі.
А навкруги лиш хмари та вітер...*

* Цю пісню нині часто виконує земляк Нестора Махна відомий український співак Анатолій Сердюк. А до обробки її слів доклав свого хисту внук махновця Григорія Лютого — також Григорій Лютий, відомий український поет-лірик.

ГЛАВА ДВАНАДЦЯТА

ЧОРНИЙ ВЕРШНИК

(В. МАЛИК)

Єлизаветградщина. Штаб армії Нестора Махна. "Батько" сидить за столом у білій сорочці й уважно розглядає карту України. В кутку кабінету стоїть біля невеличкого столика в перкальовому білому платті Галина Кузьменко і наливає із самовара у чашку міцний чай. Відчинилися двері — і на порозі у військовій формі червоноармійця з'явився Мишко Япончик. Він замість вітання речетативом виголошує:

ЯПОНЧИК.

Вже давно не бачив
Я Одеси-мами.
У степу козачім
Віюся з вітрами.

Добридень, "батьку"! Низький уклін тобі, матінко! *(гість кланяється Галині).*

КУЗЬМЕНКО *(весело, у тон пісні, яку проговорив Япончик).*

Поле моє, поле,
Без кінця і краю.
Десь тут моя доля
У степу дрімає.

МАХНО. Що це за маскарад, Мишку? — показав рукою на форму, в яку був одягнутий гість.

ЯПОНЧИК. Не маскарад ,"батьку". Бо за твоєю вказівкою я вже не бандит номер один Мишко Япончик, а натуральний командир 54-го стрілецького Радянського Українського полку Мойсей Вольфович Вінницький у бездоганному, як завжди, вигляді: чистесенько поголений, злегесенька під "мухою". А яка барахлина?* Ти лише поглянь! Вся з голочки одеського Нуделя. І всі мої орли в такій хламиді.** А знаєш, як мені це вдалося зробити?

* Барахлина (жарг.) — одяг.
** Хламида (жарг.) — одяг.

МАХНО *(заперечив легким похитуванням голови)*. І не здогадуюсь.

ЯПОНЧИК. О, "батьку"! Це натуральний прикол! Більшовики організували мій полк, а все не наважувалися його одягнути у форму Червоної армії й не давали мені ніякої зброї — боялися, що я пущу її в хід проти них. Аж якось телефонує мені в полк сам начальник штабу армії червоних Іван Піонтковський і так слізно просить:

— Михайле Вольфовичу, виручи, дружок. Ти ж бачиш і чуєш від людей, як упав в очах одеситів авторитет Червоної армії. Щодня бійці грабують, ґвалтують, пиячать. Ну, порятунку немає. Ніяка агітація до них не доходить.

— Накажете їх подушити чи розстріляти? Так я це в одну мить! — відповідаю йому.

— Ні, — каже. — Ти зроби цими днями парад війська свого полку і проведи його по Дерибасівській так, щоб уся Одеса ахнула! Мовляв, покажи одеситам, що в нас є ще порох у порохівницях і ми — не якась там тюлька, а справжня армія й плювати на нас з високої гори — зась!

Гість відпив трохи з чашки чаю, поданого Галиною, й продовжив свою оповідь про історичний парад свого війська:

— Ну, я показав! Провів свій полк від залізничного вокзалу по Пушкінській і Дерибасівській до Морського вокзалу. Попереду цієї процесії скакав я на вороному жеребці, який, чортяка, все намагався кудись рвонути і когось укусити. А за мною - мої ад'ютанти на білих конях. Ми були ошкарені* суворо в червоноармійську форму, при шаблях і маузерах. Наші баскі коні - всі в райдужних биндах і з дзвіночками. Словом, ми — як лондонські денді. Молоденькі одеські красуні стелили нам дорогу квітами і вигукували: "Віват!", "Браво!"

За нами — марширували два єврейських духових оркестри у повному складі й грали мелодію пісні "Розпрягайте, хлопці, коні".

Я, звісно, як завжди, заспівував у ній Марусю:

Маруся, раз-два-три калина,
Чорнявая дівчина
В саду ягоди рвала.

---

* Ошкарюватися (жарг.) — одягатися.

А співали дружно тисячі маршируючих з нами одеситів, що зайняли всю Дерибасівську, бо до полку приєднався весь набрід Молдаванки й Пересипу та ще биндюжники. Тож одяг у них був — "Одеса-мама": всі мої обірванці вдяглися у білі штани навипуск і тільняшки, а головні убори, чорти, натягли, хто який спулив у крамницях, здебільшого, чорні високі циліндри, канотьє, фетрові капелюхи й кашкети неймовірних розмірів.

Галина, котра досі стримувалася, аби не сміятися, не витримала й розреготалася. А Мишко продовжував:

— Інші, халамидники вони, хто в чому: у червоних штанах і картатих сорочках, у засалених биндюжницьких камізельках і в чоботах без підошов, а то й зовсім босі й напівголі, а на голові — біс його знає що з пір'ям.*

Галина вже не сміялася, а захлиналася сміхом, хапалася за живіт і ойкала.

— "Матінко", — звернувся до неї Япончик. — Це ще не все... Як виявилося пізніше, замикали наш парадний похід бездомний пес і козел нашого гармаша Йоськи, котрий ішов у кінці колони. Саме ці тварюки й викликали найбільший фурор.

Галина впала на диван і радісно качалася на ньому від сміху. А Мишко продовжував:

— Про наш похід у нікуди з тиждень смакували всі одеські газети. А наступного дня, після параду, за вказівкою того ж таки начальника штабу Піонтковського мій полк одягнули за вищою категорією. Отже, ми зараз усі — мов картинка.

— І скільки ж у твоєму полку бійців? — поцікавився Нестор.

— Військова таємниця. Але для тебе, "батьку", скажу: рівно тисяча відбірних соколиків. Один в один — до двох метрів кожний, у плечах — сажень, не менше, морди — як у відгодованих кабанів.

— Яка зброя?

— А різна, аж до гармат.

— Як там наш Фельдман?

— Вищий клас, "батьку"! Він у мене, як ти й планував, комісаром.

Живемо із ним душа в душу.

— Передавай йому мої найщиріші вітання й побажання.

---

* І. Школяєв Ж. "Український історичний журнал" № 2, 1991 р. — С. 112—115.

— Дякую.

— І як вас хочуть використати?

— За цим і приїхав, "батьку", щоб доповісти. Штабом армії прийняте рішення про входження мого полку до складу 45 дивізії Якіра. А вчора я одержав наказ вантажити свій полк у потяг і їхати на фронт проти Петлюри, а там, можливо, й проти тебе, "батьку". Що мені робити?

Махно підвівся із-за столу, невеличкими кроками пройшовся по кабінету, обмірковуючи ситуацію. Нарешті, він сказав:

— А що? Завантажуйся, бери з собою побільше всякої зброї, особливо, кулеметів — і вперед сюди, ближче до мене. Звісно, ні про який бій з Петлюрою не може бути й мови. Словом, чекай моїх подальших вказівок.

— Зрозумів, "батьку", і все виконаю точнісінько так.

— Ти щось привіз? - запитав Махно.

— Аякже, "батьку"! Здав казначею. Можеш розплатитися за зброю з більшовиками, бо гроші й цінності "позичив" я у їхніх касах і складах. Тобто, їхнім салом — по їхніх губах.

— То, Мишку, у них усе наше: і сало, і хліб, і золото.

— Твоя правда, "батьку". Це я й хлопцям своїм кажу... Ну я пішов, "батьку"?

— Будь ласка, не затримую. І дякую тобі й твоїм хлопцям.

Япончик наблизився до Махна, простягнув йому руку:

— Давай, "батьку", розцілуємося на прощання, бо попереду в мене — зовсім незвідана дорога, може бути всякого...

Махно підійшов до гостя, і вони щиро обнялися, розцілувалися. То була їхня остання зустріч. Невдовзі Мойсея Винницького — Япончика було вбито.

Ось як про це доповідав червоний повітовий військовий комісар М. Синюков своєму вищому начальнику (подається без скорочень і зміни стилю):

"Одесскому Окружному Комиссару по военным делам.

ДОКЛАД

4-го сего августа 1919 года я получил распоряжение со станции Помошная от командующего внутренним фронтом т. Кругляка задержать до особого распоряжения прибывающего с эшелоном командира 54-го стрелкового Советского Украинского полка Митьку Японца.

Во исполнение поручения я тот час же отправился на станцию Вознесенск с отрядом кавалеристов Воскресенского отдельного кавалерийского дивизиона и командиром названного дивизиона т. Урсуловым, где распорядился расстановкой кавалеристов в указанных местах и стал ожидать прибытия эшелона.

Ожидаемый эшелон был остановлен за семафором. К остановленному эшелону я прибыл совместно с военруком, секретарем и командиром дивизиона и потребовал немедленной явки ко мне Митьки Японца, что и было исполнено.

По прибытии Японца я объявил его арестованным и потребовал от него оружие, но он сдать оружие отказался, после чего я приказал отобрать оружие силой.

В это время, когда было приступлено к обезоруживанию, Японец пытался бежать, оказал сопротивление, ввиду чего и был убит, выстрелом из револьвера, командиром дивизиона.

Отряд Японца, в числе 116 человек, арестован и отправлен под конвоем на работу в огородную организацию.

Уездвоенком М. СИНЮКОВ"*

...Потойбічний світ. Ленін сидить на пеньку з гітарою в руках, грає і співає:

Ще не вмерла Україна,
Не віддала душу.
Ми вбивать її не будем —
Голодом задушим!

Ще не вмерла Україна,
Та біди немає:
Прийде час і Лейба Троцький
Її доконає!

Ще не вмерла Україна, —
Все те буде з часом.
Ну а поки будем рвати
З неї хліб і м'ясо!

* В. Акимов, Леонид Утесов, М. "Олимп", ООО "Фирма" "Издательство АСТ" 1999 г. С. 223—225.

"Ще не вмерла Україна" —
З Києва лунає.
Поруйнуєм церкви-храми,
То й сама сконає!

Ще не вмерла Україна
З заходу й до сходу.
Нам самим вона потрібна,
Тільки без народу!

Ще не вмерла Україна,
Але є в нас плани:
Відберемо в неї мову —
Расейською стане!*

Позаду себе Ленін чує якийсь шелест. Повертається. До нього наближався Грушевський.

ЛЕНІН *(сам до себе)*. Бр-р-р, знову цього хохла чорти принесли на мою лису голову. Мабуть, продовжить полоскати мізки про Махна.

Підходить Грушевський.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Я знаю, чому ви, комуністи, так активно протестуєте, аби Господь ще довгий час не розглядав на Божому суді справи Махна.

ЛЕНІН. І чому?

ГРУШЕВСЬКИЙ. Хочете, щоб він якомога довше помучився на самоті, у відсутності інших душ. Це, як на землі, у холодних камерах-одиночках в'язнів утримують.

ЛЕНІН. Ну й що, батєнька? *(пауза)*. Справді, цього хочемо, бо він іншої шани від нас не заслужив.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Ми віримо в Бога, в його справедливість.

ЛЕНІН. А в нас свій Бог—Диявол. І він ніколи не залишить нас на самоті. А ваш підопічний відщепенець Махно завжди був "ні вашим, ні нашим", тож хай таким і залишається у Всесвіті. Ну як, батєнька, зі мною ти згодний?

ГРУШЕВСЬКИЙ. Він був сам собою. І вже навіть у цьому його людська гідність. *(пауза)* Якщо хочеш, його велич.

ЛЕНІН. З людей, гідних називатися великими, я знаю лише одного.

---

* Вірш О. Ткаченка.

ГРУШЕВСЬКИЙ. Кого?

ЛЕНІН *(самовпевнено)*. Себе!

ГРУШЕВСЬКИЙ. Тепер зрозуміло, чому ти не вмер від скромності.

ЛЕНІН *(сердито)*. А ти?! *(пауза)*. Знаєш, від чого ти вмер?.. Спитай у товариша Сталіна. Він тобі таке скаже! *(пауза)*.

Несподівано з'явився Диявол.

ДИЯВОЛ. Знову чубитеся між собою за того гицеля?

ЛЕНІН *(підбадьорився)*. Твоя правда, мій Світоче! Гицель та й годі. Я й кажу: на якого біса (*Ленін раптом замовк, навіть затулив рота рукою)*. Вибач, мій Світоче *(пауза)*. Я не те хотів сказати *(пауза)*. Так я кажу цьому пану українцю: "На якого Бога нам тут, у Пеклі чи в Раю, здався той гицель? Нехай там крутиться сам на сам у безмовному і безлюдному просторі."

ГРУШЕВСЬКИЙ. Ото ж бо, безмовному і безлюдному. А це вже не за Божими законами.

ЛЕНІН. А я кажу... *(пауза)*.

ДИЯВОЛ *(різко перебиває Леніна)*. Тут може говорити тільки один — я. А ти, Ульянове, не поспішай попереду свого батька, тобто мене! Тож слухай: щойно проснувся Господь й невдовзі повернеться до своєї активної роботи — до наведення порядку у Всесвіті. Звісно, за безладдя влетить мені. А кому ж іще? Я у свою чергу всиплю під зав'язку усім мешканцям Пекла і в першу чергу тобі, Ульянов-Ленін, як заводієві різних мітингів, бунтів, пленумів, змов.

ЛЕНІН. Мій Світоче! Але ж я тобі *(пауза)*. Ми тобі *(пауза)*. Хіба забув нашу люб'язну взаємність?

ДИЯВОЛ. Я не всесильний *(пауза)*. Я також підвладний Богові *(пауза)*. І згинь, Ульянове, з очей моїх! Пощезни! Де взявся, туди йди! Фу-фу! Нечиста сила *(пауза)*.

Ленін зникає. Грушевський прошкує в Едемський сад. Десь подівся й Диявол — за ним лише дико загуло.

...Наш світ. 1919 рік. Москва. Кремль. Кабінет Леніна. Чаювання вождів Російської більшовицької революції. На чаювання запрошені: Троцький, Сталін, Фрунзе, Дзержинський.

ЛЕНІН *(радісно і бадьоро)*. Махно убив нашого зрадника Григор'єва і відправив два ешелони з хлібом до Петрограда. Хліб уже одержаний *(спокійніше)*. За усі ці послуги він вимагає від нас зброї, зброї і тільки зброї.

ТРОЦЬКИЙ *(занепокоєно)*. Щоб потім нашою зброєю нас лупцювати?

СТАЛІН *(глибокодумно)*. Яка зараз воєнна обстановка в махновців?

ЛЕНІН *(до Фрунзе)*. Нехай доповість товариш Фрунзе.

ФРУНЗЕ *(схопився із стільця)*. Вкрай складна й критична для Махна. Зі сходу й півдня його оточують денікінці, з півночі й заходу — петлюрівці. Він просить, щоб наша армія, конкретніше, кіннота Олександра Пархоменка допомогла йому прорвати блокаду.

ЛЕНІН. А хіба Пархоменко ще там?

ФРУНЗЕ. Так.

ЛЕНІН *(до Фрунзе)*. Мать твою так! На якого хріна нам Україна, коли Денікін рветься на Москву?!

ФРУНЗЕ. Поки Денікін не знищить Махна, його похід на Москву — це рябої кобили сон.

СТАЛІН *(на відміну від істерика Леніна говорить спокійно, обдумує кожне слово)*. А чи не можна, товаришу Фрунзе, зробити так, щоб також із західного боку замість петлюрівців стояли війська білих? Ще й треба схилити Петлюру, аби він розпочав переговори з Денікіним про ліквідацію спільними діями махновців.

ФРУНЗЕ. Цілком доцільно, аби Денікін зайняв і західну частину.

ДЗЕРЖИНСЬКИЙ. А в мене є люди, які можуть схилити Петлюру на переговори з Денікіним.

ТРОЦЬКИЙ. Я не розумію ходу ваших думок.

ЛЕНІН. І я нічогісінько не второпаю.

СТАЛІН *(роз'яснює)*. На Махнові поламають хребти і Денікін, і Петлюра. Нам залишиться лише добити їх усіх, конаючих у смертельних конвульсіях.

ЛЕНІН. А що, батенька, геніально. Я давно казав, що потрібно навчатися і нам загрібати чужими руками жар... Так і зробимо... Було б добре, аби "Південна група" нашої армії, що вирвалася з Херсона й Одеси під керівництвом Затонського, також вдарила по Махну, тобто, допомогла Денікіну приборкати цього гицеля *(пауза)*. Товаришу Фрунзе, зв'яжися із Затонським і Федьком і передай наше рішення. На цьому чаювання припиняється.

..."Південна група" Червоної армії, про яку на чаюванні говорив Ленін, була не що інше, як "суміш бульдогів з носорогами" чи, як назвали її пізніше, "зборище блотних і ватага жебраків".

Але все-таки це була армія, яка з боями пройшла Крим, Миколаїв, Херсон, Одесу. Солдати мали чималий досвід не лише оборонятися, а й наступати. На жаль, їхні воєначальники 22-річний Й. Якір і члени Реввійськради Я. Гамарник, Л. Картвелішвілі (Лаврентій) і В. Затонський, за оцінкою Махна, керували військом бездарно, а тому "Південна група" не являла собою ніякої загрози ні для петлюрівців, ні для махновців, а тим більше — для дисциплінованої і навченої військовій техніці денікінської Добровольчої армії.

І все-таки передбачливий "батько" не був самовпевненим і тут. Він наказав Зіньковському-Задову не випускати комісародержавників зі свого поля зору і розхитувати й без того вже роз'єднану їхню армію зсередини. Льова, як завжди, впорався із завданням блискуче. Невдовзі вся Червона армія "Південної групи" співала пісню Івана Негребецького "За горами", у якій були й такі рядки:

За горами, за долами
Жде синів своїх давно
Хоробрий батько, батько добрий,
Батько мудрий наш — Махно.

І доспівалися отаких пісень до того, що деякі роти червоних почали переходити на бік Махна й своє криваво-червоне знамено змінювали на чорний стяг смерті. Навіть уся кіннота командира дивізії Івана Федька перейшла на бік знаменитого "батька". Це вже червоні заїхали... у глухий кут. Далі — ні туди, ні сюди. І саме в цей час Фрунзе, посилаючись на Леніна, дає вказівку Затонському по телеграфу, щоб при наступі Денікіна на Махна "Південна група" червоних також вдарила по махновцях, а Петлюри поки що не чіпали.

Вдарити... Легко сказати — вдарити! А чим, вірніше, ким?.. Вони там, у Москві, певно, блекоти всі наїлися і зовсім не можуть оцінювати реальної обстановки? По кому вдарити? По Махну? Та він за кілька годин з цієї "Південної групи" залишить лише мокре місце! І все-таки Затонський вирішив ще раз особисто пересвідчитися в боєздатності своєї армії та її спроможності воювати проти Махна. На підмогу собі взяв Федька й обидва поїхали по частинах. Сумно, аж плакати хотілося, від побаченого: скрізь червоноармійці пиячили, ґвалтували місце-

вих селянок і навіть неповнолітніх, грабували хазяїв, убивали їх з дурного розуму. Ну,банда та й годі! Зібрали командирів полків.

ЗАТОНСЬКИЙ *(до командира полку Штанька)*. Твій полк боєздатний? Він може битися?

ШТАНЬКО *(схопився зі стільця, навіть виструнчився)*. Боєздатний. І воюватиме з білими, петлюрівцями й ким завгодно.

ЗАТОНСЬКИЙ *(прискіпливо)*. А з Махном?

ШТАНЬКО. Ні, з Махном не буде... Червоноармійці самі думають, як би їм втекти до "батька".

ЗАТОНСЬКИЙ. Сідай, Штанько. Дякую за відвертість *(до всіх інших)*. Чий полк зможе виступити проти Махна?

Могильне мовчання. Всі командири низько опустили голови: чи то соромно було дивитися у вічі своєму високому начальству, чи то ладні були покласти на плаху голови, але виконати цього наказу не можуть, сумління не дозволяє. Нарешті із задньої лавки піднялося якесь дивне створіння: одягнене воно було в українські червоні шаровари і в гімнастерку, розстебнуту аж до пупа.

ЗАТОНСЬКИЙ. Хто ви?

ДИВНЕ СТВОРІННЯ. Командир п'ятої роти Хведір Оберемко.

ЗАТОНСЬКИЙ. Слухаю тебе, Хведір.

ОБЕРЕМКО. Мій полк воюватиме з Махном.

ЗАТОНСЬКИЙ. Звідки така впевненість?

ОБЕРЕМКО. Так мої хлопці всі з Верблюжівки Олександрійського повіту — батьківщини Матвія Григорієва, якого ви називаєте Григор'євим. Так ото хлопці хочуть помститися Несторові за свого земляка. Щоб не вбивав із нашого села більше нікого. Ми ж із Гуляйполя досі нікого не чіпали. То чому він задирається, розпускає кулаки і навіть стріляє по наших?

Логіка в Оберемка залізна — нічого не скажеш. Поїхав Затонський у свій штаб з важкими думками.* А тут ще й невдовзі покликав його до телеграфного апарата сам Махно. Між ними відбулася коротка, але пам'ятна для обох розмова:

МАХНО. Біля апарата Махно. З ким маю честь?

---

* Див. А. В. Білаш, В. Ф. Білаш, Дороги Нестора Махна, Київ, РВЦ. "Проза", 1993. — С. 301—302.

ЗАТОНСЬКИЙ. Я — Володимир Петрович Затонський. Ми знайомі ще з сімнадцятого. Пам'ятаєш? Москва. Кремль. Твоя зустріч з Свердловим, а потім — із Леніном.

МАХНО *(перебиває)*. Пам'ятаю. Дякую за допомогу. Але я не з цього приводу.

ЗАТОНСЬКИЙ. Я тебе слухаю.

МАХНО. Яка у вас зараз погода?

ЗАТОНСЬКИЙ *(здивовано)*. Така, як у вас. Ми ж зовсім близько один від одного.

МАХНО. Тоді у вас сонячно, повітря напоєне запахом спілих хлібів, духмяних яблук, скошеним сіном. Так чи ні?

В. ЗАТОНСЬКИЙ — один з лідерів більшовиків в Україні.

ЗАТОНСЬКИЙ. Так.

МАХНО. Словом, хочеться жити — не вмирати. *(пауза. Вона затягнулася. Затонський не знає, що відповісти, а Махно запитує)* Так чи ні?

ЗАТОНСЬКИЙ. Що ти хочеш сказати? Давай без лірики.

МАХНО. А ось і конкретно й без лірики. Якщо ти не хочеш попрощатися з життям цими днями, то сиди й не рипайся. Передай Якіру, Гамарнику і Федьку, що як тільки ваші війська зачеплять мене пальцем, я ударю всією п'ятірнею. Милості від мене не чекайте. В полон не візьму нікого, навіть Оберемка з Верблюжівки, хоч він і носить українські шаровари. Все!

Розмова припинилася. Затонський був вражений чітко налагодженою роботою агентури Махна в "Південній групі" Червоної армії.

А що ж відбувалося в цей час у ставках і штабах інших противників Махна?

Штаб Добровольчої армії Денікіна. Розмова начальника штабу генерала Романовського з головнокомандувачем армії північного напрямку генералом Слащовим:

СЛАЩОВ. Мене непокоїть лише Махно. Він контролює усю Єлизаветградщину, Катеринославську губернію, Миколаївський та Уманський райони.

РОМАНОВСЬКИЙ. Перебільшуєте, генерале. На сьогодні його територія — це невеличкий клаптик землі в 10 квадратних верств у районі села Текуче, що біля Умані. Він оточений звідусіль своїми противниками: із заходу — петлюрівцями, з півдня — червоними, а зі сходу й півночі — його міцно замкнули наші війська.

СЛАЩОВ. Замкнули? До його замкнення нам ще далеко, як до Москви. Це ж вам не в'ялий і нерішучий Петлюра*, а вмілий та енергійний тактик проведення великих, причому, як правило, безпрограшних операцій. Не знищивши Махна, ми не можемо й мріяти про Москву. Але як над його головою зав'язати мішок, у який він загнаний?

Симон ПЕТЛЮРА (1879—1926 рр.).

РОМАНОВСЬКИЙ. Штаб такий план уже розробляє.

СЛАЩОВ. І в чому ж суть плану?

РОМАНОВСЬКИЙ. Наші офіцери ведуть успішні переговори з Петлюрою. Для нього Махно такий же ворог, як і для нас.

СЛАЩОВ. Думаєте Петлюру переманити на наш бік?

РОМАНОВСЬКИЙ. А чому б і ні? *(пауза)*. Коли ж не вдастя, то домагатимемось, щоб він без опору пропустив наші частини на західний бік. І таким чином, Махно буде оточений нами з трьох боків, а Петлюра мовчатиме, як німий. У всякому разі, проти нас він не виступить.

---

* **Симон Петлюра** (1879—1926) — визначний український громадсько-політичний і державний діяч, публіцист. Народився в передмісті Полтави. У 1895—1901 рр. навчався в Полтавській духовній семінарії. З 1900 року — член Революційної української партії. Під загрозою арешту восени 1902 року виїхав на Кубань, де працював учителем, архівістом. На початку 1906 року редагував у Петербурзі партійний орган "Вільна Україна". Один з провідних діячів Української національно-демократичної революції. Активний учасник придушення більшовицького повстання в Києві. 1918 року обраний до складу Директорії УНР. З листопада того ж року — Головний отаман Армії УНР. З лютого 1919 року — Голова Директорії УНР. У жовтні 1924 року поселився в Парижі, де виконував обов'язки голови Директорії УНР і Головного отамана УНР. Убитий анархістом С. — Ш. Шварцбартом 1926 року. (За "Новим довідником історії України". — Київ. — 2005 р. — С. 471").

СЛАЩОВ. А в якому стані армія Якіра?

РОМАНОВСЬКИЙ. Вона деморалізована і не здатна на будь-які серйозні дії. Тим більше, Махно попередив Затонського і Федька про те, що як тільки вони пікнуть — зітре їх на порошок. До того ж, у мене є відомості, що червоні шукатимуть шляхів порозуміння з нами, аби спільними силами знищити нескореного "батька".

СЛАЩОВ *(запитує)*. Тоді ми сміливо можемо розчавити Махна, як дощового черв'яка?

РОМАНОВСЬКИЙ. Його пісня вже проспівана. Сьогодні Махна не підтримує ні Ленін, ні Петлюра. Він задихнеться на цих 10 квадратних верстах, відведених йому Петлюрою.

Слащов вийшов. Романовський узявся за розроблення детального плану знищення махновських повстанців.

...Друга половина вересня 1919 року. Україна, м. Умань. Залізнична станція. Бронепоїзд. Ставка Петлюри. В купе Симон Петлюра і начальник штабу військ Директорії генерал-хорунжий Юрій Тютюнник. Петлюра, одягнений у військову форму жовто-сірого кольору: штани-галіфе, гімнастерку, взутий у чорні чоботи, які дуже рипіли. Без головного убору. На вулиці і в купе - задуха. Та голова Директорії цього не помічає. Йому чомусь навіть холодно, вірніше, його всього лихоманить. Мабуть, пропасниця... Але й на це він не звертає уваги, знає що не помре, хоч температура тіла буде за сорок градісув. Бо нещодавно стара циганка, якій Симон Васильович дуже повірив, передрекла, що він помре на чужині, не в Україні. Отже, не зараз. А те, що його тіпає пропасниця, то зрозуміло чому: нервує й дуже нервує. Аби заспокоїтися, ходить майже бігаючи, по невеличкому купе туди-сюди — від стіни до стіни. У його голові — безлад. І є чого! Ще зовсім недавно, 20 вересня, він і Тютюнник на станції Жмеринка підписали угоду з махновцями Воліним і Чубенком про ненапад, підтримку один одного зброєю, а вже сьогодні від усього цього відмовився, підло почав загравати з Денікіним проти Махна. Навіть дозволив білим частинам зайняти західну від махновців частину території. Хто його на це штовхнув? Хто?.. Сам Тютюнник? Здається, він... вчорашній сподвижник Матвія Григор'єва... І не лише сподвижник, а великий товариш його... Не може простити Махнові вбивства свого дружка? Але ж потерпає вся Україна!.. О, Боже! Дай розуму мені! Підкажи, що робити?..

Глянув на Тютюнника. Той спокійно зігнувся над картою, що лежала на столі, і щось на ній вимальовував.

ПЕТЛЮРА. Юрію Йосиповичу, а чи не припускаємося ми помилки з Махном?

ТЮТЮННИК *(повернувся у бік Петлюри)*. Якої ще помилки?

ПЕТЛЮРА. Мені щось не подобається наш нейтралітет з Денікіним, а фактично — союз проти Махна.

ТЮТЮННИК. Ми виграємо, Симоне Васильовичу. У наступній битві, яка ось-ось відбудеться між "батьком" і Денікіним, махновці будуть знищені повністю, а Денікін настільки знекровиться, що ми його розчавимо, як голодну вошу. Залишаться лише більшовики, проти яких повстане весь український народ.

ПЕТЛЮРА. Дай-то, Боже *(хреститься)*... Але душа моя чомусь неспокійна. Бо це — нечесна гра.

ТЮТЮННИК. Усі битви, Симоне Васильовичу, ґрунтуються на нечесній грі: хто кого обдурить, той і виграє.

ПЕТЛЮРА. Що ж ми зараз обіцятимемо Махнові? Він ось-ось має прибути до нас.

ТЮТЮННИК. Пообіцяємо дати зброї стільки, скільки попросить і яку попросить. Але, звісно, не дамо навіть жодного патрона, позволікаємо день-два, а там нападе на нього Слащов —і все зміниться.

Увійшов без стуку Левко Макуха — дипломат з особливих доручень. Він — в одязі козака сімнадцятого століття. Приємно на нього дивитися, оскільки чимось схожий на полковника війська Богдана Хмельницького, можливо, на Івана Богуна чи Нечая. На його смаглявому, обвітреному й засмаглому на сонці обличчі неприхований неспокій.

МАКУХА *(до Петлюри)*. Симоне Васильовичу, щойно одержав важливе повідомлення від своїх людей, які працюють у штабі Махна. "Батько" якимось чином дізнався про наші переговори з Денікіним, спрямовані проти нього.

ПЕТЛЮРА. І що він?

МАКУХА. Мчить сюди на чолі своєї "Чорної сотні". Має намір арештувати тебе і розстріляти за зраду, як Григор'єва.

ТЮТЮННИК. Нехай спробує! Тут йому жаба цицьки й дасть.

МАКУХА. В Умані повно переодягнених махновців. Особисто я бачив навіть своїх земляків-гуляйпільців. Залишатися тут вам, Симоне Васильовичу, просто небезпечно.

ПЕТЛЮРА *(до Макухи)*. Що радиш?

МАКУХА. На запасній колії уже стоїть під парами ваш потяг. Прошу вас негайно сідайте в нього і якомога швидше від'їжджайте з Умані на захід.

Петлюра покидає у супроводі Левка Макухи бронепоїзд, не попрощавшись з Тютюнником.

...Десятикілометрова зона дій махновської повстанської армії. Вона перетворена у суцільний військовий полігон. День і ніч більше 40 тисяч повстанців училися стріляти з гвинтівок, кулеметів, гармат, колоти багнетами, бити прикладами, рубати шаблями, різати ножами й кинджалами, душити руками, мотузками й палицями, стинати голови косами й серпами, їздити на конях, володіти кулеметною тачанкою і ще багато чого іншого, що може раптом знадобитися в бою. Після важких тренувань повстанців вели у лазню, потім добре годували і на вісім годин вкладали, як дітей, спати мертвим сном. А після сну тренування розпочиналися знову.

Нестор поповнив новими досвідченими бійцями і свою "Чорну сотню". Тепер вона налічувала більше 500 чоловік та ще до неї входила "жіноча сотня" під керівництвом самої "матінки" Галини. Жінки володіли шаблями не гірше від чоловіків, а то ще й ліпше, бо мали надзвичайну реакцію на будь-яку зміну поведінки "противника". "Як-то вони поведуться у справжньому бою? — іноді занепокоювався Махно. — Не підведуть?"

Аж ось несподівано трапилася нагода їх перевірити. Якось повстанці одержали повідомлення, що на село Піщаний Брід — батьківщину Галини Кузьменко — напали червоноармійці й методично знищують селян як потенційних махновців. Нестор послав туди жіночу "чорну сотню" і більше нікого. "Нехай покажуть себе в бою з ворогом, який кількісно значно переважав їх", — думав, а сам переживав за Галину, боявся її втратити.

А Кузьменко тим часом думала лише про одне — як швидше примчати у село, де жили її батьки. Ще далеко від Піщаного Броду зустріла двох жінок похилого віку, які втекли від розправи червоних і тепер ховалися у заростях лозняку. Вони,

впізнавши Галину, впали перед нею навколішки й заридали, мов діти:

— Ой, Галю, Галю, донечко ти наша! Горе яке в нас! Горе! І в тебе горе... На наших очах зарубали ті супостати твого батька, як тільки дізналися, хто він... І всіх селян порубали... Нікого там немає. Навіть собак — і тих побили.

Галина застала Піщаний Брід сплюндрованим і спаленим. Не було навіть кого спитати, куди поїхали вбивці. Повела своїх жінок навмання — на південь, у напрямку, де розташовувалася армія Якіра. Коли виїхали за село, махновки побачили валку підвід з червоним прапором — звісно, то грабіжники везли до себе здобутки перемоги над селянами. Ворогів було у кілька разів більше, ніж махновців. Та дарма! Нестор завжди вчив, що в таких випадках перемагає той, хто нападає люто і зненацька. Злості ж у нападаючих було достатньо. Галина наказала вихопити шаблі і без крику, без шуму-гаму, а тихо, але з неймовірною жорстокістю (це також з науки Нестора!) накинутися на загін червоних...

Бій тривав більше години. Крики, зойки, стогони, скрізь по степу скривавлені й порубані на шмаття трупи. Жінки рубали шаблями, одна лише Фаїна Гаєнко вправно і влучно знищувала ворогів з револьвера, подарованого їй Федором Щусем. А Малашка Вусатенко, фізично здорова, дебела молодиця, рубала противників від голови до сідла, і вимушена була посеред бою навіть змінити шаблю — так затупилася її перша. У полон нікого не взяли — знищили всіх.

Повернувшись з поля бою, поховали з почестями піщанобродівців у братській могилі. Лише Андрія Івановича Кузьменка — батька Галини — поховали окремо. На його могилі дочка поклялася вічно нищити більшовиків, де б вони не були і ким би вони не були.

Покидаючи село, Галина просила матір, котра випадково знайшлася, залишити спустошене обійстя і їхати з нею у світи, так, мовляв, безпечніше для неї. Але мати відмовилася:

— Ні, доню, у тебе в житті своя дорога, а в мене — отут споконвічна батьківщина, гніздо моє. Та й не покину я твого батька ніколи. Отут з ним і ляжу в сиру землю, — вивела Галину за ворота і ще довго дивилася, як вона на чолі із загоном, віддаляючись від села, все зменшувалась і зменшувалась, аж доки зовсім не зникла на обрії.

З цього приводу Махно негайно послав Затонському "Ультиматум", зміст якого був дуже стислим і зрозумілим: якщо хоч раз щось подібне вчинять червоні, то будуть знищені вщент. Затонський, аби не загострювати й до того напружені стосунки з Махном, без зволікань вибачився за скоєне його солдатами, а Галині Кузьменко надіслав офіційне співчуття. З цієї відповіді "батько" зрозумів, що так звана більшовицька "Південна група" Якіра-Затонського сидітиме на місці, нікуди більше не рипаючись. Вони вже відчули, які вони, махновські гострі шаблі. Але інші противники... Петлюра... Бачиш, який хитрун... Як військовий діяч — він типовий "сибірський валянок". Але як політик — він щось кумекає своєю головою, навіть намагався обдурити... Заграє з махновцями, а сам готує проти нас сокиру. Ні, брате, не на того натрапив!.. Злякався мене — драпонув з Умані в невідомому напрямку. Щастя твоє — інакше б уже на тому світі обнімався з Матвієм Григор'євим... Ні, і Петлюру до уваги не треба брати. В усякому разі — зараз. Він — безсила сіра конячка. Ото стоятиме на одному місці, аж доки не посиніє, а потім, коли набридне дрімати, схопиться й не знатиме, куди тікати. Такі народні вожді не виграють ніколи, а програють завжди. З такими ватажками народ тільки мучиться, втрачає те, що мав, і те, що виборов.

Отже, на сьогодні залишається небезпечним і реальним противником тільки один — Денікін. Армія в нього досвідчена, бійці — відчайдушні, командири — просто генії. Відступати від цих досвідчених і відчайдушних геніїв далі нікуди. Все! Глухий кут! Виходить, настав час тільки воювати. ... Не на життя, а на смерть!.. Яка безглуздість. Битися і не вмирати, а перемагати! Перемагати і жити!

Нестор зайшов у штаб до Віктора Білаша. Той сидів увесь обкурений задушливим цигарковим димом і все щось креслив, вимірював, підраховував. Своєму начальникові штабу Махно вірив, як собі, вважав його найталановитішим стратегом і тактиком громадянської війни. І все-таки "батько" часто полюбляв у ході тієї чи іншої операції, досконало розробленої Білашем, раптово щось переінакшувати, несподівано змінювати план ведення бою. Така тактика виробилася у Нестора ще в Бутирці, на каторзі, щоб не спійматися на "вудочку" якогось "сексота" чи "дезінформатора".

— Усе, Вікторе, зважив, підрахував? — спитав Нестор начальника штабу.

— Так, "батьку". Можна починати. Тільки коли? Ти чогось зволікаєш... Аби не запізнитися... Нам потрібно напасти першими.

— І нападемо! Не сумнівайся, Вікторе. Живі будемо — не помремо...

Махно чогось вичікував. Дати наступу не говорив навіть Білашу. Можливо отаман сам цієї дати ще не встановив. Раптом увечері 24 вересня 1919 року він просурмив збір своїй "Чорній сотні". Обходив стрій, дивився кожному повстанцеві у вічі, питав про здоров'я, настрій, навіть про сім'ю, мовляв, де вона і як вона зараз? Підійшов до Вані Негребецького. Подумки згадав, що колись, ще при першому взятті махновцями Катеринослава, прохала Галина свого покровителя, аби він, Нестор, беріг Ваню, бо це майбутній великий поет-пісняр.

— Може, Ваню, залишишся з Воліним і Аршиновим? Листівки складати... Вони мені також — як постріл у серце.

— Ні, "батьку", я з тобою.

— Дякую.

Пішов далі. Зупинився навпроти Вусатенка.

— А ти, Петре.. Це скільки вже в тебе дітей?

— Не вмовляй, "батьку". Я йду з тобою.

Поряд з Вусатенком стояли гуляйпільці Григорій Лютий та його двоюрідний брат Сидір Лютий, далі Олексій Марченко, Григорій Василевський, Гаврило Троян, Василь Данилов, Григорій Махно та Савка Махно. (рідні брати Нестора), Євлампій Карпенко, Василь Лисенко.* Цих нічого й питати, чи хочуть вони йти під проводом "батька" в невідомість. Усі вони аж пашіли здоров'ям, і вже давно стомилися їхні руки в бездіяльності від того, що уже місяців зо два не стинали людських голів.

Від чоловіків перейшов Махно оглядати Галинину "чорну сотню". Жінки також підуть з ним на особливе завдання, про яке в жодному штабному документі не записано жодного слова і суть якого знає тільки він, Нестор Махно. Галинине військо було вдягнуте в чорні легкі шкірянки, хромові чобітки і чорні шапочки з білою навкіс смужкою із ситцю. Усі жінки — усміхнені, жартівливі і просяться у бій.

---

* Всі названі гуляйпільці були активними учасниками махновського повстанського руху на Україні, вписали в історію цього руху не одну славетну сторінку (Авт.)

Оглядинами "батько" залишився задоволений. Зайшов у штаб до Білаша.

— Ну що там ти придумав? - бадьоро запитав того.

— В якому розумінні, "батьку"?

— Та куди спершу рушимо?

Білаш, котрий уже добре вивчив Махнову тактику ведення бою, відповів:

— У мене розроблені плани на всі напрямки.

— А все-таки?..

— Я радив би сьогодні вночі рушити на головні сили денікінської армії.

— Молодець, — похвалив "батько" начальника штабу. — Ми так і зробимо. Тільки спочатку підемо у протилежному напрямку — на захід, — побачив, що в Білаша від почутого густі брови полізли на лоба і, щоб у того не стався нервовий стрес, заспокоїв: — Вірніше, зробимо видимість, що прагнемо прорватися на захід: зав'яжемо недовгий, але жорстокий бій з тими частинами, які нас оточили із заходу. Покажемо білим, що ми хочемо все-таки з'єднатися з Петлюрою. І не забудь видати наказ, аби якомога більше взяли денікінців у полон. А в убитих біляків нехай забирають документи.

— Коли розпочнемо, Несторе Івановичу?

— Зараз і негайно. Піднімай кілька загонів — і вперед у бій смертельний.

Наступ махновців саме в цьому напрямку був для противника таким несподіваним, як сніг на голову літньої пори. Ворог був зім'ятий і, здається, повністю розгромлений. Повстанці рвалися вперед, на захід. Та нараз надійшов наказ відступати. У польовому штабі денікінської армії вирішили, що махновці захлинулися, у них не вистачило більше сил. І зробили такий висновок: повстанці, як і раніше, рвуться на захід, а не на північ, де стоять головні сили Добровольчої армії. Проаналізували дивну нічну вилазку Махна і в головному штабі противника. Генерал Романовський дійшов висновку, що то була всього-навсього розвідка боєм, що Махно дійсно пробиватиметься на захід, а щоб заплутати ворога, він наступної ночі (Махно любить нічний бій!) вдарить у північному напрямку — це буде його так званий відволікаючий маневр, а тому бій триватиме недовго, бо основний — відбудеться на заході. Отже, негайно треба укріпити західний напрямок.

Передбачення Романовського виправдалися. Махновці дійсно наступної ночі, за вказівкою "батька", круто повернули на північ, вщент розбили денікінську групу, яка обороняла село Крутеньке і замість того, щоб кинутися переслідувати втікаючого ворога, знову повернули назад.

Такі дії Махна бісили генерала Романовського. Він нервував, не вірив сам собі, що так швидко розгадав тактику цього хитрого селянського полководця, причому, розгадав уперше, отже, безперечно, десь помилився. Бо, не навчений у академіях військового мистецтва, "батько" завжди приймав дивовижно-карколомні рішення, відгадати які ще не зміг жоден денікінський генерал. І раптом він, Романовський, розкусив Махна... Невже відгадав хід його дій?.. Ні, тут щось не так. Тут десь прихована величезна "свиня", яку має підсунути "батько". Де ця "свиня"? Генерал Романовський і все денікінське воїнство північного напрямку чекало наступну ніч з неприхованим зацепенінням. Що й де утне Махно?

Цієї ночі чекав і "батько". І ось вона настала. Опівночі 27 вересня 1919 року Махно несподівано з'явився у штабі. Віктор Білаш, як завжди, не спав — працював над картою. "Батько" був у чудовій бойовій формі: чисто поголений, бадьорий, навіть насвистував пісню "Розпрягайте, хлопці, коні". Та головне не це. Він був одягнутий у форму денікінського полковника Громова, якого махновці взяли в полон у позавчорашньому нічному бою в західному напрямку. Білаш глянув на Нестора і здогадався, для чого отаман уже кілька днів збирав форму денікінських солдатів та офіцерів.

— То ж де зараз зосереджені головні сили противника? - поцікавився Махно у начальника штабу.

— Біля села Перегонівка, "батьку".

— От і добре. Десь там у нас мертвим вантажем лежать 2000 морських мін. Рівно о другій годині ночі рвони їх усі — це й буде нашим сигналом наступати на Перегонівку. Боєм керуватимеш особисто ти.

— Я?! — здивувався Білаш. — А де ж ти будеш?

— Через півгодини я вирушаю з "Чорною сотнею" в іншому напрямку. А ти маєш битися без мене до останнього патрона, не вистачить їх — хапайтеся за вила, коси, сокири, довбешки, дишла, частоколи. Душіть біляків руками, перегризайте їм

горла. Стікайте кров'ю, вмирайте — але жодного кроку назад! Чуєш, Вікторе? Краще я вас усіх застану мертвими, але не переможеними, — Нестор пройшовся по кабінету й після невеликої паузи додав: — Виграємо цей бій — Україна скине ярмо денікінської тиранії. Не виграємо — нас проклянуть нащадки і віднесуть до розряду слабодухих... І давай, Вікторе, обмніємося... На прощання... У цьому вирішальному бою може бути всяке.

Обнялися, розцілувались, і Нестор швидко вийшов зі штабу. Білаш провів його до порога. На порозі, як завжди, потай перехрестив його спину. Махно обернувся:

— Ти знову за свої штучки? Не люблю, як хтось мене христить... Наче живим ховає у сиру землю.

Білаш винувато опустив голову.

— Отож бо, — примирливо кинув Махно й усміхнувся.

Його "Чорна сотня", яка на той час налічувала майже тисячу чоловік і мала при собі більше двох десятків кулеметних тачанок, стояла тут же, біля штабу на майдані. Усі "чорносотенці", у тому числі й жіночий загін Галини Кузьменко, були переодягнені у денікінську форму не першої свіжості, місцями скривавлену і порвану. У тих, що сиділи на тачанках і бричках, були перебинтовані ноги, руки, голови, вони вдавали із себе тяжко поранених. "Батько" також замотав свою голову скривавленим бинтом, сів на осідланого "Козачка" й на чолі колони рушив на північ.

Рівно о другій годині ночі під Перегонівкою прогримів вибух 2000 морських мін такої потужної сили, що в хатах усіх ближніх сіл повилітали шибки й повідчинялися двері. Денікінці у білих підштаниках з переляку вискакували на вулицю і тут же попадали під прицільний вогонь махновських кулеметів або були зарубані кіннотниками. Через кілька годин Добровольча армія оговталася й пішла у наступ. Зав'язався рукопашний і шабельний бій. Ні та, ні інша сторона не здавалися, не відступали ані на крок. На місце загиблих денікінці й махновці вводили свіжі сили, які танули, мов сніг у спеку.

Це занепокоїло Віктора Білаша. Він, як і всі махновські командири, не закінчував ніяких військових академій, мав початкову сільську освіту, де про військові предмети ніхто й не чув. Працював до революції паровозним машиністом, а потім доля

кинула його у вир переворотів, терору й анархізму. Ставши повстанцем, незабаром відчув, що може передбачати хід воєнних подій і не лише передбачати, а й здатний сам їх розробляти. Це швидко помітив командир загону Федір Щусь і доповів Махну, а той, коли виникла необхідність, призначив Білаша начальником штабу. Віктор Федорович жодного разу не підвів Махна, розробляв такі воєнні операції, від умілого проведення яких противники жахалися. Денікінці навіть розпустили плітки (і що дивно: — самі в них вірили!), що центральним махновським штабом керує взятий у полон ще в 1918 році полковник німецького генерального штабу і навіть називали його прізвище — Клейст. Чи був колись насправді такий полковник — ніхто не знає й досі, а ось про існування начальника махновського штабу малограмотного паровозного машиніста Віктора Федоровича Білаша з села Новоспасівка, що на Бердянщині Запорізької області, знає багато хто. Одні схиляли перед ним голови, як, наприклад, Нестор Махно, інші — боялися його військового хисту, мов чорт ладану, такі як червоні полководці Фрунзе, Якір, Єгоров та інші.

Ось цей народний військовий теоретик уперше, під селом Перегонівка, що на Єлизаветградщині, мав показати й на практиці, на що він здатний як полководець. Отже, вже з перших годин бою Білаш зрозумів, що йому потрібно застосовувати якихось нетрадиційних кардинальних заходів, бо інакше загине вся армія, так і не вигравши бою. Він щогодини втрачав близько тисячі бійців. Стільки ж втрачали й білі. Але в них, у денікінців, утричі більше живої сили. Таким чином, продовжувати й далі таке людогубство, то, без сумніву, Денікін невдовзі святкуватиме перемогу. Ні, необхідно терміново змінити тактику. І Білаш, скориставшись кількохвилинним перепочинком на полі бою, дає наказ усій кінноті і пішим залишити позиції, перегрупуватися. А тим часом місце тих, що відступили, зайняла артилерія, яка досі була без діла. Махновські гармати розстрілювали білі шеренги, які сміливо пішли в наступ, прямою наводкою. Потім раптово замовкли і спішно відкотили назад. І зробили це вчасно. Бо невдовзі "заговорили" й гармати ворога, які влучали в безлюдне місце, туди, де нещодавно стояла артилерія Білаша. Після довгої ворожої артканонади біляки рушили в багнетну атаку. Та їх зустріли не атакою, а щільним кулеметним вогнем. І знову денікінці відсахнулися, встеляючи поле тисячами трупів своїх солдатів.

Противник відкрив артвогонь по кулеметниках. Відгукнулися й махновські гармати. Розпочалася битва не живої сили, а техніки. Усе довкола стугоніло, земля здіймалася дибки, Перегонівка горіла смолоскипом, широким полем бігали, мов подуріли, осідлані без вершників, коні, стогнали й волали від нестерпного болю конаючі від ран махновці й денікінці, носилися перелякані тварини. А гарматний грім, кулеметна стрілянина й брязкіт шабель, не вщухали ані на хвилину. Пекельніших мук ще ніхто з воюючих сторін не бачив. Наскочили камінь на камінь, коса на косу, шабля на шаблю, вогонь на вогонь, і цьому жахові, здавалося, не буде кінця.

На захист своєї волі й незалежності піднялися й селяни Перегонівки. Вони озброїлися, хто чим міг: вилами, косами, піками, мисливськими гвинтівками, голоблями... То вже була дев'ята година ранку. Значна частина махновців лежала трупами або конала від ран. Свіжих сил уже не було, і Білаш наказав вийти на передову усім штабістам, обозникам і навіть кухарям. "Ані кроку назад! Ані кроку!" — наказував він, а з голови не виходила єдина думка — про Махна: "Де ж "батько"? Де? Чи прийде на допомогу? Чи встигне?.. А може уже й сам поклав свою голову в бою?"

Денікінці, наче відчули, що махновці задихаються і б'ються з останніх сил, тисячами висипали з окопів і, випроставшись на весь зріст, мовчки пішли на своїх противників. Дійшовши до середини поля, вони, аби пересилити свій страх, закричали "ура" й побігли в багнетну атаку. Білаш наказав не стріляти, підпустити боягузливих крикунів щонайближче і вже тоді випалити по них останні кулеметні стрічки. Сам взяв у руки два маузери. Відчував, що це можуть бути його останні постріли...

Та раптом... О Боже!.. З правого флангу білих, з ліска, вискочила "Чорня сотня" "батька". Білаш упізнав її за великим чорним прапором, що майорів попереду кінноти, за постаттю Нестора Махна, котрий притиснувся до свого Козачка, наче злився з ним в одне ціле, і нісся вітругаком попереду всіх. "Чорносотенці" не кричали "ура", а, як завше, мчали тихо і зосереджено. Усі вони вже були не в денікінській формі (вона допомогла їм заїхати противникові в тил), а в своїй — повстанській. "Чорна сотня" несподіваним "кинджалом" врізалася у спину на-

Один з прапорів махновців.

ступаючих шеренг білих, і з шаленою люттю почала сікти їх. Денікінці, зрозумівши, що їх рубає сам "батько", здичавіло збіглися докупи й підняли руки. Та Махно кричав своїм хриплуватим, але гучним голосом, звісно, до своїх хлопців:

— Рубайте всіх! Рубайте! Січіть на капусту! Робіть грязь!

І ті рубали й сікли. Кров забагрянила місце побоїща. Воєначальники противника, нарешті, схаменулися й кинули у бій, звісно, на виручку своїй конаючій піхоті, кавалерію. Проте надто пізно було прийняте таке розумне рішення, бо піхоти як бойової одиниці в принципі уже не існувало, її залишки успішно добивали Білаш та ополчення місцевих селян. А Махно несподівано розвернув свою "Чорну сотню" на 180 градусів і з жадібністю голодного звіра накинувся на денікінську кавалерію. Почалася жахлива рубка з обох сторін. "Чорносотенці" билися з неймовірною лютістю і надзвичайно технічно. Денікінці не витримали такого опору й почали тікати до річки Ятрань.

— Сидоре! Лютий! — вигукнув Махно. — Перейми їх зі своїми хлопцями! Не дай кинутися в річку!

Лютий з кількома десятками повстанців помчався навперейми втікаючим недобиткам кінноти. Сам "батько" помчався з хлопцями наздоганяти інших. Переслідували махновці ворога аж 15 верств. По ходу попав у полон і тут же був перебитий увесь польовий штаб денікінців. Все поле навкруги було густо встелене трупами.

Зазнавши нищівної поразки під селом Перегонівка, центральний штаб Денікіна зробив безпомилковий висновок, що він програв усю воєнну кампанію в Україні. Про похід на Москву годі було й мріяти.

А Махно — наче з ланцюга зірвався. У Перегонівці, на місці бою, він зупинився лише на кілька годин, щоб поховати у братських могилах своїх побратимів, віддати їм останні почесті.

Поховав тут у Перегонівці, окремо від усіх, але неподалік від них, і свого давнього бойового товариша Сидора Юхимовича Лютого. Цей мужній і безстрашний вояка, відданий до мозку кісток українському повстанському руху, був смертельно поранений у серце з маузера денікінським офіцером біля річки Ятрань. Лежав 25-річний красень у чорній труні, оббитій зсередини білою матерією, мов живий. І ніби усміхався до всіх, мовляв, не вірте, я не вбитий, я просто дуже стомився й на хвильку ліг спочити. Перед його могилою виступили з короткими промовами Віктор Білаш і Нестор Махно. Хотів виступити і Гриша Лютий, його племінник, але не зміг — спазми здушили горло, з очей лилися сльози. Він довго гладив Сидорові чорні кучері, щось незрозуміле шепотів, неначе просив у нього вибачення за те, що не вберіг.

Махно присягнувся від імені живих помститися за мертвих.

— Кров за кров! Смерть за смерть! — вигукнув "батько" і тисячний мітинг, який неочікувано відбувся на похоронах, скандував: "Кров за кров! Смерть за смерть!"

Щойно пролунали останні слова клятви перед загиблими, "батько" наказав негайно вирушати в далеку дорогу — назад аж до Гуляйполя. За день махновці проходили з боями 50, а то й усі 100 верств. Переможна повстанська лавина змітала на своєму шляху "усе, що паном звалось" — поміщиків, куркулів, буржуїв і в першу чергу — денікінців, які не встигли втекти у безпечні для них місця. А таких безпечних місць на Україні для білих військ уже й не було. Невдовзі Махно звільнив від Денікіна вузлову залізничну станцію Долинську, за нею — міста Кривий Ріг, Нікополь, Олександрівськ, Пологи, Гуляйполе, Бердянськ, Мелітополь, Маріуполь... Проти махновців Денікін врешті-решт кинув свої найліпші кавалерійські сили під командуванням генералів Шкура і Мамонтова. Однак і вони були перемелені мах-

новцями, після чого армія Денікіна як бойова одиниця перестала існувати. А на Україну, по очищеній від противника території, безперешкодно рушили полки й дивізії Червоної армії, нерідко приписуючи собі бойові подвиги махновців і славу повсталого українського селянства.

Н. І. МАХНО.

ГЛАВА ТРИНАДЦЯТА

ШОВКОВИЙ ШНУРОК

(В. МАЛИК)

Глибока осінь 1920 року. Москва. Кремль. Кабінет Леніна. Чергове чаювання. В кабінеті Троцький, Фрунзе, Орджонікідзе, Сталін і, звісно, вождь більшовицької революції. Йому — перше слово.

ЛЕНІН. Ну що, мої соратники і вожді Жовтневого перевороту у Петрограді? Якими йолопами вас назвати сьогодні? Якого ступеня тупості ви заслуговуєте? Це ж треба! Довести Червону армію до стану дикунства! До цілковитого розвалу! Не армія — а зборище пропияк, бандитів і люмпен покидьків.

ТРОЦЬКИЙ. Дозволь, Володю.

ЛЕНІН. Не дозволю виправдовуватися!. Це ж ти, Лейбо, створив таку "непереможну і легендарну"... Аж гидко про неї вже слухати.

СТАЛІН *(як завжди, неквапно ходить по кабінету, посмоктує свою пахучу люльку)*. Це можна було передбачити, товаришу Ленін. Хіба може Лейба Давидович розумітися на побудові нашої, російської, радянської армії?

ЛЕНІН *(до Сталіна)*. Тільки, Кацо, не зневажай нашу національну гідність. Бо всі ми євреї, лише одні — грузинські, інші — російські, ще інші — українські... Я зараз не про це хочу почути від вас, а про причини розвалу Червоної армії. Скажи, Серго, якою ти побачив так звану регулярну армію Троцького?

ОРДЖОНІКІДЗЕ. Об'їздив я штаби армії і дивізій південного напрямку. Це не штаби, товаришу Ленін, а цілковита бездарність, легковажність і взагалі якесь непорозуміння. Не військові з'єднання, а циганські балагани. Ніякої дисципліни, жодного натяку на елементарний військовий порядок. Солдати безкарно грабують мирних жителів, ґвалтують дівчат, жінок і навіть бабусь. За найменший опір цим бандитам — нещадний розстріл десятків і сотень цивільних громадян.

ЛЕНІН *(кидає репліку)*. Розстріл — це добре. Нехай відчувають нашу силу. А ось який бойовий дух Червоної Армії? Чи спроможна вона зламати хребет і відкрутити голову Врангелю?

23 Зам. 828

ОРДЖОНІКІДЗЕ. Неспроможна, товаришу Ленін.

ЛЕНІН. Отже, мої соратники, довикаблучувалися, доралися у геніїв-полководців!

ФРУНЗЕ. Дозволь, товаришу Ленін.

ЛЕНІН *(до усіх присутніх, показуючи правою витягнутою рукою на Фрунзе)*. Ось ще один, такий як Лейба, полководець проситься на трибуну. Ну що, товариші генії, дамо йому слово?

СТАЛІН. Прийшов же, то нехай щось ляпне — все-таки не даремно висьорбає кварту чаю.

ЛЕНІН *(до Фрунзе)*. Валяй, батенька, валяй. Яку ти сьогодні купу смороду наваляєш?.. Послухаємо.

ФРУНЗЕ. У мене є конкретна пропозиція... Знову вступити нам у союз із Махном. Без нього ми не розіб'ємо Врангеля, не візьмемо Криму!

ЛЕНІН. Я так і знав - хочете вкотре зняти капелюха перед "батьком". Ну, а що далі? Розіб'є він Врангеля, візьме Крим — я в це вірю. У його здібностях я вже переконався. *(підвищив голос)*. Але хто з вас за цю перемогу цілуватиме його сідницю? Ти, Лейбо? *(дивиться на Троцького, той опускає вниз голову, мовчить)* Ти, Фрунзе?

ФРУНЗЕ. А ніхто не буде його ні цілувати, ні обнімати і ніхто не даватиме йому орденів. Ми просто замкнемо його в Криму, як мишу в мишоловці, і роздавимо, як слимака, робітничо-селянським чоботом. На це вже у нас вистачить і сил, і здібностей, і хисту.

ЛЕНІН *(примирливо і вже спокійно)*. А в цій пропозиції, товариші вожді революції, є раціональне зерно, навіть велике раціональне зерно. Ми, нарешті, не лише розіб'ємо останню твердиню Білої армії, а й ліквідуємо найзапеклішого ворога більшовизму *(пауза)*. Так і запишемо: використати Махна у розгромі останнього білогвардійського осиного гнізда і тут же, негайно, одночасно, як кажуть українці, одним змахом, знищити й самого переможця. За роботу, товариші! За роботу!

...Україна. Гуляйполе. Штаб Махна. Кабінет "батька". Входять Махно, Галина Кузьменко, Задов і особистий охоронець та порученець "батька" Сашко Нетреба. Махно з перебинтованою ногою, накульгує, спирається на ціпок. Він іде попереду й повідомляє:

Н. І. МАХНО (у верхньому ряду другий зліва) в госпіталі. Фото 1920 р.

Махновський штаб під Старобельськом у 1920 р.

— Рішення, братці, вже прийняте. Вчора у Харкові Куриленко й Попов підписали угоду між нами й Червоною армією про спільний штурм Врангеля в Криму.

Махно зайшов за стіл і продовжив:

— Прийняти це рішення для мене було нелегко, — сідає за стіл, поряд із собою ставить ціпок.

Задов, котрий завжди в політично-воєнних справах дотримувався нейтралітету і лише висловлював агентурні відомості про питання, що обговорювалися, і цього разу хотів щось сказати своє, утаємничене, навіть уже, було, почав: "Але ж більшовики...", та його перебив Махно:

— Знаю, що більшовики підступні, їхні слова завжди суперечать їхнім ділам. Та що мені було робити? Не йти з більшовиками на Врангеля? Тоді штурмувати це останнє біло-чорне вороння самому? Не залишати ж Крим, благодатну українську землю, ворогові! Але й нам самим буде нелегко здолати білого барона. Це — незаперечний факт.

Розумна Галина хитро глянула на свого чоловіка, навіть торкнулася його руки, аби той звернув увагу на неї та її думку.

— Ми розгромили вщент Денікіна, а більшовики нехай без нас здолають Врангеля, — сказала вона. — Так буде найсправедливіше. І ми збережемо боєздатною і неушкодженою свою армію, з якою рахуватимуться переможці Врангеля, тобто, більшовики.

— Розум у жінок тонкий, але короткий, — випалив Махно, певно, будучи невдоволений саме такою думкою Галини. — Коли піти, Галю, твоїм шляхом, то московські вожді на весь світ розсурмлять, що ми, українці, українське селянство зокрема і конктретно Українська повстанська армія махновців, в останню історичну годину зрадили їх, тобто, ми зрадили революції, не підтримали російських селян і робітників у їхній вирішальній битві з класовим ворогом. І ще одне, також не менш важливе: у майбутньому, за слушної нагоди, вожді російського більшовизму можуть заявити, що вони, а не ми, українці, визволили Крим від білих, вірніше, що вони завоювали його, відібрали його в України і, таким чином, претендуватимуть на панування в Криму.

Махно підвівся з-за столу, почав шкандибати з ціпком по кабінету, щось розмірковуючи. Він не любив сидіти, коли з кимось розмовляв. А Задов і Кузьменко, навпаки, сіли на стільці поряд з (на диво) мовчазним Сашком.

Зайшли Віктор Білаш, Ваня Негребецький, Петро Аршинов, Григорій Василевський. "Батько" здивовано глянув на них.

— Чого так усі сипонули? Наче золото роздаю, — буркнув Махно.

— Не за нагородами, "батьку", прийшли, — за всіх відповів Василевський. — А хочемо почути з твоїх уст про наші плани щодо Криму.

— Я щойно про це бесідував з Льовою і Галиною, — насупився Махно. — Чому вас усіх так хвилює Врангель?

— "Батьку", в мене є неприємні вісті. Але ти не хочеш мене вислухати, — знову почав Задов.

— Викладай їх. Послухаємо всі разом.

— Отакі ось пироги, — почав доповідати контррозвідник. — Ленін у розмові з Фрунзе виробили злочинний план щодо махновської армії: вони хочуть кинути наші війська на неприступні вали Врангеля з тією метою, аби при їх штурмі полягло якомога більше махновців. А коли барон буде розтрощений, то всю славу битви московські більшовики припишуть собі, а нас звинуватять у пияцтві й грабіжництві, які, до речі, спровокують спецзагони чекістів під виглядом махновців.

— Для чого все це їм? — запитав Махно.

Задов пояснив:

— Щоб у них була причина замкнути нас у Кримських горах і знищити всіх до одного.

— Не замкнути, Льово, а накинути на горло шовковий шнурок, — поправив мовчазний досі Сашко Нетреба. На його зауваження, як завджи, ніхто не звернув уваги. А Махно сказав:

— Нічого іншого, як підлості, від Леніна та його соратників я й не чекав ніколи. Але й це нами передбачено. — Нестор перевів погляд на начальника штабу. Білаш доповів коротко:

— У Крим я послав воєнну розвідку. Її завдання — знайти через Сиваш, через болота й озера, колишній чумацький шлях.

Тут втрутився Махно:

— Доповни, Галю.

Кузьменко:

— Читаючи історію козаччини й чумакування наших селян, я звернула увагу, що вони їздили у Крим однією й тією ж дорогою. Називалася вона то "битий шлях", то "чумацький". Через Сиваш ця дорога була вистелена камінням. Зараз її немає. Вона потонула. Але знайти її місцерозташування можна, скажімо, з допомогою старожилів. І цю дорогу можна використати для того, щоб зайти Врангелю в тил.

На цих словах підвівся Білаш, підійшов до карти, що висіла на стіні.

— Ця дорога, — сказав він, — за першими повідомленнями наших розвідників, пролягала ось тут, — Віктор провів олівцем по карті, де був зображений півострів, і знову сів на місце.

Махно повеселішав, він уперше почув від начальника штабу, що вже є попередні втішні відомості про давно затонулий чумацький шлях, на який "батько" покладав великі надії. І Нестор заговорив упевненіше й бадьоріше:

— Ми перейдемо цей проклятий Сиваш з найменшими для нас втратами і наперекір більшовикам визволимо Сімферополь від білої гвардії раніше, ніж ті розраховують.

Нестор замовк, частіше зашкандибав по кабінету. Невдовзі він продовжив свою думку:

— Гірше, звичайно, буде, коли більшовики після цього, ввійшовши у Крим по наших трупах і на спинах наших живих повстанців, замкнуть нас, як щойно висловився Льова:

ЗАДОВ. "Батьку", я раджу послати у Крим щонайменшу кількість наших повстанців.

Махно знову перевів свій погляд на Білаша. Той:

— Я запланував відправити на Кримську кампанію лише 3500 бійців. Але це буде цвіт повстанців. Усі бійці — найдисциплінованіші, найвідчайдушніші. Отже ані пиячити, ані непристойно поводитися, як на це сподіваються більшовики, не будуть. Командиром Кримської групи повстанців призначив Каретника. Кіннотою і піхотно-кулеметним загоном на тачанках керуватимуть Марченко і Кожін.

МАХНО. У Бога я не вірю. Але коли він є насправді, то він нам допоможе, бо справа наша — праведна і свята. Петре Андрійовичу, — звернувся він до Аршинова, — напиши щось у цьому дусі в наших газетах, а ти, Негребецький, склади патріотичного вірша і передай його Аршинову до газети, випустіть листівки "Вперед, на білого барона!" і щось про звільнення останньої п'яді української землі від буржуїв.

— Буде зроблено, Несторе Івановичу, — відповів Аршинов.

— То й добре. Ну, йдіть... Ідіть усі, а я тут ще попрацюю сам.

З цього дня Махнові не сиділося вдома. Він рано-вранці шкандибав у штаб, заходив до Білаша, котрий, здається, ніколи не спав, запитливо дивився на нього і, коли той хитав головою, мовляв, з Криму від Каретника ніяких вістей немає, продовжував кульгати вглиб коридору. Потім заходив у свій кабінет і нервово ходив туди-сюди годинами. За всю революцію "батько" ще ніколи так не вболівав за своє військо, як оце зараз, коли послав його на Врангеля. Вже не раз — не два картав себе за те, що не подався у Крим з Каретником. І подався б, якби не командири, котрі в один голос заперечили:

— Куди тобі, "батьку", з такою раною? Можна сказати без ноги залишився. Ти вже сиди у Гуляйполі і чекай нас із перемогою.

"Їм легко сказати: "Чекай". Душа вже зотліла від такого довгого чекання. "Батькове" серце віщувало щось неладне...

Нарешті з польового штабу Кримської групи повстанців 15 листопада 1920 року надійшла бадьора й заспокійлива телеграма, що Каретник успішно подолав Сиваш знайденим чумацьким шляхом і пішов на штурм Сімферополя. Наступного дня — чергова телеграма: "Махновцями звільнений Сімферополь. Заганяємо Врангеля у море". Нестор тут же послав телеграму-відповідь: "Молодці! Вітаю з перемогою! Чекаю у Гуляйполі". А "батьків" ад'ютант Григорій Василевський, котрий у цей час був у кабінеті Махна, вигукнув:

— Кінець нашій угоді з червоними. Ручаюся чим завгодно, що через тиждень більшовики почнуть нас громити.

— Накинуть шовковий шнурок, ой, накинуть! — додав присутній тут Сашко Нетреба.

— Тіпун вам на язики! — сердито відповів Махно. Втім же, викликав до себе Зіньковського й наказав йому посилити контрреволюційну роботу в штабі армії Фрунзе, де у Львови була своя агентура, а "пророку" Василевському, як одному з керівників "Чорної сотні", порадив не крутитися біля "батька" ("Без ад'ютанта я обійдуся", — сказав Махно), а всебічно зайнятися підготовкою цього особливого загону до бойових дій у екстремальних умовах.

Через кілька днів молодчики Задова затримали у Гуляйполі і в Пологах дев'ять агентів-червоноармійців, які зізналися, що одержали завдання стежити за місцеперебуванням Махна і членів центрального штабу.

— Для чого? Яка мета? — поцікавився в них Махно.

— Числа 25 і не пізніше 26 листопада буде вчинений напад Червоної армії на Гуляйполе, щоб тебе, "батьку", арештувати, — відповіли затримані.

— Брешете!

— Дай нам дожити до того дня — і побачиш сам, ще й подякуєш, що попередили.

Махно звернувся до свого контррозвідника:

— Задов, не розстрілюй їх до 27 числа. Якщо більшовики нападуть — даруй їм життя, а ні — до стінки.

Дивний був "батько", ніхто ніколи не міг передбачити, якого він викине коника: за що уб'є, а за що помилує.

Затримані агенти-червоноармійці просили всіх дияволів, аби ті підштовхнули Фрунзе на чергову авантюру — напасти на Гуляйполе до 27 листопада.

А для Махна проходив у спокої день, другий, третій. Навіть з Харкова, від уряду Української соціалістичної радянської республіки, надійшла телеграма, що більшовики й далі бажають мирної співпраці і союзу з Махном.

А "злий пророк" Гриша Василевський знову каркнув:

— Ой не вір їм, "батьку"! Це ж — вовки та ще й голодні.

Цього разу Нестор нічого не відповів Василевському, бо і в самого було надто не спокійно на душі. Завтра вже 26 листопада... Агенти-червоноармійці якраз цей день назвали кінцевою датою нападу більшовиків на Гуляйполе... Махно зайшов у кабінет Галини Кузьменко, порадив їй виїхати зі своїми жінками з Гуляйполя вже сьогодні. Про всяк випадок... Бо рубка може бути смертельною. Галина, як передбачав Нестор, категорично відмовилася його залишати.

— Якщо загинемо, то в бою і тільки разом, — відповіла вона.

Нестор пригорнув Галину до себе, гаряче поцілував її в губи і вийшов.

А рано-вранці 26 листопада на Гуляйполе, мов саранча, полізли звідусіль війська Червоної армії. В Махна під руками була лише його "Чорна сотня" з 200 чоловік та штаб з невеликим обозом, якого "батько" завжди чомусь і, мабуть, не без підстав називав "обузою". Всі інші війська повстанців були на фронті - на Дону і навіть на Кубані.

На Гуляйполе напав повнокровний більшовицький полк. Рубка, дійсно, як і передбачав "батько", була між ворогуючими силами жорстокою і смертельною. У цьому бою Махно втратив дванадцять своїх відданих хлопців, але неушкодженим вивіз із Гуляйполя весь штаб. Далеко від своєї столиці не відійшов — кілометрів п'ятнадцять, не більше, і кинув заклик на села й хутори: "Жити вільно чи вмерти у боротьбі!" І за кілька днів його "Чорна сотня" перетворилася в могутній загін повстанців, у якому налічувалося більше однієї тисячі кавалеристів і півтори тисячі піхоти, звісно, на тачанках з кулеметами. Це вже, о-го-го, яка сила! Нею можна знести з лиця землі цілу червонопрапорну дивізію. І Махно невдовзі таку дивізію змів — це була 42 дивізія, яка хазяйнувала в Гуляйполі і яка вже встигла на весь світ розсурмити, що Махно повністю розгромлений, його славнозвісна "Чорна сотня" знищена, а сам "батько", певно, втопився при переправі через річку Вовчу, бо перепливав її, уже будучи без ноги і без руки. Ага! Загинув?! Ви ще не раз і не двічі ховатимете його — та жодного разу не побачите "батька" в домовині.

Жертви махновщини. Гуляйполе, 1920 р.

Напав Махно на Гуляйполе, як завжди, зненацька і вночі. Хоч наказав нікого з червоних у полон не брати, бо з ними багато мороки, проте усіх їх перестріляти не вистачило патронів. Тож 6000 червоних солдатів довелося все-таки полонити. З них 2000 чоловік негайно перейшли на сторону Махна, а всім іншим "батько" наказав негайно "змотувати вудочки" і розбігатися увсебіч — до своїх жінок і дітей. Розбіглися блискавично, — добре, що села й хутори полонених були поряд: у кого — в Пологах, а в кого — в Мелітополі чи Олександрівську.

Та Махна цікавила доля його товаришів, котрі воювали в Криму із Врангелем. Нарешті надійшла з півострова звістка від агентів Задова — жахлива й болісна звістка. Доповісти про неї отаману довелося самому контррозвіднику — так вирішив Білаш. Льова зайшов до Нестора, який нервово ходив по кабінету, і ще з порога вигукнув:

— "Батьку"! Зрада. Велика зрада й горе!

Махно підвів голову, запитливо подивився на Задова.

— Більшовики нас зрадили і в Криму, — почав доповідати Льова. — Після того, як нами був розбитий Врангель, у ніч на 27 листопада більшовицька армія на чолі з Фрунзе напала на наших повстанців і майже всіх знищила. Каретник загинув у нічній рубці.

— А Кожін і Марченко?

— За Кожіна нічого не відомо. Він начебто був тяжко поранений і хтось кудись його вивіз. А Марченко з невеликою групою кінноти вирвався з оточення, але де він зараз — також не встановлено.

Махно схопився за голову:

—Яка кіннота загинула! Які бійці! Герої всі!.. А в душі я ще вірив у порядність Леніна, в його мудрість... Кому вірив?.. Так підступно порубати тисячі своїх же братів і друзів... Нічого людяного немає у цих московських бандитів. Більшовики кров'ю заплатять за своє лихочинство. Великою кров'ю! Ніякої пощади їм! Віднині знищуватимемо всіх. Усіх і вся, що більшовизмом і ленінізмом зветься!

Махно враз став таким, яким його знали й запам'ятали на все життя повстанці: рішучим і зосередженим, з чіткими планами дій і духовно величним. Він зайшов до Білаша.

— Вікторе, де зараз, за твоїми даними, найбільше скупчилося цих червоних гадів?

— Під селом Андріївка, "батьку". Там аж дві дивізії червоних.

— Готуй план нападу, вірніше, помсти... На завтра. Та раптом Махно щось прикинув і сказав:

— А чому на завтра? На цю ніч... Ми їх знімемо з теплої постелі і порубаємо на шматки. За смерть наших у Криму!..

Всю ніч і наступний день аж до темряви махновці, не припиняючи бійні ані на хвилину, рубали шаблями аж до їх затуплення і косили з кулеметів до їх розпечення своїх, тепер уже навічно, ворогів — більшовицьку армію, яка штабом стояла в глухому приазовському селі Андріївка. Як не хотів "батько" брати нікого з червоноармійців у полон (бо махновців у Криму більшовики не милували, а всіх, кого полонили, розстріляли), все-таки десять тисяч підняли руки вгору і їх ніхто не насмілився сікти. Зараз полонені стояли на великому церковному майдані обірвані й скривавлені, босі й напівголодні. З безнадією у сумних поглядах очей. Їх періщив холодний осінній дощ, обвітрював шквальний вітер, що проривався з Азовського моря.

Махно, одягнений у все чорне, під'їхав сюди на баскому "Козачку", підняв вгору руку, аби припинився галас полонених і вигукнув так, щоб усі чули:

— Вийдіть зі строю царські офіцери — вліво від моєї руки, а командири Червоної армії — направо.

Царських вийшло небагато — щось з десяток, не більше, а ось інших, не царських командирів — близько сотні.

Сашко Нетреба, котрий сидів на своєму коні поряд з "батьком", вголос цілком серйозно подумав:

— Як уже набридло вбивати беззахисних! Ліпше б у бою...

— А в бою вони не захотіли вмерти, — заперечив Махно. — Вони ще не втратили бажання жити.

— То може усіх їх?.. — Сашко глянув на свого кумира.

— Що, на шовковий шнурок, як ти полюбляєш останнім часом говорити? — уточнив Махно, бо цей вислів у Нетреби означав одне — до найближчої стіни і негайно розстріляти на очах у інших. Та цього разу, видно було з усього, Сашко не прагнув крові.

— Якісь вони, "батьку", всі дуже жалюгідні. Глянь на їхні обличчя.

Махно дійсно обвів своїм колючим поглядом не тільки тих, що вийшли зі строю, а всіх полонених і через якусь мить вигукнув:

— Ось я порадився на місці зі своїм народним учителем, і ми вирішили усіх вас, в тому числі царських офіцерів та червоних командирів, відпустити на всі чотири сторони світу. Ідіть у свої села і міста і несіть у народ правду про українську повстанську армію махновців!.

"Батько" круто повернув свого коня на сто вісімдесят градусів і понісся в степ. За ним полетів галопом і Сашко.

...Для махновців настала важка зима 1920—1921 років. Вона була невпинною, без перепочинку, битвою з червоними. За цей період тіло Махна часто пронизували ворожі кулі, але його серце жило і руки міцно тримали будь-яку зброю: шаблю, маузер, гвинтівку, кулемета. Махновське військо, яке то зменшувалося до горошини, то розросталося до небаченого й нечуваного велета, часто оточувала значно сильніша і більша за кількістю Червона армія, але завжди махновці, наче дияволи-невидимки зникали невідомо як і куди або вислизали з оточення, мов дужа риба з рук, і знову жорстоко розправлялися з більшовицькою навалою, а то й загрожували своїм завойовникам цілковитим знищенням.

Якось надвечір, то було наприкінці грудня на Полтавщині, червоні дивізії загнали малочисельну "армію" Махна в Шумейкове урочище, з якого практично ніякого виходу живими не було. Кругом на узвишшях — море ворогів, а купка махновців — загін з 600—800 чоловік — нишпорила у негустому лісі урвища, даремно шукаючи порятунку. Один за одним під'їжджали до Нестора то верхи на коні, то на тачанці командири, падали перед ним на коліна й безпорадно вигукували:

— "Батьку", ми пропали!

— "Батьку", ми загинули!

— "Батьку", йдемо на останній смертельний бій!.. Лише благослови нас...

А "батько" мовчки сидів насуплений у своїй тачанці, закутавшись у велику чорну овечу шубу, й щось думав, нікого не чуючи й не помічаючи. Нарешті він підвів голову й гукнув:

— Сашку! Сашку! А де ти, чорте лисий, подівся?

Сашко був зовсім не лисим, а навпаки, мав рудий густий чуб, який дуже йому пасував до круглого, як гарбуз, і червоного, як печений рак, обличчя. Та Нестор завжди чомусь називав його чортом лисим і такої своєї клички не змінював ніколи.

Прибіг Сашко. Він образився на "батька":

— Та який же я тобі лисий?

— А хіба ні? — Нестор прискіпливо глянув на свого охоронця. — Справді не лисий... Ану швидко зніми копицю з голови! —наказав Махно, вказуючи на рудий кучерявий чуб.

— Ти що, "батьку"?.. Вже теє-то... Поїхав?

— Де перукар?! — закричав Махно. — Негайно сюди перукаря!

Прибіг гуляйпільський Мошко, який усіх повстанців стриг, як баранів, великими ножицями.

— Мошко, негайно обмакогонь його і поголи бритвою! — "батько" показав рукою на Сашка.

Незабаром ніколи недоторканий охоронець Махна і його довірена особа був пострижений і поголений.

— На кого тепер ти схожий, Сашку? — усміхнувся Махно.

Сашко взяв із рук Мошка осколок люстерка, подивився в нього, весело кривляючись.

— А ти не кривися, як середа на п'ятницю. Кажи, на кого схожий?

—На Гуляйпільського юродивого Марка, "батьку"... Їй-Богу, на нього.

— А ще на кого?

Сашко мовчав. Підпряглися повстанці, котрі стояли поряд:

— Та він же, "батьку", точнісінький Котовський, мов дві краплі води. Ось тільки б йому доброго коня, шаблю в руки, командирські паски, ну й, звісно, бурку на плечі.

— За цим, хлопці, зупинки у нас не буде, — відповів отаман.

Минуло ще з п'ятнадцять хвилин, і з Шумейкового урочища вилетіла групка вершників на чолі з лисим Сашком, постриженим під Котовського. Поряд з ним — на своєму незмінному Козачку — скакав "батько", підроблений перукарем Мошком під червоного ад'ютанта, але чомусь дуже схожого на одеського Мишка Япончика — царство йому небесне.

Під'їхав Сашко ближче до позицій червоних, а ті із засідки:

— Стій! Хто їде?

— Свої.

— Пароль.

— Який там у біса пароль? Тобі що, засліпило?! Я — Котовський! Де ваш командир і хто він?

— Ми — псковські, у нас Чернов за старшого.

— Де він?! Негайно його сюди!

— Чаво?

— Що ти розчавокався? Тягни сюди Чернова. Скажи, що Котовський з ним хоче говорити.

З'явився Чернов. Сашко-Котовський до нього:

— Де Єгоров?!

— А аткель мнє ізвєстно?

— З ким говориш, стерво?! — гримнув на нього Сашко.

— Ну, Котовський. Бачу...

— Який телепень вас тут поставив?

— Та поставив...

— Навіщо?

— Махна висматріваєм. Гаварять: вот-вот появица.

— Так не тут же, дурні псковські. Я зараз своїм загоном займу он той лісок, що у вас за спиною. А ви повертайтеся до мене обличчям, і коли я Махна пожену, то ви підсобіть мені, так би мовити, з тилу. Зрозумів, Чернов?

— Так точно-с, товарищ Котовський.

— Ну й слава Богу. А тепер дай коридор моєму війську. Та ширший, бо час не жде. Ось-ось має з'явитися тут Махно.

Чернов негайно виконав вказівку Сашка-Котовського і той, прощаючись зі псковичем, бадьоро сказав:

— Як побачиш Єгорова, передай йому від мене більшовицький привіт... І до скорої зустрічі.

Махновці благополучно вискочили з того чортового урочища, у якому рівно через 20 років — у червні 1941-го — опинилася багатотисячна Червона армія під командуванням полководців Кирпоноса і Баграмяна і вся полягла, не зумівши обдурити, як Махно, свого ворога — німецьких фашистів.

А тим часом Нестор продовжував "гуляти" по невільній Україні, знищуючи більшовицькі полки й дивізії. Вирвавшись з Шумейкових лісів у засніжене поле, махновці довго кружляли всякими перелісками, щоб надійніше загубитися у просторі, добре, що лапатий сніг начисто замітав їхні сліди. І коли відчули, що за ними немає ніякої погоні, зупинилися на нічліг в селі Бузівка. То було вже 3 січня 1921 року. Сипав густий безвітряний сніг. Повітря чисте, без запаху пороху і смерті. Дихаєш — і жити хочеться. А нормально жити за тієї революції було неможливо. І все-таки потрібно дати людям хоч день-два належного спочину. А там, якщо буде все гаразд, то нехай і повстанці зустрінуть у домашній (не в степу) обстановці Різдво Христове. Бо Новий, 1921 рік, не святкували, а відмучились у полтавському полі, на хурделиці.

Махно розпорядився усім поквапитися, зайняти селянські хати, помитися у теплій воді, дозволив за вечерею пропустити по сто грамів спирту. Для цього підкликав до себе начальника постачання армії Григорія Серьогіна* і наказав йому видати кожному повстанцю необхідну кількість спирту, брусок мила,

---

* Серьогін Григорій Іванович — за національністю росіянин, нар. у Калузькій губернії у 1884 році. З малих років проживав разом з батьками у Гуляйполі. Анархіст-комуніст з 1906 р., за професією слюсар. В махновщині з перших і до останніх днів її існування. З 1917 до 1919 р. — голова промислової гуляйпільської комуни, голова гуляйпільської продовольчої управи, член волосного земства, помічник начзбуту махновської дивізії. З вересня 1919 р. до серпня 1921 р. — начальник збуту Повстанської армії. У 1924 р. повернувся з еміграції. У 1930 р. жив і працював слюсарем в м. Олександрівську (нині м. Запоріжжя). Відомостей про його подальшу долю немає (див. О. В. Білаш, В. Ф. Білаш "Дороги Нестора Махно", Київ, РВЦ "Проза", 1993, стор. 585).

м'ясо, сало і хліб. Коли Серьогін пішов виконувати завдання, погукав Дерменжі* та Григорія Василевського.

— Виставте надійні пости навколо села і в селі, по черзі перевіряйте їх, — розпорядився Нестор.

— Не хвилюйся, "батьку". Все буде гаразд. Спокійно лікуйся.

Це вони нагадали отаманові про його останнє поранення у праву руку позавчора в сутичці із загоном Червоних козаків. Рана, як на Махна, дріб'язкова — куля вирвала шмат м'якої частини руки, кістки не зачепила. Але Нестор уже не міг міцно тримати шаблю у правій руці, а тим більше рубати нею.

У Бузівці "батько" зайняв крайню хату під бляхою — жив у ній якийсь куркуль — і Галина, як тільки зняла верхній одяг, відразу ж заходилася біля пораненої руки Нестора. Лягли спати десь опівночі. А невдовзі у світлицю, де спали Нестор і Галина, влетів без стуку Сашко Нетреба і загорлав:

— "Батьку"! Вставай, на нас напали червоні! Василевський і Дерменжі вже рубаються з ними на вулиці біля нашої хати. Вдовиченко підняв своїх азовців.

Махно не розгублювався ніколи, ні за яких складних обставин. І тут діяв швидко, зосереджено і вміло: негайно натягнув штани-галіфе, взувся у чоботи, щоправда, босоніж, щоб було швидше, схопив у руки обидва свої маузери, які лежали під подушкою, і так, у білій натільній сорочці, миттєво вискочив у двір. Ішов сніг, навіть зривалася хурделиця, та "батько" вмить побачив на вулиці кілька чужих тачанок, кіннотників, котрі рубалися з махновцями. А втім, важко було зрозуміти, де свої, а де вороги. Бій усіх змішав у один великий клубок, чувся брязкіт шабель, лунали постріли з нагана та передсмертні зойки. "Батько" відрізняв своїх лише за зовнішніми ознаками — багатьох міг упізнати й на дотик, адже з'їв з ними за роки війни не один пуд солі.

---

* Дерменжі — молдаванин з м. Ізмаїла. Телеграфіст та електромеханік. Старий матрос з броненосця "Потьомкін". Учасник революції 1905—1907 рр. З командою "Потьомкіна" емігрував у Румунію. Жив у Франції, Італії, Швейцарії та Англії. У 1917 р. повернувся в Російську імперію. Анархіст-комуніст, терорист, член Гуляйпільського союзу анархістів, командир загону, командир полку, начальник автобази і телеграфного зв'язку Повстанської армії махновців. Убитий в бою на Херсонщині у серпні 1921 р. (див. там же, стор. 583).

Махно стріляв у ворогів із двох маузерів одночасно і не зробив жодного промаху. Стріляв зблизька і впритул. Коли розправився з групою, яка насідала на нього, враз помітив, що якийсь здоровило зростом у сажень і такими ж широкими плечима вихопив із-за халяви чобіт маузера і почав стріляти з нього, намагаючись убити Григорія Василевського і вже прицілившись у нього. Та на якусь долю секунди Нестор випередив нападника, вистріливши в його широку спину кілька разів підряд, і той звалився у сніг.

Бій тривав півгодини, не більше. Коли з противником було покінчено, "батько" наказав трупи червоних постягувати в одне місце й вивезти за село у балку та й продовжувати спати. Сам теж пішов до хати, тим більше, що Галина, котра також допомагала чоловікові розправитися з червоноармійцями, наполегливо вимагала від Нестора, щоб той ішов з морозу у тепле приміщення. Вже коли збирався гасити лампу, у хату ввійшов Задов й вигукнув своїм баским голосом:

— "Батьку"! Щоб я отак опинився в Одесі, як ти отими останніми пострілами у спину здороваю вбив... — тут Льова зробив велику паузу. — Ану, вгадай кого? — Задов тихо засміявся.

— Ну, кажи... Бо спати пора.

— Командира чотирнадцятої кавалерійської дивізії Червоної армії Олександра Пархоменка.*

— Я вбив Пархоменка?! — в голосі "батька" — і подив, і смуток, і навіть розпач.

— Так, "батьку". При ньому всі документи дивізії. І ще одне, "батьку"...

— Кажи.

— Захоплені в полон червоноармійці запевняють, що всі інші, вбиті нами у цій сутичці, були командирами особливої групи призначення для знешкодження Махна.

---

* **Пархоменко Олександр Якович** (1886—1921рр.) — член компартії з 1904 р. Учасник першої російської революції 1905—1907 рр. У 1917 р. встановлював радянську владу в Донбасі. Брав участь у боротьбі з каледінщиною, німецькими окупантами та білокозаками. З жовтня 1918 р. — особливоуповноважений Реввійськради 10-ї армії більшовиків. Командував групою військ при розгромі заколоту Григор'єва. З грудня 1919 р. — особливоуповноважений Реввійськради 1-ї Кінної армії. З квітня 1920 р. — комдив 14-ї кавалерійської 1-ї Кінної армії. Активний учасник розгрому махновської армії. У січні 1921 року в с. Бузівка убитий в бою з махновцями (див. Короткий довідник з історії України, Київ, "Вища школа", 1994, стор. 175 та О. В. Білаш, В. Ф. Білаш, Дороги Нестора Махно, Київ, РВЦ "Проза" — 1993, стор. 587).

— Тоді не скидайте їх у яр, а поховайте у братській могилі за селом. А де поділи труп Пархоменка?

— Тут, при дорозі, лежить.

Махно накинув шубу, надів шапку і вийшов на вулицю. Нагнувся над трупом.

— Освітіть його! — наказав повстанцям, що зібралися. — Ми ж добре знайомі, ще з Єлизаветградщини.

Махно придивився до вбитого.

— Так, це справді Пархоменко, — сказав він. — Як жаль!.. А втім, це розплата йому за нашого Максюту.* — Нестор підвівся, побачив Івана Негребицького, котрий стояв поряд.

— Ваню, я вбив жорстокого, але талановитого народного полководця, нашого земляка... Випадково вбив... Ніч, бачиш, яка?! Хурделить. Хіба видно, в кого стріляєш? Ледь своїх не перестріляли. Такого воїна, як Пархоменко, потрібно ховати з великими почестями. А в нас на це немає ані часу, ані можливостей. Вони наших мертвих командирів скидають у ями, як дохлих собак. Та не опустимося ми до їхнього більшовицько-тваринного уявлення про людяність і порядність... Ти, Ваню, бери із собою ще кількох повстанців, покладіть тіло комдива на воза і доставте його в Луганськ або до Катеринослава. Десь там нібито його сім'я. Вислови їй мої особисті співчуття.

— А де ж ти будеш, "батьку"? Де я тебе знайду потім?

— Знайдеш по сліду. Там, де я пройду з хлопцями, виростуть золоті верби. Ось по них і знайдеш, якщо буде таке бажання.

Махно з опущеною головою пішов до хати.

...Не передбачуваний ніким "батько" був надто передбачуваним сам для себе. Він зрозумів, що червоні натрапили на його слід, і тепер іти йому далі на північ — рівнозначно самогубству. А тому він різко поміняв свій курс — і пішов (ніхто не спрогнозував би куди) на південь, туди, звідки його вигнали і де його аж ніяк не чекали. Весною він уже знову був на Катеринославщині. На цьому шляху він втратив у битві з червоними загонами багатьох своїх побратимів. Убитий на Полтавщині у січні 1921 року

---

* Максюта — робітник, до анархістів примкнув у зрілому віці, коли йому було вже близько 50 років. Активний учасник Української повстанської армії (махновців). Убитий особисто Пархоменком О. Я. у Катеринославі в 1919 році (див. О. В. Білаш, В. Ф. Білаш, Дороги Нестора Махно, Київ, РВЦ "Проза", 1993, стор. 587).

24 Зам. 828

його ад'ютант і один із самовідданих бійців "Чорної сотні" Григорій Василевський, тоді ж загинув і командир першої кавалерійської групи махновців, герой битви з Врангелем за Крим Олексій Марченко, у лютому 1921 року убитий командир особливого кавалерійського полку Гаврило Троян... Скількох уже їх немає!.. Пухом земля їм... Чи згадає їх хтось колись — цих мужніх борців за волю селянства — добрим словом?..

А в бою, що стався під Кобеляками на Полтавщині із загоном червоних козаків під проводом Юрія Коцюбинського і Примакова, ледь не загинув і сам "батько"... Можна було цього бою не затівати, обійти червоних манівцями. Тим більше, що ворожих сил було втричі більше, ніж повстанців. Проте, коли Махно дізнався, що попереду в нього Коцюбинський-Примаков, враз прокинулося в "батька" почуття помсти за смерть студентів під Крутами, де червоні козаки безжально вбивали своїх же, українських хлопців. Не забув Нестор, що в бою з 8 дивізією Червоних козаків був убитий і Олексій Марченко. І Махно твердо вирішив:

— Приймемо бій і стоятимемо на смерть! Відплатимо за Крути! За нашого Марченка!

Бій був раптовим, без підготовки, з люттю хижого, безстрашного звіра. Пізніше історики напишуть про нього, що це була надбожевільна сутичка. Махновці її вже виграли... І нараз один із червонокозаків впритул вистрілив у Махна із револьвера. Куля пронизала його стегно і вилетіла через сліпу кишку. "Батько", мов скошена трава, звалився з "Козачка" на землю. Хтось із повстанців, мабуть, то був Сашко Нетреба, божевільно заволав на весь степ:

— "Батька" вбили!

І ця жахлива звістка рознеслася по всьому полю битви. Повстанці відчули себе сиротами й почали відступати. Нестора з місця бою вивіз на своєму коні Сашко, а потім до нього приєднався Льова Задов, який поклав "батька" на кулеметну тачанку і віз його 12 верств, доглядаючи за ним як за найріднішою йому людиною. Але "батько", стікаючи кров'ю, помирав. Тут втрутилася у процес лікування Галина Кузьменко. І, на диво, Нестор швидко почав одужувати. На коня він ще не сідав, але з кулеметної тачанки переміг ворога просто бездоганно.

Отак на тачанках і верхи на конях вихором увірвалися махновці на рідну їм Катеринославщину. Був травень 1921 року.

Буйно цвіли тоді на Мелітопольщині черешні, створюючи суцільний рожево-білий килим-сад, від якого мерехтіло в очах і паморочилася голова. Та махновці всього цього пафосу чудоприроди не помічали. Їм було не до того. Вони дізналися, що один із полководців Червоної армії, Михайло Фрунзе, заїхав на гостини в Мелітополь і там п'є-гуляє й у вуса не дмухає, що десь тут, глибоко в тилу його армії, може з'явитися Махно-шайтан.

— Який Махно? Про що ви кажете? — вихвалявся на вечірці полководець. — Червоні козаки цього разу розбили його вщент, а сам він тяжко поранений десь конає у степу в бур'янах. А може вже й сконав, як пес бездомний. Бо після Кобиляк його й не чути — самі лише відголоски махновських недобитків.

І нараз по всьому місту крик-гам:

— Махно! Махно!

Одні, мешканці міста, вигукували це прізвище з радістю, інші — червоноармійці та більшовицькі прислужники — зі страхом.

Махновці в полон нікого не брали — сікли всіх: і тих, хто, піднімав руки вгору, і тих, хто оборонявся. Сам Фрунзе, втікаючи, вискочити у двері вже не встиг, тому вислизнув через вікно і скочив на коня. А за ним на тачанці по вулиці нісся сам Махно й палив по червоному полководцю з "маузера". Відомо, що Нестор стріляв у свої жертви навмання, не цілячись, але майже завжди влучав у них. Цього разу щастя було на боці Фрунзе. Махнові кулі збили йому кашкета, пронизали сідло і навіть одна з куль зачепила голову. Та червоному командирові вмерти від руки Махна не судилося. Фрунзе втік, і відтоді вже ніколи більше не з'являвся на шляху "батька". Кидав полководець у бій на Махна інших, а сам — зась, тримався від нього якнайдалі.

18 травня зупинилися махновці на короткий перепочинок у Таврійському степу, поблизу Азовського моря: хто купався, хто засмагав на сонці серед високих степових трав, що цвіли синіми квітами, і здавалося, що то не степ, а продовження морського плеса.

Нестор лежав горілиць на землі, заклавши за голову руки і вдавав, що спить, аби ніхто не турбував його хоч одну хвилину. Де там! Хтось під'їхав конем, аж пісок з-під копит полетів в отамана. Нестор розплющив очі. То була його дружина.

— А-а, Галина. Що там у тебе?

— Прочистила кілька сіл. У Кизиярці взяла в полон сорок червоноармійців.

— Розстріляла?

— Так.

— Молодець.

Галина зіскочила з коня, пустила його пастися, а сама сіла біля чоловіка, гладила його чорний, трохи закучерявлений чуб.

— Несторе, я починаю непокоїтися, — після невеликої мовчанки сказала вона.

— Чому?

— Червоні притиснули нас до Азовського моря. Нам нікуди подітися, хоч топися.

— А ми у воді не тонемо, — відповів чоловік і усміхнувся.

— Ти на щось розраховуєш? — поцікавилася Галина.

— Вгадала. Почекаємо тут кінноту Будьонного. Його ж, як доповіли наші розвідники, послали мене знищити. А це місце дуже вигідне, щоб розправитися з ним.

— Не розумію, чим воно для нас вдале? Навпаки, пастка.

Нестор знову усміхнувся й сказав:

— Саме так, як ти, розмірковує Семен Будьонний. А я мислю зовсім інакше: попереду в нас широкий степ, де ми навчилися перемагати у багато разів сильнішого противника. А позаду, як сама помітила, море. Отже, нам відступати нікуди, нам залишається лише битися з диявольською силою. І ще одне: Будьонний надто бездарний стратег і слабенький тактик. Йому і в голову не спаде, що ми його можемо оточити з флангів кулеметними тачанками. Ось побачиш, що він, будучи заворожений легкою і швидкою перемогою над махновцями, кинеться на нас із шаблями, як вовк на козенят, горлатиме "ура" на весь степ, мов навіжений, і забуде про охорону своїх флангів. А ми його тим часом спокійно, без галасу, але зважено, засічемо на друзки.

— Це тільки плани, Несторе. А як буде насправді?

— А так і буде, не сумнівайся... Я все продумав... Ну, усміхнися, миленька і любенька моя.

Галина усміхнулася. Нестор сів на пісок, пригорнув дружину до себе й поцілував. Під'їхав Негребецький.

— А ось і наш народний поет, — глянувши на нього, сказав Нестор. — Йому б справді, як ти, Галю, якось зауважила, складати пісні, а він уже багато років не випускає шаблі з рук... Доповідай, Ваню, що там у тебе? Як виконав завдання?

Нестор підвівся, поручкався з Негребецьким, підійшов до своєї тачанки, що стояла поруч, обперся на неї.

Іван доповів:

— Прочистив, "батьку", Василівку, Кам'янку, Знам'янку. Більше десяти разів мій загін вступав у жорстоку рубку з червоними. Було знищено близько трьох сотень більшовицьких воїнів, а я втратив двох. У Знам'янці комісари й чекісти спалили живими у хліві п'ятдесят селян-заручників, яких узяли за те, щоб примусити селян здати гвинтівки й іншу зброю.

Махно скипів:

— Що з цими більшовицькими гадами вчинив?

— Їхній загін складався із 32 чоловік. Всіх я зловив і передав знам'янцям на самосуд. Селяни їх розшматували і кинули бездомним собакам.

— У тебе все? — заспокійливо спитав Махно.

— Так, "батьку".

— Приготуй свій загін до зустрічі нашого давнього боягуза Будьонного. Ти разом із Дерменжі вдариш його в лоб.

— А хто в нас буде на флангах? Хто прикриватиме мене?

— Кулеметні тачанки під командою Василя Данилова.* Але на них великої надії не покладайте, бо вони мають особливе завдання. У цьому бою, Іване, нам потрібно повністю знищити цю нікчемну 1-шу кінну армію ворога. Роз'ясни своїм, що відступати нам нікуди — позаду море, у якому нас ніхто не чекає, крім риби.

— Все буде гаразд, "батьку".

— Поклич Задова, — сказав йому Махно.

Негребецький пришпорив свого коня й поїхав виконувати завдання.

Задов не забарився. Нестор, як завжди, поцікавився у нього останніми вістями.

— Сумні, "батьку", — відповів той. — Не знаю, чи й говорити.

Махно кинув на нього погляд своїх важких карих чи то сірих очей. Задов тут же невесело доповів:

— Проти нас тепер воюють майже всі їхні полководці: Фрунзе, Будьонний, Ворошилов, Коцюбинський, Примаков, Єгоров, Якір, Тухачевський і багато інших. Уся Червона армія воює проти тебе, "батьку".

---

* Данилов Василь Антонович (1893—1960 рр.) — бідняк з Гуляйполя. Чоботар. В партії анархістів з 1917 р. Начальник артилерійського постачання в армії Махна. Разом з "батьком" пішов за кордон. Помер в Румунії у м. Бухаресті (див. О. В. Білаш, В. Ф. Білаш, Дороги Нестора Махно, Київ, РВЦ "Проза", 1993, стор. 589).

Махна це розвеселило:

— Так чому ти про це замогильним голосом доповідаєш? Радіти треба, що нам приділяється така велика увага. Виходить, ми чогось варті. А між іншим, що їм робити? Адже в їхній армії тепер два мільйони безробітних песиголовців! Куди їх? Ось і будуть при ділі — ловитимуть вітер у полі. У тебе все?

Задов продовжив:

— У кожному селі більшовицькі продагенти тягнуть з бідолашних селян по три шкури. Усіх, хто приховує хліб, розстрілюють.

Нестор спохмурнів, а Задов закінчив доповідь:

— Беруть по 30—50 заручників і їх також розстрілюють або навіть спалюють.

— Знаю, — перебив його Махно. — Про таке ж доповідали Галина і Негребецький. За всі ці лиходійства більшовики дістануть сповна, — голос у "батька" став металевим. — Сьогодні, вже відразу по обіду, зведемо рахунки з Будьонним. Тобі, Льово, буде важливе завдання: разом з командиром "Чорної сотні" їдьте за село і, як побачите авангард червоної кінноти, підпустіть його якнайближче, потім розвертайтесь і, не вступаючи у бій, тікайте до моря. А Будьонний зі своєї дурної голови помчиться за "Чорною сотнею", як голий у лазню, й попаде у мою засідку. У цьому бою я особисто відсічу Семенові голову. Ну, будь здоров.

Коли Задов від'їхав, Галина взяла Нестора за руки, пригорнула їх до себе. Вона дивилася на коханого чоловіка благаючим поглядом:

— Несторе, ти ще зовсім хворий. Тобі не можна сидіти в сідлі. Така важка рана! І права рука в тебе слабка від поранення. Може тільки керуватимеш боєм, а сам не братимеш у ньому участі?

— Не відмовляй, Галю. Нічого не вийде. А зрубаю йому голову лівою рукою не гірше, ніж правою.

— Тоді я буду з тобою.

— Ось цього я не хотів би. Побереглася б.

— Ні! Якщо ти такий настирливий, то я теж не поступлюся...

— Добре, нехай буде гречка: схопиш відрубану голову Будьонного. А тепер пішли в намет переодягнемося, приготуємося до роботи...

Бій розпочався за планом Махна. Будьонний стрімголов і з шаленим криком "ура" кинувся за втікаючою від нього "Чорною

Семен БУДЬОННИЙ (1883—1973).

сотнею", не помітивши, коли з флангів був оточений кулеметними тачанками, які відкрили щільний вогонь по наступаючій кінноті. Коли Семен Михайлович зрозумів, що гине, розвернувся назад, але позаду нього, в тилу, вже була махновська кіннота. Він знову розвернувся і — навтікача до моря. А звідти на нього кинулася скажена "Чорна сотня". Червоний полководець заметушився туди-сюди!.. Ага! Куди б не рипнувся — скрізь для нього "зачинені двері і вікон немає". Перша кінна більшовиків гинула на очах, — впала в паніку і стала зовсім некерованою. За тими, хто "вискочив з мішка", ганялися кулеметники на тачанках і дострілювали їх. Та це були лише квіточки. Будьонний* все ще бився з махновцями і не втрачав почуття мужності. Аж нараз із-за степового обрію вирвалася невелика група кавалеристів на чолі з чорним вершником. Будьонний впізнав цього чорного диявола відразу — то був сам Махно. "Батько" з такою силою врізався у ворожий клубок, що за якусь хвилину прорубався до Будьонного. Ще кілька змахів шаблі — і злетить голова в Семена Михайловича. Тут уже, якщо хочеш жити, тікай! І якнайхутчіше!

Так і вчинив відомий червоний полководець. Йому вже ні до чого була та недобита жменька його вояків, лиш би врятуватися самому. Командарм вирвався на життєвий степовий простір — і помчав щодуху, сам не знаючи куди, аби тільки відірватися від цього чорного диявола. А Махно не відставав ані на крок, навпаки, все наближався. Ось-ось дістане втікача шаблею. І нараз (такого не бувало в "батька" за всю революцію) кінь

---

* Семен Будьонний (1883—1973). Маршал Радянського Союзу. У 1919—1923 рр. — командувач Першою кінною армією. 1939—1941 рр. — заступник наркома оборони СРСР. У 1941—1942 рр. — головнокомандувач військ Південно-Західного та Північно-Кавказького фронтів, де показав свою нездатність до керівництва військами в умовах механізованої війни. 1943—1953 рр. — командувач кавалерією. Один з організаторів масових репресій серед військових у 1930—1940 рр.
(З "Нового довідника Історія України", "Казка". Київ — 2005. — С. 515).

Махна спіткнувся — не впав, ні, плавно пригнувся (все-таки молодець "Козачок", знав, що падати йому у цій ситуації не можна) на передні ноги. Цього було досить, щоб Будьонний врятувався від неминучої смерті. А кіннота, що йшла з ним у бій, уся лежала трупами серед голубого цвіту весняних трав Приазов'я. Невдовзі тут над степом, закружляли чорними і білими хмарами вороння та чайки. Надвечір Махно підкликав до себе Задова.

— Льово, куди пропонуєш іти зараз? Де нас чекають? — поцікавився у нього "батько".

— Можна на Дон, куди поспішав, щоб придушити селянське повстання, Будьонний, та вже, як бачимо, не поїде. То може ми туди? Зустрінуть нас козаки, здебільшого українці, з хлібом-сіллю. А можна на Волгу. І там хазяї-селяни по горло ситі "воєнним комунізмом".

— Зрозумів, — відповів Махно. — Ми йдемо на північ України.

Махно — він завжди Махно, послухає усі поради, а зробить по-своєму. І чому він не пішов на Дон чи на Волгу, а повернув на північ України, — це було відомо лише йому і тільки його тонкому розуму підвладне таке рішення.

...**Москва. Кремль. Кабінет голови Раднаркому.** Входить Ленін. Він — нервовий і сердитий.

ЛЕНІН *(сам до себе)*. Неподобство! Сором! Уся Червона армія вже рік ганяється за цим бандитом Махном, і все марно. Він просто глузує з нас! Ми за ним полюємо на Півночі, а він з величезною армією у кілька десятків тисяч чоловік з'являється на Півдні. Ми за ним туди, а він уже в іншому місці — на Заході. Ми на Захід — а він знову на Півночі або на Сході. Диявол якийсь та й годі!

(Голова Раднаркому підходить до телефону, що стоїть на столі, крутить ручку, знімає слухавку, намагається говорити спокійно). Включіть Україну. Харків... Фрунзе... Алло, алло! Михайле Васильовичу! Ти кожного дня доповідаєш, що голову цього бандита Махна привезеш мені у Кремль, а сам, як мені стало відомо, ледве втік від нього. То правда, що сам Махно мало не зарубав тебе у Мелітополі?.. Виходить, правда... А якого біса ти там був? Мені тільки не бреши... Я все знаю. Завелася там якась фіфа?.. Гаразд, гаразд, не виправдовуйся. Добре, що втік. А то хто доповідав би на політбюро про Махна... Так, так, батенька, готуй свою сідницю на політбюро. З нас уже весь

світ насміхається. Замість того, щоб вщент розбити Махна, в нас усе виходить навпаки. Він нас лупцює. Ще й яких втрат зазнаємо!.. Тисячі й тисячі червоноармійців загинули від його шабель і тачанок. Убитий Пархоменко, ледве врятував свою голову розхвалений тобою Будьонний. І ти в тій же компанії... Ні, батенька, терпіти такого сорому більшовицька партія не може *(пауза)*. А я впевнений, що ти його ніколи не спіймаєш. Ти, Михайле Васильовичу, недооцінюєш його військового таланту. Він — полководець. Шкода, що не з нами. Побачимо... Я хотів би помилитися... Зв'яжись із Дзержинським. Нехай дає вказівку своїй людині на знищення Махна. Чого зволікати? Чи вже й у нього руки короткі? Вас обох треба на політбюро.

Поклав слухавку. Заклав руки за спину, почав ходити швидко по кабінету — від столу до дверей і назад.

...**Широке поле зі стиглими пшеницями й житами, з луками й переліскаами.** Спекотна пора. Вдалині чути періодичну стрілянину. Нарешті вона зовсім стихла. З пагорба до річки Дністра спускається Махно, Галина Кузьменко, Лев Зіньковський *(Задов)*, Іван Негребецький, Сашко Нетреба, кухарка Нюся і ще десятків п'ять-шість повстанців. Усі зупинилися на березі.

МАХНО *(не то сам до себе, не то до своїх сподвижників)*. Ось і скінчився останній бій у моєму житті. Він був жорстоким і шаленим. На полі бою, в долині і під лісом, знайшли свій вічний спочинок повстанці і червоні козаки, віддали тепло своїх сердець і кров свою рідній землі українській. Одні загинули за славу й життя нікому ще не відомого більшовицько-комуністичного ладу, інші — їхні кровні брати, але вороги за ідеями, — вмерли знеславлені на поталу багатьом поколінням *(пауза)*. Цей бій, як багато попередніх, я виграв. Та кому потрібний виграш, коли за ним стелиться дорога бродячого собаки, проклятого усім людом вигнанця? Чи заслужив я цю зневагу й прокляття? Не знаю. Я хотів ощасливити селян. Вони повірили, що я принесу їм волю й добро і нарекли мене своїм "батьком". Не виправдав їхньої довіри, бо за селянську правду боровся сам проти всіх, а всі інші — один проти одного. Усі ми воювали за свої дрібні інтереси, за одноосібну славу, а погубили найцінніше — незалежність України. Тепер на ній хазяйнують ті, що принесуть трудовому народу безмежне море сліз і крові. І в цьому чи не найбільша моя провина *(пауза)*. Сьогодні, у найважчу в моєму житті хвилину, зі мною найвірніші друзі й повстанці. Вдячний вам, як ніколи, і низько вклоняюся вам

усім живим та мертвим *(Махно низько схиляє голову)*. Попереду в нас Дністер... Через півгодини ми вже будемо за кордоном, у Румунії. На чужині. А позаду нас ще Україна, ми ще стоїмо на рідній, прабатьківській землі, можемо доторкнутися до неї руками, поцілувати її. Як би важко на батьківщині не жилося, вона для нас єдина мати. Вона любить і пригортає до серця свого не лише щасливих дітей, а й — з важкою долею, заблудлих. Тож, якщо хтось із вас не має сили її покинути, хай залишається... Я не тримаю, не примушую йти за мною у невідомість. Особисто мені надто важко покидати Україну, в землі якої знайшли вічний спочин мої пращури, мої дорогі батьки, брати і сестри. Я мав померти тут... А не судилося. Дванадцять разів кулі ворога прошивали моє грішне тіло, а серце залишалося живим. Воно б'ється. Мабуть, ота фатальна, тринадцята куля, для мене ще не приготовлена ні Богом, ні Дияволом. Що ж, така моя доля... Дорогу собі я вже вибрав — на чужину, в невідомість. Кожний із вас також має зараз вибрати свою дорогу. Хто зі мною, — ходімо.

Махно повертається спиною до присутніх, йде до річки. Кухарка Нюся вихоплює револьвер, подарований їй давним-давно Махном, цілиться у спину Нестора. Його затуляє собою Сашко Нетреба. Лунає постріл. Махно обертається. Сашко падає біля його ніг. Нюся тримає револьвера і ще раз цілиться в Махна. Та Зіньковський-Задов її випередив: він розряджає у неї кілька разів свого маузера. Нюся падає мертвою.

ЗАДОВ *(підійшов до неї, з огидою і зневагою штовхнув ногою)*. Як кажуть у нас в Одесі: "Врізав і "ша"! *(пауза)*. Я давно мав відомості, що хтось із жінок, наближених до оточення "батька", працює на "чека". Аж ось воно хто!

Махно схилився над Сашком, який ще подавав ознаки життя.

САШКО *(марить)*. Розпрягайте, хлопці, коні та й лягайте спочивать, а я піду... *(різко витягнувся)*.

Махно своєю рукою закриває Сашкові очі.

МАХНО *(стає на коліна перед мертвим Сашком)*. Прощай, Сашку. І прости... Прийде час, і справа наша, ідеї наші, в ім'я яких ми гинули, переможуть. І тоді всім повстанцям вдячні нащадки поставлять на рідній Україні пам'ятник. То й буде пам'ятник тобі, Сашку.

Присутні заспівали пісню "Под знаменем черным гигантской борьбы".

...Потойбічний світ. На його просторі — Махно, Галина Кузьменко, Лев Зіньковський (Задов), Іван Негребецький, кухарка Нюся.

НЕГРЕБЕЦЬКИЙ. Я, Іван Якович Негребецький, народився в 1896 році в м. Полтаві. Коли мені було чотири роки, мої батьки переїхали жити в Гуляйполе, де мої юність і молодецькі роки пройшли в товаристві Нестора Махна. В його повстанській армії я був одним із талановитих командирів-кавалеристів та артилеристом. Рубав білих, червоних, жовто-блакитних і всяких зелених. Скільки їх перерубав! Один Бог знає, перед одним Богом я тримаю відповідь за пролиту мною людську кров. А народу своєму, українському, подарував багато пісень, частівок. Одні з них, наприклад: "Яблучко", — уже призабулися людьми, інші, змінені народом до їх невпізнанності, стали називатися народними, як ось: "Розпрягайте, хлопці, коні", "За світ встали козаченьки"... А ще інші мої пісні більшовицькою владою були перероблені на свій лад, привласнені моїми противникаи. Хай такі вчинки ляжуть на терези їхніх гріховних справ.

Що ж сталося зі мною потім, там, на Землі? Я чесно дійшов з "батьком", з Нестором Махном, до румунського кордону і тут з ним розпрощався. Він пішов за Дністер, а я повернувся на рідну Україну. У 1938 році був репресований комуно-радянським режимом. На щастя, не розстріляний, а може й на біду... Бо переніс стільки тортур і мук, яких не бажаю найлютішому своєму ворогу. Лише в 1950 році мене звільнили з концтабору, і я мріяв повернутися у рідне мені Гуляйполе. Та не судилося. Невдовзі Господь забрав мене до себе, навічно забрав *(кланяється і зникає у просторі)*.

ЗАДОВ. Я, Зіньковський *(Задов)* Лев Миколайович народився 1893 року в селі Весела колишнього Навозлатопільського району Запорізької області *(на той час Катеринославська губернія)*, єврей з діда-прадіда. Мій батько до 1900 року займався сільським господарством, а в 1900 році наша сім'я переїхала жити в м. Юзівка, нині місто Донецьк. Тут батько працював спочатку за наймом чорноробочим, а згодом спромігся купити двох коней і займався візництвом. У 1910 році батько помер, а мати при дочках дожила в Донецьку до глибокої старості. Сім'я наша була великою, я мав трьох братів та шістьох сестер.

Освіта у мене невеличка — навчався лише два роки в єврейській хедері, тобто, в єврейській релігійній початковій школі для хлопчиків. З 1908 до 1911 року працював у млині чор-

норобочим. З 1911 до 1912 року виконував різну чорнову й важку роботу у доменному цеху. А з 1913 до 1917 року перебував у тюрмі за належність до партії анархістів та за ряд експропріацій, тобто, за розбої. Звільнений з місць ув'язнення лютневою 1917 року революцією в Росії. Повернувшись додому, знову працював на заводі в доменному цеху до квітня 1918 року, тобто до приходу німців на Україну. Працюючи на заводі, я був обраний членом цехового комітету, а згодом — старостою цього ж комітету.

У грудні 1917 року добровільно вступив у партизанський загін Червоної гвардії і брав участь в боях з донськими козаками, які прагнули захопити Донбас. Потім у складі червоногвардійського загону під керівництвом анархіста Черняка відступив до міста Царицина, нині місто Волгоград. Тут я воював проти козачих загонів генерала Краснова. Невдовзі я був обраний начальником штабу бойової дільниці. А в серпні 1918 року штаб Південного фронту направив мене на Україну — в тил до німців, для ведення підпільної роботи. Приїхавши на батьківщину, я зв'язався з отаманом Махном, вступив у його повстанську армію, де був непоганим контррозвідником і членом слідчої комісії. Словом, мені "батько" довіряв, як собі, і йому я ніколи не зрадив. Ворогів анархізму та повстанського руху на Україні власноруч я розстріляв безліч, були випадки, коли їх душив ось цими руками *(показує дужі руки з широкими, пухкими долонями)*. З "батьком" перейшов румунський кордон, де налагодив тісні зв'язки з петлюрівцями (вони для мене були, як рідні брати), багато в чому їм допомагав, особливо у боротьбі з комуно-радянським режимом. За кордоном не прижився, бо дуже сумував за Україною. То ж, звісно, одним із перших скористався амністією колишнім махновцям. Нестор Іванович тоді мене попереджав: "Не вір, Льово, більшовикам. Бо вони ще ніколи не дотримувалися свого слова. Вони — провокатори". А я все-таки повірив їм, вперше в житті повірив у порядність комуністів-більшовиків. У червні 1924 року повернувся на свою батьківщину, де працював оперуповноваженим Одеського обласного НКВС, тобто, був, як не дивно, чекістом більше десяти років. Можливо, більшовицькі верховодиенкавеесовці хотіли мене використати в пошуках Дібрівського скарбу, захованого "батьком", думається, разом із Сашком Нетребою. Але я нічого про цей скарб не знаю, хоч про його існування чув. Так він і досі лежить десь у Дібрівському лісі. Тож коли я став для радянської влади непотрібним, 3 вересня 1937 року мене

заарештували і бездоказово звинуватили у шпигунстві на користь румунської, англійської і ще, Бог знає якої, розвідок. 29 вересня 1938 року я був, як тисячі і мільйони безневинних, розстріляний. Мені було тоді лише 45 років. Нині я реабілітований. А що мені з того?* *(Зіньковський-Задов зникає у просторі)*.

КУЗЬМЕНКО. Я, Галина Андріївна Кузьменко, народилася в місті Києві 28 грудня 1896 року *(за старим стилем)*. Мій батько, селянин Андрій Іванович Кузьменко, служив тоді на залізниці. Мати, Доміника Михайлівна Ткаченко, теж селянка. Коли мені було років десять, батько залишив свою службу на залізниці і переїхав із сім'єю у своє рідне село Піщаний Брід Єлизаветградського повіту Херсонської губернії, де взяв у своїх братів наділ шість десятин і став займатися землеробством. А я, закінчивши двокласну школу, вступила у Добровеличківську учительську семінарію, яку успішно закінчила в 1916 році. Перше учительське місце одержала в с. Гуляйполе Катеринославської губернії в двокласній школі. Учителювала тут всього один учбовий рік — 1916—1917. На наступний учбовий рік поїхала до Києва і вступила в Університет святого Володимира. Одночасно працювала в Міністерстві праці завідуючою столом особового складу міністерства. Через рік повернулася знову у Гуляйполе і стала викладати українську мову, фізику та природознавство в чоловічій та жіночій гімназіях. Весною 1919 року побралася з Нестором Івановичем Махном, який на той час був командиром Повстанської армії і тримав фронт проти Денікіна. Нестор — то моє перше й останнє кохання. Важке й неспокійне кохання. Від нього у нас народилася в 1922 році у Варшавській тюрмі дочка Олена. Згодом ми всі троє жили в Парижі. Як ми тут мучилися! Нас не приймала жодна громада українців. Наша сім'я була, мов загублений деревом листок. З 1934 року я вже овдовіла, і наше поневіряння на чужині стало ще жорстокішим. У 1943 році німецькі фашисти, які в той час панували в Парижі, дізнавшись, хто ми, вивезли нас, мене і доньку, у Берлін, де продовжувалося наше мученицьке життя в неволі. У серпні 1945 року нас обох радянські спецслужби заарештували і відправили до Київської тюрми. Тут мене засудили як ворога радянської влади на 8 років. Це покарання я відбувала у Сибірських концтабо-

---

*Див. Виталий Оппоков, Лев Задов, смерть от бескорыстия, "Руди-Барс", 1994. Сергей Симанов, Под черным знаменем, Роман-газета № 4, Москва, 1993. — С. 3.

Н. І. МАХНО з дочкою Оленою. Париж. Фото 20-х років.

Г. А. КУЗЬМЕНКО. Джезказган. Фото 70-х років.

рах. А моя донька Олена була вислана на 5 років до Казахстану у м. Джамбул. Тут вона жила на спецпоселенні — це ще одна, маловідома форма радянського концтабору. Зустрілася я з нею лише у травні 1954 року після мого звільнення з місць ув'язнення.

Ми так хотіли обидві потрапити на Україну, нашу рідну й дорогу нам Україну. Моя мрія збулася лише в 1976 році. Я була тоді у Гуляйполі. Ходила по місцях моєї і Несторової молодості, хотілося плакати — ридати, а сльози не з'явилися. Їх просто вже не було у моїй змученій душі. Їх я давно виплакала до краплі, як може до краплі збігти у людини кров із розрізаних вен. А ще мені було тоді боляче за гуляйпільців, які, відчувалося, були залякані радянським режимом і жахалися мене, як хворої на проказу. Через рік після цих відвідин 23 березня

Г. А. КУЗЬМЕНКО. Гуляйполе. Фото 1976 року.

1978 року моя душа пішла до Бога на вічний спочин. А 16 січня 1993 року я дочекалася душі й своєї доньки... На Божому суді вона сказала: "На Землі в мене немає батьківщини. Францію я рідною не вважаю. Росію — теж. А України, до якої я все життя прагнула пригорнутися серцем, так і не змогла побачити. Мені не дозволив ступити на цю обітовану землю комуно-радянський уряд".*

(Кузьменко зникає у просторі).

Дочка Н. Махна — Олена. Фото 70-х років.

З листа до матері.

Дорога матусю!

Листа від 7 лютого одержала. Пиши тепер на таку адресу:

КазРСР — Джамбульськ. обл., — ст. Лугова (село Луговe), Октябрська вул. № 17. Швейний цех. О. Н. Міхненко...

Ось коротко, як я жила з травня м-ця 1948 р. Я поступила через один місяць у райспоживспілку, буфетницею.

Працювала один місяць, їдальню закрили і через місяць була знову без роботи, тут мене підтримав швець. Я незабаром захворіла на тиф, лежала

* Сергей Симанов, Под черным знаменем, Роман-газета № 4, Москва, 1993. — С. 35—37.

два місяця в лікарні *(серпень—вересень 48 р.)*... Коли я вийшла з лікарні, в мене було ускладнення на печінку та вуха.

Зараз з печінкою нормально, а слух середній.

У жовтні 1948 р. поступила в залізничний ресторан мийницею посуду. (Якби я хотіла бути офіціанткою, на той момент я не могла через одіж). Працювала добу, дві відпочивала. Жила в чеченській родині. В грудні мене звільнили за скороченням штату, в січні я поступила мити посуд в ОРС *(Відділ робітничого постачання. — Ред.)* при залізниці, працювала в паровознім депо. У березні була звільнена через документи. Якби не це, то в усіх організаціях можна швидко просунутися, посилають на курси кухарів і т. ін., в кожній галузі можна просунутися, але не мені з моїм прізвищем і походженням.

Кожного разу, як мінялась робота, то мінялася й квартира. Єдині друзі фотографи поїхали на Україну...

Взимку 48 р. я побрила голову, волосся.

МАХНО. Я, Нестор Іванович Махно, народився 27 жовтня 1888 року (за старим стилем) у селі Шагарове, поблизу міста Гуляйполе Олександрівського повіту Катеринославської губернії, нині Запорізької області. Мій батько Іван Радивонович Махно і мати Явдоха Матвіївна — православні, я — безбожник. Прожив дуже мало — неповних 46 років. З них сидів по різних тюрмах, у тому числі в одній із найжахливіших царських — у Бутирці — цілих десять років. Боровся за волю і щасливе життя українського селянства з 1917 до серпня 1921 року. Помер від важких воєнних ран і від суму за Україною 6 липня 1934 року о 6 годині ранку в Парижі в од-

Н. І. МАХНО. Париж. Початок 30-х років.

ному з шпиталів і похований на кладовищі французьких комунарів Пер-ля-Шез, де урна з моїм прахом замурована в стіні. Перед смертю я сказав своїй єдиній дитині Оленці: "Залишайся, донечко, здоровою і щасливою" і просив усіх живих та мертвих людей пробачити мені всі мої гріхи перед українським народом. Всього неповних п'ять років я стояв на чолі повсталих селян України, а стільки багато пролив безневинної крові! І повстанців вів часто манівцями і в нікуди, і боровся не завжди праведно. Все це я усвідомив, на жаль, перед самою смертю, перед Божим судом... Та було вже пізно. З того світу, з глибини нескінченного життя, я звертаюся до вас, нащадки моїх вірних повстанців і ворогів моїх, з одним проханням: "Не сваріться між собою, живіть у мирі та злагоді. Прагніть усі непорозуміння між вами ліквідувати не бійкою, а переконливим словом. Поступіться один одному в ім'я свого життя і життя ваших нащадків. І тоді, повірте мені, ваше щастя, щастя України, не забариться.

Тепер я чекаю найсправедливішого у Всесвіті суду — Божого. Що заслужив на Землі, те й одержу, і за це я низько схиляю голову перед Господом у покорі йому.

(Махно зникає у просторі).

САШКО і НЮСЯ *(одночасно)*. Ми — безіменні, ми — народ невмируший, який ішов за своїми вождями і на вершину слави, і на Голгофу. Кожний з нас гадав, що він і тільки він на вірному шляху до правди, до істини і волі.

Тож за цю правду, за волю ми билися до смерті брат із братом, батько — з сином, сусід — з сусідом, билися до кончини своєї, не бажаючи почути і зрозуміти один одного. То була не революція наша, а переддень Божої кари. А тому ми загинули, не добившись ні правди, ні волі. Борони вас, Господи, від наших помилок, які принесли людям лише безмежне горе. Братайтеся, розумійтеся і будете мати все, що бажає ваша душа: і хліб, і до хліба, і мирну творчу працю на своїй землі українській, і взаємолюбов.

(Сашко і Нюся зникають у просторі).

Несподіваний грім, блискавка. Все навкруги здригається. Темрява. Її прорізує яскравий промінь. У ньому з'являється Диявол.

ДИЯВОЛ *(голосно)*. Зачекайте! Куди всі зникли?! Останнє слово за мною. Я — серед чортів найголовніший, чаклун і хранитель Пекла. Господь Бог дав землянам свою книгу Біблію, а я, звісно, підсунув вам свою — Чорну магію. Я все роблю наперекір

Богові, отже, стаю поперек горла людям і людству взагалі. Бог творить лише добро, а я, навпаки, зло. Всевишній прагне миру і злагоди між землянами, а мені хочеться, аби на вашій планеті коїлися кровопролитні війни, революції, бійки, душогубства, непорозуміння й розлад між братами й сестрами, батьками й дітьми, державами й народами. Я вселяюся у душі простолюду, іменитих політиків, вчених. Особливу маю втіху, коли оволодіваю людьми з природним хистом організаторів. Вони стають під моїм чуйним керівництвом злими геніями і приносять людству щонайбільше лиха. Жоден з таких геніїв не потрапив у Рай. Їхнє місце на нашому Світі — у моєму, Диявольському царстві.

Ех, тари-бари, розтабари,
Вбивства, сварки, всякі чвари...

Несподівано з'являється Бог. Диявол, побачивши його, з'їжачився і зник у безмежному просторі.

БОГ. Бачу, що доки я спочивав на лаврах, Сатана багато накоїв зла у Всесвіті. Особливо розбешкетувався він на моїй найчарівнішій Голубій планеті, яку я заселив вельми розумними істотами, назвав їх "людьми" і нарік цю планету Землею, а життя на ній мало бути "земним раєм". Так мені хотілося, але не так сталося. Люди, збочені з істиного Божого шляху диявольськими силами, свій благодатний край перетворили у пекло. Я планував, аби всі люди були ситими й добрими, а вони стали бідними та злими. Голод і несправедливість штовхнули їх до переворотів і насильницьких революцій, а ці, у свою чергу, за ланцюговою реакцією, — до загального народного лиха, у якому земляни звинувачують кого завгодно, тільки не себе.

Диявол винен, що він вселився в душі людей і зробив їх своїм слухняним стадом. За це він понесе від мене справедливу Божу кару. Але хіба не радив я вам, земляни, устами мого сина Ісуса Христа, щоб ви не спокушалися диявольським словом і не вірили в його благі наміри? Ви ж не послухалися доброї поради. А тепер пожинайте те, що посіяли. Коли пожнете і зрозумієте свою помилку, покаєтесь, тоді я простягну вам свою милостиву руку допомоги.

Бог легко, безшумно зникає у Всесвіті.

2001 р., м. Запоріжжя.

КНИГИ, ВИКОРИСТАНІ ПРИ НАПИСАННІ ЦЬОГО ТВОРУ:

— Біблія або Книги Святого письма старого й нового заповіту (із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена). Видання Московського Патріархата. Москва. 1988.

— Детская Библия, Институт перевода Библии. 1983, 1990. Стокгольм.

— Закон Божий (для семьи и школы), Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994 г.

— Самый великий человек, который когда-либо жил. Издательство Бруклин, США, 1991.

— Жизнь — как она возникла? Путем эволюции или путем сотворения? Издательство Бруклин, США, 1992.

— Лео Таксіль. Забавна Біблія, Київ, Видавництво політичної літератури України. 1977.

— Нестор Махно. Воспоминания. Книги 1, 2, 3. Киев, изд. "Україна", 1991 р.

— Петр Аршинов, История махновского движения. "Дикое поле", Запорожье. 1995.

— Нестор Иванович Махно, Киев, РИФ "Дзвін", 1991 (колектив авторів).

— Виталий Оппоков, Лев Задов: смерть от бескорыстия, "Руди — Барс", 1994.

— А. В. Белаш, В. Ф. Белаш, Дороги Нестора Махно, Киев — РВЦ "Проза" — 1993.

— Ф. Фомин, Записки старого чекиста, Госиздат политической литературы, Москва, 1962.

— Олег Романчук. Ультиматум, Киев, 1990.

— Сергей Семанов. Под черным знаменем. Роман-газета — 4. Москва, 1993.

— Валерій Волковинський. Під стягом анархізму. Ж. "Україна" № 46 листопад 1988 р.

— Твори В. Леніна.

ЗМІСТ

ГЛАВА 1. Забавна біблія (Лео Таксіль).....5
ГЛАВА 2. Делегат Балтики.....15
ГЛАВА 3. Кров людська — не водиця (М. Стельмах).....41
ГЛАВА 4. Ленін у вісімнадцятому році.....53
ГЛАВА 5. На майдані коло церкви (П. Тичина).....71
ГЛАВА 6. Сталь і ніжність (П. Тичина.).....100
ГЛАВА 7. Червона зима (В. Сосюра).....145
ГЛАВА 8. Вершники (Ю. Яновський).....192
ГЛАВА 9. Весілля в Малинівці.....219
ГЛАВА 10. Прапороносці (О. Гончар).....261
ГЛАВА 11. Людолови (З. Тулуб).....299
ГЛАВА 12. Чорний вершник (В. Малик).....327
ГЛАВА 13. Шовковий шнурок (В. Малик).....353

Літературно-художнє видання

ГУЛЯЙПОЛЕ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

Редактор *С. М. Жовтенко*
Художник обкладинки *Г. П. Карадуманов*
Художник малюнків *О. Я. Ткаченко*
Коректор *Т. І. Харьковська*
Комп'ютерний набір *О. С. Нестеренко, Н. І. Морозова, В. Г. Ширяєва*
Комп'ютерна верстка *Л. А. Станішевська*

Здано до набору 1.04.2007 р. Підписано до друку 18.09.2007 р.
Формат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папір офсетний. Гарнітура MyslC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 24,375. Умовн.-фарбо-відб. 24,375.
Тираж 700 прим. Зам. № 828.

КП "Запорізька міська друкарня "Дніпровський металург".
69057, м. Запоріжжя, вул. Антенна, 4,
тел. 34-13-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1909 від 18.08.2004 р.